

MONOK ISTVÁN

**A humanizmus és a protestantizmus
áttűnései a Magyar Királyság és Erdély
olvasmányműveltségében**

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
Az egri Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemközi Kulturális Örökség
Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési
és Innovációs Hivatal
OTKA K 231770 számú pályázata támogatta

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával

MONOK ISTVÁN

**A humanizmus
és a protestantizmus
áttűnései
a Magyar Királyság
és Erdély
olvasmányműveltségében**

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
BUDAPEST – EGER
2020

Lektorálta
GÉCZI JÁNOS
JANKOVICS JÓZSEF

Anyanyelvi lektor
MÓNOK MÁRIA

A mutatót összeállította
BUDAI-KIRÁLY TÍMEA

Illusztrációk
A szerző archívuma

Borítókép
Erasmus, *Commetarius in nucem Ovidii...*,
Basel, 1524 (Güssing 8/15)
et amicorum bejegyzések

ISBN 978-963-544-206-5
ISSN 2063-5267

Minden jog fenntartva

© Monok István 2020
© Kossuth Kiadó 2020

Tartalom

Bevezetés	7
Szerzetesi humanizmus, kegyességi irodalom	7
A protestáns reformáció kiadói és szellemi központjai	17
A humanista és a protestáns olvasmányanyag mintázatai	27
A könyvtárak tartalmi összetételének változásai	27
Az értelmiség olvasmányélményéről a protestáns reform első századában	40
Luther vagy Melanchthon – Luther és Melanchthon	49
Elavult, hagyományos, modern és nonkonformista olvasmányok	72
Egyházi és világias	81
Nyugatibb, korszerűbb?	92
A főúri udvarokról a Magyar Királyság nyugati peremén	93
A városi polgárság olvasmányai Vas és Sopron megyében	105
A közös olvasás, a közös könyvhasználat humanista és protestáns változatai	109
Bevezető gondolatok	109
Publica libraria – bibliotheca publica	111
<i>Az et amicorum</i> bejegyzésről	117
Protestáns iskolai könyvtárak tartalmi összetételének változásai	131
Egy összehasonlítás: Trencsén, Besztercebánya, Németújvár, Brassó	131
Egy esettanulmány: a németújvári protestáns iskola (1569–1634)	148
Iskolai használatú könyvek	151
A könyvtár teológiai arculata	158
Az exulánsok könyvei	170

Protestáns városok könyvkultúrája	181
Város és könyvkultúra	181
A nyugati őrvidektől az erdélyi szászokig – azonosságok és különbségek	209
Lutheránus ortodoxia és szász filippizmus	209
Beszterce és Sopron	217
Lőcse város olvasmányai	229
Kassa polgárságának olvasmányai	239
Közép-Európa – Köztes-Európa – Magyarország	249
Könyvtörténeti hasonlóságok és eltérések a kora újkorban a nyugati kereszténység keleti peremvidékén	249
Epilógus: Az evangélikus közgyűjtemények szerepe a magyar művelődésben	265
Rövidítések és irodalom	279
Személy- és helynévmutató	363

Bevezetés

Szerzetesi humanizmus, kegyességi irodalom

Könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a protestáns reformáció sikere, a változások gyorsasága minek volt köszönhető. Vitán felül áll ugyanis, hogy az új egyház – hiszen új vallásról nem beszélhetünk – Európa jelentős területén gyorsan népszerűvé vált, és a reformáció irányzatai befogadó közösségekre találtak. Ezek aztán a maguk intézményi rendszerét is kiépítették, és fenn is tartották a következő évszázadokban. Az átütő siker – ha beszélhetünk ilyenről – kezdetei miért éppen az Elba mentén, majd az ettől északra és délkeletre eső Észak-, illetve Köztes-Európában jelentkeztek. Miért nem a már a Római Birodalomban krisztianizálni kezdett germán vidékeken, a limesen belül, francia honban vagy Itáliában? Pierre Chaunu könyve¹, a *Reformok ideje* kétkötetes, az első a *Keresztény elő-reformok* címet viseli, a második a *Protestáns reformáció* címet kapta. A francia szakíróktól megszokott, az egyes apró részletekre talán nem nagyon figyelő, mégis nagy ívű, a művelődési tendenciák leírásában, illetve ezek megismertetésében jól használható kézikönyv. Persze, ő már 1984-ben is jelentős szakirodalmat foglalt össze. Az esettanulmányok bemutatták a XIII. századtól kezdődő olyan vallásos mozgalmak sorát, amelyek a személyes vallásosság szükségét helyezték tanításuk középpontjába, és ezzel együtt bírálták az egyháznak azt az attitűdjét, amely a hívők napi gondolataihoz intézményként viszonyult, s az intézmény, vagyis az egyház hatalmi érdekeit tartotta szem előtt. Domonkos, Assisi Ferenc és Klára,

1 CHAUNU 1984.

vagy a következő évszázadokban a vallásos testvérületek (*confraternitates*) sok tekintetben elébe mentek annak, hogy törés legyen az egyház (intézmény) és az egyház (*ecclesia*, vagyis maga a gyülekezet) közt. Aztán John Wycliffe és Jan Hus e törekvések mellett már az anyanyelv használatát is alapvető eszköznek tartotta a közösségek összetartásában és megtartásában az egyház számára. Az egyház mint intézmény kritikájában a tudós világ is felvetette a maga szempontjait. Szövegfilológiai tevékenységük nem maradt sokáig a tudományos berkeken belül, eredményeik részben a vallásos testvérületek, részben az egyházzal hatalmi versengésben lévő világi urak érvrendszerét erősítették. Vagy éppen azokét, akik az egyházon belül keresték a megoldást a pápa és a hívő közösségek feszültségekkel teli viszonyának rendezésére. A *devotio moderna* – mint a személyes vallásosság irányába mutató tudatos, humanista szellemiségű jelenség – széles körben terjedt el.

Azok a monográfiák, amelyekben ezekről a folyamatokról olvashatunk, ritkán elemzik (említik ugyan) azokat a könyv-, illetve kommunikációtörténeti változásokat, amelyek megelőzték a protestáns reformok idejét. Ezeknek fontosságát egy külön szakirodalmi irányzatra hagyták. „A reformáció története” műfaj szerzői ugyan általában összehozzák a három jelenséget, az egyes történeti iskolák szemléletében a háromféle megközelítés – (1) kegyességi mozgalmak, (2) humanista, kritikai gondolkodás, az antikvitás stílusára alapozó retorika fontossága, (3) a nyomtatott könyv megjelenése, illetve az ekörül kialakuló társadalmi csoport anyagi érdekei mentén jelentkező változások – nem szervesült.

A magyarországi szakirodalomban – és általában Kelet-Európában – Pierre Chaunu könyve sem talált igazán visszhangra, ami nem csoda, hiszen az 1948 utáni negyven évben az egyháztörténeti kutatások nem kerülhettek a tudományos érdeklődés homlokterébe. Ha mégis, akkor az elsősorban a marxista szemlélettel „elő-felvilágosodás”-nak, „polgárosodási mozgalom”-nak, sőt „antifeudális jelenség”-nek tartott protestantizmussal foglalkoztak. Így azok az írások, amelyek a keresztény egyházon (főként a római kereszténységen) belüli, a protestáns reformáció elvei irányába mutató változásokra mutattak rá, nem voltak ismertek Magyarországon. Ha igen, nem hivatkoztak rájuk. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló a helyzet az egyháznak, főként az

egyháziaknak, a *felvilágosodás* előkészítésében játszott szerepével kapcsolatban is, ahol éppen az utóbbi egy-két évben történt szemléleti elmozdulás.) A „reformáció 500” évfordulós megemlékezések is hoztak számos kutatási eredményt, és természetesen szélsőséges Luther-képet is. Franciaországban Luther „tette meg az első lépéseket a laikus társadalom felé”, több németországi rendezvényen pedig „a nyitottság, a befogadás és a tolerancia” bajnokává lépett elő. A XV–XVI. század fordulójának humanistái pedig – főként Erasmus² – úttörőivé váltak (ebben az újmódi szemléletben) a kereszténységtől (nem is az egyháztól) való elszakadásnak.

A tudományos könyvtermést vizsgálva azonban az elmúlt néhány évtized esettanulmányai, az interpretációt tekintve, mind az egyház-, mind a könyvtörténet területén éppen abba az irányba mozognak, amely már a kegyességi mozgalmakat, a humanizmust és a kommunikációtörténetet összekapcsoló szemlélet kialakíthatóságát hordozza magában. Ez az előszó így néhány esettanulmány továbbgondolásán alapszik, és – nem véletlenül – a könyvtörténeti jelenségek felvillantására koncentrálok. Főszereplőim szerzetesek, humanista tudósok, többször humanista szerzetes tudósok, nyomdászok és a hívők közössége, az *ecclesia*. A fő kérdés pedig az, hogy a négy csoport tagjai – tekintve, hogy az *ecclesia* jelentős része analfabéta volt – miként szólíthatók meg együtt, milyen témafelvetésre és milyen műfajokra van ehhez szükség? Arra is fontosnak tartok utalásokat tenni, hogy egy szerzetes mennyire lesz humanista, illetve egy humanistát mennyire hat át a személyes vallásosság iránti igény, mennyiben mondható kegyesnek? Sokszor idézzük Philipp Melanchthon mondását Szophoklész tragédiái olvasásának fontosságáról³ ahhoz, hogy magunk igazán

2 MONET–BORNE 2008 – ezzel szemben a tényleges szaktanulmány idézi Rotterdami Erasmus, Cornelius Aureliusnak írott levelét (dátum nélküli, de korai le-
vél, 1491 körüli), amelyben az ifjú tudós arról tudósít, hogy soha nem ír olyan verset többé, amely nem a szentekről vagy a szentségekről szól (MOUT 2016, 148. 30. jegyzet). A keresztény filozófus képét hangsúlyozza a flamand humanista legjobb szakértője is: MARGOLIN 2007. Egy összefoglaló kép a jelzett problémáról, általánosságban: KAUFMANN T. 2016, 11–47.

3 „*Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum*”
VÖ. RITOÓKNÉ SZALAY 1997; RITOÓKNÉ SZALAY 2004.

kegyes vallásúak lehessünk, és emellett Johann Sturm programmondátát⁴ – manapság talán küldetésnyilatkozatnak mondanánk –, miszerint a tudás, az ékesszólás ahhoz eszköz, hogy eljussunk vallásunk ténylegesen személyes megéléséhez. Ők már átléptek egy határt az egyházhoz fűződő viszonyukban, reformátor humanisták voltak. A most említendő szerzetesek, humanisták és nyomdászok még nem tudtak erről az útról, vagy ha tudtak is, nem akartak ebbe az irányba haladni.

A monasztikus szerzetesi közösségek napi tevékenységéhez hozzátartozott a tudományos munka. Bármilyen célú volt is ez – korai írott hagyomány másolással történő áthagyományozása, teológiai tanulmányok stb. –, a filológiai tevékenység mentén számos olyan kérdéssel szembesültek, a szövegek tartalmát illetően is, mint a világi egyházi vagy világi értelmiségiek, humanisták. Tevékenységük pedig mindenképpen hatással volt arra a környezetre, amelyet kapcsolati hálózatukkal elértek. Példaként említem a latiumi bencés és ciszterci rendházakat, amelyek alapításuk – némelyiké a VI–VII. század – óta tudatos örökségáthagyományozó és teremtő, alkotó munkát végeztek.⁵ Subiaco nem azért adott helyet az első itáliai nyomdának, mert két német vándornyomdász éppen arra járt, hanem mert a X. század óta a Rómától délre eső területek szerzetesi közösségeit, püspökségeit is ellátták könyvekkel. A subiációi lelkiség a XV. századra nem hiányolta az alapvető kegyességi szövegek filológiai vizsgálatát sem. Ráadásul azzal a tudatossággal, ma úgy mondanánk, kulturális politikai megfontoltsággal, amelyet például Nicolaus Cusanus neve és tevékenysége jelent a XV. századi pápa vagy zsinat, keleti, illetve nyugati kereszténység kérdéskörökben. Nem egyszerűen kegyes megfontoltságból, nem is tudós érdeklődésből, hanem valóban a római kereszténység szilárd alapokra építhető megújításának szándékával dolgoztak.⁶ Az 1469-ben Subia-

4 „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*” vö. FATA 2012, 205–231.

5 ORLANDI 2007.

6 Vö. Kurt Flasch rövid, de alapvető jelentőségű előadását Cusanusról, amely sok kiadást megért: FLASCH 2001, ²2001, 2004, 2005, 2007, 2008 (magyar nyelvű kiadása: Flasch 2009; olasz nyelvű: FLASCH 2010)

cóban megjelent Apuleius-kiadás II. Pál pápának szóló ajánlásában Giovanni Andrea de Bussi külön megemlékezik a cusai (Bernkastel-Kues) kardinális szerepéről a subiacói szellemi élet befolyásolásában.⁷ A subiacói nyomda és ennek Rómába költözése – és általában a nyomdászat térhódítása – részben átalakította a közép-itáliai rendházak szerepét, de a protestáns reformáció kezdetéig nem lényegesen. Casamari ciszterci rendháza például Calabriát is elérte hatásával.⁸ A nyomdaalapítás Subiacóban azonban inkább következmény volt, mint kezdet. A XV. század közepére a szerzetesi humanizmus egyik legnagyobb hatású központja lett,⁹ és nem csupán a környékbeli közösségekre (mint Farfa) gyakorolt hatást, hanem – köszönhetően részben annak, hogy Subiacóban jelentős német közösség élt – az itáliaiak által *ultramontanum*nak nevezett területen is.¹⁰ Nem szabad persze megfeledkezni arról sem, hogy az egyes területeken lévő egyetemek humanista köreinek a hatása közvetlenebbül érvényesült, és végül abban az irányban hatott, mint amit a rendeken belüli reformmozgalmak is akartak.¹¹ A szerzetesi humanizmus eredményessége a protestáns reformáció szempontjából leginkább az olyan egyéniségeken keresztül ragadható meg, mint Johann von Staupitz. A tübingeni ágostonos prior tagja volt a Wittenbergi Egyetem alapító tanári karának, Luther gyóntatója lett, és a reformátor őt követte a bibliai tanulmányok oktatásában a katedrán. Soha nem lett reformátor, de számos kérdésben megértette Luthert.¹²

A XV. század bencés reformjainak egyik magyar szempontból külön érdekes epizódja éppen a Közép-Rajna-vidéken (Bázeltól Mainz/Bingen am Rheinig) történt, az elzászi Murbach rendházában. Az ottani apát, Barthélemy d’Andlau az 1470-es években meghívott egy Jacobus de Hungaria nevű személyt (aki később maga is bencés lett),

7 Vö. HARRIES 2015, 5.

8 ADORISIO 1996.

9 ISRAEL 2010.

10 Vö. ELM, hrsg., *Reformbemühungen...*, 1989; FAUST–QUARTHAL, bearb., *Die Reformverbände...*, 1999.

11 Mint például a Bécsi Egyetem hatása Melkben és Kastlban: BECKER 1980, 167–187.

12 GRAF ZU DOHNA 1989, 571–584.

hogy javítson a rendház iskolája színvonalán. A magyar királyságbeli Jacobus a latin, a görög és a héber iskola mellett egy szaracént is javasolt.¹³ Nagyon fontos kiemelni, hogy jóval a római, a leuveni vagy a párizsi *collegium trilingve* megalapítása előtti dátumnál tartunk.

A murbachi példát azért is tartom fontosnak, mert olyan földrajzi területről való, amelyet a XV–XVI. század fordulóján éppen a középkori misztikus hagyományok, a valóban elmélyült, személyes vallásosság és a rajnai humanizmus kapcsán ismerhetünk. Arról a szellemiségről van szó, amelyet a még a középiskolában is ismert nevek kapcsán is említhetünk: Bingeni Szent Hildegárd és Johannes Gerson hagyománya, Johann Gutenberg, Beatus Rhenanus vagy éppen Sebastian Brant. De megemlíthetjük Martin Schongauert is, még akkor is, ha a magyar királyságbeli MS mester tényleg nem az ő iskolájából való (szellemisége azonban megegyezik a colmari Unterlinden Múzeum *retablejái*éval).¹⁴ A protestáns reformáció szükségességének megértéséhez a Közép-Rajna-vidék – Bázel, Schlettstett, Strassburg, Heidelberg, Majna-Frankfurt, Mainz, Bingen am Rhein – kulcsterületről van szó. Hatása részben Nürnbergben, részben a Bécsi Egyetemen át csaknem közvetlen volt a római limesen túli területekre. Furcsa módon a Párizsi Egyetemet is közvetítőnek kell tudnunk. Azért, mert az olyan személyiségek, mint a cseh humanista Ulrichus Velenus¹⁵ – egyébként huszita nyomdász, aki Rotterdami Erasmust, Marsilio Ficinót, Lukianoszt, majd Luthert adott ki csehül –, jelzik, hogy a ferencesek is bevonandók abba a körbe, akik a szerzetesi humanizmus hatása alól nem tudták kivonni magukat. Ők a saját belső hagyományukat ezen a szemüvegen át újraértelmezve – ha nem is olyan közvetlen társadalomtörténeti interpretáció mentén, ahogy Szűcs Jenő ezt tette,¹⁶ de – a protestáns reformáció számára az *ecclesiát* igenis előkészítették. A párizsi Collège de Navarre szelleme egyszerre volt humanista

13 MONOK 2015, 212–213.

14 Már csak életrajzi adatainál fogva sem lehet, hiszen 1491-ben halt meg. A kérdésről lásd MOJZER 1997; MOJZER 2006 és MOJZER 2008. Mikó Árpád szerint Mojzer véleményét konszenzus övezi a szakmában.

15 LAMPING 1975, 21976; Neškudla 2014, 81–85.

16 Szűcs J. 1972; Szűcs J. 1974.

és szerzetesi, ha tetszik, kegyes. Az olyan tudósok, mint Boniface de Ceva partnere volt kora nagy humanistáinak, például Jacques Lefevre d'Étaple-nak, és számunkra fontos, hogy kapcsolatot ápolt Gosztonyi Péterrel vagy Várdai Balázssal.

Visszatérve az elzászi területre, kiemelném Sebastian Brant személyét, hiszen fő műve, annak elsöprő népszerűsége éppen azért volt lehetséges, mert egyház-, illetve társadalomkritikája olyan hagyományban gyökeredzett, amelyet az itteni fejezetben vizsgálók: a kegyesség és humanizmus.¹⁷ Ez a mű is ismeretlen maradt volna a nagyobb olvasói körök számára, ha az ugyancsak Rajna-völgyi nyomdászat segítségével nem tudott volna elterjedni. De nem pusztán a nyomtatásról van szó. Arról az érdekltségről, amelyet a nyomdászok, az általuk formált társadalmi csoport anyagi érdeke jelentett. Ennek köszönhető ugyanis az illusztrált könyv, és ennek köszönhető az anyanyelvi nyomtatás elterjedtsége is. Ne feledjük: az 1490 és 1517 közötti ismert nyomtatványok többsége már vernakuláris. A nyomdászok oldották meg azt a nehézséget, amely a középkori vagy akár a humanista kéziratok olvashatósága körül jelentkezett.¹⁸ Új, jól olvasható betűformákat fejlesztettek, a szövegeket bekezdésekre tagolták, majd a Bibliát versekre. Jelzés értékűnek tartom azonban azt, hogy ugyan Sebastian Brant *A bolondok hajója* című műve népszerű volt, több tekintetben olvasottabb, mint Erasmus *A balgaság dicsérete*, de Erasmus mégis nagyobb hatással tudott lenni a XVI. századra, mint Brant. Nem *A balgaság dicséretével*, hanem keresztény filozófiájával. Azokra a műveire hivatkoznak folyamatosan a következő évszázadokban, amelyekben a személyes vallásosság felé vezető utat komoly, a humanista filológia fegyverzetével végiggondolt érveléssel írta le. Ám nyomdászok nélkül ő sem tudna magának ekkora utóéletet. (Ahogy Luther sem, akinek a művei 1517 és 1520 közt 300 ezer példányban jelentek meg.)

A nyomdászok a maguk anyagi érdekeit, illetve szellemi, erkölcsi meggyőződésüket követve kiválasztottak, mai kifejezéssel „sztároltak” is szövegeket. Olyanokat, amelyek előállítása nem kötött le komolyabb

17 Legújabbban lásd: BARBIER 2018.

18 BOZZOLO–COQ–MUZERELLE–ORNATO 1987, ²1997; BERGERON–ORNATO 1990, ²1997.

tőkét, és egyben eladhatónak bizonyultak. Főként vernakulárisan. Az *Imitatio Christi* a Bibliánál elterjedtebb kiadvány lett. 1800-ig több mint 5000 kiadását ismerjük.¹⁹ Minden nyelvre lefordították. Olyan népszerű volt a XV–XVI. század fordulóján, hogy minden szerzetesrend talált egy olyan tagját, akinek a nevével azonosíthatták (*attributio*) a szerzőt. Közel negyven név szerepel a kéziratban fennmaradt példányokon és alig maradt ki komolyabb rend a versengésből. Ugyan tudjuk, hogy Thomas de Kempis és Johannes Gerson maradtak a legismertebbek,²⁰ említek azért néhány érdekes *attributiót*: Johannes Scotus Erigena, a ferences Ubertino da Casale, Geert Groote (Gerardus Magnus), a *devotio moderna* egyik úttörője, a domonkos Joannes Nider, a karthauzi Ludolphus Saxonus, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Bonaventura.²¹

Az 1520-as években – ugyancsak a nyomdászat segítségével – terjedő új eszmék sok tekintetben nem voltak újak: kimondásuk volt újszerű és hatásos. Azokon a területeken hatottak igazán, ahol a szerzetesi közösségek vagy éppen a világi egyház hierarchiája nem eszmélt időben, nem lépett közelebb az *ecclesiához*, a hívekhez: a liturgikus változtatásokkal, a nyelvhasználattal, illetve az egyháznak mint intézménynek a tekintélye megőrzésével. Utóbbi hiteles emberek véleményének elterjesztésével tudták megtenni. Olyan személyekével, akik maguk is kritikusak voltak az immár „hagyományos”-nak mondható egyházi attitűddel szemben, akiknek azonban a belső reformok – akár csupán a saját tudományterületükkel kapcsolatban – voltak a fontosak, és nem volt olyan külső kényszerítő erő, amely a törés felé tolt volna őket. Tudós és kegyes humanisták. 2013-ban a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban éppen erről a témáról rendeztek konferenciát: *Wie fromm waren die Humanisten?*²² A megidézett korabeli személyek többségéről a szerzők azt biztosan tudták állítani, hogy *fromm* volt, vagyis kegyes, hívő, persze ki-ki másként és másként élte meg ezt a kegyességet. A tudós humanista a szerzetesnek is példája

19 *Imitatio Christi* 2011; DELAVEAU–SORDET, red., *Un succès de librairie...*, 2012.

20 Vö. OGLIARO 2011, 21–34.

21 Vö. SORDET 2012, 13–18.

22 HAMM–KAUFMANN, hrsg., *Wie fromm...*, 2016.

volt. Olyan kérdésekben tudtak ezek az értelmiségiek *auctoritasszá* válni, amelyek a szerzetesi hétköznapok kérdései is voltak.

Utolsó példammal éppen a humanista tudós, a szerzetes és a nyomdász együttes fellépésére utalnék. Abban a tekintetben, hogy egy ilyen fellépés miként tartja meg a hagyomány követésénél az *ecclesiát*. A példa a kölni karthauziak könyvkiadó tevékenysége a Martin Luther fellépése utáni negyed évszázadban. Hogy érezzük, nem a helyi egyetem domonkos tudósainak köszönhető a kölni katolicizmus, hanem a humanista hagyományt a maga kegyes hagyományával ötvöző, anyanyelven is kiadó karthauziaknak. Ha megnézzük a Gérard Chaix összeállította grafikonokat a kölni könyvkiadásról,²³ látjuk, hogyan csökken a domonkos tudomány népszerűsége, és – mondhatjuk – szökik az egékbe a karthauzi és kisebb mértékben a ferences kiadványok száma (1517–1539 közt évente 50-60 kiadvány). Nem csupán a napi vallásgyakorlathoz kötődő kiadványok, hanem olyanok, amelyek nem élesen vitázva a terjedő protestáns véleményekkel, hanem a felvetődő kérdések alapszövegeit jó minőségben az olvasni tudók kezébe adva nyugodtan érveltek a hagyomány megőrzése mellett. Olyan szerzőket helyeztek a kiadói tervbe, mint Szent Ágoston, Szent Bonaventura, Eckhart mester, Jan van Ruysbroeck, Dionysius Carthusiensis és kortársak művei is. Johann Eren prior – aki főként Eucharius Cervicornus nyomdással dolgozott – vagy Laurentius Surius, a tudós karthauzi, aki főként Gerwin Caleniusszal és Johann Quentel örökösseinél adott ki.

Összefoglalóan csak ismételni tudom. Azokon a helyeken, ahol a humanista képzettségű püspöki kar elébe ment a változásoknak – változtatásokat hajtott végre a misék rendjében, a kánonjogban²⁴, a főpásztori jelenlét és a papi szolgálat kérdéseiben –, nem vagy ritkán történt meg a protestáns felekezetek kialakulása. Ugyanez a jelenség figyelhető meg ott is, ahol a szerzetesi közösségek a humanista érdeklődésük okán a személyes lelkiség korai szövegeit gondozták és adták ki, vagy ahol egyes szerzetesi közösségek a személyes vallásosság

23 CHAIX 1988, 93–105.

24 Egy kiváló elemzés ebben a tekintetben a kánonjogi könyvek nüansznyi változtatásairól: REULOS 1988, 323–339.

gyakorlását segítő tömegkönyveket anyanyelven kiadták, és aktívan terjesztették. Ezeken a helyeken a protestáns újítások már nem vagy kevésbé tűntek újaknak. Ehhez persze kellett az elkötelezett világi humanista értelmiségiek és az új művészet művelői, az anyagi érdekeltiségüket is mindig szem előtt tartó nyomdászok. Ahol ezek a feltételek nem voltak adottak, vagy más, akár politikai kényszer is fellépett, a protestáns reformáció gyorsan terjedt. Jól mutatta az Eisleben és Wittenberg közti területek XV–XVI. század fordulója körüli állapotát a 2015-ben a tübingiai Mühlhausenben rendezett kiállítás anyaga is.²⁵

25 BÜNZ-KÜHNE, hrsg., *Alltag und Frömmigkeit...*, 2015.

A protestáns reformáció kiadói és szellemi központjai

Napjainkban éles viták zajlanak az Európai Unióban arról, mit is jelent az, hogy „európai”. Számos szempontból elemezték a kérdést, és persze, ahogy az elméleti kérdésekről szóló viták esetében a történelemben mindig, a gazdaság és az annak érdekeit képviselő politikum éli a maga párhuzamos életét. A tudományos vagy éppen csupán kulturális párbeszéd érvei pedig akkor szivárognak be ebbe a világba, ha valamelyik politikus szóvirágos beszédet kíván tartani, aztán vagy érti, hogy mit mondatnak vele a beszédírói, vagy nem. Pedig közhely, az európai kulturális körben – kivétel nélkül valamennyi kisebb közösségében – ismertek és használtak olyan *proverbium*okat, amelyek ókori szerzőktől származnak, és a történelem fontosságára, vagyis mások tapasztalata megismerésének a fontosságára intenek. Olyan ma, a XXI. század elején, főleg Nyugat-Európában, szégyenlősen kimondott közmondások, mint a „*Historia docet*” vagy a „*Historia est magistrae vitae*” ismertek,²⁶ és ténylegesen közhelyek. Mint ilyenek azonban komoly alapokkal rendelkeznek, csak figyelni kellene ezekre az alapokra, miután feltártuk őket. (A szégyenlősség a „*political correctness*” félreértéséből származik.) Olyan tömegekkel élünk ma már együtt Európában, akiknek a kulturális hagyományukban az életüket meghatározó szöveg (mint a Korán, a Védák vagy Buddha beszédei) és az alkalmazott tudás közti időszak helye az értékvilágukban merőben más, mint ami a nyugati kereszténységben felnőtt társadalmak tagjaiban él a Biblia és a mai alkotó tudás közt. (Utóbbi, vagyis újítási képesség, nem létezik a teljes örökség folytonos újraértékelése és a hagyományok megismerése nélkül.) A mai közbeszédből ezért – néhányak szerint – el kellene hagynunk a teljes történelmünket, hogy lassan aztán magát a történelmet is elfeledjük. Pedig az olyan kulturális és tudományos eseménysorozat, mint a lutheri reformáció 500 éves évfordulója – és minden évben több ilyen alkalom van – éppen azért fontos, hogy a

26 CICERO, *De oratore*, 2,36: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.*

művelődésünk történetében találjunk válaszokat napjaink kérdéseire. Önmagában is érték egy-egy történelmi esemény vagy folyamat körülményeinek a tisztázása, de minden ilyen újrávéleményezés – hiszen a történelem mindig is a *historia memoriae* volt (nem napjaink *memory history* tudományos iskolái találták ezt ki) – egyben mások tapasztalatának a felmutatása. Ahogy távolodtak az egyes generációk az események megtörténte idejétől, másként és másként emlékeztek rá. Vagy azért, mert hamisítani akarták, el akartak valamit titkolni vagy feledni, vagy azért, mert az éppen aktuális érdekeik, esetleg másfajta szellemiségük más és más képet engedett formálni. Ám *altero nomine de nobis fabula narratur*, vagyis más néven ugyan, de rólunk szól a mese.

A reformáció első évszázadának könyvtörténete számos mai tanulsággal is szolgál. A *Bibliothek und Wissenschaft*, a nemzetközi tekintéllyel bíró könyvtörténeti folyóirat különszámmal tisztelgett a témának,²⁷ és alapos könyvtörténeti elemzésekkel találkozunk egy 2015-ben, Strasbourgban tartott szimpózium anyagában is.²⁸

Egy wolfenbütteli konferencia²⁹ előadásai alapján írt esettanulmányokkal a konferencia szervezőinek szándéka az volt, hogy lépünk tovább a reformációs központok, nagyobb személyiségek és a velük együttműködő nyomdászok kiadói stratégiájának, a reformáció új kommunikációs politikájának elemzésétől. Hiszen nem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel arról, hogy a kiadott könyvanyag tematikus összetétele milyen hatásokra, hol és mikor változott a humanista szellemiségű kiadások és az új, konfesszionálisan is állást fogláló kiadványok között. Nem tudjuk, hogy miként zajlott ez a változás a szellemi kibocsátó központokban (Wittenberg, Heidelberg, Zürich, Bazel és más egyetemi városok), és miként a kulturálisan alapvetően befogadó jellegű kultúrákban (Szilézia, Baltikum, Lengyel Királyság, Cseh Királyság, Magyar Királyság és Erdély). Ez utóbbi helyeken az elsődleges forrás a korabeli könyvtárak katalógusai. Miként válaszolt a katolikus világ ezekre a kihívásokra: mit tartott meg a humanista ered-

27 KAUFMANN–MITTLER, hrsg., *Reformation und Buch*, 2017.

28 HIRSTEIN, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018.

29 MONOK–SEIDLER, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020.

ményekből, mit fogadott el protestáns oldalról, és miben maradt ortodox, nem változó? Hogyan alakult például Bécs könyvkiadása, az ott élő nagy egyéniségek olvasmányai a vallási értelemben toleránsnak tudott Johann Fabri (1478–1541) halála után, és miként változott az udvar környezetében élők olvasmányanyaga? A XVI–XVII. század fordulóján tapasztalható, posztridentianus változásoknak – a könyvek kiadása és olvasása szemszögéből nézve – milyen a szellemi háttere? A gyors rekatolizáció Európa sok helyén pusztán politikai, hatalmi erőknek köszönhető, vagy van ennek könyvtörténeti tanulsága is? A protestáns oldal reakciója az erősödő, újjászerveződő katolikus egyház kiadói és kulturális politikájára kétféle: a tolerancia és az ortodoxia. Melyik központnak melyik a stratégiája, és milyen eredménnyel? A toleráns oldal mennyi humanista hagyományt elevenít fel? Hogyan viszonyulnak mindehhez a késő humanizmus szellemi áramlatainak formálói?

A konferencián a kérdéseinkre csak részben kaptunk válaszokat, de az előadások több más, nem kevésbé fontos jelenségre is ráirányították a figyelmet. A XVI. század jelentősebb könyvkiadó központjai közül Strassburg, Zürich és Bécs könyvtermése került elemzésre (Frédéric Barbier,³⁰ Urs B. Leu,³¹ Karl Vocelka³²), legtöbbször összehasonlítással, vagyis képet nyerünk Bazel vagy éppen Heidelberg szellemi áramlatokat befolyásoló, vagyis kibocsátó szerepéről is. Ahogy a receptív oldal példáiból (Szilézia, Magyar Királyság, Erdély) kirajzolódik Wittenberg, Nürnberg, Köln, vagy éppen Augsburg szerepe is. Rögtön felvetődik a kérdés, miért nem jelenítünk meg más, nagyobb könyvkiadó központokat? Például Párizst, Lyont vagy éppen Velencét. A válasz csak részben adható meg, főként a konferencia vitái, illetve az azt követő beszélgetések alapján.

A protestáns reformáció korai évtizedeit elemzők teljesen természetes módon nyúltak vissza az 1517-et megelőző néhány évtized művelődés-, illetve hangsúlyosan könyvtörténetéhez. Részben azért, hogy rámutassanak arra, hogy a francia szakirodalom „*pré-réforme*” kifeje-

30 BARBIER 2020.

31 LEU 2020.

32 VOCELKA 2020.

zése, különösen is a „*pré-réforme catholique*” szóösszetételben komolyan veendő,³³ könyvtörténeti összefüggésekben is. Nem pusztán annál a banális ténynél fogva, hogy Martin Luther maga is szerzetes volt, hanem mert a könyvkiadási statisztikák nyelvi, illetve tartalmi elemzése számos olyan jelenséget is mutatnak, amelyeket egy leegyszerűsítő, didaktikus reformációtörténet kedvéért hajlamosak vagyunk a protestáns reformáció eredményeként feltüntetni. Ilyen például az anyanyelvi nyomtatványok jelentős elterjedése. Való igaz, a protestáns reformációról szóló viták anyanyelvűsége, magának Luthernek (majd Melanchthonnak) az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elképzelései tették programszerűvé az anyanyelvű kiadványok (szövegek) használatát az iskolákban és a vallási nevelésben (hittan, illetve az istentisztelet, hangsúlyosan is a prédikáció nyelve). Frédéric Barbier azt mondja, hogy Strassburg „*Kern des modernen Europa*”. Tudjuk, a szerző egyik jelentős könyvének is a címére³⁴ utal ezzel vissza, de sokkal fontosabb a tartalma a kifejezésnek. Ez a „modernitás” a XIII. és a XVI. század közt született. A nyomtatott könyv megteremtése ennek a változásnak az egyik jelentős eleme. A Rajna mente fontossága azért is hangsúlyos, mert a középkori testvérületi (*Fraternitates*) mozgalmak hagyománya szerves együttélésben tudott itt hatni a humanista filológia eredményeivel és a reneszánsz életszemlélettel. És még egy fontos dolog, amelyre a Barbier-val való párbeszédben esett hangsúly. Alapvető különbség van a szerzetesi humanizmus – humanista kegyesség – protestáns reformáció gondolati vonal társadalmi megvalósulásában a számos autonómiára (városok, fejedelemségek) alapozó német területeken és a Francia, az Angol Királyság centralizált hatalmi viszonyai közt. Itália ismét más, hiszen a katolikus hierarchia kapcsolati rendszerének ereje másként esett latba, mint mondjuk az annak hiányával kiszolgáltatva szembenéző Magyar Királyságban és Erdélyben (utóbbi területekre lásd Csepregi Zoltán³⁵ és Monok István³⁶ tanulmányait). A Bolognai Konkordátum (1515, X. Leó pápa, I. Ferenc francia király)

33 Vö. CHAUNU 1984.

34 BARBIER 2006; BARBIER 2010.

35 CSEPREGI 2020.

36 MONOK 2020.

a Francia Királyságban a királyi hatalmat érdekeltté tette abban, hogy a vallási kérdésekről szóló viták ne vezessenek jelentős intézményi változásokhoz (vagyis ne jöjjön létre egy újabb egyház). Angliában pedig VIII. Henrik maga gondoskodott arról, hogy az egyház „egységét” fenntartsa – ő maga alapított egy újat. A kötetünk előző tanulmányában (bevezetés) említett Jean Charlier de Gerson (1363–1429) öröksége (szellemiségében az *Imitatio Christi* szövegegyüttes³⁷ – szerzőségében hozzá is attribuíált³⁸ – hagyománya) és a *Collège de Navarre* I. Ferenc uralkodása idején is változatlan szellemisége sem volt elég ahhoz, hogy az ott tanultak egy új egyházat is létrehozzanak. Az ott tanult közép-európaiak viszont a saját királyságukban jelentősen hozzájárultak a protestáns reformáció sikeréhez. Megismétlek egy példát: a huszita hagyományt is továbbvivő cseh Ulrichus Velenus (Oldřich Velenský, † 1531),³⁹ aki ugyanúgy Bonifacius de Cevatól († 1517) tanult, mint a magyar Várdai Balázs (cca. 1495 – post 1538). Velenus, nyomdászként, csehül adta ki Lucianus Samosatensis, Marsilio Ficino, Erasmus Roterodamus szövegeit.⁴⁰ Barbier tehát arra is felhívja a figyelmet, hogy a XIII. századtól többféle formában, az egyházon belül megjelenő lelkiségi mozgalmak, a humanista egyházkritika és az anyanyelv használatára törekvő kisebb közösségek (főként városok) együttese sem elég a protestáns reformáció sikeréhez, ha a hatalmi berendezkedés centralizált, illetve azt mondja, hogy a hatalmi tényezőket hangsúllyal kell figyelembe venni. Az erről a kérdésről szóló párbeszéd azonban rávilágít egy olyan tényre, amelynek a mai napig komolyan veendő tanulságai vannak: az egyház szerepe alapvetően különbözik

37 *Imitatio Christi* 2011; DELAVEAU–SORDET, red., *Un succès de librairie...*, 2012.

38 OGLIARIO 2011, 21–34.

39 LAMPING 1975, ²1976; VOIT 2006.

40 Velenus 1519 és 1521 között Weisswasser (ma: Běla pod Bezdězem) nyomdászaként dolgozott, itt adta ki az említett könyveket. 1521-ben, Nicolaus Claudianus (Mikulás Klaudyán, † 1521) halála után a közeli Mlada Boleslavba költözött, és együtt dolgozott Jiří Štyrsa nyomdással, a huszita, német nyelvű katekizmuson (1523) és Michael Weisse (cca. 1480–1534) Énekeskönyvén (*Gesangbuch*, 1531), amelyet a Cseh Testvérek számára állított össze ez a ferences szerzetesből lutheránussá lett teológus, aki maga is a Cseh Testvérek közt fejezte be az életét.

Európa egyes régióiban, ezért a XXI. században is másként és másként tekintenek rá.

Strassburg, a Szent Német-Római Birodalom szabad császári városa (*kaiserliche Freistadt*) az egész régió szellemiségét példázza a Johann Sturm-féle *Academia* megalapítása előtti kiadványstruktúrájával.⁴¹ Ennek szerves következménye, vagy mondjuk úgy, természetesen folytatása Sturm szemlélete (ahogy iskolája jelmondata is pontosan kifejezi: „*Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum*”).⁴² Ez a szemlélet összecseng a wittenbergi Melanchthon-féle üzenettel, amely az ókori szövegek ismeretére alapozott erudíciót összeköti a protestáns erkölccsel és kegyességgel (Szophoklészről szólva mondja: „*Utiliorem post sacrorum bibliorum lectionem esse nullum quam tragoediarum*”⁴³ (lásd Monok István és Verók Attila⁴⁴ tanulmányát).

A Rajna menti városok, Strassburg és Bázél hatása sokféleképpen jutott el a közép-európai területekre. A közvetítő városok, egyetemek vagy könyvkiadói központok nélkül, bizonyosan nem sikerült volna (Bécs, Nürnberg, Wittenberg, majd ez utóbbit hatásában felváltó Heidelberg, a Palatinátus filippista és irénikus öröksége az ortodoxszá váló lutheri Wittenberget a XVI–XVII. század fordulóján, háttérbe szorította).⁴⁵

Wittenberg, természetesen, sokkal erősebb hatású, mint amit a város könyvkiadási teljesítménye önmagában jelenthetne. A korai angol és a cseh korai anyanyelviségi mozgalmak (John Wycliffe, 1330–1384; Jan Hus, 1369–1415) hatása ugyan folyamatos maradt, de – ahogy bevezetőnkben már említettük – a protestáns reformáció szervezett programja jelentős hatással volt. Wittenbergben, de sokan azt megelőzően Bécsben és Krakkóban találkoztak azokkal az elvekkel, amelyek részben humanista, szövegfilológiai érdeklődésből, részben köz-

41 Egy példa erre a Schürer testvérek; lásd BURCKEL 2018.

42 Vö. FATA 2012.

43 Vö. RITOÓKNÉ SZALAY 2001.

44 VERÓK 2020.

45 A magyarországi olvasmánytörténeti hatásáról lásd MONOK 1996; MONOK 2018c.

vetlenül a vallásos lelkiség anyanyelvi elmélyíthetőségének természetessége okán az anyanyelvű könyvkiadást helyezték előtérbe. A wittenbergi *Agenda* mintája volt az első észtl, lett (mindkettő 1525) lelkészi kézikönyveknek is, ahogy Luther *Kis katekizmusa* alapján készült el az első észtl (Johann Koell [1500–1540] és Simon Waradt [† cca 1550] munkája, 1535), majd litván (Martynas Mažvydas [1510–1563], 1547) is. A protestáns szellemű bibliafordítók sora járt az említett egyetemekre, és került kapcsolatba a könyvnyomtatással (a magyar Sylvester János [1504–post 1551], a finn Mikael Agricola [1510 cca.–1557], a szlovén Primož Truber [1508–1586], a litván Johannes Bretke [Jonas Bretkūnas, 1536–1602]),⁴⁶ Karl Schwarz tanulmánya⁴⁷ Truber példáján a teljes fordítási, könyvkiadási és könyvkereskedelmi mechanizmust bemutatja, kitérve a hatalmi tényező, a mecénás földesúr szerepére is.

Wittenberg hatása azonban, túl a teológiai kettősségen – Luther és Melanchthon, illetve ezek tanítványai⁴⁸ – a történeti gondolkozásban is meghatározónak bizonyult. Nem egyszerűen Johann Carion világtörténeti munkájának Philipp Melanchthon által történt átírása és ennek elterjedtsége okán. A wittenbergi történetfilozófia egyik meghatározó eleme a török szemlélete. *Turca Dei flagellum*. Luther általánosan a mai napig ismert állítása nem egyszerűen filozófiai vagy éppen teológiai kérdés volt már a XVI. században sem. Azok, akik a török által megszállt területeken éltek, illetve a török terjeszkedés mindennapi veszélyét éreztették, összetettebb képet ismertek a törökről. A XVI. században médiummá váló nyomtatott világ – amely a német parasztháború kapcsán jól vizsgázott, társadalmi, sőt hatalmi tényezővé vált – török képe meglehetősen felületes maradt a XVII. század első, tudományos igényű műveig. Ennek a felületességnek az okán is terjedt el az a képzet, hogy a török hatalom toleráns, a protestáns eszméket terjedni hagyó. Csepregi Zoltán Melanchthon és Heinrich Bullinger magyar kapcsolatrendszerét kommunikációtörténeti szemmel vizsgálta, kifejezetten abból a szempontból, hogy a két, a Magyar Királyságban legnagyobb hatású reformátor hogyan tájékozódott a török kérdés-

46 Vö. MONOK 2016.

47 SCHWARZ 2020.

48 Vö. GOLTZ–MAYRHOFER, hrsg., *Luther and Melanchthon...*, 1998.

ben, és nézeteik miként alakultak az egyes megkapott információk alapján. A reformáció emlékezetét ünneplő konferenciák sorában több alkalommal éppen a napjainkban zajló migrációval kapcsolatos véleményformálásban is elhangzott a török tolerancia, mint olyan, ami miatt végképpen nem érthető például a közép-európai népeknek nem éppen entuziaszta hozzáállása a mostani kérdéshez. A történelem a XVI. századi, magyarországi híradók véleményét igazolta, a toleráns török hatalom pusztta, lelakott országot hagyott maga után. Ebben a kérdésben is irányadó tehát Frédéric Barbier említett véleménye, nevezetesen, hogy minden jelenséget a helyi adottságoknak a lehetőleg teljes megismerése mentén kell megítélnünk, és elmondani arról a többféle szempontú véleményünket. Nem természetellenes, sőt magától értetődő, hogy történeti, művelődési, kulturális és tudományos jelenségek másként látszanak a centrumból, másként a periférián, és az sem mindegy, hogy egy terület a centrumhoz képest melyik irányban helyezkedik el.

A centrum jelleg tudniillik ugyancsak viszonylagos. Breslau, Szilézia fővárosa a Magyar Királyság korai reformációja szempontjából is központtá tudott válni, és megmaradt humanista központnak is. A főváros Breslau és a kisebb városok (Liegnitz, Neisse) együtt, keleti, északkeleti irányban komoly szellemi közvetítő szerepet tudtak betölteni, a nyugat-európai léptékkal szerény könyvtermésükkel is (Detlef Haberland⁴⁹). Aztán ki vitatná Bécs centrum jellegét? Igen, a Habsburg-család egyik udvartartása ott volt, de éppen a XVI. században Prága is hasonló centrumként írható le. A bécsi könyvkiadás bemutatása több szempontból is roppant tanulságos (Karl Vocelka), míg a Bécsi Udvari Könyvtárba felhalmozott ismeretek katalogizálását (Hugo Blotius könyvtárosi tevékenységét) Martin Krickl elemezte.⁵⁰ Rögtön tegyük hozzá, Blotiusnak a császár számára összeállított *„Ajánló bibliográfia a török kérdés tanulmányozásához”* címmel illelhető katalógusa (ő nem nevezte így), a könyvtárost tanácsossá emelte. A Császári Udvari Könyvtár, mint a jelentős könyvhagyatékok gyűjtőhelye, mint a Birodalom nyomdászainak, író embereinek presztízs megjelenési (és

49 HABERLAND 2020.

50 KRICKL 2020.

megőrzési) helye, hű tükrévé vált a korszak szellemi áramlatai változásainak. Bécs, a XVI. század eleji humanista egyetemével hű közvetítője a rajnai kegyességnek és rajnai humanizmusnak is. Erazmiánus szellemű iskolai műhely, olyan humanistákkal, akik ismerik és ápolják a Duna menti szellemiséget. Ez hasonlónak tudott volna válni, mint a Rajna menti szellemi központ. A XVI. század elején az intézményi rendszer kialakítása is elkezdődött.⁵¹ Az Augsburg–Regensburg–Linz–Bécs–Pozsony–Buda tengelyt ráadásul Erdélyig hosszabbította egyes személyiségek tevékenységi köre (lásd például Conrad Celtis [1459–1508] vagy Jacobus Piso [1475–1527] életútját, de az olyan humanista püspök, diplomata, mint Johannes Statileo [1472–1542] is említhető).⁵² Bécs ennek a vonalnak is a központja.

Az osztrák főváros azonban Buda török elfoglalása után (ez a dátum egybeesik a humanista Johann Fabri püspök halálával, 1541) a sorait rendező katolikus oldal egyik bástyájává alakult. Ide kívánczik annak említése, hogy Augsburg és Velence nyomdászai, a kiadói stratégia változtatásával a kibontakozó katolikus reformokat, majd az ellenreformációt is nagyban segítették.⁵³ A reformáció könyvtermését figyelemmel kísérték a saját egyházukért felelősséget érző katolikus főurak is. Több esetben ezek a katolikus gyűjtemények, azzal, hogy magukban foglalták ezt a könyvanyagot, egyben a hatását is semlegesítették, hiszen nem használták, nem olvasták azokat (Richard Šípek)⁵⁴. A protestáns olvasmányok eltüntetése sokféle módon történt. Közismert Tirol példája, ahol a Prágából hazatérő Ferdinánd főherceg „könyvlátogatást” (*Buchvisitation*) végeztetett világi hivatalnokaival, illetve jezsuita atyákkal.⁵⁵ Ő a protestáns könyveket elkoboztatta, és helyettük ajándékba jó katolikus beszédgyűjteményeket hagyott a családnak. A Magyar Királyság nyugati szegletében élő Batthyány Ádám (1610–1659) a birtokai központjában működő protestáns iskola épületét az általa betelepített ferences rendnek adta, könyvtárukkal együtt.

51 Vö. KLANICZAY 1993.

52 Lásd a vonatkozó fejezeteket a következő kötetben: EKLER – KISS F. G. – MONOK, par, *Humanistes du Royaume de Hongrie*, 2017.

53 Vö. MONOK 2010; MONOK 2014.

54 ŠÍPEK 2020.

55 ÖTVÖS P. 1998.

A könyvek ma is megvannak, lassan újra kézbe is veszik őket – immáron a könyvtörténet kutatói. De a korban az elzárt könyvanyag kikerült a potenciális olvasmányok köréből is. Talán ezért is szedte össze Esterházy Pál (1635–1713) is a birtokain működő protestáns lelkészek könyveit (Zvara Edina)⁵⁶.

Az említett és a részletesebben elemzett néhány konferencia csupán három volt a számtalan, a protestáns reformáció kezdetére emlékező és emlékeztető rendezvény sorában. Aki egy kicsit is megpróbálta áttekinteni, hány tudományos kötet jelent meg a megemlékezés keretében, rájött, hogy egyetlen ember akkor sem lenne képes elolvasni valamennyit, ha tízéves korától haláláig olvasna. Pedig mindegyik kötetnek legalább annyi tanulsága van, amennyit mi most felsoroltunk a sajátunk kapcsán. Bízunk az internetben és a digitális megoldások sikerében! És a történelem iránti érdeklődés fennmaradásában.

56 ZVARA 2020.

A humanista és a protestáns olvasmányanyag mintázatai

A könyvtárak tartalmi összetételének változásai

A könyvtárak tartalmi összetételének változásaiban a külső – nem kulturális, tudományos vagy kultikus – tényező szerepe Európa köztes régióiban a XV–XVIII. században meghatározó volt. Az a Nyugat-Európában megismert egyházi, kulturális és tudományos intézményi hálózat, amely ezzel konform módon itt is létrejött, nem tudott a hálózat sűrűségében gyarapodni, sőt többször fizikailag is megsemmisült. Az orosz, a kozák, a tatár és az oszmán török hatalmak nyugati ambíciójának gátja szerepét kényszerűen magukra vállaló királyságoknak más esélyük a könyvtári rendszer kialakítására nem volt, mint a lehető legtöbb könyvet beszerezni, megtartani, főként támogatásként elfogadni. Az ajándékba kapott könyvanyag tartalmi összetételét pedig soha sem a megajándékozott választja meg.

Az alábbiakban példákat szeretnék bemutatni olyan jelenségekre, amikor a Magyar Királyság és Erdély értelmiségi körei követni tudták azokat a szellemi áramlatokat a könyvtárak tematikus arculatának alakításával, amelyeket nyugat-európai kollégáik, és bemutatok olyan példákat is, amikor az itteni befogadás megkésett vagy éppen archaikussá vált. Természetesen röviden ezeknek a könyvtártörténeti jelenségeknek az okait is érinteni fogom.

A protestáns reformáció 500 éves történetére való emlékezést sok országban kiválóan megszervezett programsorozat biztosította. Több nemzetközi konferencia foglalkozott a *devotio moderna* tartalmának részletezésével, azzal, hogy a protestáns reformáció megjelenése egy folyamatnak volt a része, amely folyamat valóban elágazott 1517-től,

és a protestáns elvek és érdekek új egyházakat hoztak létre. És változott a Rómával nem szakító közösségek élete is, és – különösen a tridenti zsinat után – ez a változás tervezetté is vált. A konferenciák főként a könyvkiadás tartalmi összetételének változásával, illetve a könyvnyomtatás kommunikációtörténeti jelentőségének elemzésével mutatták be a változásokat. A változások ugyanígy bemutathatók a könyvtárak tartalmi összetételének változásával is.

Akkor is így van ez, ha csak nagyon kevés olyan intézmény vagy nagyobb család ismert, amelyeknek könyvtárai szerves fejlődésen mentek át, és a XV. és XVI. századból is maradtak fenn róluk könyvösszeírások. A változások jellegét a több, de hasonló intézményre vagy magánszemélyek csoportjaira vonatkozó források összehasonlításával is el tudjuk végezni. Még Európa köztes régióiban is. A Magyar Királyság területéről nem sok könyvösszeírás maradt fenn a XVI. század első feléig terjedő időszakból. Ennek részben történelmi (politikátörténeti) okai vannak – törökkel vívott háborúk, a vesztes mohácsi csatát követő kettős királyválasztás (Habsburg I. Ferdinánd, Szapolyai János) utáni csatározások –, de a folyamatos, az írásbeliség mennyiségi gyarodásához, illetve a könyvnyomtatáshoz is kellő pergamen és főként a papír hiánya is jelentős szerepet játszott. Mindenütt Európában, de a köztes régiókban nagyobb mértékben használták a megelőző korszakok anyagait újrahasznosítva az írásra és, főként, könyvkötésre.

Ha például könyvtörténeti szempontból hasonlítjuk össze a központi régiókhoz közeli Angers káptalani könyvtárát a közel kortárs magyar királyságbeliekkel, akkor a mennyiségi különbségek érthetőnek mondhatók, tartalmi összetételben pedig nem eltérő könyvtárakról van szó. Angers-ban 1467/1472-ben 309 kötet volt,¹ Pozsonyban 1425-ben 83,² Veszprémben 1435-ben 153,³ Zágrábban 1433-ban

1 MATZ 2005, 185–220.

2 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 114–117: Nr. 904–943. A pozsonyi könyvkultúráról összefoglaló ígénnel: Šedivý 2007. Sajnos sem a káptalani könyvtárról, sem az *Academia Istropolitana* könyvtáráról nem ismert összeírás.

3 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 122–130: Nr. 977–1100.; SOLYMOSSI 2009, 260–272.

231.⁴ Ez utóbbi könyvtárak tartalmi változásait nem tudjuk követni részleteiben, de a szepességi 24 plébánia *confraternitas*ának könyvtárát, azaz a „lőcsei középkori könyvtárét” igen, így analógiás módon tehetünk általános megfigyeléseket. A *confraternitas* 1248 és 1674 közti működéséről vannak adatok,⁵ maga a könyvtár a XV. század elejétől adatolt,⁶ az *Elenchus librorum* című dokumentumot folyamatosan vezették a XVI. század végéig, amikor a könyvtár gyarapítása láthatóan nem folytatódott. Az itt említett 412 könyvtételből 158 kézirat (ebből 116 ma is ismert helyen található) és 254 nyomtatvány (ebből 76 ősnymtatvány, a többi felsorolt 174 már XVI. századi, főleg a század első feléből). Sajnos az *Elenchus*ban nem sorolták fel a kifejezetten lutheránus könyveket, csak megemlítik: „*Habentur et libri Lutheranici 52*”.⁷ A Szent Jakab-templom részét képező Szent György-kápolna fölött a XVI. század elején Johann Henckel (1481–1539) alakította ki a ma „középkori lőcsei könyvtár” néven emlegetett gyűjteményt, amely a középkori szepességi plébániai könyvtárakat egyesítette, egészítette ki más lőcsei egyházi intézmények könyveivel. Ez a könyvtár a XVIII. század második feléig helyben maradt, akkor Batthyány Ignác (1741–1798), erdélyi püspök megvásárolta a gyűjteményt (1797), és azt Gyulafehérvárra szállították,⁸ így annak Gyulafehérvárt fennmaradt könyvtárában tanulmányozhatók a korai kiadású nyomtatványok kéziratossá bejegyzései is.⁹ Ezek tanulságaképpen 76 kötet (91 mű) ősnymtatványról állítható, hogy a XV. században már Lőcsén volt. Az egyes kiadási helyekhez tartozó kötetek száma lényegében megegyezik a földrajzi távolság arányaival: Nürnberg, Augsburg, Ulm, Köln, Vence, Milánó, Bazel, Róma, Lyon. Meglepő, hogy a legközelebbi Krakóból csak egyetlen *incunabulum* maradt fenn. A könyvanyag összeállítása a könyvtárhasználat céljainak megfelelő: egyházatyák műveinek

4 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 130–133: Nr. 1106–1167. A könyvanyag elemzése: NEMERKÉNYI 2004, 7–17.; MADAS 2005, 221–230.

5 HOLIK 1923, 383–399.

6 VIZKELETY, 2008, 327–338.

7 MÁRZA E. 1997; ŽIBRITOVÁ 2011, 237–249.

8 JAKÓ 1991; JAKÓ 1991a; JAKÓ 1997a.

9 KULCSÁR P., *conscript.*, *Catalogus...*, 1965; MÁRZA E. 1997.

első kiadásai, beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok, pápai levelek. Két jelenség írható le ezek és a XVI. századi kiadványok kéziratos bejegyzései ismeretében: az egyik Johann Henckel (1486–1539) példája, a másik a középkori könyvanyag hasznosulása a protestánsná vált városokban. Johann Henckelnek – aki 1506 és 1510 között Krakóban, Bécsben, Bolognában és Padovában tanult teológiát, bölcseletet és jogot, 1510-től Lőcsén lett plébános – az általa egyesített gyűjtemény gyarapítására is gondja volt.¹⁰ Könyveinek egy része akkor is Lőcsén maradt, amikor ő Kassára távozott, majd az 1520-as évek elején a királyi udvarban Habsburg Mária királyné lelki gondozója lett. Levelezett Rotterdami Erasmusszal, baráti viszony fűzte Oláh Miklóshoz, Habsburg Mária királyné humanista udvari emberéhez, a későbbi historikus esztergomi érsekhez, és kapcsolatban állt Martin Lutherrel és Philipp Melanchthonnal is. Élete végén ő maga is a lutheránus vallást választotta. Könyvtára, amelynek darabjai egy közös használatú városi gyűjtemény gazdagítottak Lőcsén, humanista ízlésű volt: az egyházatyák újabb kiadásai, kortárs humanisták művei, korai lutheránus nyomtatványok. A város maga, amikor a XVI. században további kötetekkel gyarapította ezt a középkori eredetű gyűjteményt, a lutheránus könyvanyagot bővítette benne. Ahogy az ide került magánadományok is tartalmilag erősítették a középkori – főleg lelkiségi, *devotio moderna* jellegű –, illetve a protestáns anyagot. Georg Molner, szepességi humanista és Caspar Polirer lőcsei plébános könyvei közül 27, illetve tíz maradt fenn; előbbi közt jelentős arányban a wittenbergi szerzők is szerepelnek.¹¹

A könyvtáraknak az itt bemutatott tartalmi változása tehát egy szerves, a művelődés történetét, a szellemi áramlatok változását lassan, de nem megkétszerezve követő átalakulás. Az intézményi könyvtárba bekerült magánhagyatékok, adományok is ebbe az irányba mutatnak.

Hasonlóan indult a bártfai példa is. Az itteni Szent Egyed-templom könyvtárának történetét követve látjuk, hogy a középkori adatok egy, csupán a szertartáskönyvekre korlátozódó gyűjteményt állítanak

10 Henckel életútjáról, műveltségéről összefoglaló tanulmány: JAKÓ 1976a 162–165. (Henckel, rövid ideig, váradi kanonok is volt). Vö. még KRISTÓF ILONA 2014, 145–146, 289–298.

11 MÁRZA E. 1997, 41.

elénk (1435/1437, 1451/1455, 1466, 1495).¹² Ezt követően az 1509-ből származó könyvnyomtaték (Georgius Petri presbiter) 83 kötetének¹³ nagyobb része ókori szerzők műveinek nyomtatott kiadásai, a bázeli latin egyházatyák sorozatának (Johann Amerbach) darabjai, de számos *de grammatica*, *de arte carmina*, *de poetica* is a kortárs humanista szerzőktől. Természetesen középkori teológia és a *vitae patrum* is szerepel a könyvjegyzéken. Ez a könyvtár modernnek mondható, és azzal, hogy egy intézmény gyűjteményét gazdagította, a környezetére gyakorolt hatásában – potenciálisan legalább – a XVI. század eleji humanista irodalom elterjesztéséhez is hozzájárult. Balthasar Blutfogel 1530 körül ajándékozott 16 kötete azonban nem ezt a modernitást erősítette, hanem a XV. század utolsó évtizedének nyomtatványait gazdagította (egyházatyák munkái, illetve középkori teológiai munkák).¹⁴ Egy 1640-ből származó könyvjegyzék szerint Gaspar Seiffrid, a bártfai városi iskola tanárának könyvei kerültek a város könyvtárába.¹⁵ A jegyzék fejléce: „*Anno 1640 Registrum librorum domini Gaspari Seffridii olim Rectoris Scholae nostrae industrii*” (141 könyv) – amely latin szöveg többféleképpen érthető, mert nem tudunk semmit Seiffrid életéről. Mikor volt iskolamester? „Egykor” (*olim*). Az összeírás a hivatala elhagyása vagy halála után készült? Esetleg később vagy sokkal később? A könyvanyag, amely a könyvtárából a város gyűjteményébe került, egyértelműen XVI. századi, legalább olyan színvonalas, mint a Forgách Imre által 1588-ban a trencsényi iskolának adott könyvek¹⁶ vagy Thurzó Szaniszlónak 1586-ban az augsburgi házában tartott könyvtára.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy az ókori szerzők és az egyházatyák humanista kiadásai (főképpen a görög egyházatyák latin fordításai,

12 21 kötet: CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III. 1994, 140–142; Nr. 1203–1224.

13 ÁBEL 1885, 62–77.; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III. 1994, 256–261; Nr. 2351–2434.

14 ÁBEL 1885, 78–88.

15 ÁBEL 1885, 122–196.; VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 144–147.; vö. ŽIBRITOVÁ 2011.

16 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 3–9.

17 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 489–490.; MONOK 2012, 160–162.

Augustinus teljes életművével együtt) és mellettük a kulcsszövegek iskolai kiadásai, valamint kis mértékben ugyan, de a wittenbergi reformáció nagy szerzőinek művei együtt vannak jelen. A bártfai könyvtár tartalmi gazdagodása tehát megállt a XVI. század utolsó évtizedénél. A XVII. században a templomot visszakapták a katolikusok, majd 1705-ben újra a protestánsok. Ez utóbbi alkalommal az átadási okmányok közt fennmaradt a könyvtár összeírása is.¹⁸ Mindössze 84 tétel (122 mű), ami azt jelzi, hogy az összeírók hanyagok voltak, hiszen 1725-ben, amikor újra a katolikusoké lett a templom, az összeírók 138 könyvet találtak.¹⁹ A könyvanyag ugyanaz maradt: a XVI. századi adományok és Seiffrid könyvtára együtt, kisebb hiányokkal.

Ez utóbbi példában tehát a könyvtár tartalmi változásai, gyarapodása a politikai, egyházpolitikai változások okán szakadt meg; fontos jelenség, hogy ha egy templom könyvtárát egy humanista, illetve iskolai könyvtárba való állománnyal gazdagítják, akkor ezt a könyvanyagot kivonják a potenciálisan megismerhető könyvek közül, hiszen nem használják, csupán/viszont megőrzik.

Számos példát tudunk azonban felhozni arra a jelenségre, amikor az iskolai könyvtárak könyvállománya az adományok mentén megőrzi használhatóságát, és kimutatható egyfajta tartalmi gazdagodás is. *Fontos azonban figyelniünk a következő példákban arra is, hogy folyamatosan jelen van az egyház, a városi tanács, a tanárok vagy éppen a patrónus részéről az ismeretek ellenőrzésének a szándéka is.* Mi az, amivel a diákok találkozhatnak, milyen könyveket vehetnek kézbe? A folyamat végén, a XVIII–XIX. század fordulóján aztán az iskolákban különválasztják a diák- és a tanári könyvtárat, és többé nem lehet az idős diák a könyvtáros, hanem az önálló szakmává válik²⁰ (az egyik ilyen első könyvtáros a sárospataki iskolában Szombathy János).²¹

A XVI. századi Magyar Királyság legjelentősebb protestáns iskolai könyvtára a németújvári volt. Köszönhetően a patrónus Batthyány családnak, 1569-től 1628-ig kiválóan működött (működése 1634-ben

18 ÁBEL 1885, 126–130.; ZVARA, ADATTÁR 19/1, 2001, 195–198.

19 ÁBEL 1885, 130–137.; ZVARA, ADATTÁR 19/1, 2001, 198–202.

20 MONOK 2007, 156–164.; MONOK 2018, 88.

21 BARCZA 1963, 32–44.

szűnt meg, az akkori *pater familias* korábbi – 1629 – katolizálása miatt). A család az udvari könyvtár iskolai könyv-, illetve teológiai anyagát rendszeresen az iskolának adományozta. A könyvanyag szenzációs színvonalú naprakészségét²² azok az exulánsok biztosították,²³ akik a Batthyány-birtokokra érkeztek Stájerországból és Karintiából akkor, amikor onnan a protestánsokat elűzték, majd a harmincéves háború első évtizedében Csehországból, Bajorországból, Württembergből.

A brassói városi iskola könyvtárának tematikai arculatát Johann Honter (1498–1549), a szász nyomdász, plébános, majd protestáns lelkész alakította ki. Megőrizte a városban működött és megszüntetett rendek könyvtárainak jelentős részét, gazdagítva a XVI. század elejének korszerű humanista anyagával. Ugyanakkor későbbi adományozók láthatóan csak az iskolai könyveket adták vagy hagyták az iskolára, több tekintetben konzerválva annak állományát, amely alig változott a könyvanyag frissességét tekintve. *Besztercebányán a városi tanács könyvtárából „selejtezték” az iskolában használható könyveket, Brassóban pedig a magánadományozók jártak el így, de mindenképpen válogatták. A könyvtárak sokszínűsége, a választás lehetőségét megadó jellege tünt el ezzel a gesztussal.* Amely emiatt és, tegyük hozzá, a többszörös tüzesetek miatt a XVII. század végére elavult anyagában.²⁴

Ugyanígy ismert példa a debreceni és a sárospataki református kollégiumi könyvtárak összehasonlító vizsgálata is. A Debrecenből a kálvinista egyház, illetve a város mecénatúrájával külföldre menő diákok könyvadományai a megkívánt szellemiségűek. Helvét hitvallást követők könyvei. A Sárospatakról arisztokrata családok (Perényiek, Rákócziak) patronátusa alatt külföldön tanulók szabadon választhattak az egyetemek közt, nagyon sokan lutheránus szellemiségű vagy irénikusnak mondható szemléletű (mint Heidelberg volt a XVI–XVII. század fordulóján) helyeken tanultak, hazatérve, az *alma mater bibliothecáját* sokféle könyvvel gazdagították.²⁵ Ugyancsak nagy jelentősége volt

22 MONOK 2018a, 269–278.; MONOK 2018b.

23 MONOK 2003, 205–211.; MONOK 2003a, 138–146.; MONOK 2004, 331–340.

24 Vö. MONOK 2008b, 411–426.

25 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 7–137; Sárospatak; 139–324; Debrecen; Vö.: MONOK 2009, 42–46.

a tartalmi változásokban Sárospatakon annak, hogy a Rákóczi család magánkönyvtárát is megkapták 1660-ban, abban a család katolikus ágának könyveivel együtt.²⁶

Utolsó iskolai könyvtári példánk Nagyenyed. Az ottani református kollégiumi könyvtárból valaki a XVII. század legvégén, a XVIII. század elején eltávolította az angol szerzők műveit, persze főként a presbiteriánus szellemiségűeket. „Purifikálta” az ifjúság számára hozzáférhető olvasmányokat.²⁷

Az intézményi könyvtárak anyaga jelentősen bővült, és ezzel tartalmi összetétele is változott akkor, amikor a Magyar Királyságból kiűzték a török hódítokat, és Erdély a Habsburg Birodalom nagyhercegségévé vált. Főképpen az újjászerveződő katolikus egyház intézménye, szerzetesrendek, papképző szemináriumi vagy káptalani és püspöki könyvtárak jelentős adományokat kaptak nyugati testvér-gyülekezeteiktől. Utóbbiak persze nem a legfrissebb könyveket küldték a Kárpát-medencébe, azok egyébként is többségükben már nem latin nyelven jelentek meg. A régibb, latin nyelvű műveket küldték segítésképpen, archaizálva ezzel az itteniek olvasmányait és egyben gondolkodását.

De vessünk egy pillantást a magánkönyvtárak változásainak jellegerére is, koncentrálna az 1550–1561-es időszakra! Kevés korabeli *jegyzéknek nevezhető*²⁸ könyvösszeírás maradt fenn:

1455 Liebhard Eckenvelter pozsonyi jegyző, 40 könyvtétel²⁹

1481 Georg Preirer soproni pap, 14 könyvtétel³⁰

1490, 1520 Ippolito d’Este (1479–1520), esztergomi érsek, majd egri püspök, 46 könyvtétel³¹

26 MONOK, KKK I, 1996.

27 Lásd a „*deest*” jelzéseket a könyvkatalógusban: MONOK – NÉMETH (VISKOLCZ) – TONK S., ADATTÁR 16/2, 1991, 133–190.

28 Minimum 5 különböző könyv megemlítése.

29 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 152–155: Nr. 1311–1351.

30 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 210–211: Nr. 1853–1867.

31 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 157–159: Nr. 1364–1410.

- 1500 körül Balthasar Steck, besztercebányai jegyző, 15 könyvtétel³²
 1509 Georgius Petri bártfai pap, 83 könyvtétel³³
 1533–1545 Clemens besztercebányai polgár, 77 könyvtétel két összeírásban³⁴
 1553 Józsa, domonkos szerzetes, 5 könyvtétel³⁵
 1553 Zay Ferenc (1505–1570), köznemes, 1553-tól báró, 80 könyvtétel³⁶
 1555 Rosos István, kismemes(?), 18 könyvtétel³⁷
 1558 Michael Judex de Sommelfeld (?–1558), pozsonyi kanonok, 25 könyvtétel³⁸
 1560 Perneszi György (?–1560), köznemes, a Nádasy család birtokainak tiszttartója, 62 könyvtétel³⁹
 1561 Budai Jakab (?–1561), királyi udvari kamarai írnok, 14 könyvtétel⁴⁰

Ezek a levéltári dokumentumokon túlmenően természetesen több könyvtárat rekonstruáltak⁴¹ a szakemberek a fennmaradt kódexekben és nyomtatott könyvekben megőrzött tulajdonosi jegyek alapján (*possessor* bejegyzés, címer, *dedicatio* stb). A nagyobbak közismertek, így Johannes Vitéz de Zredna könyvgyűjteménye,⁴² vagy éppen a *Bibliotheca Corvina*.⁴³

- 32 CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 214–215: Nr. 1898–1913.
 33 ÁBEL 1885, 62–77.; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, III, 1994, 256–261: Nr. 2351–2434.
 34 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 3–6.; ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 3–8.
 35 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 8–9.
 36 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 9–11.
 37 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 11.
 38 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 11–12.
 39 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 12–14.
 40 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 54–55.
 41 A kor könyvkultúrája történetének egy klasszikus, és a két legújabb összefoglalása: CSAPODI 1984, 332–357.; DOMOKOS Gy. 2005, 61–75.; BORECZKY 2018, 283–303.
 42 CSAPODINÉ GÁRDONYI 1984; FÖLDESI, szerk., *Csillag a holló...*, 2008.
 43 CSAPODI 1973; MAILLARD–MONOK–NEBBIAI, publ. par, *Matthias Corvin...*, 2009.

Azt hiszem, ha sorra vesszük ezeknek a könyvjegyzékeknek (és a fennmaradt kódex-, illetve nyomtatott könyvanyagból vett kiegészítések) a tartalmi elemeit, kirajzolódik az az általános kép, hogy a XV. század közepétől kezdődően egyre nagyobb azoknak a szerzőknek az előfordulása, akik a személyes vallásosság, az elmélyült, de némiképpen tudatos vallásgyakorlat fontosságát hangsúlyozzák, ajánlanak technikákat ezen cél elérésében. Folyamatosan nő a kortárs humanisták műveinek a jelenléte, sőt vannak kifejezett humanista gyűjtemények, amelyekben a grammatika, a különféle művészetek gyakorlata (*ars poetica*, *ars historica*, *ars carmina* stb.) tárgyalatik. Erkölcsteológia, erkölcsfilozófia és olyan történeti munkák, amelyekből a gyakorló politikus (hadvezér, államférfi) közvetlenül is használható ismereteket meríthet. Az egyes szakmák alapkönyvei is jelen vannak (jog, bányákkal kapcsolatos művek). A XVI. század 30-as éveitől egyre több a protestáns szerző, de még mindig együtt a vitapartnerek műveivel. A wittenbergi protestantizmus humanista szellemi áramlatai hangsúlyosabban vannak jelen, mint maga az egyházújítás és egyházszervezés művei. A vizsgált könyvjegyzékeken jól látszik, hogy a velencei és a bázeli könyvkiadók komoly humanista *editioi* jutottak el elsősorban a Magyar Királyságba.

Liebhard Eckenvelter pozsonyi jegyző könyvei közt német és latin jogforrások, jogértelmezések vannak, megjelenik a filozófiai olvasottság, történeti munka, de még többségben vannak a beszédgyűjtemények, imádságos könyvek, bibliai könyvek. A másik jegyző, Balthasar Steck,⁴⁴ fél évszázad múlva már többségében szakkönyvtárat tudhat magáénak. Igaz, a római jog alapszövegei és ezek magyarázatai főleg, de német jogminták is (városjog). De ott vannak a középkori teológiai összefoglalások (Antonius Florentinus, Bartholomaeus Anglicus),

44 Műveltségének Adalbert Baker forrásközlésére alapozott elemzésében Mályusz Elemér úgy értékeli, hogy ez a jegyzék az egyik tanúbizonyossága annak, hogy a XV. század végére a humanista szemlélet meggyökerezett a Magyar Királyságban is (BAKER 1936, 9–16. [Steck: 10.]); MÁLYUSZ 1971, 305–377: Irodalmi élet (könyvhasználat), Steckről itt: 376–377. Rögtön megjegyezzük, hogy a másik bizonyossága a jelenségnek a sárospataki iskola tananyaga. Lásd erről MÉSZÁROS 1972; MÉSZÁROS 1981; SARBAK, sajtó alá rend., *Szalkai kódex*, 2019

ahogy a *Cato moralisans* is, vagyis egy krisztianizált Cato, erkölcsfilozófiának. A harmadik hivatalnok, kamarai írnok, Budai Jakab 14 könyve számomra a leginkább jellemzi az 1450–1560 közti időszak olvasmányainak átalakulását. Szentek élete, szentbeszédgyűjtemény (ferences, vélhetően Temesvári Pelbárt), Aquinói Szent Tamás, Bernardinus de Busti ferences, Johannes Gerson, Albertus Pighius, a matematikus, asztronómus teológus, egy ismeretlen szerzőjű vitairat Luther nézeteivel szemben, Eobanus Hessus, a lutheránus humanista költő és Jean Calvin egy könyve a szentségekről. Ezt a kis gyűjteményt pontosan azért tartom tipikusnak, mert jellemzi a középkori és a kortárs kegyességi irodalom, a XV. századi és kortárs humanista művek, illetve a protestáns reformáció alapműveinek együttes olvasását.

A besztercebányai Clemens személyéről nem tudunk semmit, vélhetően polgári státuszú ember volt, műveltségében kivételes. Könyvtára láthatóan friss kiadású „*opera omnia*” sorozatokra alapozódik. Az egyházatyák latin kiadásaiból, kortárs humanisták műveiből és orvosi alpmunkákból állt a gyűjtemény. Utóbbiak kiemelten fontosak, hiszen, ne feledjük, a helyi ispotálynak adta ezeket. Rosos István (akiről ugyancsak semmit sem tudunk) igazi kis humanista minta-alapgyűjteményt tartott, ókori szerzők kiadásaival, illetve kortárs humanistákéval. Perneszith György jószágigazgató ezt az ízlést mélyíti el (a könyvek száma is erre utal), és kibővíti a korai protestáns szerzők alapműveivel. A XVI. század alapvető teológiai és erkölcsi vitáinak (szabad akarat, úrvacsora stb.) kiadványaival: csaknem protestáns a gyűjtemény, humanista attitűddel (mondjuk Melanchthon és Johann Sturm szellemében).⁴⁵ A báróvá emelkedett Zay Ferenc⁴⁶ 80 könyvéből 59 világi tematikájú, kiváló ókori szerzői névsort tudunk összeállítani a jegyzék alapján. Ízlése a moralizáló művek irányába tolódott el, és láthatóan politikaelméleti, illetve historiográfiai érdeklődéssel válogatta meg az ókori és kortárs humanista szövegeket. A „*libri sacri*” cso-

45 A könyvtár tartalmi elemzése: KOVÁCS S. I. 1962, 83–89.; és az ókori anyagra koncentrálván: BORZSÁK 1962, 628–632.

46 A könyvjegyzék három magyarországi kiadása után megjelent még egyszer Szlovákiában is (nem hivatkoztak a magyar közlésekre): SAKTOROVÁ 2016, 335–342.; SIBYLOVÁ 2017, 34–42.

portban felsorolt 31 cím egyáltalán nem csak „*sacer*”. Ugyan van szertartáskönyv, imádságos könyv és katekizmus is, de mégis Melanchthon *Loci communes* adja meg a gyűjtemény jellegét, annak komolyságát tekintve.

Az egyházon belül dolgozó személyek közül itt háromnak emeltük ki a könyvjegyzékét. Georg Preirer soproni plébános könyvgyűjteménye már egyáltalán nemcsak a saját napi munkájára figyelő értelmiségit mutatja meg nekünk. A szertartáskönyvek, bibliai részletek, beszédgyűjtemények mellett egyházi munka, komolyabb teológia, és már szótárak, grammatika, illetve egy könyv a filozófusok életéről. Vagyis feltűnik egy humanista attitűdnek nevezhető mozzanat. Ippolito d’Este talán nem is adekvát módon szerepel ebben az összehasonlításban, hiszen az ő lehetőségei a könyvek beszerzésére, akár anyagi állapotát, akár kapcsolati rendszerét tekintve nem mérhetőek egy magyar királyságbéli papéhoz. Ismert könyvei kizárólag ókori szerzők és kortárs humanisták művei. Jelzés azonban ez a könyvtár, szimbólum, azon főpapi generációnak műveltségét jellemző szimbólum, amelynek tagjai az esztergomi és kalocsai érseki székeket, illetve a váci, a vespéremi, a pécsi, az egri vagy éppen a váradi püspöki stallumot magukénak tudták.⁴⁷ Ha egy Georg Petri Bártfán egy humanista könyvtárat tudott magáénak plébánosként, akkor bizton mondhatjuk, hogy a kortárs középpapság műveltsége⁴⁸ is hasonló volt.

Ebben a keretben nem folytatható a magánkönyvtárak anyagának elemzése, de összefoglalóan elmondom, hogy a XVII. század első évtizedeiig az európai szellemi áramlatok követése naprakésznek mondható a Magyar Királyság és Erdély egyházi és világi értelmiségeinek körében. Ettől kezdődően, részben a 15 éves háború (1591–1606), részben a XVII. század közepén kiéleződő vallási ellentétek miatt, az itteni értelmiség már nem volt képes arra, hogy megszerezze, akárcsak kevés példányban is a kortárs európai szakirodalmat, szövegkiadáso-

47 A Hunyadi Mátyás- és a Jagelló-kori főpapok könyves műveltségéről, humanista beállítottságáról könyvtárnyi szakirodalom született. Jó összefoglalása ennek a 2008-ban, a Nemzeti Galériában rendezett kiállítás katalógusa: MIKÓ – VERŐ – ÁCS P., szerk., *Mátyás király...*, 2008.; vö. MIKÓ 2009.; KISS F. G. 2016, 171–190.

48 Vö. KÖBLÖS 1994.

kat. A török kiűzése utáni időszak állami asszisztenciával folytatott rekatolizációs törekvései – amely a protestáns intézményi rendszer állami háttérbe szorítását is magukban foglalta – tovább rontottak a helyzeten. Fontos tényezőként meg kell említeni azt, hogy a Magyar Királyság adminisztratív modernizálásán dolgozó Habsburg-udvar német nyelvhasználati törekvéseinek az ország úgy állt ellen, hogy hivatali és oktatási nyelvként megtartotta a latint. A társadalom legfelső rétege, az arisztokraták tanultak csak franciául, a német persze megmaradt első idegen nyelvnek, főként a német polgárság körében. Az eredmény az lett, hogy a Kárpát-medence értelmiségének olvasmányanyaga archaizálódott, így a XIX. század elejéről ismerünk olyan magánkönyvtárakat, amelyeknek anyaga túlnyomórészt még XVII. századi könyvekből állt.

Az értelmiség olvasmányélményéről a protestáns reform első századában

Számos történeti diszciplína forrásanyagán vizsgálták már azokat a változásokat, amelyek a magyar királyságbeli szellemi áramlatokban mutatkoznak. Az elmúlt harminc év szakirodalma bizonyos mértékig rehabilitálta a Jagelló-kort, megszűnőben látszik lenni a „Hunyadi Mátyás kora után következett a széthullás, szellemi életünk leépülése” elképzelés. Ennek a képnek ugyan ellentmondott az egyik korszak-klasszikus munka Erasmus ismertségéről,⁴⁹ vagy éppen a városi humanista iskolák jelenlétét igazoló Szalkai-kódex elemzése,⁵⁰ de igazán Kulcsár Péter kismonográfiája⁵¹ után bizonyította az ellenkezőjét a művelődéstörténet-írás, főként Kubinyi András⁵² és Köblös József⁵³ munkái. Az irodalom-⁵⁴ és az egyháztörténeti kutatások⁵⁵ mellett kifejezetten imponáló képet alkotott a korszakról a művészettörténet-szek közössége, részben a 2008. évi Mátyás-emlékév kapcsán megrendezett kiállítások időbeli kibővítésével,⁵⁶ részben Mikó Árpád átfogó elemzésével.⁵⁷ Közben újra felfedeztük Pásztor Lajosnak egy ötven évig nem olvasott művét a korszak lelkiségéről.⁵⁸

A könyvtörténet sem maradt el a sorban, és bár 1526 előtt csak az ősnymdák és egy 1525-ben alapított nagyszebeni nyomda műkö-

49 TRENCSENYI-WALDAPFEL 1941; ugyanez in TRENCSENYI-WALDAPFEL 1966, 50–132.

50 MÉSZÁROS 1972; MÉSZÁROS 1981; SARBAK, sajtó alá rend., *Szalkai-kódex*, 2019, 51 KULCSÁR 1981.

52 KUBINYI A. 1984; KUBINYI A. 1988.

53 KÖBLÖS 1994.

54 Összefoglalóan lásd Kiss F. G. 2016., lásd még a Kiss Farkas Gábor által írt fejezeteket: GINTLI, főszerk., *Magyar Irodalom*, 2010, 58–89.

55 Egy sor püspökségi központ vagy humanista püspök kapott modern monográfiát. Csak példaként: FARBAKY 2002; FEDELES, szerk., *Szatmári György*, 2007; HORVÁTH A. szerk., *Báthory Miklós*, 2007; KRISTÓF Ilona 2014; VÉBER 2016; DOMOKOS GY. 2019.

56 Lásd például MIKÓ – VERŐ – ÁCS P., szerk., *Mátyás király...*, 2008.

57 MIKÓ 2009.

58 PÁSZTOR 1940.

dött,⁵⁹ a kéziratos könyvkultúra továbbélése mellett⁶⁰ a velencei, augsburgi, hagenai vagy éppen a bázeli és krakkói nyomdák is dolgoztak a Magyar Királyságból érkezett megrendeléseken.⁶¹

A különféle történeti tudományterületek forrásanyaga egyértelműen annak a kettős hagyománynak a jelenlétéről árulkodik, amelyek a protestáns reformációt is megalapozták, a személyes vallásosság és a humanista szemlélet, illetve értékvilág közös hagyományát, vagyis a *devotio moderna* továbbélését. A XVI–XVII. század nagyobb tudománytörténeti változásaiban is megmaradt ez az ambivalencia az értékekben, de természetesen – és immár a dokumentálható olvasmányanyagra koncentrálva – minden kisebb korszakban tematikusan másként és másként bővült ez a könyvanyag. A változások leírását kíséreljük meg a továbbiakban a XVI–XVII. századból fennmaradt könyvjegyzékek segítségével. Előrebocsátva ugyanakkor azt, hogy az olyan szellemi áramlatokat, amelyek a személyes vallásosság elmélyülését jelzik, az említett kettősség első eleme továbbéléseként értelmezzük, míg a világi témák megjelenését, a szakkönyvek jelenlétét, számuk növekedését vagy éppen a racionalista teológiai és filozófiai műveket a humanizmus hagyományaként, a XVII. század vége felé haladva elő-felvilágosodásként.

Csábító lenne, és indokolható is, hogy az iskolai vagy a városi könyvtárak gyarapodását és ennek tematikus változásait figyeljük meg. Az indoklás alapvetően arra irányulna, hogy a Magyar Királyságban és Erdélyben, de általában a közép-európai régióban a magánkönyvtárak tematikus frissen tartása gyakorlatilag lehetetlen volt egy értelmiségi számára (aki anyagilag megengedhette volna magának, annak nem voltak olyan⁶² információi, amelyek alapján meg is cselekedte, de leginkább a szándék oldalon is hiány mutatkozott). Éppen ezért az intézményi, főként az iskolai könyvtárak művelődési eszményt befolyásoló ereje nagyobb volt a kérdéses területen, mint a nyugatibb Európában,

59 Vö. ECSEDY 1999; SIMON Zs. 2007; SIMON Zs. 2009; BORSA 2009.

60 A téma klasszikus monográfiája TARNAI 1984, legújabban: LÁZS 2016.

61 BORSA–DÖRNYEI, sajtó alá rend., *A budai könyvtárak...*, 1996; BORSA 1988; ECSEDY–VÁSÁRHELYI–DÖRNYEI–KERTÉSZ, kiad., *Rola krakowskich...*, 2000; MONOK 2010; MONOK 2011; MONOK 2015.

62 Részletesebben lásd MONOK 2008, 32–33.

ahol már a XVI. század közepén szakkönyvesboltok is léteztek. De más szempontból is fontos a korabeli iskolai könyvtárakat is a látókörünkben tartani. Az intézményszerű működés az alapítás után már akkor sem volt biztosított, nemcsak napjainkban nem gondolnak a folyamatos üzemeltetésre az alapítók. Ez azt jelenti, hogy a magánszemélyek adományai, hagyatékaik voltak a gyarapodás forrásai, és nem egy tervezett gyűjtés valósult meg. Ez a jelenség az olvasmányműveltség változásai megítélésében ambivalens. Egyik oldalon jó, hiszen alapvetően a magánszemélyek, értelmiségiek olvasmányaira vagyunk kíváncsiak, és az adományok dokumentálása így a magánkönyvtár jegyzékét is eredményezte, vagyis elemezendők ezek a dokumentumok. Másrészt viszont az iskolai könyvtár tematikus összetételének a változása nem feltétlenül tükrözi a korszak ízlésváltásait.

Nézzünk néhány példát! Rögtön egy nem magyart. A hallei Franckesche Stiftungen egyik jubileumi (reformáció 500 éve) kiállítása két, időben máskor és máskor alapított, de egy idő után párhuzamosan létezett könyvtárat mutatott be. A Mária-templom (*Marienbibliothek*),⁶³ illetve a Francke Alapítvány könyvtáráról⁶⁴ van szó. A kiállítás koncepciója éppen dolgozatunk tárgyába illeszkedik. „A reformáció tudásraktárai”⁶⁵ metszetet ad a protestáns reformáció kezdeteitől a pietista szellemiség triumfálása időszakáig a nyomtatásban rögzített, felhalmozott és megőrzött olvasmányanyagról.⁶⁶ Attól függetlenül, hogy a lutheránus *Marienbibliothek*ban megőrzött, egykori – XV–XVI. század fordulója kori – két templomi könyvtár (Nagyboldogasszony- és Szent Gertrúd-templom) anyagát⁶⁷ az újjáalakuló katolikus *bibliotheca* megkapta a XVI. század második felében, a személyes vallásosság darabjait így is megőrizték a lutheránus gyűjteményben, és persze, módszeres gyűjtéssel lutheri arcúvá formálták. Ezt a könyvanyagot folytatja időben a Francke Alapítványok (*Franckesche Stiftungen*) gyűjteménye, erős, a XVII. század elejével kezdődő anyaggal. Ezekhez

63 Vö. NICKEL, hrsg., *450 Jahre...*, 2002.

64 KLOSTERBERG 2007.

65 ZERBE, hrsg., *Wissenspeicher...*, 2016.

66 ZEDELMAIER 2016; KLOSTERBERG 2016.

67 ZERBE 2016.

hasonlónak mondható a *Bibliotheca Rigensis* is, hiszen a XV. század végi anyaggal alapították, és lényegében az orosz időkig – vagyis a pietista missziók megjelenéséig – folyamatosan gyarapodott, aztán jelentős részben a tűz martaléka lett.⁶⁸

A magyar királyságbeli és erdélyi példák azonban nem ennyire példaszerűek a „könyvanyag az olvasmányízlés tükré” állítás igazolására, történetük ugyanis viharosabb. Talán a Lőcsei Középkori Könyvtáré hasonlít ilyen szempontból a felhozott példákra. Maga a szepesi *confraternitas* is a kortárs Nyugat-Európával összhangban álló modern kezdeményezés volt, a könyvanyag a XV. század végére határozott *devotio moderna* jellegűt mutat.⁶⁹ Ha követjük ennek tematikus változását, látjuk, hogy Johann Henckel idején már megjelennek az első protestáns szellemű kiadványok, majd 1544 után (Lőcse város a templomot is a lutheránus egyház használatába adja) elkezdődött a könyvtár protestáns tartalmának erősítése, igaz, a gyarapítás a XVI. század végén megállt. Lényegében az eddig az ideig fejlesztett könyvtárat vette meg Batthyány Ignác jóval később (1789), a Gyulaféhevárt alapított, immár egyetemes arculatú gyűjteménye számára.⁷⁰

A brassói, Johann Honter által alapított humanista iskolában használt, rendelkezésre álló könyvekről 1575-től teljes dokumentációval bírunk.⁷¹ A magánszemélyek adományai – főrangúaktól kezdve a város polgáraiig – nyomot hagytak ezen az anyagon.⁷² De úgy tűnik, hogy a XVI. században az egykori domonkos és klarissza anyagból is megőriztek köteteket. Az állítás bizonytalan, hiszen a lutheránus egyházszervezet kiépülésének időszakából nagyon kevés könyv maradt fenn, és a levéltári forrásként ránk maradt katalógusban szereplő címek a provenienciát nem árulják el. Azt azonban állíthatjuk, hogy a késő középkori szerzetesrendek könyvtáraiba is illő művek nagy számban fordulnak elő az első összeírásban (1575). Talán azt is valószínűsíthetjük, hogy az új egyház vezetőinek nem éppen e könyvanyag

68 SANDER 1995; ÍVBULE, sastäd., *Bibliotheca Rigensis...*, 2004.

69 HOLIK 1923; VIZKELETY 2008, 327–338.

70 MÁRZA E. 1997.

71 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 526–552. Bibliográfia itt: 552. Egy elemzése: VERÓK 2017, 43–62.

72 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 552–644.

beszerzése lehetett az első dolga, hanem inkább a korai protestáns iskolai és teológiai anyag Brassóban tudása, és persze, a protestáns napi vallásgyakorlatot segítő könyveké.

Brassó azonban egy másik szempontból példaértékű forrásokat őrzött meg számunkra. Részben a kollégiumi könyvtár katalógusának az egyes magánhagyatékokat feltüntető részét, részben a ma is kézbe vehető könyvanyag tanulságait.⁷³ Az olvasmányanyagnak ez a része ráadásul példásan igazolja azt a képet, amelyet Heltai János mutatott be az *ἐκκλησία*/ecclesia szó XVI–XVII. századi értelmezése kapcsán.⁷⁴ Ő arra a megállapításra jutott, hogy a lelkészek elsődleges célja a gyülekezet lelki gondjainak az ápolása, és csak ezután következnek a konfesszionális különállás, illetve ennek teológiai kérdései. Az olvasmánytörténeti források tanúsága szerint a lelkészek, de a tanár értelmiség, illetve az érdeklődő jogászok, orvosok követték az egyes felekezetek közti, illetve a felekezeteken belüli teológiai, egyházigazgatási nyugat-európai vitákat, a XVII. század első felében még naprakészen.⁷⁵ Ugyanakkor, ha az ő olvasmányait összehasonlítjuk a gyülekezetek olvasó tagjainak erudíciójával – és vannak olyan városok, ahol ez lehetséges –, az értelmiség láthatóan távol tartotta az utóbbiakat ezektől, a városokon belül meghasonlást szülő vitáktól. Brassóra konkretizálva ezt a kérdést, mindkét szemlélet igaznak látszik lenni az olvasmányízlés történetében: az erdélyi szász evangélikus egyház – értsd: a gyülekezet – jellemzően ortodox lutheránus maradt, míg a közösség értelmiségének ismeretei részletesek voltak a filippista szerzőket – Philipp Melanchthon tanítványait – illetően, az irénikus teológusokról és majd a korai pietista olvasmányanyagot tekintve is. Ugyancsak ismerték a helvét hitvallású, esetenként az anglikán szerzők újítónak számító gondolatait is.

Több alkalommal vizsgáltuk ebből a szempontból a más városokban élő értelmiségiek, főként lelkészek és a polgárság olvasmányait, és

73 GÜNDISCH 1987, 340–350. (Damasus Dürr); 351–361. (Lukas Unglerus); 363–378. (Matthias Schiffbaumer).

74 A Debreceni Egyetemen, a 2017. évi REBAKUCS konferencián, kiadása HELTAI 2018.; szellemiségében ez az állítás egyezik Péter Katalin véleményével: PÉTER K. 2004.

75 MONOK 1996; MONOK 1998.

hasonló jelenségeket rögzíthettünk.⁷⁶ Sőt némely helyen a lelkészek eljutottak a nonkonformista, tiltott olvasmányok beszerzéséig is,⁷⁷ jóllehet, több esetben pusztán szellemi kíváncsiságból.⁷⁸

Visszatérve a XVI. századi protestáns iskolai anyaghoz, hangsúlyosan is kiemelt szerep jut a németújvári könyveknek. Onnan ugyan levéltári forrásaink sporadikusan maradtak fenn – Batthyány Boldizsár könyvszámlái –, viszont csaknem az egész iskolai könyvtár kézbe vehető ma is.⁷⁹ A középkori könyvanyag kis része maradt meg, néhány kézirat és ősnymtatvány a németújvári ágostonosoktól és a monyorókeréki pálosoktól.⁸⁰ Több folyómezer könyv azonban ezen könyvtárak pergamenkódexei lapjaiba került bekötésre,⁸¹ így egy fragmentumkutatás szép eredményeket hozhat a rendházak olvasmányanyaga rekonstruálását illetően. A papír ősnymtatványok jobban megmaradtak, hiszen ezek anyaga csak a kötéstábla erősítésére lett volna jó. Részben olyan szövegkiadások (például egyházatyák művei), amelyek későbbi kiadása nem volt meg a könyvtárban, de olyan középkori munkák is, amelyek szellemisége a *devotio moderna* személyes vallásosságát közvetítette (ilyenek Robertus de Latio, Temesvári Pelbárt, *Imitatio Christi* [Thomas de Kempis és Johannes Gerson szerzői affiliációjával]). A személyes, elmélyült vallásosság a humanista tudósok számára éppen úgy fontos volt, mint a ferences szerzetesek szemében. A protestantizmus pedig éppen ebből a kettős hagyományból nőtt ki (elmélyült kereszténység, humanista gondolkodás). A humanista iskola (és a protestáns is) az *ars bene dicendi* művészetére nagy hangsúlyt fektetett. Külön elemezhetők a Leuveni Egyetem XVI. századi tanárainak művei, jelenlétük Németújváron, és hasonlóan a wittenbergi és a strassburgi retorikai, logikai és dialektikai munkáké is.⁸²

76 MONOK 1994; MONOK 1995; MONOK 2007a; MONOK 2010a.

77 VISKOLCZ-SCHAFFER 1996; Vö. MONOK 2003.

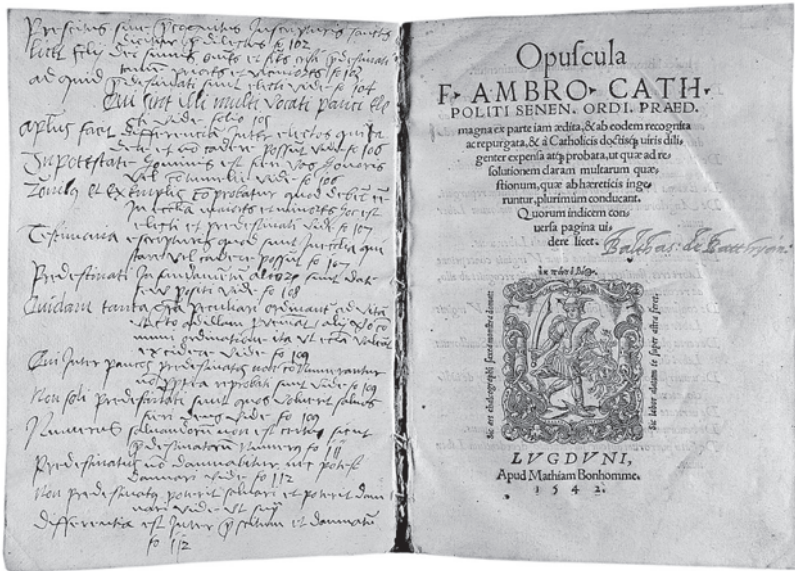
78 Lásd OLÁH 2016 ezzel kapcsolatos megállapításait.

79 MAGYAR 1973; MAGYAR 1980; PUMM 1992. A résztanulmányok bibliográfiai összefoglalását lásd: GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 269–272.

80 Az itteni pálos rendházról röviden: MAGYAR 1976, 76–79.

81 BORSA 1972, 301–321.; ugyanez in BORSA 2000, 99–113.

82 Részletes elemzésüket lásd: MONOK 2017.

Batthyány Boldizsár könyvbejegyzése (Güssing 3/142)

A XVI–XVII. század fordulóján már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alapművei találhatók a ferences rendházban megőrzött könyvek között, hanem a teológiai vitairodalomnak a Magyar Királyságban másutt nem ismert gazdagságával találkozhatunk. Igaz, itt már az az általánosan megfigyelhető jelenség is feltűnik, hogy a XVII. század elején az egyes európai szellemi nagyságok elsődlegesen a tanítványaikon keresztül jennek meg. Nem a szellemi irányzat alapítójának a műveit szerzik be, hanem azokét a tanárokét, akik a nyugati egyetemeken tanult magyar királyságbeli és erdélyi diákokat tanították, és szellemi követői voltak az előbbieknél.

A németújvári könyvtár egy elsőrangú, modern, az európai – főleg protestáns, azon belül elsőként lutheránus – teológiai nézetek recepciójában naprakész állománnyal bírt. Igen, az egyes lelkészek, exuláns értelmiségiek ízlése jól látható az anyagon, de ettől egyben modern módon összetett.⁸³

83 Vö. ZVARA, KKK IX, 2013.

Külön kell arról szólni, hogyan ismerték egymás véleményét a különféle konfessionális csoporthoz tartozók. Különösen a protestáns és a katolikus táborok tagjai. A fennmaradt könyvjegyzékeken – függetlenül attól, hogy azok magánszemély vagy intézmény bibliotékáját dokumentálják – jelentős számban találunk a hitvita-irodalom darabjai közül (*controversistae*). Így van ez az egyes protestáns felekezetek közötti vitákat illetően is. Amellett, hogy ez a jelenség végigkíséri a XVI. századot, fontosnak tartom utalni arra, hogy a XVII. század elején kezdődő rekatolizációs hullám és a posztridentinus katolikus egyház újrászerveződése mentén a hitvita-irodalom előtérbe kerül az értelmiségi olvasmányokban, a szakértelmiséget tekintve háttérbe szorítva még a szakmaspecifikus, és tegyük hozzá rögtön, az anyanyelvi könyvanyagot is. Még akkor is, ha a Királyi Magyarország könyvkiadásában számos vitairat magyarul jelent meg.⁸⁴

A nemzeti nyelvű olvasmányanyag térhódításának természetesen az volt a legfőbb akadálya, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkiadásának volumene kicsi volt, viszont magyar szempontból nem jelentéktelen.⁸⁵ A XVI. század végére a magyar kiadványok száma meghaladta az egész könyvtermés felét, az 1590-es évektől az 1640-es évekig egy tervezett magyarra fordítási programot is megfigyelhetünk: ókori szerzők művei, közelnakortárs vagy éppen kortárs morálteológiai és morálfilozófiai – elsősorban keresztény újszoitokus szellemiségű – munkák sora látott napvilágot, illetve a lelkészek felkészülését segítő beszédgyűjtemények.⁸⁶

Összegzésünket kezdhethük több, XVI. századi értelmiségi olvasmányjegyzékére való utalással. Ilyen a Nadasdy-udvar gazdatisztjének, Perneszi Györgynek 1560-ban⁸⁷ inventált könyvtára (62 tétel), vagy éppen a pozsonyi kamarai írnok, Budai Jakab 16 könyvének összeírása.⁸⁸

84 Vö. HELTAI 2008a.

85 MONOK 1996, 393–401.

86 PÉTER K. 1984; Vö. PÉTER K. 1985; ugyanez PÉTER K. 1995, 31–55.; Vö. MONOK 2012a, 55–60.

87 KOVÁCS S. I. 1962; BORZSÁK 1962; VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 12–14.; Vö. MONOK 1999; MONOK 2005, 11–16.

88 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 54–55.

Ezek a kis gyűjtemények tükröi a XVI. század első felében élt értelmiségi lelki és intellektuális vívódásának, olyan, amelyben keveredik a *kegyességi és a humanista hagyomány*, és már jelen van a protestáns útmutatás, annak cáfolatával együtt. Martin Luther és Philipp Melanchthon jelenléte a magyarországi olvasmányanyagban annak is a függvénye, hogy az illető könyvtulajdonos melyik hagyományt gondolja erősebbnek, meghatározóbbnak önmaga számára. A *személyes vallásosság* iránti folyamatos, a kereszténység egész történetében jelen lévő igény a városi mesterek és az értelmiségiek könyvanyagában is jelen van, másként és másként. A teológiailag képzetlen polgár az imádságokat, a katekéziseket, a *Postillákat* vagy az *Asztali beszélgetések* (Luther) jellegű műveket olvasta. A lelkészek, bármilyen vallás tanítói – kálvinisták és a katolikusok is – ebben a hagyományban a teológusok *Zsoltárok könyve-* és *Újszövetség-értelmezéseit* (főleg *Máté-, Pál-levelek, János Jelenések*) olvasták szívesen.

Azok, akiknek érdeklődésében a *humanista örökség* erősebben élt – tudósok, főpapok, egyes nemesek –, a görög és a latin szövegértelmezéseket gyűjtötték, tudományos retorikai és logikai munkákat, asztrológiai fejtegetéseket. Nem véletlen ilyen értelemben Philipp Melanchthon, Johann Sturm, illetve a leuveni iskola nagyjainak jelenléte. Innen kiindulva alapvető utalni arra, hogy a Magyar Királyságban és Erdélyben is a történeti olvasmányok meghatározó mennyiséget képviselnek a könyvanyagban. Külön hangsúlyos a wittenbergi protestáns történetiszemlélet hatása, a strassburgi Matthias Bernegger tanítása,⁸⁹ valamint a XVI–XVII. század fordulóján a korban modernnek mondható tübingeni, heidelbergi politikai és társadalomfilozófiai tanítások, nem függetlenül a pedagógiai elképzelésektől (Christoph Besold). Eddig még a jogi szemléletváltozásokat⁹⁰ is próbálták követni a Magyar Királyság és Erdély olvasmányanyagában (a XVII. század második felében lezajlott paradigmaváltást már nem).⁹¹

89 RESTÁS 2009, 66–70.; KECSKEMÉTI G. 2010, 430–438.

90 SZABÓ Béla 2000; SZABÓ Béla 2011.

91 SCHRÖDER 2016, 213–230.

Luther vagy Melanchthon – Luther és Melanchthon

Ha kézbe vesszük a kora újkori magyarországi és erdélyi magán- és intézményi könyvtárak jegyzékeit közreadó adattári kötetek⁹² mutatóit, a Martin Luther, illetve a Philipp Melanchthon neveknél sokszor hasábnyi számot láthatunk. Ha nem, akkor sejthetjük, hogy a katolikus intézményi könyvtárak katalógusait tartalmazza a kézbe vett kötet. Hasonlóan, a ma is létező könyvgyűjtemények katalógusai⁹³ is oldalakon keresztül sorolják a XVI–XVII. századi kiadásokat, amelyek nagyobbrészt a megjelenésükkor vagy az azt követő évszázadban kerültek a Kárpát-medencébe.⁹⁴ A sok adat azonban sajnos nem kínálja az interpretáció királyi útját. Akkor sem, ha az egyetemjárás forrásanyaga ezekhez kiválóan illeszthető,⁹⁵ és akkor sem, ha a kortárs magyarországi szövegek elemzésekor már komoly szakirodalmi hagyomány keletkezett a wittenbergi gondolatiság magyarországi és erdélyi befogadástörténetéről,⁹⁶ Melanchthon különlegesen erős hatásáról⁹⁷ és ennek a hatásnak az összetettségéről.⁹⁸ Éppen azért, mert a Luther- és Melanchthon-recepciókutatás évszázados hagyomány, mostani ta-

92 A Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének sorozata: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (szerk. KESERŰ Bálint, BALÁZS Mihály) 11–20. kötetei. Az 1983-tól megjelenő könyvtár- és olvasmánytörténeti köteteket szerkeszti MONOK István. Eddig 27 könyvtártörténeti kötet jelent meg.

93 A magyarországi, szlovákiai, romániai, horvátországi, szerbiai és burgenlandi munkákat összefoglalóan bemutatja: MONOK 1999a; továbbírt változata: MONOK 2001.

94 Kálvin műveinek a Magyar Királyságba és az Erdélyi Fejedelemségbe kerülésének időpontjait részletesen elemzi Ősz S. E. 2014. Lásd különösen a 39., a 65. és a 72. oldalakon lévő grafikonokat.

95 Összefoglalóan lásd: SZABÓ G. 1941; lásd még RITOÓKNÉ SZALAY 1984; SZABÓ A. 1992; SZABÓ A. 1993; SZABÓ A. 2006. Egy újabb szintézis: SZABÓ A. 2017.

96 SÓLYOM 1933; KATHONA 1943; SZABÓ A., kiad. *Károlyi...*, 1984 (lásd ennek kíséző szövegeit).

97 BORZSÁK 1965; RITOÓKNÉ SZALAY 1997a.

98 RITOÓKNÉ SZALAY 1968; RITOÓKNÉ SZALAY 1980; VARGA A. 1983; RITOÓKNÉ SZALAY 1984. Különleges fontosságúnak látom RITOÓKNÉ SZALAY 2004.

nulmányomban arra korlátozom magam, hogy csak a korban, a magyarországi és erdélyi reformáció kezdeteitől a XVII. század közepéig létezett könyvtárak forrásanyagát vegyem figyelembe, következtetéseimet csak ezek tanulságaként fogalmazom meg. A két szerző műveinek együttes, statisztikai jellegű vizsgálata persze nem titkoltan a két befogadástörténet szembesítése szándékától sem mentes.

A tartalmi, tényleges recepció szempontjából a másik korlátozást abban az értelemben kell megfogalmaznom, hogy tanulmányom címéhez hozzá kell érteni azt, hogy „jelenléte (*Dasein*)”, vagyis valóban csak a Luther- és a Melanchthon-művek jelenlétéről beszélek (hiszen olvasásukban, megértésükben nem lehetünk biztosak). Nem befogadástörténettel próbálkozom tehát, csak adalékokat gyűjtök egy majdani recepciótörténethez (és az adatsor első olvasata alapján megfogalmazom a gondolataimat). Nem vizsgálom a közvetlen tanítványok,⁹⁹ a – katolikus, helvét vagy más – vitapartnerek műveinek meglétét,¹⁰⁰ a *Confessio Augustana* kiadásait és az ennek történetére vonatkozó kortárs irodalmat, valamint azt sem, hogy a reformáció százéves évfordulója ünnepzése körül keletkezett, a két mester tanítását összefoglalóan értelmező munkák miként vannak jelen a dokumentumokban. Hiszen jól látszik – és legyen ez az első, statisztikailag igazolható megállapításom –, hogy a XVII. század első harmada második felében a két, akkor már klasszikusként kezelt előd eredeti munkái nagyobb részét eltűnnek, és a tanítványok, illetve az értelmezések kerülnek előtérbe. Egyre gyakrabban az életrajzaik, a munkásságukat bemutató összefoglalók tűnnek fel, akár a kortársak által írottan, de későbbi kiadásban (például Melanchthon, Justus Jonas, Johannes Cochlaeus, Johann Stiegel, Nicolaus Selnecker, de főként Johannes Mathesius Luther-életrajzai, Joachim Camerarius Melanchthon életéről írt munkája, illetve Caspar Ulenberg mindkettőjük munkásságát összefoglaló műve). A napi vallásgyakorlatból persze nem kopott ki sem Luther katekizmusa (legfeljebb, valakinek az értelmezésével együtt, de az ő neve alatt jelentek meg), sem a beszédgyűjteményei, az *Asztali beszélgetések* vagy az ima-

99 Vö.: SCHEIBLE, *Melanchthon...*, 1997.

100 Ilyen próbálkozásaim már voltak: MONOK 1995; MONOK 1996; MONOK 2007a.

könyvek, és Melanchthon *Loci communes*, tankönyvei, görög vagy latin szövegkiadásai is hosszú ideig megmaradnak a használatban. Persze több helyen tudjuk bizonyítani, hogy örökölt könyvekről van szó – egy Arisztotelész-, egy Euripidész- vagy egy Vergilius-kiadás –, amelyek mellett az új szövegkiadás is megtalálható a gyűjteményben. A Melanchthon-*Grammatica* egyre inkább felcserélődik újabbra,¹⁰¹ vagy a hatása alatt keletkezett helyi munka marad meg hosszabb ideig a gyakorlatban (például Molnár Gergelyé¹⁰² Erdélyben, de Magyarországon is). A folyamatosan jelen lévő, történeti koncepciót tárgyaló művekről e fejezet összegzésében külön beszélek (*Carion-krónika*, Dániel-kommentárok, Luther *Supputatio annorum Mundi*ja).

A forrásokot számba véve számos csapda látszik az interpretátor számára. A levéltári és a könyvtári dokumentumok összehasonlítása első pillanatban is óvatosságra int. A korabeli könyvjegyzékek „*Etliche Schriften Lutheri*” vagy „*Allerley Traktaten Lutheri*” tételei mögött nem tudjuk, mi áll, de ha egy ilyen fennmaradt kolligátum kötetet kézbe veszünk, látjuk, hogy az első munka Lutheré, aztán vegyesen az övé és a tanítványaié. Érdemes tételesen követni ezek tartalmát, és a kortárs használat jelei meggyőznek arról, hogy az ilyen kolligátumkötetekben található rövid írásokat láthatóan gyakrabban használták, olvasták, mint a nagy „Luther (vagy Melanchthon) Összes művei” fóliáns sorozatában közzétett változatokat. Vagyis a levéltári dokumentumokban szereplő „*opera omnia*” sok-sok kötetének megléte nem biztos, hogy egyben a használatot, a recepciót is jelenti.

Tovább lépve az előzetes megjegyzések sorában, rögtön kiemelendőnek tartom azt, hogy a XVI. századi levéltári dokumentumok természetesen gyakrabban említik a két szerző valamely munkájának a jelenlétét, mint a későbbiek. Ugyanakkor a levéltári anyag pusztulása vagy éppen az akkori használati írásbeliség szintje – például a hagyatékokban lévő ingó javak összeírásainak gyakorisága – azt eredményezi, hogy éppen ebből a korai időszakból kevés dokumentum ma-

101 SCHWARTZ 1942. Vö. BARTÓK I. 2013. A wittenbergi grammatikai gondolkodás hatásáról átfogóan lásd BARTÓK I. 2007, 94–109.

102 VARGA A. 1983; SCHWARTZ 1942, 61–80.

radt ránk. Különösen igaz ez az intézményi könyvtárakra, iskolák, városok, szerzetesi közösségek gyűjteményeire. Ez utóbbiak sora a XVII. század első harmada végétől maradt fenn viszonylagos folyamatossággal.¹⁰³ Így a XVI. századi előfordulási gyakoriságról alkotott képvel vigyázni kell. Rögtön egy példa: a soproni levéltári anyagban – hagyatéki összeírások – egyszer sem fordul elő a két reformátor neve 1601 előtt.¹⁰⁴ A ma, Sopronban kézbe vehető XVI. századi Luther- és Melanchthon-kiadások is csak elvétele hordoznak kortárs tulajdonosi bejegyzést, ami a helyi használatot igazolja. Ennek ellenére sem fogalmazható meg az az állítás, hogy Sopronban a XVI. században nem olvasták a tanulmányom tárgyát képező két szerző (Luther és Melanchthon) műveit, hiszen a megállapítás csak a most vizsgált forrástípus körébe tartozó, fennmaradt – ma is olvasható – dokumentumokra vonatkoztatva mondható ki. De nézzük most már magukat a forrásokat!

A XVI. század első feléből alig maradt fenn könyvösszeírás, a magyarországi reformáció korai történetét más források alapján írjuk.¹⁰⁵ Abban az évben, amikor a bécsi püspöki székét 1530-ban elfoglaló, egykori budai prépost, Johann Faber összeírta a Luther, Zwingli és az anabaptisták ellen írott műveinek jegyzékét, és azokat elküldte a pápának,¹⁰⁶ vagyis 1533-ban, a besztercebányai Clemens mesternek, a helyi ispotályra hagyott könyvei¹⁰⁷ közt már két Luther *Postilla* és Melanchthon *Loci communes* is ott szerepel.

A magyar főúri családok túlnyomó többsége a XVI. század közepére a protestáns reformok hívének mondható. *Nádasdy Ferenc* sár-

103 Vö.: MONOK 2008, 23–43.

104 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994.

105 A budai királyi udvarban a reformgondolatok jelenlétére, a korai, a protestáns eszmék terjesztői ellen hozott országgyűlési határozatra, a Wittenbergben az egyetemre elsőként beiratkozott hallgatókra, a Melanchthon autográf bejegyzésekkel, ajánlásokkal hazatérő humanistákra, prédikátorokra gondolok elsősorban. Lásd: KEVEHÁZI K. 1984, legújabban: CSEPREGI 2015.

106 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 32–33.

107 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 3–5.; ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 1–7.

vári udvarának szellemiségét Melanchthon is méltatja, és jóllehet a család könyvtáráról ebből a korból nem maradt fenn katalógus, biztosak lehetünk abban, hogy a wittenbergi szerzők munkáit is megvásárolták.¹⁰⁸ Az udvar egyik tisztartójának, *Perneszi* Györgynek a hagyatéki összeírásában (1560) Luther egy *Postillával*, Melanchthon pedig az *Opera omnia* két kötetével szerepel.¹⁰⁹ A Nádasdy Tamással kortárs nyugat-magyarországi főúri udvarok – Bánffy Alsólindván,¹¹⁰ Batthyány Németújvárt és Szalónakon¹¹¹ – lutheri szellemiségét számos forrástípus bizonyítja. Az udvari könyvtárak állományát ezek közül csak Németújváron tudjuk dokumentálni. *Batthyány Boldizsár* könyveiről a vásárláskor neki küldött számlákon kívül örvendetes módon a ma meglévő könyveket lapozva is beszámolhatunk. A főúr személye tulajdonlását 672 kötet esetében igazoltuk,¹¹² és további, közel kétezer XVI. századi, az egykori udvari protestáns iskola könyvtárába tartozó könyv is fennmaradt. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a XVI. századi legnagyobb magyarországi iskolai könyvtár anyagát vizsgálhatjuk, olyanét, amely a XVII. század első harmadáig naprakészen fogadta be a protestáns szellemi áramlatok műveit, a reformáció klasszikusainak munkáitól kezdődően a XVII. század elejének vallási nonkonformista irodalmáig (rózsakeresztes tanok, weigelianizmus stb). Batthyány Boldizsár Luthert németül és latinul olvashatta. A wittenbergi, Melanchthon által szerkesztett latin nyelvű *Opera omnia* mellett a *Genesis-kommentár*, a *Methodus doctrinae*, a *Confessio fidei*, a Johann Eckkel való vita négy darabja, németül pedig számos apró kiadvány (*Sendbriefe*), a pápa ellen írott traktátusa, illetve újszövetségi könyvek kommentárjai voltak meg könyvtárában. Melanchthon művei közül az Artemidórosz-álmoskönyvhöz írt jegyzetek, a *Carion-krónika* kiadása, a *Synopsis doctrinae*, az úrvacsorával kapcsolatos ítéletei, illetve az összes művek három kötete állt Batthyány rendelkezésére saját könyvként. Persze ennél több könyve is biztosan volt, hiszen uno-

108 MONOK 2005; MONOK 2012, 115–126.

109 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 13.

110 MONOK 2005a; MONOK 2012, 87–91.

111 MONOK 2005b; MONOK 2012, 92–114.

112 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

kája, a katolizált Batthyány Ádám könyvtárában még 1651-ben is volt Melanchthon *Grammatica*, illetve egy Luther-biblia-kiadás. Ezeket pedig a katolikus főúr biztosan nem maga vásárolta.

Ehhez a generációhoz tartozott *Forgách Imre* is, aki könyveinek egy részét a trencsényi lutheránus iskolának ajándékozta 1588-ban.¹¹³ A kiváló iskolai könyvanyag-válogatás részeként Melanchthon *Loci communes*, a halálról szóló fejtegetései, Luther latin nyelvű összes műveinek első kötete, egy *Postilla*, illetve a *Genesis*-kommentár gazdagította a diákokat.

A trencsényi *Illésházy*-könyvtárban ebben az időben (az összeírás 1603-ból való)¹¹⁴ mindössze egyetlen Luther-összes kötet, illetve Melanchthon grammatikája és Dániel-kommentárja dokumentált.

A *Thurzók* a család fiúágon való kihalásáig lutheránusok maradtak. Kötődésük a wittenbergi egyetemhez különösen erős volt, számos diák ottani tanulmányát finanszírozták, az utolsó Thurzó-sarj, Imre, egy ideig az egyetem rektora is volt.¹¹⁵ A család központi udvarában Biccscén 1611-ben rendeztette be a nádor *Thurzó György* a könyvtárat, és az elkészült katalógus mutatója (*Index geminus*) fenn is maradt.¹¹⁶ Ezenkívül ismerjük a könyvtár fennmaradt köteteknek leírását is.¹¹⁷ Természetesnek mondható a gazdag wittenbergi kínálat, sőt, a XVI–XVII. század fordulójának filippista és ortodox lutheránus vitáinak anyaga egy főúri könyvtárban idegennek mondható részletességgel reprezentált. Ehhez képest Luther maga csupán négy latin könyvvel van jelen (*Postilla domestica*, *Regula vitae*, *Contra Sabbaticos*, *Opera omnia* hat kötete). A Melanchthon műveiből alkotható csoport ennél érdekesebb, ha a főúr irányította a gyarapítást – amire kevés jel mutat –, akkor külön figyelmet érdemel. Melanchthon *Examene*, vagyis a lelkészek *ordinatio*jára és elhívására (*invocatio*) vonatkozó műve az egyik általánosságban elterjedt munka. Thurzó nádor nagy hangsúlyt fektetett az egyházszervezési kérdésekben való személyes véleménye for-

113 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 3–11.

114 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 149.; ÖTVÖS P. 1988.

115 DOMÁNYHÁZI – FONT ZS. – KESERŰ G. – LATZKOVITS, FRS I, 1989.

116 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 505–531.

117 SAKTOROVÁ 2009.

málására, ilyen irányú tevékenysége alapján biztosnak mondható, hogy olvasta is a *Praeceptor Germaniae* munkáját. A *Carion-krónika* csaknem minden nemesi gyűjteményben a világtörténet alapvető olvasmánya volt, Thurzó két kiadással is rendelkezett. A *Regula vitae* mellett egy János- és egy evangéliumok kommentárja volt, valamint az iskolai alapkönyvek közül a *De usu syntaxeos*, a *Physica* és a *Dialectica*.

A Thurzókkal rokon, a XVII. század közepén katolizált *Ostrosith* család udvari gyűjteményében 1647-ben¹¹⁸ már csak két Melanchthon *Grammatica*, két *Carion*-kiadás, illetve egy Luther német nyelvű zsol-táros könyv szerepel. *Berényi György* karancsi könyvtárában¹¹⁹ pedig mindössze egy *Physica* és egy *Ethica Melanchthonis*.

A köznemesi réteg könyvtáraiban a XVI. század közepén inkább a humanista olvasmányok részeként megismert Melanchthon van jelen. *Zay Ferenc* gyűjteményében¹²⁰ Luther nem fordul elő, Melanchthon ezzel szemben a görög nyelvtannal, egy erről szóló traktátussal, a dialektikával szerepel, amely iskolai könyvekhez csatlakozik egy *Carion*-kiadás, a *Loci communes* és Melanchthon egyik legnépszerűbb műve, a *Dániel* könyvéhez írt kommentár. *Perneszi György* könyveit már említettem (1560),¹²¹ de ha a köznemesek fennmaradt könyvszeirásainak időrendjében haladunk, akkor beszélnünk kell a *Máriássy*-akról. Könyvek közt 1600 körül még csak egy Luther *Catechismust* említenek, ám a makovicai könyvtár 1645-ös összeírásában Luthertől az összes művek hat kötetét, Melanchthontól viszont a *Carion*-kiadás mellett egy *Loci communest*, iskolai könyveket (*Physica*, *Dialectica*, *Grammatica*) és *Máriássy István* kéziratát, a *De anima* kivonataival.¹²² Azt gondolom erről, hogy Melanchthonnak ez a műve az etikai munkáihoz (ideértve az *Arisztotelész* etika kiadásokat is) kötődően recipiálódott. *Török Balázs* lutheránus köznemesnek 1604-ben¹²³ csak egy *Geistliche Lieder Lutheri*, *Gosztonyi Pál* pozsonyi katolikus nemesnek

118 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 2009, 56–66.

119 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 130–137.

120 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 9–11.

121 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 8–9.

122 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 141, 239–244.

123 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 155.

1616-ban¹²⁴ egy Melanchthon „Moralizatio” (*Philosophia moralis epitome*) volt meg, a lutheránus Baracska Istvánnak 1635-ben¹²⁵ Lutherkiadása nem volt, viszont Melanchthontól a *Loci communes* és a *De anima* igen. Úgy gondolom, hogy ez az utóbbi gyűjtemény sokat elárul arról a tendenciáról, amelyet általánosnak hiszünk: számos Johann Brenz- és Aegidius Hunnius-munka mellett szerepel az említett két Melanchthon-kötet. Ez számomra azt jelenti, hogy a XVI. század második felében igazán beinduló egyetemjárásnak köszönhetően a kortárs teológusok műveit vették meg inkább, mint a már nem élő nagy elődökét. (Száz évvel később azonban a XVI. századi könyvek „régikönyvek voltak”, akkor még olcsóbbak, mint a friss kiadások, vagyis az a jelenség, hogy a XVII. század végi protestáns diákkönyvtárakban a reformáció alapítómestereinek sok műve újra előkerül, a diákok vékony erszényével is összefügg.)

Vessünk egy pillantást a legismertebb tudós bibliotékákra! Igaz, nem lehet tipikus magyarországi könyvtáraknak mondani ezeket, hiszen például *Giovanni Michaele Bruto* ugyan Báthory István környezetéből került a császári udvarba, mégsem mondható „magyarországi”-nak vagy „erdélyi”-nek. Itteni tartózkodása, minden bizonnyal létező személyes hatása okán azonban megemlítem, hogy ezer könyve (1592)¹²⁶ közt nincsen Luther-munka, Melanchthon azonban szerepel egy *Dialecticával*, az *Ethicával*, a levelezés kiadásával, illetve a *Carion-krónikával*. A filológus és történész szakkönyvtárat összegyűjtő *Zsámboky János* bécsi bibliotékája azonban tipikus tudós Melanchthon- és Lutherreceptiónak tekinthető. A közel háromezer kötetes könyvtárában (1586)¹²⁷ a wittenbergi első teljes latin *Opera omnia Lutheri* mellett négy további Luther-munka található: az *Aliquot nomina Germanorum* egy 1537-es kiadása, a babiloni fogságról írt traktátus és két korai Luther, a *Decem praeceptorum explanatio* (1520) és a *Sermo de virtute*

124 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 103.; BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 2009, 44.

125 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 203.

126 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 114–132.

127 GULYÁS–MONOK–ÖTVÖS–VARGA, ADATTÁR 12/2, 1992.

excommunicationis (1519). Ez utóbbiak akár bibliofil kiadványnak is tekinthetők a gyűjteményben, de inkább azt hiszem, hogy Zsámbokyt a tartalom ez esetben inkább vonzotta. Hiszen az értelmiségi örök, önmarcangoló kérdései mindig önmaga, a szakmai értékek és a hatalmi érdekek körül forognak. A filológus Zsámbokynak persze nagy Melanchthon-gyűjteménye volt. 30 kötet. Szövegkiadásai, illetve ókori szerzők szövegeinek kommentárjai közül öt Cicero, Sallustius, Démoszthenész, Lükurgosz, Pindarosz, Hésziodosz. Filozófiai művei közül egy dialektika, a *De anima*, a *De disciplina et legum dignitate*, de ugyanígy etikai munkái is. Fontosnak tartom említeni Melanchthonnak a *Tabulae astronomicae* elé írt előszavát és a Szentföld helyneveiről írt magyarázatait. A teológiai írások közül csak az összefoglaló nagy művek és a Rómaiakhoz írt Pál levél, továbbá a *János Jelenések* kommentárjai voltak meg neki.

Hans Dernaschwam nem szakértelmiségi – a Fuggerek faktoraként érkezett Magyarországra és Erdélybe, részt vett diplomáciai küldetésben, bibliofil könyvgyűjtése mellett római kori feliratokat is lejegyzett –, lutheránus többségű városban, Selmecebányán élt. Könyvtára¹²⁸ tudóskönyvtárként számontartott, és tudós környezete használta is. A teljes Luther és Melanchthon *Opera omnia* kiadások megléte és az a tény, hogy a Luther-összes latinul és németül is megvolt neki, jelzi, hogy az anyagiak nem korlátozták a vásárlások alkalmával. Komoly Luther *controversia* gyűjteménye is volt. Johann Faber, Johann Eck munkái mellett az Erasmusszal folytatott vita a szabad akaratról, de számos más kisebb kiadványt is megvett. Ugyanígy Luther egyes kisebb írásai külön kiadásban is szerepelnek az 1552-ben összeállított katalógusban: *Adversus Papam*, *Contra Sabateos*, *De missa* stb. Dernaschwamot 22 Melanchthon-kiadványa már inkább a történeti érdeklődésben különbözteti meg a tulajdonos Zsámbokytól. Bizonyosan a törökországi utazással kapcsolatos *Alcoran* vásárlása, és így a két reformátor ezzel kapcsolatos véleményét rögzítő kiadványok is. Olyan gyűjteményes kiadások, amelyekben Melanchthon is szerepel (*De Turcorum vita*), vagy az ő jogrendjükkel kapcsolatos írások is ebbe

128 BERLÁSZ – KEVEHÁZI K. – MONOK, ADATTÁR 12/1, 1984

a körbe tartoznak. Melanchthon Martin Bucerrel folytatott vitája épp-úgy érdekelte, mint az anabaptisták ellen írt műve.

A katolikus főpapok rétege nem egységes származást takar, és kulturális ízlésük is sokban eltért egymástól. Ennek megfelelően nem egyformán viszonyultak a két reformátor műveivel sem. Oláh Miklós humanista történetíró, gyakorlott politikus, esztergomi érsek könyvtárának csak kis töredékét ismerjük, alig 200 művet.¹²⁹ Ezért is érdekes, hogy V. Károly tanácsosa, Fridericus Staphylus Luthert bemutató műve (*Theologia Lutherana*), az Erasmusszal való vita anyaga (*de libero/servo arbitrio*) mellett, Luther több munkája is megvolt neki: gyászbeszédei közül kettő, Mózesről írt munkája latinul és németül, és ugyancsak mindkét nyelven a Máté-kommentárok. A wittenbergi történetiszemlélet ismeretére utal az is, hogy az *Ein Trostliche predigt von der Zukunfft Christi und den vorgehende zeichen des Jüngsten Tags* egyik kiadása is a könyvtár részét képezte. Melanchthont hasonlóképpen ismerte. Dialektikai alapvetését, Cicero- és Démoszthenész-kommentárjait, de bibliaértelmezéseit is: a Genezisről és Pálnak a Rómaiakhoz írt leveleiről írtakat tudjuk dokumentálni, ez utóbbi két kiadásban is megvolt neki (1534, 1540).

Dudith András sem átlagos magyarországi főpap, alig élt itt. Számomra meglepő, hogy egyetlen Luther-kötet sem szerepel könyvtárának rekonstruált részében (pedig ez közel 500 mű).¹³⁰ A róla szóló irodalom viszonylag szép számú: az említett Fridericus Staphylus két műve, az egyikben éppen Luthert védi Melanchthonnal, illetve Caspar Schwenckfelddel szemben. Megvolt Dudithnak Johannes Cochlaeus Luther-életrajza, és ugyancsak tőle az a munka, amelyben a huszita mozgalmakat a reformáció előfutáraként állítja be. Christoph Herdesianusnak az *Ágostai Hitvallásról*, illetve a *Concordiáról* írt munkája, amelyben Luther és Kálvin tanításának összevetése olvasható, és ugyancsak Michael Neander Luther és Melanchthon katekizmusáról írott jegyzetei is részét képezték a boroszlói gyűjteménynek. Ahogy ez utóbbi dialektikája Johann Sturm előszavával, Paulus Unicornius

129 SZELESTEI NAGY 1994; SOLTÉSZ 1995; BODA 2002a; MONOK-ZVARA 2018; MONOK-ZVARA 2019.

130 JANKOVICS-MONOK, ADATTÁR 12/3, 1993.

elemzése Melanchthon úrvacsora tanáról, továbbá két csillagászati munka (Johannes de Sacro Bosco és Georg Peurbach) ennek előszavával. Dudith András tehát nem értékelte kifejezetten a két wittenbergi nagyság munkásságát, Melanchthon filológiai munkásságának nincsen nyoma a humanista műveltségű főpap olvasmányai közt.

A harmadik XVI. századi humanista műveltségű főpap, a jogrendszerező *Mossóczi Zakariás*, nyitrai püspök közel 1000 kötetes gyűjteményében¹³¹ a Luther–Eck-viták anyagai mellett a korai Luther-írások szép gyűjteménye található. A babilóniai fogságról írt műve, katekizmus, egy *Postillás* kötete, és három bibliai kommentárja is: a zsolttárorokról, a Mózesről, illetve a Galátabeliekhez szóló Pál-levelelről írott. Melanchthon ennél is jelentősebben reprezentált. A *Loci communes* négy(!) kiadása, két Pál- és egy evangéliumkommentárja, a lélekről és az egyházzal írott traktátusa, katekizmus. Iskolai könyvei közül egy grammatika és a dialektika, de ugyanígy forgatta a *Carion-krónikát* és a humanista reformátor leveleinek kiadását is.

A többi főpap, akinek könyvtáráról információnk van, jellemzően a Luther-ellenes írásokat gyűjtötte vagy Luther-életrajzokat (Johannes Cochlaeus, Friedrich Staphylus) – *Kolosváry Bálint* csanádi püspök (1562),¹³² *Telegdi Miklós* esztergomi érsek (1586),¹³³ *Egri Imre* pozsonyi kanonok (1610),¹³⁴ *Forgách Ferenc* esztergomi érsek (1614)¹³⁵ –, előfordul néhány Luther-munka is a könyvtáraik polcán: hasonlóan Telegdihez, *Dionysius Pioppi* modrusi püspök (1574)¹³⁶ a Luther-összes művekből tudhatott magáénak két kötetet, míg *Maszman Bernát*, esztergomi kanonok¹³⁷ (igaz „*haeretici*”-ként összeírva) hat Luthert és Melanchthon *de animaját*. Megjegyzem még, hogy Telegdi Miklós felkészült hitvitázóként olvasta Melanchthon Luther-életrajzát, a *Confessio Augustanát*, és a *Praeceptor Germaniae* három újszövetségi könyvkommentárja is megvolt gyűjteményében. Ide kíváncozik még az

131 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 451–484.; KOMOROVÁ 2009.

132 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 14.

133 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 36–42.

134 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 93.

135 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 99.

136 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 17–18.

137 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 180.

a megjegyzés is, hogy mind Telegdi, mind Mossóczi Zakariás szép számban birtokolt Johann Brenz-munkákat is. A klasszikus filológus Melanchthon munkáit csak *Georg Himmelreich* pannonhalmi kormányzó apát könyvei közt találtuk meg (1628),¹³⁸ az arisztotelészi etika magyarázatait.

Érdemes utalni arra a tényre, hogy ha a *nagyszombati* (1632)¹³⁹ és a *pozsonyi* (1639)¹⁴⁰ jezsuita kollégiumok könyvtárait nézzük, Luther nincsen, csak *contra Lutherum, contra Lutheranos* (Johann Eck, Hieronymus Emser, Laurentius Forerus, Joannes Pistorius, és egy magyar: Telegdi Miklós), viszont Melanchthon iskolai könyvei (*Rhetorica, Dialectica, Grammatica, De legendis tragoediis, Orationes*) előfordulnak, igaz, a szerző nevét időnként átfirkálták az egykori olvasók.¹⁴¹

Sajnos a XVII. század közepéig csak kevés magyarországi kálvinista lelkész olvasmányait ismerjük. A *Tiszántúli Református Egyházkerület* területéről csak a *szatmári Református Kollégium* könyvtáráról van információnk, a Károlyi Benedek (1632)¹⁴² és Vári Bálint (1633)¹⁴³ hagyatékából való gyarapodásról. Luther az akkor vásárolt könyvek szerzőjeként nem fordul elő, Melanchthonnak is csak az iskolai használatú könyveit (*Physica, Dialectica, Ethica* és az Arisztotelész-kommentár) említik a jegyzékek, valamint egyszer a *Loci communest*. A *Tiszáninenni Kerületből* ismerjük *Miskolci Csulyak István* lelkész könyvtárának összeírását¹⁴⁴ és a *sárospataki Református Kollégium* könyvtárának két katalógusát (1621, 1635).¹⁴⁵ Csulyaknak nem volt könyve Luther-tól, Melanchthonnak is csak a lelkészek *ordinatiója* előtti vizsgálatáról

138 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 105–124.

139 FARKAS G. F. ADATTÁR 17/2, 1997, 39–152.

140 FARKAS G. F. – MONOK – POZSÁR – VARGA A., ADATTÁR 17/1, 1990, 87–147.

141 FARKAS G. F., KKK III, 2001, 25.

142 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 328–329.

143 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 330–332.

144 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 66–70.

145 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 7–54., 56–76.

szóló munkáját (*Examen*) vette meg. Emellett olvasta a kiváló logika-professzor, Otto Casmann könyvét Melanchthon logikájáról és a lutheránus teológus, idősb Johannes Magirus elemzését ugyanennek a lélekről írt munkája kapcsán. A pataki kollégiumi könyvtár természetesen mondható módon számos Melanchthon-munkát, de csak az iskolai műveit birtokolta, több példányban is. A *Carion-krónika* négy kiadása volt meg 1621-ben és egy *Loci communes*. A számos, a Tiszán-inneni Református Egyházkerületből Wittenbergben tanult lelkésznek is köszönhető bizonyára ez a helyzet, és az is, hogy Luther összes művei és öt kisebb írása is bekerült a gyűjteménybe. Az 1635-ös hu-írásban azonban csupán két Carion-kiadás, egy *Physica* és egy *Dialectica* volt csak meg Melanchthontól, és az egyetlen Luther-mű egy „*in Prophetas*” bibliai kommentár. Semmilyen dokumentum nem igazolja, hogy a két dátum között könyvtárrendezés lett volna Sárospatakon olyan instrukcióval, hogy a könyvtár anyagát egyneműbb kálvinista profilúvá alakítsák, de a két katalógus összehasonlítása eredményként ezt rögzítheti.

A *Dunántúli Református Egyházkerület* csak a XVII. század első felében alakította ki egyházi rendjét, a protestánsok egyetlen egyházkerületet formáltak a XVI. század végi csepregi zsinatig. Az egyetlen iskola, amelynek könyvtárát jól ismerjük, a németújvári, Batthyány Boldizsár kapcsán már említett „protestáns schola”.¹⁴⁶ Melanchthonnak csaknem minden teológiai, egyházszervezői munkája megvolt, érdekes módon a filológiai munkássága nem reprezentált (véltetően azokat a könyveket a patrónus főúr az udvari könyvtárban tartotta). A legkorábbi Luther-kiadás egy 1520-ban Lipcsében megjelent mű, a *Sermo de praeparatione ad moriendum*. Ezt időben követően Luther csaknem összes műve dokumentálható az iskola könyvtárában. Ez a gazdagság köszönhető a családfők (Batthyány Boldizsár, Ferenc) folyamatos támogatásának, a Beythe család tagjainak (István, András, Imre),¹⁴⁷ akik az udvar környezetében éltek, és a Batthyány-birtokokra érkező számos – bajorországi, stájerországi, württembergi, csehországi

146 TABERNIGG 1972; PUMM 1972; MAGYAR 1980, 236–269.

147 Az ő könyvtáraikból fennmaradt könyvekről lásd ZVARA, KKK IX, 2013.

stb. – exuláns lelkészeknek, akik könyvekkel köszönték meg a gondoskodást a főúri családnak.¹⁴⁸

A XVI. század közepe táján a többségükben német ajkú lakossággal bíró városok, főként a szabad királyi városok szenátusaiban a protestánsok jutottak többségbe, mindenütt a lutheránusok.¹⁴⁹ Igaz ez akkor is, ha tudjuk, hogy a török által elfoglalt területekről a gazdagabb városlakóknak volt módjuk északabbra menekülni, ott tulajdont, polgárjogot vásárolni. Ezen belső migrációban részt vevők többsége magyar volt, akik megőrizték katolikusságukat, vagy a helvét hitvallás felé fordultak. Kőszeg, Pozsony, Nagyszombat, Kassa lakosságának vallási megoszlása így vált már a XVI. században színéssé, a XVII. században már csaknem minden városról ugyanez mondható el. Sajnálatos módon Pozsonyból és Nagyszombatból elvétele találtunk olyan forrást, amely a városban lakók – polgárok vagy városi nemesek – olvasmányairól tudósítanak, de elegendő dokumentum áll rendelkezésre Kőszegről, Sopronból, Rusztról, Selmecbányáról, Körmöcbányáról, Besztercebányáról, Lőcséről, Bártfáról, Eperjesről és Kassáról. A többségükben magyar lakosságú mezővárosokból, amelyek főként kálvinisták lettek vagy katolikusok maradtak, ilyen emlékananyagot nem ismerünk. Csak két példát említek kivételként: Modorban *Valentin Weber*, az 1608-ban elhunyt lutheránus lelkész 50 könyve¹⁵⁰ közül kettő Lutherbeszéd, egy *Loci communes* és egy *Carion-krónika*. A másik *Balthasar Alitius* zólyomi iskolamester, akinek 115 könyve¹⁵¹ közül 1597-ben egyetlen Luther, de kilenc Melanchthon.

Annak ellenére, hogy a városok gazdag forrásanyaga miatt nem követhetjük azt a módszert, hogy sok felsorolással, konkrét példákat említve, azokat bemutatva alkotunk képet Luther és Melanchthon műveinek elterjedtségéről, kötelező néhány szóban valamennyi említett várost jellemeznünk a két reformátor műveinek elterjedtségével kapcsolatosan.

148 Lásd erről MONOK 2003; MONOK 2003a.

149 MONOK 2011a; MONOK 2013.

150 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 2009, 29–31.

151 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 2009, 18–25.

Kőszegeen nincsen olyan forrásunk, amelyik a XVI. századból származna, és Luther bármely művének jelenlétét mutatná. Igaz, az első könyvjegyzékünk 1594-ből való, *Sebastian Kegel* polgár hagyatéka,¹⁵² amelynek összeírása egyetlen Melanchthon *Physicát* említi. A város könyvtárának 1614. évi összeírásában¹⁵³ azonban a 177 tételből 23 Luther és hét Melanchthon. Ez utóbbinak csak bibliai kommentárjait említik a *Carion*-kiadáson kívül. A XVII. század első feléből származó polgári hagyatékokban¹⁵⁴ elvétve találunk Luthert a *Hauspostillon* és a *Catechismus*on kívül, Melanchthon pedig teljesen eltűnik, néha felbukkan egy-egy *Grammatica*, *Dialectica*, de nem több mint ahányszor Johann Arndt nevével találkozhatunk. Az irénikus szerzők jelenléte érzékelhető.

Rusztion hasonló a helyzet. Az első könyvjegyzékünk 1599-ből származik (*Georg Piernstingl*),¹⁵⁵ a 15 tételből egyetlen Luther *Hauspostill* akad, és ez a helyzet megmarad a XVII. század közepéig. Az 1655-ben elhunyt *Johann Pfister*,¹⁵⁶ evangélikus lelkész hagyatékában természetesen számos Luther-kiadás szerepel (232 könyvből 12), Melanchthon nincsen, viszont itt is felbukkan Johann Arndt neve.

Kismartonból egyetlen összeírásunk van, egy *Daniel Gruber* nevű lutheránus polgárnak szóló, 1619-ből fennmaradt könyvszámla.¹⁵⁷ A 140 megvásárolt könyv között három Lutherrel kapcsolatos jubileumi kiadvány (a reformáció 100 éves évfordulójára kiadott) szere-

152 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 31–32.

153 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 34–39.

154 Johannes Sagittarius 1603, Michael Mayr 1633, Martin Reich 1637, Márton Csuka 1646–1651, Ferenc Márton 1652. GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 32–34, 39–40, 43–44, 46–51, 54–55.

155 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 99–100.

156 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 110–117.

157 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 185–188.

pel. Gruber elhagyta Kismartont, és Sopronba költözött, ott exulánsként említik.

Sopronról azt gondolnánk, hogy a középkor óta rendszeres városi adminisztrációnak köszönhetően bőven van forrásunk. Ez viszonylagosan igaz is, különösen, ha a magyar mezővárosokkal hasonlítjuk össze. Ennek ellenére 1601 előtt nem említik sem Luther, sem Melancthon nevét az összeírások. A XVII. század első feléből 51, kisebb-nagyobb bibliotéka anyagáról van képünk.¹⁵⁸ A napi vallásgyakorlat könyveinek számító Luther-műveken kívül azonban csak két könyvjegyzéken fordul elő jelentősebb számú munka, mindkettő tulajdonosa evangélikus lelkész volt, *Gabriel Lamperti* (1626;¹⁵⁹ 162 könyvből 4 Luther) és a hernalsi exuláns *Melchior Coress* (1631;¹⁶⁰ 287 könyvből 16 Luther). A Tübingenben tanult *Michael Khern* (1634)¹⁶¹ 179 könyvből a Luther-biblián kívül csak egy *Postilla* szerepel, és az ugyancsak lelkész *Johann Wickler* (1645)¹⁶² 127 könyve közt csak 3 Luther akad (ezek közül is egy a Zsoltárok kiadása). Melancthon ehhez a jelenléthez képest jelentősen képviselteti magát. Igaz, az összefoglaló tanításain – *Loci communes*, *Corpus doctrinae hajlamonae* – kívül csak iskolai könyvei, a csaknem mindenütt a lelkészek beiktatását előkészítő *Examen*, és persze a *Carion-kronika* van jelen. Név szerint megemlítem a két polgármestert, *Johann Schiffert* (1601)¹⁶³ és az amúgy Wittenbergben tanult *Mark Fauthot* (1617),¹⁶⁴ a már idézett

158 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994.

159 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 35–39.

160 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 52–59.

161 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 172–177.

162 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 116–120.

163 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 10–14.

164 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 17–23.

prédikátorokat és *Adam Nigrinus* (1634)¹⁶⁵ kántort, mint akiknek nagyobb számú Melanchthon-mű szerepel a könyvtárak összeírásában. Nem mulasztom el Sopron kapcsán is megemlíteni Johann Arndt nevét, amely rendre felbukkan a jegyzékeken.

Selmecbányán már a XVI. század közepétől bőséges forrás áll rendelkezésünkre. Az első könyvjegyzék 1551-ből való (*Conrad Schall*),¹⁶⁶ és ezen már öt kötet szerepel a Luther-összes művekből, továbbá Melanchthon *Loci communes*. A könyvek aránya is a két vizsgált reformátor javára változott, *Peter Fiedersheim*nek (1577)¹⁶⁷ például 31 könyvéből hat Luther és kettő Melanchthon. A század utolsó harmadában azonban Melanchthon került előtérbe ezt az arányt tekintve. *Mathias Barbaritsch* jegyző 1593-ban halt meg, 11 Melanchthon-mű, és négy Luther szerepel könyvei jegyzékén.¹⁶⁸ 1595-ben *Johann Haulnold* iskolamester¹⁶⁹ 350 könyvéből 16 Melanchthon és csak kettő Luther. A XVII. század első felében a két vizsgált szerző műveinek száma csökkent, de különösen Luthernek a napi vallásgyakorlatot közvetlenül támogató művei állandóan, kis számban, de jelen voltak. Melanchthon ismerete is az iskolai könyvekre korlátozódott. Az 1648-ban összeírt *Balthasar Frisowitz*-hagyaték¹⁷⁰ 115 tételében egyikük sem fordul már elő.

Körmöcbányán, a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Luther volt a népszerűbb. Amikor 1589-ben Wolfgang Roll hagyatékát összeírták,¹⁷¹ a 123 könyvből egyetlen *Carion-krónika* jelezte Melanchthon ismeretét, ezzel szemben kilenc Luther-kötetet soroltak fel. Ezek főként beszédgyűjtemények, illetve a pápaság elleni irata. És ez az arány végig megmaradt, a 20–50 kötetes könyvtárakban egy-két Melanchthon mellett 3–6 Luther sorakozott a polcon. *Christoph Schall*

165 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 67–70.

166 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 289–290.

167 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 290–291.

168 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 298–301.

169 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 47–49.; ČIČAJ–MONOK–VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 302–305.

170 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 388–391.

171 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 228–231.

1631-ben 57 könyvet birtokolt,¹⁷² ebből egyetlenegy sem származott a *Praeceptor Germaniae* tollából, ugyanakkor 14 Luther-kötet mellett Mathesius Luther-életrajza is megvolt neki.

A közeli Besztercebányán a XVI. században Melanchthoné volt az elsőbbség. Az első könyvjegyzék 1533-ból származik (egy bizonyos *Clemenstől*),¹⁷³ ezen még csak egy Luther *Postilla*, és egy *Loci communes Philippi* olvasható. Az egyszerű polgárok Luther beszédgyűjteményeit, katekizmusát olvasták, az iskolamester *Johannes Bisactius* (1602)¹⁷⁴ több Melanchthont tartott otthonában, az iskolában jól használható műveket. Ugyanezt mondhatjuk a többi tanár hagyatékáról is (*Paulus Halvepapius*, 1610; *Peter Ziegler*, 1630; *Georg Francisci*, 1631).¹⁷⁵

Lőcséről sajnálatos módon nem ismerünk XVI. századi forrásokat, az első könyvjegyzék 1635-ből maradt fenn.¹⁷⁶ A két wittenbergi mester kiegyensúlyozott arányban van jelen az ismert hat könyvtárban, amelyek kis, polgári tékák, vagyis 20–30 könyvről beszélünk egy-egy személy esetében. Ebből esetenként három-négy Luther vagy Melanchthon. De valamennyi mű a mindennapos istentiszteletekhez vagy az iskolai tanulmányokhoz szükséges.

Bártfa is csupán négy könyvjegyzékkel reprezentált, igaz, az első 1566-ból való, az iskolamester, *Johannes Percusius* olvasmányait ismerhetjük¹⁷⁷ meg ennek alapján. Luther nem szerepel a jegyzéken, Melanchthon a *Dialecticával* és Pálnak a Rómaiakhoz küldött leveléről írt magyarázatokkal. Az 1640-ben meghalt iskolamester, *Caspar Seiffred* hagyatékában¹⁷⁸ már négy Luther- és öt Melanchthon-mű szerepel.

172 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 247–248.

173 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 3–5.; ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 1–7.

174 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 15–18.

175 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 20–28, 32–37, 40–43.

176 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 227–228.

177 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 16.

178 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 144–146.

Az eperjesi egyház könyvtára két összeírásból is ismert számunkra, az első 1553-ból, a második 1606-ból való.¹⁷⁹ Jól látható az első alapján, hogy a katolikus plébániai anyagot is megőrizték, az olyan műveket, mint Thomas Kempis *Imitatio Christijét* vagy Szent Ágoston *Vallomásait*, Nicolaus de Lyra Biblia-kiadását. 1553-ban azonban, a 78 könyvből 10 Luther és három Melanchthon. Mindkettő a bibliai könyvek magyarázataival van jellemzően jelen. Ugyancsak előfordul Johann Brenz, Jean Calvin vagy Johann Bugenhagen *Kircheordnungja*. 1606-ban már közel 200 kötet szerepel a jegyzéken. Luther *Opera omnia* latinul és németül is, ezenkívül hét kisebb munkája. Melanchthon hét művel képviselteti magát: bibliamagyarázatok, az *Examen*, Arisztotelész-kommentár, a *Physica* és a *Dialectica*. Sajnos az eperjesi polgárok könyves emlékei a most vizsgált időszakból csak sporadikusan maradtak fenn, ismerjük viszont a városhoz közeli Korlát község *parochialis* könyvtárának összeírását 1575-ből.¹⁸⁰ A Johann Eckkel folytatott Luther-viták anyaga mellett Johann Brenz, Heinrich Bullinger és sok katolikus szerző munkája mellett nyolc Luther és három Melanchthon is szerepel.

Kassa városi adminisztrációja rendszerességének köszönhetően a hagyatéki összeírások közül sok fennmaradt. A város magyar polgárainak többsége kálvinista volt vagy katolikus maradt. A német ajkúak jellemzően lutheránusok lettek.¹⁸¹ A magyar hagyatékokban 1650-ig Luther neve elvétve fordul csak elő, Melanchthon pedig iskolai könyveivel és még a *Carion-krónika* kiadásával. A német polgárok is láthatóan őt kedvelték. *Johann Hensel* hagyatékában (1580)¹⁸² ugyan egy-egy Luther-, illetve Melanchthon-életrajz (Mathesius, illetve Camera-rius) mellett egy-egy biblia-kommentár található, de *Georg Buntzler*-nél (1594)¹⁸³ az öt Melanchthon mellett egyetlen Luther-mű sem szerepel. Az 1623-ban összeírt *Sebastian Türk*-hagyaték¹⁸⁴ 220 tételéből 12 Melanchthon és öt Luther.

179 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 361–363, 375–379.

180 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 366–368.

181 Olvasmányaikról lásd MONOK 2014a.

182 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 20–21.

183 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 45–46.

184 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 14–20.

A fejezet összegzése felé közeledve, Luther és Melanchthon művei jelenlétének statisztikai jellegű bemutatása végén vessünk egy pillantást azokra az összeírásokra, amelyek földrajzilag és időben is jó eloszlásban a területen könyvkereskedelmet folytató személyek raktárainól készültek! Ilyenek: Dionysius Cramer (Körmöcbánya, 1579), Johann Gallen (Kassa, 1583), André Löffel (Sopron, 1649), Elizabetha Oberland (Besztercebánya, 1666) és Georg Steinhübel (Lőcse, 1699). Rögtön aláhúzom azt a tényt, hogy ezek a kereskedők a legritkább esetben árulták tudományos művek *folio* méretű kiadásait, inkább a napi olvasási gyakorlat szükségleteire figyeltek.

Dionysius Cramer sziléziai vándor könyvkereskedő volt, Körmöcbányán érte a halál (1579).¹⁸⁵ A szekerén talált 115 könyvcíméből öt-féle *Carion-krónika* kiadás volt, két Melanchthon *Grammatica*, kettő *Dialectica* és egy *Pál-kommentár*. Luthertől a *Biblia*, külön az Újszövetség kiadása, katekizmusok, *Zsoltárok*, imakönyvek és „*Weg zum Christi*”, összesen nyolc kiadás, a különféle munkákból. A 115 : 10 : 8 arány azt hiszem, összecseng a könyvhagyatékoknál leírt befogadás-történettel.

Johann Gallen Kassán élt, könyvraktárát halálakor, 1583-ban¹⁸⁶ írták össze 608 tételben. A 13 Melanchthon-címből a *Carion-krónika* négy kiadásban, a *Grammatica* ugyancsak négy különféle formában szerepel. A *Catechesis* mellett a *Loci communes* és az *Examen*, továbbá a levelezés kiadása fordul elő még. Luther hat művel van jelen: énekeskönyvek, beszédgyűjtemények, katekizmusok.

André Löffel soproni könyvkereskedő 1649-ben¹⁸⁷ már nem tartott boltjában egyik most vizsgált szerzőtől sem műveket, legalábbis ezt tanúsítja a 180 tételben összeírt raktára.

A következő két kereskedő kínálatát már csak kitekintésképpen mutatom be röviden, mert azt hiszem, pontosan mutatják a két szerző műveinek sorsát a XVII. századi második felének olvasó köreiben.

185 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 223–237.

186 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 22–34.

187 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 140–147.

Elizabetha Oberland Besztercebányán kereskedett, 1666-ban halt meg.¹⁸⁸ Boltját 243 tételben írták össze. Melanchthon csak a *Grammatica* okán fordul elő, míg Luthernek két katekizmuskiadása, két énekeskönyve és egy zsoltármagyarázata említetnek.

A század legvégén (1699) halt meg *Georg Steinhübel*, Lőcsén.¹⁸⁹ Sem Melanchthon, sem Luther neve nem fordul elő a 215 tételes összeírásban.

Végső összegzésként idézhetném egy előző fejezetünkől Budai Jakab könyvjegyzékének (1561) jellemzését.¹⁹⁰ A Pozsonyban élő kamarai írnok (Budai Jakab) 16 könyve között¹⁹¹ a bűnbocsánatról (Jacobus de Theramo), Krisztus szenvedéséről, Krisztus követéséről (Johannes Gerson),¹⁹² a szabad akaratról (Albertus Pygius), Luther szabad akarat felfogásáról (John Fisher), a szentekről, a szentek ereklyéiről (Jean Calvin!) való könyvek vannak túlnyomó többségben. Ez az egyetlen polcnyi könyvanyag rámutat a két wittenbergi tanáregyéniség hatásának kettősségére, illetve párhuzamosságára a *kegyességi és a humanista hagyomány* párhuzamos jelenlétére. Ez a kettősség Luthernek és Melanchthonnak azokat a műveit tartja meg a kis könyvtárak részeként, amelyek a gyűjtemény tulajdonosának meghatározó jelleggel bírtak. Sokak birtokolták a katekiziseket és Melanchthonnak a grammatikai, a logikai, a dialektikai, a fizikai alapvetéseivel kapcsolatos műveit, hiszen ezek csak a XVII. század első harmada után koptak ki az iskolákból, akkor sem teljesen. Sokszor az ókori szerzők kiadásai is az ő előszavával kísért kiadásban voltak használatban. A *Loci communest* is sokszor tankönyvként használták, mindenesetre jelenléte folyamatos.

188 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 61–68.

189 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 287–293.

190 Lásd „Az értelmiség olvasmányélményéről a protestáns reform első századában” című könyvfejezetünket.

191 IVÁNYI–HERNER–MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 54–55.

192 Az *Imitatio Christi* szerzői attribúciójának története számos olyan kiadást ismer, ahol Gersont említik a végleges szöveg kialakítójának. Összefoglalóan legújabbán erről lásd *Imitatio Christi* 2011; DELAVEAU–SORDET, red., *Un succès de librairie...*, 2012.

Azok, akiknek érdeklődésében a *humanista örökség* erősebben élt – tudósok, főpapok, egyes nemesek –, Melanchthon görög és latin szövegértelmezéseit – Démoszthenész, Arisztotelész, Pindaros, Hésziódosz, Euripidész – gyűjtötték, és tudományos, rétorikai és logikai munkáit, asztronómiai fejtegetéseit. A *De anima* is ebben a hagyománykörben volt népszerűbb, hasonlóan a *Doctrina Christiana* különféle címek alatt megfogalmazott összegzésével. Luther ebben a hagyományban kevésbé van jelen, talán csak a germán nevek etimológiájáról írt Szével. És ez már átvezet bennünket egy, hatásában jelentősebb ismeretkörhöz, amelyet a két reformátor művei közvetítettek, nevesen a *wittenbergi történet szemlélet* recepciójának kérdéséhez.

Úgy tűnik, hogy a napi vallásgyakorlat könyveiként használt Luther-kötetek és az iskolai Melanchthon-művek mellett ezek azok, amelyek a legteljesebb formában jelen voltak. Függetlenül attól, hogy a tulajdonos milyen vallású, melyik társadalmi vagy szakmai csoporthoz tartozott. A nemesi könyvtárakban, ahogy láttuk is, ezek kifejezetten feltűnően nagyszámúak voltak. A legismertebbek *Johann Carion krónikájának* Melanchthon általi kiadásai voltak. De szembeötlő az is, hogy mindkét szerzőnek – igaz, Melanchthoné gyakoribb – a *Dániel könyvéhez* írott kommentárjai népszerűek tudtak maradni, de az olyan munkák, mint a *Supputatio Mundi* is többször előfordul. Luthernek a babilóniai fogságról írt munkája is érintőlegesen ide köthető, ahogy Melanchthonnak a *De officio principumja* is. Ez utóbbi olvasottságát – ez a benyomásom – fenntartotta a XVI–XVII. század fordulójának újsztoikus erkölcsstani reneszánsza is, legalábbis ez utóbbi szellemi áramlatot meghatározó művek környezetében bukkan fel Melanchthon munkája. Sőt idekötném az arisztotelészi etika kommentárjait is, *mutatis mutandis*.

A főnemesi és a főpapi könyvtárakban gyakorta jelen volt Melanchthon *Examene*. Az egyházszerkezési iratok, az egyháznak a társadalom életében betöltött szerepével kapcsolatos írások egyébként csak a protestáns körökben (főnemes, városi könyvtárak) fordultak elő, olyanokra gondolok, mint Luther *Sendbriefjei*, egyházi rendtartások (Luther és Johann Bugenhagen neve alatt), de ne feledjük, hogy Melanchthon említett műve a fejedelemről általában együtt jelent meg a *De ecclesia autoritate* cíművel, vagyis ez is ismert volt.

Végső összegzésként egy nagyon általánosító mondatot próbálok megfogalmazni Luther és Melanchthon műveinek a magyarországi, vesztfáliai béke előtt dokumentált könyvtárakban való előfordulási gyakorisága kapcsán. Philipp Melanchthon saját műveivel egyértelműen ismertebb volt, mint a reformáció atyja. A XVI. század végétől azonban az ortodox lutheranizmus képviselői szembetűnően átveszik az ismertségi elsőbbséget (ekkor sem Luther, illetve ekkor már ismét nem Luther), akkor is, ha Melanchthon mellett a tanítványait és a filippista szerzőket is szem előtt tartjuk. Igaz, hogy a heidelbergi irénizmus hatása nagyon jelentős lett, de főleg a helvét hitvallású körökben, és főleg az értelmiségiek között. A lutheránus teológián belül, főleg Nyugat-Magyarországon – ahol Luther személyes reprezentációja kisebb volt, mint a bányavárosokban vagy a Szepességben – hamar megjelenik a pietizmus, Johann Arndt művei és a nonkonformista szellemi áramlatok is.¹⁹³

193 MONOK 2007a, 465–483.

Elavult, hagyományos, modern és nonkonformista olvasmányok

A magyarországi olvasmánytörténeti kutatásokban – ugyanígy a szellemi áramlatok befogadástörténetét általánosságban vizsgáló tanulmányokban – azon művek jelenlétének értékelése, amelyek valamilyen filozófia-, teológia- vagy más eszmetörténeti összefoglalások szerint korukat meghaladónak vagy éppen nonkonformistának ítéltettek, mindig érdekesebbnek, ha nem éppen szenzációsnak mutatkoztak. Igaz ez az állítás úgy is, hogy a nonkonformista szellemi áramlatok történetének kutatása általában nagyobb eszköztárral – akár intézményesen – folyik, mint az egy-egy korszakot ténylegesen jellemzőké. Az egyes világi egyházi vagy éppen szerzetesrendi történeti kutatóintézetek tevékenysége pedig csendes alapossággal folyik, a világi kutatók figyelmét kevésbé vonják magukra. E jelenségnek számos okát tudjuk.

Az 1950 után kialakuló magyarországi kutatói intézményi rendszer számára a kora újkort tekintve nem lehetett feladat az olvasmányok többségét kitevő vallásos, illetve teológiai művek recepciótörténetének a kutatása, csak úgy, ha azok a felvilágosodást előkészítő szellemi áramlatok köréhez voltak sorolhatók. A paletta persze színes, Szent Ferentctől Lutherig, Nicolaus Cusanustól Cartesiusig sok mindenki belefért, aki újítnak számított. Az újító eszmék kutatása természetesen érdekesebb szellemi kihívás, mint a nagy tömegű, sokszor unalmas munkák végiglapozása, vagy éppen egy nagy adathalmaz évtizedek alatti összehordása azért, hogy egy-egy korszak szellemi arculatának megrajzolásához legalább a szükséges dokumentumokkal rendelkezünk.

A filozófia történetét kutatók számára a kiemelkedő egyéniségek jelenléte – a Descartes-kutatás erre jó példa¹⁹⁴ – az érdekes, hiszen a filozófiai gondolkodás változásának fő sodrába eső jelenség. Ehhez képest a katolikus vagy bármelyik protestáns teológián belüli gondolkodásmód képviselőinek ismerete csak a „kis patak”, az „oldalág”.

194 CSEJTEI–DÉKÁNY–LACZKÓ, szerk., *A karteizianizmus négyszáz éve...*, 1996.

Pedig a helyzet fordított: a fősodor az utóbbi, és a ma nagynak ismert gondolkodók jelenléte a kevésbé jellemző. A Magyarországon erős, a radikális reformáció történetét célzó kutatások képviselői ezt sokszor hangsúlyozták, elfeledkezve arról, hogy az ő hőseik az „átlagos” protestáns teológiához vagy még inkább a katolikus teológiai és vallási művek gyakoriságához pontosan olyan kis patakot jelentenek a magyarországi recepciótörténetben, mint a filozófiatörténet nagyjai.

A szélsőségek kutatásának népszerűsége mögött egy további jelenség a nemzetközi divatok követése. Ilyen az okkult tudományok jelenlétének túlhangsúlyozása a kora újkori olvasó emberek ismereteiben. Valóban érdekes lehet, hogy Mohács előtt vagy éppen a XVII. század elején a Kárpát-medencében is dokumentálni tudjuk ilyen munkák jelenlétét, de e jelenlét értékeléséhez az olvasmányok nagy tömegét mindig tudni kell ellensúlyként használni. Az okkult tanok iránti természetes értelmiségi érdeklődés nem feltétlenül az egy-egy ritkaságszámba menő könyv befogadását, szellemi áramlatként való jelenlétét jelenti.¹⁹⁵

Az 1990-es évektől a magyarországi kutatás egyre inkább az észak-amerikai és nyugat-európai trendeket, sokszor divatokat követi, és egyre inkább – a közép-európai régiótól történetileg idegen – angol művelődés- és eszmetörténeti jelenségeken kidolgozott elméletek mentén alakítja ki kutatási témáit. Az eredmény persze ambivalens, kiváló elméleti képzettséggel bíró, főként csak angolul tájékozódó (és így a forrásokat kevésbé ismerő) kutatók tesznek fel kérdéseket maguknak, és a német, illetve helyi (közép-európai, vagyis különféle) szakirodalmi hagyományon felnötteknek is. A válaszok keresése termékeny, gondolatokban gazdag szakirodalmat eredményezett. Ugyanakkor a forrásoktól egyre távolodunk akkor, amikor az információtechnológiai lehetőségek éppen lehetővé tennék egy újfajta, immár XXI. századi pozitivistá hullám megszületését. Ugyancsak kortárs jelenség, hogy a tudománytörténetben kiváló filológiai alapossággal

195 Vö. Szőnyi György Endre szemléletével: SZŐNYI Gy. E. 1978a; vagy Bobory Dóra címválasztásával: BOBORY 2019 (*The Everyday Life of an Early Modern Alchemist*).

megírt művek aktuálpolitikai üzenetét a történeti hűség mellőzésével, pusztán zsurnalista felületességgel interpretálják.¹⁹⁶

Nézzünk most azonban néhány olyan szempontot az „*elavult, hagyományos, modern, nonkonformista*” kérdéskörben, amely nem egy XX–XXI. századi kérdésfeltevésből indul ki, hanem a jelzőknek a korban, vagyis a korai újkorban való jelentésének általam megfelelőnek vélt nézőpontokat követi.

A könyvanyag, a gyűjtő, a befogadó egyén vagy közösség jellemzősekor elkerülhetetlen a minőségjelzők használata, jóllehet nem feltétlenül fontos minden jelenséget minősíteni. Az egyik ilyen jelző, a „modern”, amely gyakran előfordul a szakirodalomban. Emellett számos, a tanulmány mondandójaként „modern”-nek érthető jelző is előfordul: „haladó”, „naprakész”, „nyitott”, és sok helyen így – „modern” értelemben – használt a „világi”, „világiasodó” megjelölés is. A második világháborút követő negyven évben a szekularizálódást mindenképpen a modernséggel egy irányba ható jelenségként értelmezték sokan. Ha pedig ehhez az utóbbi gondolathoz felidézünk azt a tényt, hogy a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben az intézményi gyűjtemények szerepe – kevés könyv lévén, és sok szerény anyagi lehetőséggel bíró magánszemély – nagyobb, mint a kortárs Nyugat-Európában, és mint tudjuk, az oktatási és kulturális intézményrendszer jellemzően egyházi volt, akkor a modernséggel kapcsolatos mondanónknak akár a végére is érhetnénk.

Az itteni könyvkiadás tartalmi jellemzői elvileg alapjaiban befolyásolhatták volna a könyvtárak tartalmi összetételét, ám a könyvtermés mennyiségileg szerény volta miatt ez a befolyás nem volt számottevő. A könyvjegyzékeken szereplő könyvtételek kutatásának egyik statisztikai eredménye éppen azt mutatja, hogy a XVI. századi Kárpát-medencében ismert könyvtárakban több tízezer cím fordult elő, ehhez

196 Vö. például Kurt Flasch alapvető munkáinak újságírói visszhangjával. FLASCH 2006; FLASCH 2013; FLASCH 2016. Különösen a szerző okfejtését Európa nem keresztény voltáról magyarázzák félre, jóllehet a keresztény tudásba integrált arab, illetve a XIII. század előtti arabok által közvetített keleti tudományos ismeretek beépítése az európai gondolkodásba éppen Európa keresztényörökség-áthagyományozó jellegét igazolja. (Az európai társadalomszerveződés keresztény vonásairól lásd VARGA SZ. 2004).

képest a közel egyezer hazai kiadvány nem gyakorolhatott jelentős befolyást. A következő évszázadban az arányok hasonlóak, jóllehet a számok nagyobbak.¹⁹⁷ Ettől függetlenül figyelni kell a magyarországi könyvtermés tartalmi elemzéseire, hiszen olyan tendenciákat írnak le, amelyek összességében a teljes könyvanyagot (az import és a hazai kiadványok együtt) jellemzik.

Péter Katalin sokszor idézett (s még idézendő) és sokszor vitatott tézisei a XVI. század utolsó harmada kiadványkörének szekularizálódásáról,¹⁹⁸ illetve nyelvi összetételének – a vernakularitás, elsődlegesen a magyar nyelv előtérbe kerülése – megváltozásáról visszaigazolódnak akkor, ha a kortárs import könyvanyagot tekintjük. Persze ez utóbbi csoportban az anyanyelvűség nem játszott szerepet, sokkal inkább a latin nyelvű, nem teológiai könyvek aránya a figyelemre méltó. Még a német anyanyelvű lakosság könyvtáraiban is ez a helyzet. A tendencia folytatódó érvényességét, majd a XVI. század második harmadának újra teologizálódó, illetve újra latin hangsúlyt kapó könyvterméséről már Heltai János értekezett.¹⁹⁹ Természetesen a kép – a hazai könyvkiadás eredményeként és az importból kézbe vehető könyvanyag együtt kezelése – így túlságosan árnyalatlan, hiszen területenként (Nyugat-Magyarország, Kelet-Magyarország és a Partium, Erdély) szükséges különbségeket tenni, és ebben a különbségtételben a jelzett területeken élők vallási hovatartozása mindenképpen fontos tényező. Vizsgálódási szempontunkból a társadalmi réteghez tartozás is hordoz jellegzetességeket. Ha az olvasmányok világiasodó tematikáját modernnek értjük, akkor a főúri könyvtárak anyaga, főként a nyugat-magyarországi részeken, korszerűbb, és ugyanitt jellemző a német, olasz, néha a francia nyelvű anyag feltűnése, már a XVI–XVII. század fordulóján is. Ennek a kérdésnek külön oldalakat szenteltek a továbbiakban. Előzetes összefoglalásként annyit jegyeznek meg, hogy a politikai elmélet, a történelefilozófia, a morálfilozófia, a hadtudomány alap-

197 Lásd az RMNY és az RMK köteteit, illetve a következő statisztikai elemzéseket: HERVAY 1966; BORSA 1973; TARNÓC 1973; HOLL 1980; ECSEDY 2001; HELTAI 2008, 9–28.; ECSEDY 2012.

198 PÉTER K. 1984; PÉTER K. 1985.

199 HELTAI 2008.

műveinek nem latin nyelvű anyaga azért is korszerű, mert ezek a munkák jellemzően nem jelentek meg latinul. Franciául, olaszul vagy németül írták azokat, és inkább egymás között fordították (olaszból franciára és viszont stb.), semmint latinra. Valóban, a XVII. század első felének arisztokratái modern könyvanyaggal bírtak. Ugyanerre a körre jellemző, hogy az udvari élet kulturáltsága mellett a civilizáltságára kezdenek hangsúlyt fektetni, persze ez a folyamat majd csak a XVIII. századra teljesedik ki, még ebben a csoportban is.²⁰⁰

Erdélyben a tudatos, magyar nyelvű irodalmat és tudományt megalapozni szándékozó XVII. század eleji fejedelmi politika korszerű anyanyelvű programmal, de megkésve indult el (és nagyon rövid ideig tartott), így tartalmát tekintve ez a lefordított könyvanyag csak néhány darabjában mondható korszerűnek. Az antik szerzők programszerű fordítása fontos, szép dolog volt, de ezeket a műveket a magyar anyanyelvű közönség nem szórakoztató olvasmányként, hanem főként erkölcsi tanításként vagy éppen tudományos műként vette kézbe. A XVI–XVII. század keresztény újsztoikus morálteológiai eszmekörében született művek, illetve e szellemi irányzat forrásaként ismert késő antik, illetve XVI. századi munkák magyaríttatása kifejezetten erkölcsi nevelési szándékú volt, és éppen akkor modern is. Tekintve azonban, hogy ugyanez a szellemi áramlat két évszázaddal később még élő háttással volt a politikai erkölcsre, Himnuszunk megszületésére (így máig hat), a korszerű jelzőt az ilyen olvasmányokra – bárha érzelmileg közel állnak is hozzánk – nehezen lehet alkalmazni.²⁰¹

A könyvbeszerzés lehetőségei, pontosabban a könyv megjelenése és Magyarországra érkezése között eltelt idő fontos befolyásoló tényező annak megítélésében, hogy mikor, mennyire volt naprakész a magyarországi és az erdélyi olvasmányanyag. A szervezett könyvkereskedelem hiánya²⁰² ellenére, köszönhetően alapvetően a *peregrinatio academica* intézményének,²⁰³ a XVII. század elejéig naprakésznek

200 MONOK 2005c; MONOK 2010a; MONOK 2010b.

201 SZILASI L. 2008a.

202 TEUTSCH 1879–1892; KÓKAY 1997; ECSEDY 1999, 295–340. (PAVERCSIK Ilona).

203 BALÁZS M. – BITSKEY-ÖTVÖS P. – VISKOLCZ 2009.

mondhatjuk a könyvek Magyarországra érkezését. Ez az állítás persze csak azzal a szigorú megszorítással igaz, hogy volt olyan is, aki naprakészen hozzájutott egy-egy könyvhöz, így a XXI. századból visszatekintve a könyv jelenléte regisztrálható. Tudjuk azonban azt, hogy a hazai olvasói réteg végtelenül szűk volt. Egy-egy főúri udvar e tekintetben is kirívó, pozitív példát ad. A németújvári Batthyány-udvar sok tekintetben ilyen példaadó,²⁰⁴ de nem mehetünk el a mellett a jelenség mellett sem, hogy Thurzó György biccsei udvari könyvtárának 1611-ben készült összeírásában a könyvanyag fele biztosan 1600 és az összeírás között jelent meg. Igaz, ez a modernség éppen egy politikus főúrnál nehezen fogható fel annak, hiszen ezek a könyvek jellemzően a kortárs lutheránus teológiai áramlatok vitairódmából kerültek ki. A Thurzó-birtokok evangélikus lelkészeinek azonban potenciálisan modern anyag állt rendelkezésre, és persze az egyházszerkezési kérdések iránt fogékony főúr ismeretei is naprakészek voltak.²⁰⁵

Az intézményrendszer többszöri átalakulása közhelyes ismeretnek számít a magyar művelődéstörténetben. Az átalakulás a sajnálatos fizikai felszámolás (a Mohács utáni dúlások, a tizenöt éves háború pusztításai, a tatárjárás és török invázió Erdélyben, a törökök kiűzését eredményező hadjáratok) mellett tartalmi jellegű is volt. A XVI. században a reformáció elterjedése mentén új intézményrendszer keletkezett (egyházak, iskolák, nyomdák stb.) és erősödött meg a XVI. századra, amikor a rekatolizáció hullámai – főként a gyászévtizedben – újra átalakították ezeket. A hódoltsági területeken az elpusztított katolikus intézményi rendszer helyén protestáns szellemben (főleg kálvinista, néhol unitárius), vagy éppen a ferences, majd a jezsuita és pálos misszióknak köszönhetően katolikusként működő egyházak, iskolák jöttek létre. Az újrakezdés a török után már jellemzően katolikus volt, kivéve a délre települő lutheránus szlovák közösségek intézményeit. A rombolás, illetve az anyagi javak hiánya felértékelte a mindenkor megmaradt könyvvállományt, amelyet, eltekintve felekezeti jellegétől, korától (modernségétől) használtak. Ha számba vesszük

204 MONOK 2005a.

205 LENGYEL 2005; SAKTOROVÁ 2005; SAKTOROVÁ 2009; PÁLFFY 2011; LENGYELOVÁ–PÁLFFY, eds., *Thurzovci...*, 2012.

a *canonica visitatio* jegyzőkönyveiben ránk maradt, a falusi plébániák, a parókiák, a falusi iskolák könyveiről hírt adó forrásokat,²⁰⁶ akkor láthatjuk, hogy a XVI. századtól kezdődően az időszakos könyvbeszerzési hullámok és a hazai könyvtermelés mennyiségi mutatói javulásának dacára, modernizálódásról nehezen beszélhetünk.²⁰⁷ Nem jelenti ez azt, hogy egy-egy Bécsben, Itáliában képzett pap vagy egyetemet járt protestáns lelkész ne jelenne meg csodaként könyvgyűjteményével a Magyar Királyság és Erdély falvaiban, de az összkép mégis Dankanits Ádám elemzését igazolja Erdély vonatkozásában, aki a XIX. század első harmada után beszél a hagyományos világ alkonyáról.²⁰⁸

A magánszemélyek világi és egyházi teendőinek aránya is befolyásolhatja az illető olvasmányai korszerűségéről vagy éppen gondolkodásáról alkotott képünket. A földesúr jogi értelemben is sok szempontból felelősséggel tartozott a birtokain élőkkel szemben. Ehhez a felelősségvállaláshoz azonban az erkölcsi kényszer sokszor nagyobb súllyal járult hozzá, mint azt az utólagos, főként a szocialista időkben kialakított szemlélet látni engedné. A főurak felelősen viselkedtek akkor, amikor a vallási változásokban állást kellett foglalniuk, aktív szerepet vállaltak az egyházi intézmények fenntartásában (épület, illetve – ma így mondanák – humán erőforrás biztosításában: magyarul tanítót, papot, lelkészt alkalmaztak).²⁰⁹ Ezen túlmenően az udvari könyvtárak közösségi használatát is megengedték a környezetük számára, sőt a könyvek beszerzésében tekintettel voltak ezek igényeire is.²¹⁰ Aktívan részt vettek a felekezeti vitákban, az egyházak szervezésében, és ehhez ismereteket is szereztek. A nyugat-magyarországi és az erdélyi területek főurai persze másként-másként vállalták ezeket a feladatokat, illetve másként kényszerültek vállalni ezeket. Vitán felül áll viszont, hogy Nyugat-Európából tekintve anakronisztikusnak tűnhet a XVIII. századi erdélyi magyar előkelő családok szerepe a református

206 MONOK 1998a; MONOK 2000.

207 TÓTH I. GY. 1996.

208 DANKANITS 1983.

209 VÁRKONYI Á. 1986; VÁRKONYI Á. 1989; PÉTER K. 1989.

210 MONOK 1994a.

főkonzisztórium munkájában,²¹¹ mint ahogyan Teleki Pál egyetemi (teológiai) tanulmányai is.²¹²

Az előbb említett szerepvállalási kényszer szorosan összefügg a kisebbségi vagy fenyegetett léttel. A kisebbségben lévő vagy vallásában fenyegetett közösség ortodox lesz. Nem engedi az újítást, mert az vitákkal járhat, és a vita alkalmat ad a fenyegető hatalomnak a beavatkozásra. Az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetében találkozhatunk ezzel a jelenséggel. Az erdélyi száz lutheránus egyháznak a filippizmushoz vagy a pietizmushoz való viszonyát – jóllehet ezek a szellemi áramlatok ma már az egyházak történetírói szerint is modernnek voltak – nagyban befolyásolta a fenti gondolkodásmód. Ez látszik a városok értelmiségi vezető rétegének és a polgároknak az olvasmányaiiban is.²¹³ Ugyanezen szempontok befolyásolták a kálvinista kollégiumok könyvtárainak anyagát gyarapító tanárok cselekvését is,²¹⁴ egészen addig, amíg a diákok és a tanárok számára hozzáférhető könyvanyagot is szétválasztották.

A latin és az anyanyelvű irodalom, illetve tudomány viszonya Európában is szorosan összefügg a korszerűség kérdésével. A XVI. század eleji humanista generáció tagjai számára nem volt kérdés, hogy a latin a tudomány nyelve, és a tudományos közlést alapvetően, csaknem kizárólag ezen a nyelven gyakorolták. A XVI. század azonban egyben a modern állam kialakulásának korszaka is. Ennek létrejötté folyamatában olyan karakteres nemzeti kulturális politikai programok fogalmazódtak meg, mint amilyen az angol VIII. Henriké vagy a francia I. Ferencé volt, amely elképzelések hangsúlyos eleme a nemzeti nyelvű tudományos és irodalmi alkotás eszközeinek megteremtése (egynyelvű szótárak), illetve az ilyen törekvés támogatása volt. A spanyol nyelv sokat köszönhet a szigorú cenzúrának, hiszen a nyelvi ellenőrzéssel párosuló tartalmi kontroll pozitív hatást gyakorolt a nyelvi egységesülésre. A reformáció anyanyelvi programja pedig a teljes német nyelvterületen hasonló eredményeket hozott magával. Magyarorszá-

211 SIPOS G. 2000.

212 FONT Zs., összeáll., *Teleki Pál...*, 1989.

213 MONOK 1998; VERÓK 2020.

214 MONOK 2009; MONOK 2018, 43–51.

gon a hivatalos nyelv mindeközben a latin maradt. A török kiűzésétől kezdve olykor a németesítéssel szembeni ellenállás miatt is. Az eredmény azonban mindenképpen az lett, hogy a magyar alkotó értelmiség az egyre elavultabb európai tudománnyal találkozott, hacsak nem tanult meg még egy (modern) nyelvet. Nem példátlan ez utóbbi sem, azonban nem jellemző. A latinnyelvűség ilyen formában konzervatívabbá tette az ismereteket, és persze a könyvtárak anyagát is.²¹⁵

Hangsúlyosan utalni szeretnék gondolatmenetem kiinduló pontjára: a kora újkori könyvtárak, illetve olvasmányok modernsége vagy elavultsága tekintetében is figyelni kell arra, hogy ne legyünk anakronisztikusak. A korszak könyvvel kapcsolatos intézményrendszerének ismerete alapul szolgálhat a kérdésre adandó válasz szempontjaihoz, ám emellett nagyon nagy hangsúllyal kell figyelembe venni a köztörténet minden elemét, de hangsúlyosan is az egyházak történetét. Ez utóbbit azért, mert csaknem minden művelődési, oktatási intézmény közvetlen egyházi kezelésben működött. Ahogy egyes személyek, csoportok napjaink vagy a közelmúltbeli viselkedését joggal vagy ok nélkül hajlamosak vagyunk nagy megértéssel, empátiával kezelni, úgy történetileg is tudnunk kell empatikusan viselkedni történelmünk ismert alakjai vagy bármely intézménye megítélése kapcsán. Az események sodrása ellen semmit sem tevéket természetesen nem kell felmentenünk, de a sodrás erejének megítélésére is kell tudni energiát fordítani. Amikor egyes egyházakat a korszerűtlen ismeretek áthagyományozásával vádolja a szakirodalom, mert egy gondolat belső logikájába ez illik bele, nem kell feltétlen igaznak elfogadni. Az olvasmánytörténeti források elemzése legalábbis arra int, hogy a fenti szempontok szerint végig kell gondolnunk egy ilyen állítás helyességét. Valóban úgy látjuk, hogy a kora újkori szellemi áramlatok befogadásában Magyarországon a XVI. század végétől kezdve folyamatosan növekvő mértékű készttség bizonyítható. A késés okainak elemzése azonban egy-egy történelmi pillanatban indokolható szándékú, ma retrográd, akkor akár a közösség megmentését eredményező cselekvést mutat. Vagyis éppen az a cselekvés volt modern, az adott időszakból tekintve korszerű. Kérdés persze az, hogy ez a folyamat – a meg-

215 MONOK 1996; ALMÁSI-ŠUBARIĆ, eds., *Latin at the Crossroads...*, 2015.

késlett recepció – mennyiben erősítette vagy gyengítette a magyar hagyományok megőrzésének a lehetőségét. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a magyarországi iskolázottságú Paul Lendvai²¹⁶ távolra szakadva és a teljesen angol Bryan Cartledge²¹⁷ egyaránt „túlélőknek” nevezi a magyarokat, akkor a korszerűtlen olvasmányok sugallta negatív kép árnyalása mindenképp indokolt volt.

Az eddigiekben elmondottak alátámasztására nézzünk két esettanulmányt! Az elsőben a főúri udvarok könyvanyagának korszerű ismeretanyagát veszem szemügyre, a másodikban egy földrajzi terület olvasmányait vizsgálom.

Egyházi és világias

Kezdjük ismét Péter Katalin megállapításaival. Ő ugyanis a XVI–XVII. századi (1570–1635) magyarországi könyvkiadás tartalmi összetételének változásait elemezte az 1980-as évek elején,²¹⁸ készülve a *Magyarország története* történeti kézikönyv művelődéstörténeti fejezeteinek megírására.²¹⁹ Többen fogalmaztak meg kritikát megállapításaival kapcsolatosan, ám Heltai János az 1601–1655 közti könyvtermés műfaji számbavételekor²²⁰ igazolta az eredeti tézisek helyességét. Ezek szerint – ahogy említettem is –, a XVI. század második felének, hangsúlyosan is a század utolsó harmadának világiasodó, modernizálódó tendenciáival szemben, a tizenöt éves háborút követő időszakban egyfajta reteologizálódás megy végbe, a kiadott könyvnek nyelvi összetételében pedig a latin újra megerősíti a pozícióit. A nyugat-európai szellemi áramlatok befogadástörténetében hasonló jelenségek mutatathatók ki: a megkésettség az új eszmék megismerésében, illetve a nemzeti nyelvű könyvek háttérbe szorulása. Az olvasmányanyag elkezd elavulttá, archaikussá válni.²²¹ Ezzel a képpel látszólag ellentétes jelen-

216 LENDVAI 1990.

217 CARTLEDGE 2006; CARTLEDGE 2008.

218 PÉTER K. 1984.

219 PÉTER K. 1989.

220 HELTAI 2008.

221 Vö.: MONOK 1997; MONOK 2008, 23–43.

séget írt le Klaniczay Tibor akkor, amikor Zrínyi Miklós olvasmányai elemzése kapcsán rámutat²²² egy olyan arisztokrata körre, amely, részben Pázmány Péter hatása alatt, követi a kortárs politikai és államelméleti munkák gondolatiságát, és ennek segítségével próbálja kialakítani közéleti állásfoglalásait. Pázmány Péter unokaöccsének, Miklósnak könyvtáráról hasonló megállapításokat tett Ötvös Péter is.²²³ Az ellentmondás valóban látszólagos: a XVII. század első felében a magyarországi főúri udvarokban egy olyan változás is lezajlott, amelyben az udvartartó arisztokrata család tagjai eltávolodnak köznemesi környezetüktől abban az értelemben, hogy neveltetésükben a nyugat-európai mintákat kezdik követni, német, olasz és nagyon hamar francia nyelvet tanulnak a latin mellé, a civilizált viselkedésmódokat, a divatot kezdik követni. Ennek megfelelően olvasmányaikban is igyekeznek megfelelni az utazásaik során velük érintkezésbe lépő nyugati arisztokratáknak, illetve a császári udvarnak. A kérdés az, hogy az 1610-ben született Batthyány Ádám, az 1620-ban világra jött Zrínyi Miklós vagy az 1623-as születésű Nádasdy Ferenc generációja valóban az első, amelynek tagjai politikai cselekvésüket államelméleti munkák olvasásával alapozták meg, vagy döntéseikben az olvasmányműveltség aktív szerepet kapott? Ha nem, akkor ez a kutatási eredmény miként árnyalja a magyarországi könyvkiadás tartalmi és műfaji elemzése alapján nyert képet?

A kérdés megválaszolásához a forráshelyzet nem mondható ideálisnak. A főúri családok könyvtárainak katalógusai ugyanis jelentős részben az 1650 utáni időkből maradtak fenn (Rákóczi 1660, Zrínyi 1662, Nádasdy 1671–1678 stb.).²²⁴ A néhány kivételes eset sem teljes könyvtárat mutat, hanem legfeljebb egy-egy kastély összeírását, másutt csupán csak könyvszámlák maradtak ránk. Ezért is fontos kiegészítésképpen a kérdéses udvarokban élő köznemesi réteg tagjainak könyvjegyzékeit is a vizsgálatba vonni, feltételezve e téren is a hatást,

222 KLANICZAY T. 1987, 337–400.

223 ÖTVÖS P. 1994, 344–364.

224 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 11–35. (Zrínyi); 73–80, 101–107. (Nádasdy); BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VSKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 2009, 74–94. (Rákóczi); 114–128. (Nádasdy).

amely az udvartartó arisztokrata család tagjai és az udvar környezetében élők között kölcsönösen működött.

Ha ez utóbbi kis könyvgyűjtemények jellemzésével kezdjük elemzésünket, olyan általános megállapításokat tehetünk, amelyek igazak a főúri réteg tagjainak elsődleges olvasmányaira is. Többször hozom példaként *Perneszi* Györgyöt, aki Nádasdy Tamás udvarában élt, és könyveit 1560-ban írták össze.²²⁵ A tulajdonos műveltsége kiemelkedő a kortársak között. Jellemzően humanista alapolvasmányai mellett a korai reformáció klasszikus irodalmát is birtokolta. Az iskolai használatú ókori szövegek is kiváló humanista kiadásban voltak meg neki. Hangsúlyos a történeti, főként históriás könyvanyag jelenléte, vagyis nem történetfilozófiai munkákról van szó. Ha ezt a könyvanyagot Thurzó Szaniszló augsburgi házának gyűjteménye mellé helyezzük (1586-ban írták össze),²²⁶ semmilyen különbség nem mondható. Az udvari köznemes és a Fugger-rokon arisztokrata egyaránt alapos, klasszikus műveltségűnek tűnik. A gyűjtemény nem mutat személyességet, nincsen vernakuláris szépirodalom, ahogy a politikaelméleti munkák is hiányoznak. Thurzónak kortársa volt Forgách Imre, nála két évvel később, 1588-ban halt meg. Halálakor trencsényi könyvtárában 171 könyvet írtak össze.²²⁷ A könyvtár alapos gyűjtőtevékenységre utal, de semmivel sem mondható modernebbnek Thurzóénál. Az antik auktorok szép sorrendben sorakoztak a polcon, a középkori egyházatyák sem hiányoztak. Nagyon szép humanista gyűjtemény, és a kortárs, közelkortárs historikusok is módszerebben vannak jelen (Sleidanus, Jovius stb.). Az is igaz, hogy Zsámboky és Alciati emblémás könyve már túlmutat az egyszerű historikus műveltségen, és a tridenti zsinat körüli elméleti viták anyagai is nyitottságra utalnak egy lutheránus nemes könyvei közt. Ha nem tudnánk, hogy Forgách a könyveit a helyi lutheránus iskolára hagyta,²²⁸ arra is gondolhatnánk, hogy ott maradtak a trencsényi várban. Illésházy István könyveinek ottani, 1603-as összeírásában ugyanis szinte kivétel

225 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 12–14.

226 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 489–490.

227 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 2–8.

228 OLÁH R., ADATTÁR 19/2, 2009, 19.

nélkül ugyanazokkal a szerzőkkel és címekkel találkozunk.²²⁹ Illésházy levelezése, elszórt említése olvasási szokásairól is arról győz meg bennünket, hogy politikai gondolkodása erősen az antik historikusok és morálfilozófusok alapelvein nyugodott, ismeretei naprakészségét pedig kortárs historikusok műveiből szerezte. *Műveltsége* – és azt hiszem, a kortárs arisztokraták többségéé is ilyen volt – *hagyományos* abban az értelemben, hogy ókori klasszikusokra, humanista szerzőkre, illetve a filippista hagyományú lutheranizmusra alapozódott. *Modern* azért, mert a korának meghatározó morálfilozófiai irányzata (keresztény újszoicizmus), teológiája (irénikus gondolkodás), illetve a kiegyezést kereső politikai gondolkodás (unio christiana) együttesen tűnik fel könyvjegyzékén, illetve leveleiben, továbbá naplójában.²³⁰

Öhöz képest Thurzó Györgynek nagyobb könyvtárát ismerjük, és tartalmilag is némileg összetettebb könyvanyag tárul elénk az 1610-ben összeállított katalógusból. Thurzó könyveinek jelentős része kortárs mű, 1600 és 1610 között láttak napvilágot. A wittenbergi ortodox lutheranizmus kiváló alapkönyvtára. A nádor politikai tevékenységét e művek olvasása úgy segíthette, ha mással sem foglalkozott volna, mint egyházszerkezéssel. Az iskolai anyagon, az ókori szerzőkön és az eddigiekben megrajzolt képen túl nála a továbblépés: az említett naprakészség az evangélikus egyház belvitáiban, továbbá a hazai jogalkotás alapkönyvei. Ehhez a brünni és a prágai diéták jegyzőkönyvei, a szomszédos területek történelmi jönnék kiegyezésül. Nem mondhatjuk, hogy egy Ortélius-atlasz, egy Amerika-leírás és Georg Braun klasszikus műve, a *Civitates orbis terrarum* modernné teszi a gyűjteményt abban az értelemben, hogy azt a nyitottsággal, széles látókörrrel jelle-

229 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 149–151.; Megjegyeznék, hogy Trencsén város könyvtárában 1652-ben ugyancsak a Forgách Imre-féle jegyzékből ismert könyvek ismétlődnek. Természetesen olyan művekről van szó, amelyek tömegtermékeknek számítottak a korban, és minden bizonnyal három különböző könyvtárról van szó (Forgách–lutheránus iskola; Illésházy; Trencsén város tanácsa), de szimptomatikus, hogy az 1590 körül már klasszikusnak, hagyományosnak mondható olvasmányanyag a XVII. század közepére is alig változik, vö.: OLÁH R., ADATTÁR 19/2, 2009, 348–353.

230 Vö. ÖTVÖS P. 1988, 149–157.

mezhethnénk.²³¹ A hazai szerzők (főként a felföldiek) szépen reprezentáltak, és előfordul néhány természettudományos munka is.²³² Távolról sem annyi, mint amennyi az egy generációval előbb élt Batthyány Boldizsár könyvtárában.

Batthyány Boldizsár egyedülálló műveltségével mind az itthoni, mind az európai kortárs arisztokraták közül kiemelkedik. Személyes véleményem szerint természettudományos érdeklődése, főleg saját műveltsége a legújabb róla szóló monográfiában²³³ eltúlzott, igaz, könyvtárának csak kis részét ismerjük. Azokat a darabokat, amelyeket életében a németújvári protestáns iskolának adományozott, illetve több könyvszámláját.²³⁴ Már a könyvbeszerzéseinek módja eleve olyan elemet hordoz, amely nagyon ritkán dokumentálható a kor Magyarországon. Bizonyára Jean Aubry, André Wechel Párizsból Frankfurtba menekült hugenotta nyomdász veje küldte neki azt a frankfurti könyvvásár-katalógust, amely máig megvan.²³⁵ (A vásári katalógusok magyarországi használatáról a legközelebbi konkrét adatunk csak a XVIII. század elejéről van, Ráday Pál a lipcsei könyvvásár katalógusából jegyezte fel a megvásárolni kívánt könyveket,²³⁶ ami persze nem jelenti azt, hogy mások nem ismerték volna ezt a tájékozódási forrást.) Feltűnő Batthyány Boldizsár naprakész tájékozottsága nem egyszerűen az európai történelemben, hanem a napi eseményekben. A francia vallásháború különösen foglalkoztatta,²³⁷ és emellett számos hírlapot, illetve ilyen jellegű kiadványt vásárolt meg (Mercurius, Relation,

231 Ugyanezek a címek olvashatók azon a jegyzéken, amely Forgách Ferenc esztergomi érsek 1613-ban Nagyszombatba küldendő könyveit sorolja fel: BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 40.

232 A könyvjegyzék: IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 505–535. A könyvanyag monografikus összefoglalása: SAKTOROVÁ 2005; SAKTOROVÁ 2009; vö. LUDÁNYI 1990, 271–278.; egy általános kép a Thurzó-udvartartásról: LENGYEL 2005.

233 BOBORY 2009; BOBORY 2018.

234 Teljes bibliográfiával: MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

235 Vö. EVANS 1975; a könyvbeszerzésekről MONOK 2005, 87–104.; ORBÁN 2018.; a könyvvásár katalógus: MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 116.

236 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 289–297., a jegyzék értelmezése, feldolgozása: BORVÖLGYI, KKK VII, 2004.

237 Vö.: MONOK 2006, 185–198.

Newe Zeitung stb.).²³⁸ Láthatóan érdekelték az újonnan felfedezett földrészek (Kína, Japán, Amerika, egyes útleírások e területekről)²³⁹ – ilyen mennyiségben majd csak a Rákóczi-könyvtárban bukkannak fel ezek a kiadványok Sárospatakon).²⁴⁰ Ehhez jönnek az atlaszok²⁴¹ és a különféle „képes könyvek”,²⁴² vagyis metszetgyűjtemények, melyek között külön is említenünk kell a híres személyekről készült albumokat, illetve a híres férfiak életrajzait.²⁴³ Érdekelte egyes népek szokásainak leírása,²⁴⁴ de beszerzett olyan könyveket is, amelyek nevezetes események leírását tartalmazták. Ilyen III. Henrik francia király varsói kalandja, megjelenése a lengyel diétán,²⁴⁵ vagy az egyes uralkodók temetésének a leírása, ábrázolásai.²⁴⁶

Batthyány Boldizsár a historikus irodalom és a napi események megismerése mellett láthatóan gondot fordított a történetfilozófiai és politikaelméleti művek megismerésére is. Az ismereteink e téren nagyon szűkösek, de Machiavelli művei közül a *De republica* és a *Firenze története* (franciául) megvolt neki,²⁴⁷ illetve Innocent Gentillet antimachiavellista munkája is.²⁴⁸ Külön ki kell emelnünk, hogy Jean Bodin ismerete a kor Magyarországon ritkaságszámba megy. Boldizsárnak francia nyelven volt meg a köztársaságról írt műve.²⁴⁹ Szorosan e témakörhöz kapcsolódik az udvari étellel kapcsolatos leírások, illetve elméleti munkák megléte a könyvtárban. Henricus Petreus *Aulica vita*, illetve Baldassar Castilione *De aulico* című munkái jó példák ezen érdeklődés alátámasztására,²⁵⁰ illetve az a tény,

238 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 36, 256, 137.

239 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 122, 130, 142, 343, 386.

240 MONOK, KKK I, 1996.

241 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 26, 188 és sok „mappás könyv”.

242 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 85–96.

243 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 57, 70, 117, 159, 302.

244 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 72.

245 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 31.

246 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 55, 73, 74.

247 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 141, 151.

248 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 47.

249 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 80.

250 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 56, 75.

hogy a török udvarról két könyvet is beszerezett (egy latin és egy német munkát).²⁵¹

Az udvari élet reprezentatív elemeihez is tartozott a kertkultúra, bár Batthyány Boldizsárnak e téren komolyabb botanikai jellegű érdeklődése is mutatkozik.²⁵² Ennél azonban többet mutatnak töredékes információink is. A sajnos nem azonosítható „*Kunstabuchel*” címek²⁵³ a számlákon árulkodók, illetve sokkal többet mondanak a divatalbumok, a *Theatrum mulierum*,²⁵⁴ a *Discours de la Beauté*,²⁵⁵ illetve a nők viselkedéséről²⁵⁶ is szóló munkák. Az udvari élet színesedését is jelezheti, hogy a könyvtárban a fürdőkről és a fürdésről szóló könyvek is megjelentek.²⁵⁷

A németújvári főúr érdeklődése a szépirodalom olvasására is kiterjedt. Egyedülként ismerjük, aki Rabelais-t olvasott a XVI. századi Magyarországon, művei franciául és németül is megvoltak könyvtárban.²⁵⁸ A francia lovagregények közül pedig az *Amadis*-regény, illetve a *Chevalier Cignes* tűnik fel a neki küldött számlákon.²⁵⁹

Az előbbieken Batthyány Boldizsár olvasmányairól mondottak alapján joggal állíthatjuk, hogy Magyarországon a XVI. század második felében volt példa a modern, nyugat-európai mércével mérten is modern udvari életre, volt olyan arisztokrata, aki ehhez az életformához megfelelő felkészültséggel bírt. Ha részletes könyvösszeírással nem rendelkezünk is, de a fennmaradt egyéb dokumentumok alapján a sárvári Nádasdy-udvart sem tarthatjuk sokkal elmaradotabbnak ebben

251 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 56, 226.

252 Orientációként: AUMÜLLER–GUGLIA 1973; CLUSIUS-FESTSCHRIFT 1973, TRAXLER 1973.

253 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 283, 292.

254 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 130. E könyvnek hasonmása, az egyes asszony-, illetve leánytípusokat jellemző latin versek magyar fordításával: AMANUS–DÓZSA–KISDI, *Theatrum mulierum*, 2005.

255 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 146.

256 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 135.

257 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 40, 59.

258 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 65, 658.

259 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004, Nr. 177, 647 (*Amadis* francia és német), illetve 238.

a tekintetben.²⁶⁰ Ha pedig arra gondolunk, hogy a Fugger-rokonság, a birtokok, illetve más jövedelmek nagysága alapján a felföldi Pálffy és Thurzó családok megfelelő anyagi erővel bírtak hasonló udvari élet kialakítására, akkor optimistábbak lehetünk a magyarországi arisztokrácia műveltségét illetően.²⁶¹ A Batthyány Boldizsár halála utáni időből is számos olyan nyomot tudunk említeni, hogy sem a családon belül, sem más udvarokban az itt elindult hagyomány nem szakadt meg. Talán már Boldizsár szerezte be, de lehet, hogy fia, *Batthyány Ferenc* azt a ma is meglévő udvari jogi rendtartás-leírást, amelyet a braunschweig-lüneburgi választófejedelem a wolfenbütteli udvartartásához adott ki.²⁶² *Batthyány Ádám* könyvei közül még kevesebbet ismerünk, mint nagyapjából, de így is akad köztük német szépirodalom, illetve Otto Melander népszerű antik és középkori vicc- és közmondásgyűjteménye (*Jocorum libri*).²⁶³ Udvarai korszerűségét építkezéseinek, illetve kastélyai berendezéseinek igényességéről, modernségéről is megítélhetjük, ahogy az ősgaléria kialakíttatása is modern gondolatnak számított. Könyvtárában, ahogy Koltai András is utal erre, az e munkálatokhoz szükséges könyveket is beszerezte.²⁶⁴

A Batthyány Ferencsel kortárs *Nádasdy Pál*, illetve *Esterházy Miklós*²⁶⁵ konkrét olvasmányairól csak sporadikus ismereteink vannak. Egyház- és iskolatámogatási, mecénási tevékenységük alapján nyitottak voltak az ismeretek eruditív megalapozását, illetve megerősítését illetően. Esterházy Miklós lakompaki udvartartási irataiból (1627) még az is kiderül,²⁶⁶ hogy: „*Mindennap ebéd előtt... azoknak, akiknek e képesség birtokukban van, legalább egy órán keresztül olvasniuk kell; egy történetet vagy más könyvet, amit az úr* [Esterházy Miklós] *a ke-*

260 Vö. SÖPTEI, szerk., *Nádasdy Tamás...*, 1999.

261 MONOK, szerk., *Kék vér...*, 2005.

262 HEINRICH HERZOG 1556 – Güssing 3/25. Miután a kötetben van egy 1606-ból származó idegen bejegyzés, nem lehetünk biztosak abban, hogy már előtte Németújváron volt a kötet, és az ottani használatot jelezték, vagy egy exuláns hozta magával Batthyány Ferenc udvarába.

263 KOLTAI 2002, Nr. 12, 71.

264 KOLTAI 2002, 91, 125, 304–305, 308, 314., illetve KOLTAI 2008, 401–435.

265 MONOK–ZVARA 2020, 37–46, Nr. 1–62.

266 KOVÁCS J. L. 1987, 125–135.

Esterházy Miklós, 1582–1645 (Elias Widemann, 1652)

zükbe ad; ezen túlmenően e foglalatosságot az ebédet követő egy vagy két órában is gyakorolniuk kell.²⁶⁷ Politikai nézeteiről tanúskodó hivatali feltevései, illetve levelezése azt engedi sejtetni, hogy az az olvasmányanyag, amelyet Zrínyi Miklós,²⁶⁸ illetve Pázmány Miklós²⁶⁹ könyvtárainak elemzésekor modern állam- és politikaelméleti irodalomként jellemezhetünk, nem volt ismeretlen előtte sem.

Térjünk vissza azonban ahhoz a kérdéshez, hogy az arisztokrata családok legtehetősebb körén túl, a kisebb anyagi lehetőségekkel bírók, illetve azon családok könyvtáraiba, amelyek tagjai nem utaztak külföldre, gyermekeiket nem járatták felsőfokú tanintézetekbe, beke-

267 DÖRY 1901; PÉTER K. 1986; KOVÁCS J. L. 1987a; BITSKEY 1996; APRÓ P. 2004; DUCHOŇOVÁ 2012; ERDÉLYI G. 2019.

268 HAUSNER – KLANICZAY – KOVÁCS S. I. – MONOK – ORLOVSZKY, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992.

269 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., *ADATTÁR* 13/2, 1992, 43–52.; ÖTVÖS P. 1994, 5. jegyzet.

rültek-e a modern, immár a XVII. században modern elméleti munkák, illetve az udvari élet reprezentatív funkcióit bemutató, ezek kialakítását segítő kiadványok. Közvetlenül a XVII. század közepéről számos könyvtár katalógusa maradt ránk, társadalmilag azonos körhöz tartozó családoké: Majthényi, Révay, Forgách, Berényi, Ostrosith.

Majthényi György érsekújvári kapitány könyveit 1647-ben írták össze.²⁷⁰ A könyvjegyzék tanúsága szerint tudott olaszul is, ám a könyvanyag meglepően konzervatív. A 102 könyv jelentős része katolikus teológiai munka, igaz, ezek közt akad közel kortárs is (Bellarmino). Az olasz könyvek többsége is katolikus beszédgyűjtemény. Ezen túlmenően antik szerzők művei és néhány történeti munka fordul elő az összeírásban. A legmodernebb gondolkodónak a jegyzékről talán Leonardo Aretino számít. A Nyitra megyei alispán *Berényi György* 170 könyvének jegyzéke (1650)²⁷¹ is konzervatív olvasmányokról tanúskodik. Tematikus megoszlásban: 75 teológiai, 43 történelmi, hét jogi, a többi iskolai antik auktor, illetve orvosi könyvek. A történeti munkákhoz sorolva találunk ugyan morálfilozófiai műveket, de a legmodernebbek a keresztény újsztoicizmus szerzői (fejedelemtükör, Lipsius). A latin és magyar nyelvű könyvek közt egy cseh nyelvű is akad. *Révay Ferenc* királyi tanácsos, turóci főispán már németül is tudott, a latin, cseh és – vélhetően – a szlovák mellett. Szklabinyai könyvtárát 1657-ben írták össze, 313 tételben.²⁷² Ha egy fél évszázaddal korábban ugyanezeket a könyveket írják le, akkor modern késő humanista gyűjteménynek is mondható lenne. Igaz, csak ami a történeti, illetve a morálfilozófiai anyagot illeti. Kiváló, népszerű szerzők sora: Petrus Ramus, Johann Sturm, Justus Lipsius stb. A század legvégén elindult hírlap, a *Mercurius Gallobellicus* számos kötete is megvolt a főúrnak. De az idő itt állt meg e könyvtár számára. A Révay-rokonsághoz tartozó *Ostrosith* család illavai könyvtárának katalógusa 1647-ből való, két jegyzék, részben átfedik egymást. A közel 300 kötetes gyűjtemény nagy része történeti munka.²⁷³ Számottevő az iskolai könyvek, illetve a jogi kötetek jelen-

270 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 154–157.

271 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 259–263, 583.

272 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 157–164.

273 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 56–67.

léte is. A historikus anyagban nagyon szép a magyar történeti művek együttese, láthatóan törekedtek a Magyarországgal kapcsolatos történeti darabok beszerzésére. A magyarországi kiadványok száma is feltűnően nagy, de modernnek itt is a XVI–XVII. század fordulójának fejedelemtükör jellegű irodalma számít (Guevara magyarul, Jakab király intelmei). Nem meglepő a néhány cseh nyelvű könyv sem a gyűjteményben. A könyvtárat később, csak 1677-ben írták össze,²⁷⁴ láthatóan semmilyen változás nem történt az eltelt harminc év alatt, már ami a könyvanyag modernizálását illeti. *Forgách Zsigmond Ádám* szalánci könyvtára viszont valódi meglepetés az eddigiekhez képest. Az 1652-ben összeírt 132 könyv²⁷⁵ arról tanúskodik, hogy Forgách nyelvi-
leg nagyon művelt lehetett. A latin és görög könyvek mellett lengyel, német és olasz munkákat is beszerzett, még antik auktorokat is, németül. Érdeklődése szerint modernebb könyvanyagra vágyhatott, de talán nem tudta hol megvásárolni azokat. A historikus anyag nem korszerű, de láthatóan jól válogatott: a lengyel, a török és a velencei történelem is érdekelte. Bizonyára mint katonaembert is. Ugyancsak ennek tudható be, hogy volt könyve az erődítésekről (*Festungbaw*). De útleírásokat is beszerzett: Sigmund Herbenstein moszkvai útjáról németül és egy *Città di Roma* című albumot. A néhány német és latin, a nemesi nevelésről írott kötet, továbbá az osztrák örökös tartományok nemességének leszármazási táblái arra utalnak, hogy általában is tudatosan élt, érdekelte nemesi mivoltának elméleti értékelése is. Szépirodalmi érdeklődése sem hiányzott: az *Amadis* regényfolyam német sorozata volt meg neki, illetve egy olasz nyelvű *Orlando Furioso*.

Csábító lenne azt állítani, hogy Forgách Zsigmond Ádám példája tendenciát is jelez, ám a kortárs főúri könyvtárak, illetve a köznemesi gyűjtemények anyaga a XVII. század közepére inkább olyan képet mutat, amely a XVI. század végén lett volna modern. A XVII. század végére, illetve a XVIII. század folyamán a különbség korszerűségben, nyelvi és tematikus sokféleségben a legjelentősebb arisztokrata családok gyűjteményei és a magyarországi átlag főúri, illetve köznemesi réteg tagjaié között tovább nőtt.

274 BAJÁKI–BUJDOSÓ–MONOK–VISKOLCZ–ZVARA, ADATTÁR 13/4, 67–72.

275 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 164–170.

Nyugatibb, korszerűbb?

Könyvfejezetünk további részében egy, már említett esettanulmányt mutatok be, részben akár ismételve is az egyes példákat a kora újkori könyvanyag tartalmi összetételét jellemezve. A vizsgált földrajzi terület a Királyi Magyarországnak Horvátországtól Pozsonyig, illetve a Balaton–Győr vonaltól a nyugati határig terjedő része. A látókörünkbe vont korszak (1550–1650) olvasmánytörténete viszonylag jól dokumentált, a főúri udvarok, a városok, illetve a különféle egyházakat szolgáló lelkészek könyvtáiról elegendő ismerettel rendelkezünk, csakúgy, mint az itt kiadott könyvekről. Egyháztörténetileg ez a veszprémi és a győri püspökség,²⁷⁶ illetve a Dunántúli Protestáns, majd nagyjából 1595-től a Dunántúli Evangélikus és a Református Egyházkerület területe.²⁷⁷

Ez a terület jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatrendszert épített ki Itáliától Pomerániáig, Lengyelországtól a németalföldi városokig. Kulturális és tudományos oldalról ez a kapcsolat elsősorban az értelmiség képzésében jelentkezett. Bécs és Grác közelsége, bizonyos értelemben Krakkóé is, a katolikus teológiára igyekvők mellett a könyvbeszerzés lehetőségét jelentette minden felekezetbélinek. Ugyanígy – főként a nemesség és közvetlen környezetük körében – az észak-itáliai felsőoktatási intézmények népszerűek maradtak a vizsgált periódus egészét tekintve. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a wittenbergi, majd a heidelbergi egyetem a protestáns értelmiségiek képzésében vezető helyre tett szert a XVI. században, majd Odera-Frankfurt és Rostock is komoly szerephez jutott. A kielii egyetem első magyarországi hallgatói is soproniak voltak.²⁷⁸

Ez a nyugat-magyarországi régió ugyanakkor a másfél évszázad alatt, amelyet vizsgálunk, több alkalommal befogadó területként szol-

276 A PFEIFFER 1947; KISS T., szerk., *A Győri Egyházmegye...*, 2000; VARGA-VÉRTESI, szerk., *Egyházi társadalom, 16. század*, 2017; VARGA-VÉRTESI, szerk., *Egyházi társadalom, 17. század*, 2018; FATA-FÖRGŐ-HAUG-MORITZ-SCHINDLING, hrsg., *Das Trienter Konzil...*, 2019.

277 PAYR 1924; THURY 1906–1908; BARTHA T., szerk., *Tanulmányok...*, 1973.

278 HERPEI 1971; újabban bibliográfiai teljességgel lásd Szögi László sorozatának köteteit: SZÖGI, sorozatszerk., *Magyarországi...*, 1994–2016; és FONT M. – SZÖGI, hrsg., *Die ungarische Universitätsbildung...*, 2001.

gált. A török hódítás elől északabbra húzódó magyarok, horvátok telepedtek le itt, az osztrák örökös tartományokból (Karintia, Stájerország, Bécs/Hernals) a protestánsok menekültek ide,²⁷⁹ majd a harmincéves háborúban megsemmisített cseh, pfalzi és bajor protestantizmus képviselői, illetve württembergi exulánsok. A rekatolizáció folyamatában megerősödő ferences és ciszterci rend tagjai is több nemzetiségből verbuválódtak, ide sorolva a ciszterek között szépszámú dél-németalföldi (belgiumi) rendtagot.²⁸⁰

A befogadó közeget gyakran a területet birtokló főúr udvara, illetve az általa támogatott vagy éppen fenntartott gyülekezet, iskola jelentette, de a szabad királyi városok, Sopron, Kőszeg is vonzó célpont voltak a szülőföldjüket vallási okokból elhagyni kényszerülteknek. A XVII. század közepére azonban az arisztokrata családok rekatolizáltak, így a protestáns újító eszmék képviselői számára az utóbb említett városok – majd az 1666-ban szabad királyi városi kiváltságokat nyert Ruszt – maradtak meg működési területnek. A XVI–XVII. század fordulóján elkülönült lutheránus és kálvinista egyházak már nehezebben fogadtak be újító tanokat.

A főúri udvarokról a Magyar Királyság nyugati peremén

A mostani vizsgálódás homlokterébe állított terület főúri udvari kultúrájáról egyre teljesebb képet alkothatunk.²⁸¹ A XVI. századból viszonylag jól dokumentált a Batthyány-udvar Németújvárt, a Nádasdy Sárváron, a XVII. század végétől a Nádasdy-udvar Pottendorfban, illetve az Esterházy Kismartonban és Fraknón. Sajnos, nem maradt ránk könyvjegyzék az Erdődyektől, a Bánffyaktól vagy az Istvánffyaktól.²⁸² A Zrínyi család olvasmányairól is csak a XVII. század derekától állnak rendelkezésünkre teljes dokumentumok. A mai horvátországi

279 REINGRABNER 1981; REINGRABNER 1976.

280 PERSCHY, red., *800 Jahre...*, 1996; HÁZI 1958; HÁZI 1961; BUZÁS 1966, 1967, 1968, 1969; BUZÁS 1981; BUZÁS 1982; EBENHÖCH 1869.

281 MONOK, szerk., *Kék vér...*, 2005; MONOK 2012.

282 Bibliográfiát a terület főúri udvarairól lásd MONOK 1996b, 1–43.; vö. GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, *ADATTÁR 18/2*, 1996, 264–277.

területek nemességének erudícióját is jobbára csak a ma hozzáférhető régi könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján elemezhetjük.²⁸³ Alsó-lindva olvasmánykultúrája csupán per analogiam jellemezhető.²⁸⁴ Az analógia alapjául, azt hiszem, Batthyány Boldizsár németújvári udvara, illetve a Beythe család (István, András és Imre) könyvei szolgálhatnak. A könyvanyag modernitásának összefüggésében fontos figyelni a sárvári Nádasdy-udvarra és ennek köznemesi környezetére is.²⁸⁵

A *Bánffy család alsó-lindvai udvartartása*²⁸⁶ a fennmaradt elszórt adatok fényében hasonlítható a sárvári Nádasdy-udvarhoz, habár a család anyagi lehetőségei nem érték el ez utóbbit.²⁸⁷ Biztonsággal állíthatjuk, hogy a főúr, lelkészei, az iskola tanítói, illetve az udvar környezetében élt nemesek is birtokoltak könyveket. Az itt megjelent könyvek szerzői által idézett könyvek, a filológus szakemberek által feltárt forrásaik (Kulcsár György prédikációinak²⁸⁸ és Tőke Ferenc Spira históriájának²⁸⁹ forrásait bőven elemezték²⁹⁰) feltehetően megvoltak nekik, vagy az udvari könyvtárban. Közvetlen forrásul szolgálhatnak a Beythe István és fia, András könyvei, azok kézírásos be-

283 MONOK 1987, 55–63.

284 Vö. HORVÁTH S. 1942 (a Bánffy-, a Nádasdy-, majd az Esterházy-udvarokról); NÉMETH 1986; BENCE 2000, 177–182.

285 Egyik legutóbbi tudományos ülésszak anyaga erről az udvarról: SÖPTEI, szerk., *Nádasdy Tamás...*, 1999.

286 A lindvai ágon a vizsgált korszakban a családfők: Bánffy János (?–1534), az ő fia, Bánffy István (1522–1568) már protestáns volt, János unokája, Bánffy Miklós (1547–1593) a terület protestáns egyházának egyik fő támasza lett. Bánffy Kristóf (1577–1644) katolizált (1598), vele az alsó-lindvai ág kihalt. Közben a Bánffy család bolondóci ága is kihalt a XVI. század végén, az ugyancsak protestáns Bánffy László (?–1584) fiainak korai halálával.

287 Vö. NÉMETH J. 1979, 93–99.; TANTALICS 1988; TANTALICS 2009; BILKEI 2019, 11–31.

288 RMNy 319: *Az halálra való készületről rövid tanosság* (facsimile: KULCSÁR–HUBERT, *Az halálra való...*, 2007); RMNy 320: *Az ördögnek a penitencia tarto bűnössel való vetekedeseiről* (facsimile: Rhegius–Kulcsár–Hubert, *Az ördög-nec...*, 2009); RMNy 334: *Postilla* (facsimile: KULCSÁR–HUBERT, *Postilla...*, 2001); Kulcsár György életművéről lásd HUBERT 2001; HUBERT 2011.

289 RMNy 513

290 HUBERT 2001; TŐKEI, kiad., *Tőke Ferenc...*, 1996.

jegyzései. A németújvári ferences könyvtárban őrzött gyűjtemény könyveinek kritikai leírása megtörtént.²⁹¹ A Beythe család tagjainak (István, András, Imre) több száz műben szerepel bejegyzése. Nehéz azonban meghatározni azt a módszert, amellyel ebből az anyagból kiválaszthatók azok a könyvek, amelyek feltehetően már Beythe Istvánéi voltak 1559 és 1574 között, amikor Alsólivindván tartózkodott (a bejegyzések csak elvéve datáltak). Az első ilyen kérdés az, hogy vajon a csak Beythe András – ő tevékenykedett legtöbbit a Bánffyudvarban – bejegyzést tartalmazó kötetek a vizsgálandó körbe vonhatók-e? Elvileg kaphatott olyan könyvet apjától, amelybe az apa nem írta be a nevét, és már hosszú ideje birtokában volt. Mindössze kettő olyan könyvről tudunk, amelyik ugyanabban a kiadásban maradt fenn Beythe István, illetve a másik példány Beythe András bejegyzéssel.

Azt mondhatnánk, hogy a könyvek megjelenési éve orientálhat bennünket, bár magától értetődő, hogy egy könyvet annak megjelenése után bármikor megvehetünk. Mégis feltűnően sok régi könyve volt Beythe Istvánnak és Andrásnak is. Csak az antik szerzők kiadásait tekintve: Istvánnak ismerjük 15 ilyen könyvét, Andrásnak 25-öt. E negyven könyv közül négy jelent meg 1520 után. Ez az arány azt is sugallhatná, hogy már István is örökölte a családban, vagy valamelyik feloszlott szerzetesi közösség könyvtárának maradványaként ajándékba kapta a terület főuratól(?). A feltevésnek ellentmondó adatok azonban az olyanok, hogy Beythe István egyik korai kiadású Vergilius-kötetét 1586-ban vette, egy másikat 1587-ben. András egy Martialisát (megjelent 1510-ben) 1582-ben vette, egy 1483-ban és 1485-ben megjelent Horatius–Ovidius kolligátumot 1586-ban Németújváron szerzett, egy ugyancsak ősnymtatvány Lucianus–Ovidius kolligátumot pedig 1592-ben. Hasonló kérdések természetesen ugyanígy felvethetők bármely tematikus csoportot válasszuk is. Azt mondhatjuk, hogy Beythe István a helvét szellemű könyveit (nyolc ilyen művet ismerünk) idősebb korában vette volna, a 21 evangélikus teológiai munkát korábban. Zavarba ejtően sok a régebbi könyv (a XV–XVI. század fordulóján megjelentekre gondolunk) a filozófiai, illetve a hu-

291 ZVARA, KKK IX, 2013.

manista filológiai témájúak között; ugyanígy nem protestáns teológiai traktátus is főként a reformációt megelőző időkből származó kiadásban volt meg mindkettőjüknek.

A találgatás, illetve valószínűsítés helyett rátérnék néhány konkrét darabra, amelyek az alsóindvai, illetve a németújvári szellemi életre, könyves kapcsolatokra jellemzők. Mindkét Beythe gyakorta említi bejegyzéseiben barátait, társait. „*Sum Stephani Beythe et amicorum*”, „*Andreae Beythe et Fratrum Christianorum*”. Ha nem lennénk óvatosak, akár egy alsóindvai olvasókörről is beszélhetnénk az ilyen bejegyzések kapcsán.²⁹² A környék köznemességének nevei bukkannak fel a bejegyzésekben, akik könyvet adnak a Beythéknek, vagy akitől ők könyveket vásárolnak: Christophorus Kraleczyk, Casparus Dragonus (Sárkány Gáspár?), Horváth Boldizsár vagy Szabó András cubicularius. Alsóindvát illetően talán a legérdekesebb bejegyzés egy 1495-ös Cicero-kiadásban maradt fenn, amely szerint a könyvet Beythe István Tőke Ferenctől kapta. Egy másik antik szerző, Martialis műveit pedig Tőke özvegyétől vette meg az udvari prédikátor.

Minden arisztokrata udvarban számos alumnus, illetve a birtokok gazdálkodását irányító gazdatiszt is élt. Számukra a művelődési mintát a főúri család adta, és anyagi lehetőségüktől, személyes indíttatásuktól függően maguk is szereztek be könyveket. Az udvar szellemi színvonalát is jelzi, ha feltűnik egy-egy literátus tisztartó a főúr környezetében. Számos példa említhető, olyanok, mint a Nádasdyak mellett Perneszy György²⁹³ és Csányi Ákos,²⁹⁴ vagy Zrínyi György (1598–1626) udvarában Jóna István.²⁹⁵ A Zala megyei Böde községből való, Bánffy László (?–1584) jószágigazgatójaként működő Gombos Tamás egy könyve a németújvári ferences könyvtárban maradt ránk: Alexander de Villa Dei: *Doctrinale, cum commentariis Hermanni Torrentini...*,

292 MONOK 19996c.

293 Könyvjegyzéke 1560-ból: VARGA A.–MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 13–14.

294 BILKEI 1993; Őze, kiad., *500 magyar levél...*, 1996; vö. MÁLYUSZ 1923; ISTVÁNYI 1934; PAPP L. 1964.

295 15 könyvről lásd: HAUSNER – KLANICZAY – KOVÁCS S. I. – MONOK – ORLOVSZKY, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992.

Venetiis, 1519, Petrus Lichtenstein a budai Urban Keym kereskedőnek nyomtatta.²⁹⁶

A Bánffy-udvarról általánosságban tehát elmondható, hogy – a világi tárgyú irodalom megjelenése ellenére – az ott jelenlévő olvasmányok nagy része az örökölt középkori és humanista anyag. Ugyanakkor a XVI. századi reformációs szellemi áramlatok közül a lutheránus és a helvét irányzatok képviselői egyaránt jelen voltak, nem állítható azonban, hogy jelentős újító, főként nem szélsőséges nézeteket tartalmazó könyvvel találkozhattak volna. Feltétlenül kiemelhető, hogy a gazdálkodást irányító köznemesek körében is megjelentek a könyvek, igaz, a gazdálkodást segítő természetismereti vagy egyéb szakmai művekről e környezetben nem tudunk.

A *Nádasdyak* négy generáción keresztül az ország legbefolyásosabb arisztokratái voltak.²⁹⁷ Lékai könyvtárukról csak említés szinten vannak információink,²⁹⁸ és a sárvári udvar családi gyűjteménye sem ismert. A család tagjainak ajánlott könyvek, az általuk pártfogolt nyomdák termékei, illetve az udvari környezetükben élt familiárisok olvasmányaira vonatkozó ismeretek arról árulkodnak, hogy a tudás, a könyvekben őrzött és az azokkal átadott ismeretek fontosságával tisztában voltak. Nádasdy Tamás humanista kapcsolatai (Oláh Miklós, Ursinus Velinus, Georgius Logus, Jacobus Piso) vagy középnemesi környezete (Perneszi György, Csányi Ákos, Szentgyörgyi Gábor) arra utalnak, hogy a főúr patrónusi tevékenysége tervezett volt. Az intézményesülő lutheránus egyház templomainak, iskoláinak támogatása kiegészült a Sárvár-Újszigeten alapított nyomdával.²⁹⁹

296 GÜSSING 3/130.; Gombos Tamás köznemes volt, azonos lehet azzal a személlyel, akit 1585–1587-ben Bánffy János fogva tartott, talán elszámolási gondok miatt (BILKEI–TURBULY 1989, 36, 40.) FAZEKAS Istvánnak köszönöm az adatot.

297 Nádasdy Tamás (1498–1562), fia, Ferenc (1565–1604), a „Fekete bég”, az ő fia, Pál (1598?–1633) a család protestáns generációit vezették, Pál fia, Nádasdy Ferenc (1623–1671) 20 évesen, 1643-ban katolizált.

298 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 200–201.

299 SINKOVICS 1943; Legújabbban: BESSENYEI 2005, 17–39.

A nyomda ismert kiadványai és Perneszith könyvjegyzéke³⁰⁰ is a humanista alapozottságú ismereteket helyezik a középpontba. Ezek az ismeretek egészülnek ki az első reformátor generáció könyveivel, nézeteivel. Nem véletlen a nagyobb számú, a XVI. század elején kiadott, főként bázeli könyv, illetve a wittenbergi klasszikusok (Luther, Melanchthon, Bugenhagen) munkái. Perneszithnek nem kellett, de Nádasdynak feltehetően voltak jogi könyvei, vagy a seregvezetéssel, erődítésekkel kapcsolatos munkái. Ugyanígy nehezen feltehető, hogy az udvar orvosa, Szegedi Kőrösi Gáspár számára ne álltak volna rendelkezésre könyvek. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy Nádasdy Tamás műveltsége humanista jellegű volt, tájékozódott az életében nagy változást hozó – ő az első protestáns a családban – reformáció tanai felől. Ismerte a protestáns patrónus feladatát (templom, parókia, iskola, nyomda, könyvtár támogatása), hiszen cselekedeteiből ez tűnik ki. Az ő generációja számára az a kérdés, hogy Luthert kövesse, vagy a hozzá képest toleráns Melanchthont, még nem volt aktuális, ahogy az sem, hogy kálvinista legyen-e. Tudott Calvinról, hiszen környezetében felbukkannak a helvét szerzők munkái. Dévai Bíró Mátyás mellett Melius Juhász Péter patrónusa is volt, csakúgy, mint Tinódi Lantos Sebestyéné. Udvara szellemi arculatát azonban Sylvester János neve fémjelzi leginkább: humanista tudós, akit a lutheránus egyház úttörői közt tart számon, és aki a bécsi – igaz, akkor még toleráns – egyetem héber tanára lett.

Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” elsősorban hadvezérként ismert. Fontos feladatának tekintette ugyanakkor a birtokain zajló egyházi viták követését. A csepregi zsinaton is részt vett (1591), ő maga lutheránus maradt, míg falvainak egy része lelkészeit követve helvét hitvallású. Johannes Manlius sárvári és keresztyúri officinája az ő támogatásának köszönhetette létét, ahogy sok lelkész és tanár a külföldi tanulmányok lehetőségét. Miként apja udvarának emblematikus alakja Sylvester volt, az övé Magyar István. A nyomda a késő humanista értelmiségi mozgalomnak is műhelye tudott lenni, hiszen itt jelent meg egy latin–magyar–német szótár (Szikszai Fabricius Balázs, 1602)³⁰¹ és

300 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 13–14.

301 RMNy 891.

egy sor fordítás kortárs lutheránus teológusoktól: Aegidius Hunnius (Esterházy Tamás, Kürti István, 1602),³⁰² Gottfried Rabe (Fabricius János, 1603),³⁰³ Andreas Osiander (Zvonarics Mihály, 1603).³⁰⁴ A magyar nyelvi egységesülés is sokat köszönhet tehát Nádasdy Ferencnek. Ebben a nyomdában jelent meg továbbá a legtöbb gyászvers és prédikáció a patrónus halálakor (1604).³⁰⁵ Ezekből a főúr humanista dicsérete mellett tudható, hogy nem egyszerűen a birtokait, a hazáját védő katoná távozott halálával.

A halálakor kiskorú fia, Pál, gyámság alatt nőtt fel, majd örökölte azt a feladatot, amely a birtokain külön-külön utat kereső két protestáns egyház intézményeinek támogatásában állt. A keresztúri nyomda nyújtott fórumot a vitairatok megjelenéséhez (lutheránus és kálvinista, illetve protestáns és katolikus viták), de az irénikus munkák ismertté válásához is. Tudta, hogy a helyi nyomdák technikai felszereltsége nem elégséges komolyabb metszetanyag kiadásához, talán ezért is támogatta Lackner Kristóf emblémáskönyvének frankfurti kiadását.³⁰⁶ Nádasdy Pál befogadója volt külföldi exuláns protestánsoknak is, mint például Wolfgang Mangelburg és Gregor Gerber.³⁰⁷ A harmincéves háború kezdete után a cseh és délnémet protestánsok közül sokan menekültek e területekre.

A sárvári udvarban élt Nádasdy-generációk tehát, úgy tűnik, naprakészen fogadták be a mindig korszerűnek számító szellemi áramlatokat – humanista filológia és nyelvtudomány, a reformáció lutheránus, helvét és irénikus eszméi –, és egyben figyelmet fordítottak arra, hogy az oktatás, a vallás napi gyakorlatában használt munkák is rendelkezésre álljanak az udvarban élőknek. A történeti ismeretek fontosságának felismerését azzal is tanúsítják, hogy történeti – krónikás és történetfilozófiai – munkák megírását is támogatták. Nem tudunk arról,

302 RMNy 888.

303 RMNy 901.

304 RMNy 902.

305 RMNy 910 (Georg Hartlieb), 912 (Nagy Benedek), 913 (Magyari István), 914 (Joannes Ruland), 915 (gyászversgyűjtemény).

306 RMK III. 1189.

307 Vö. RMNy 1492, illetve 2027.

hogy szélsőséges, nonkonformista eszmékkel ismerkedtek, vagy ezek képviselőivel kapcsolatot tartottak volna.

Nádasdy Ferenc, Pál fia 1643-ban katolizált.³⁰⁸ Politikai karrierje és meggyőződése is megkövetelte ezt. Ahhoz az arisztokrata körhöz tartozott, amelyik sokat tanult Pázmány Péter politikai gondolkodásából. Ő maga életével (és halálával) is bizonyította, hogy hitt abban a lehetőségben, amelyet a Habsburg-szövetség jelenthetett a török kiűzésében, az ország újraegyesítésében.³⁰⁹ Ahogy Pázmány, ő is tudta, hogy a magyar kereszténység, a magyar kultúra nem Habsburg-kreálmány. Ezért is volt számára fontos családja mellett a magyar történelem, és annak bemutatása.³¹⁰ Udvartartását Pottendorfba helyezte, és megnövekedett anyagi erejét kihasználva európai szintűre fejlesztette azt. Képtára, könyvtára, építkezései, az udvar kulturális élete sok csodálót és irigyet szerzett neki.³¹¹ Kapcsolatot tartott az antwerpeni Moretus, az amszterdami Blaeu, a nürnbergi Endtner család mellett bécsi és gráci nyomdászokkal, metszőkkel.³¹² Nem egyszerűen könyvgyűjtő, hanem szerző, szerkesztő is lett. Pottendorfi nyomdája is azt a programot szolgálta, amelyet a XVIII. század elején Esterházy Pál folytatott: a magyarországi birtokok lakossága kulturális színvonalának felemelését iskolákkal, a katolikus egyház, főként a ferencesek, illetve szerviták – és nem a jezsuiták – segítségével. Kultuszt teremteni, erősíteni a magyar szentek, illetve a *Patrona Hungariae* kultuszát.³¹³ Nádasdy Ferenc már modern, nyugati főúr.³¹⁴ Patronáltjaival már nem egyszerűen familiáris kapcsolatban állt, intézményeket támogatott, és azok önállóan működtek. Olvasmányai nyelvileg is, tematikusan is modernnek voltak: a politika, a történelem tudománya, a jog és az alapvető filozófiai és teológiai ismeretek mellett a földrajzi, a történelmi és irodalmi

308 BESSENYEI 2005, 69–101.

309 A kérdéstről lásd BITSKEY 2005, 55–62.; vö. KLANICZAY T. 1987, 337–400.

310 Vö. DÜMMERTH 1987, 155–204.

311 Lásd BUZÁSI 2010; BUZÁSI 2010a; KISS E. 2010; TOMA 2005; TOMA 2010; TOMA 2013; VISKOLCZ 2010; VISKOLCZ 2011.

312 VISKOLCZ, KKK VIII, 2013.

313 Lásd a következő hasonló kiadások kísérő tanulmányait: Esterházy 1690, 1994; Esterházy 1691, 1995.

314 Vö. DOMINKOVITS–PÁLFFY 2010.

érdekességek is vonzották.³¹⁵ A latin és német mellett az olasz és a francia nyelv volt számára az ismeretszerzés forrása. Könyvtárának katalógusát újabban teljes egészében sikerült rekonstruálni, így biztosan állíthatjuk, hogy Magyarországon az első olyan ismert gyűjtemény, amely tulajdonosának nem csupán olvasmányait tartalmazta, hanem minden olyan könyvet, ismeretet, amely valamilyen formában a látókörébe került, vagyis bibliofil gyűjtemény.

Sajnos, nem ismerjük a vele kortárs Batthyány Pál és Kristóf könyvtárát, hogy összehasonlítási alapul szolgáljon.

A *szalónaki és a rohonci udvartartás* a XVI. század elejétől szorult háttérbe, akkor, amikor *Batthyány Boldizsár* már *Németújvárt* választotta központi udvarául.³¹⁶ A nyugat-magyarországi területek legjelentősebb humanista udvarává a protestáns Batthyány Boldizsár (1537–1590) tette a települést. Az ő alakja önmagában is az újítás jelképe lehet, nem véletlen a róla szóló gazdag szakirodalom, illetve életének irodalmi feldolgozása. Tevékenységén jól példázható az, hogy a más országok, intézményi rendszerek ismerete mennyire kitágítja egy személy látókörét, különösen akkor, amikor szemlélődését olvasmányokkal alapozza meg, és ismereteit frissen tartja. Franciaországi tartózkodása alatt egy gazdag udvar fényét, működési mechanizmusát, és egyben a hatalom gyakorlásának visszasságait is látta. Személyesen is jelen volt az első – a felszínen – vallási indíttatású gyilkosságok helyszínén, a hugenották mészárlása, az egy országot tönkretévő vallásháború pedig a megvásárolt könyvekből, illetve személyes ismeretése révén érkező hírekből vált követhetővé számára. A nem csupán Bécset, Grácot, Észak-Itáliát és a déli német fejedelemségeket látó Boldizsár, „a franciás” korszerű olvasmányanyagot halmozott fel a várbeli könyv-

315 A könyvtár katalógusának töredékei megjelentek: FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 73–79, 101–106.

316 A Batthyány család a XV. század második felében erősödött meg annyira, hogy tagjai jelentős méltóságokat kaptak. Batthyány Boldizsár (1452 k. – 1519), a második Boldizsár (? – 1525 után) és ennek fia, első Ferenc (1497–1566) alapozták meg az utat a protestáns generációk előtt: Batthyány Boldizsár (1537–1590) és fia, Ferenc (1573–1625) protestánsként is haltak meg, ez utóbbinak fia, Ádám (1610–1659) azonban 1629-ben katolizált. Az ő fiainak (Pál és Kristóf) könyves ügyeiről csak nagyon keveset tudunk.

tárban.³¹⁷ Történeti, politikai és politológiai ismeretei kiemelték kortársai közül. Ezzel párhuzamosan a Magyarországon szükséges módon támogatta a protestáns egyházakat, számukra komoly könyvtárral felszerelt iskolát is létrehozott Németújvárt.

Udvarának humanista kapcsolatai (David Chytraeus,³¹⁸ Carolus Clusius,³¹⁹ Elias Corvinus)³²⁰ csak erősödtek akkor, amikor a stájerországi protestánsok közül többen birtokaira költöztek. Levelező partnerei közül kiemelkedik Felizian von Herberstein természettudós, Nicolaus Pistorius, Joannes Homelius, Cesare Franco orvosok, vagy az építész Pietro Ferrabosco.³²¹

A németújvári nyomda (Johannes Manlius),³²² amely halála után is működött, kiadványainak összetétele pontosan mutatja az egyházszervező és a humanista főúr érdeklődését: az alkalmi kiadványok mellett természettudományos és protestáns teológiai munkákat adott ki.

Batthyány Ferenc alakja éppúgy eltűnik a történetírásban az apa, Boldizsár és a konvertáló fiú, Ádám között, mint Nádasdy Pál a Fekete bég³²³ és a konvertáló fiú, Ferenc között. Pedig a németújvári Batthyány-udvar kulturális élete legalább olyan gazdag volt, mint apja idején. Talán azért, mert könyvbeszerzéseiről nagyon keveset tudunk. Ismertek a kortárs magyar értelmiségiekkel fenntartott kapcsolatai

317 Fennmaradtak könyvszámlák, amelyeket Erhardt Hiller (Bécs), Erhardt Widmar (Grác) és Jean Aubry (Frankfurt am Main) állítottak ki, felsorolva a Boldizsár által vásárolt könyveket. Ezt a címanyagot egészítik ki azok a könyvek, amelyek napjainkig fennmaradtak, főként a németújvári protestáns iskolának a helyi ferences rendházban megőrzött anyagában. Boldizsár könyvvizlést jelzik azok az említések is, amelyek levezésében maradtak ránk. Vö.: MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004; az itt közölt könyvszámlák olvasatának és az egyes könyvtételek azonosításának javítását lásd: ORBÁN 2018.

318 HOLL 1981, 55–63.; SZABÓ A. 2009, 107–112.

319 AUMÜLLER–GUGLIA 1973; TRAXLER 1973; CLUSIUS-FESTSCHRIFT 1973.

320 BARLAY Ö. SZ. 1977; BARLAY Ö. SZ. 1979; BARLAY Ö. SZ. 1986a; BOBORY 2005; BOBORY 2009; BOBORY 2018; BOBORY 2019.

321 KOLTAI 2000; KOLTAI 2002; KOLTAI 2007; KOLTAI 2012; KOLTAI 2013.

322 Johannes Manlius (1540?–1605?) 1582-ben nyomdai felszerelésével Németújvárra költözött, és először 1585-ig tartózkodott itt, majd 1595 és 1597 között, és összesen 22 könyvet adott ki. Összefoglalóan lásd ECSEDY 1999, 70–73. és ECSEDY 2004, 117–122.

323 Történelmi szerepe feldolgozott (NAGY L. 1987).

– Balassi Bálint, Lackner Kristóf, Szenci Molnár Albert stb. –, udvara megőrizte nyitottságát az exulánsok befogadására is. Felesége, Eva Poppel Lobkowitz (1585?–1640) és az őt Magyarországra elkísérő udvari emberek is támogatták azt a kulturális horizontot, amelyből modern eszmék érkeztek a Batthyány-birtokokra. A harmincéves háború kitörése után a cseh, pfalzi és sziléziai területekről számos protestáns lelkész érkezett, és őket is befogadták.³²⁴

Ezek között az exulánsok között akadt olyan is, aki nem feltétlenül a háború miatt, hanem esetleg nézeteinek el nem fogadottsága okán hagyta el hazáját. *Johann Jacob Knaus* (?–1638) feltehetően 1623-ban érkezett Magyarországra, Batthyány Ferenc borostyánkői lelkési álláshoz juttatta. 1629-ben, Batthyány Ádám katolizálása után tért vissza Württembergbe.³²⁵

Knaus könyvtárából 280 mű (sok közülük egyetemi disputáció) maradt fenn a németújvári ferences könyvtárban (feltehetően a protestáns iskolának ajándékozta őket, vagy anyagi okokból eladta a patrónus főúrnak). A jellemzően lutheránus teológiai gyűjteményben két érdekes kolligátumkötet is fennmaradt: egy rózsakeresztes iratokot, illetve egy weigelianus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötet.³²⁶

Batthyány Ferenc és özvegye abban az időszakban állt a nyugat-magyarországi protestáns egyház mellett, amikor az – a felélénkülő katolikus támadásoktól övezve – két egyházzá szerveződött. A viták a lutheránus és a kálvinista meggyőződésű lelkészek között éppen akkor váltak a legerősebbekké, amikor Batthyány Ádám katolizált, és megvonta támogatását a protestánsoktól.³²⁷ Batthyány Ferenc tisztában volt azzal, hogy milyen fontos az általa pártfogolt egyház szolgálatába nyomdát állítani,³²⁸ ezért Kanizsai Pálfi János javaslatára 1615-ben

324 MONOK 2003; MONOK 2004; MONOK, szerk., *Kék vér...*, 2005.

325 MONOK 2003a.

326 Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: VISKOLCZ-SCHAFFER 1996, 223–233.; vö. SZABÓ BÉLA 2011a.

327 Vö.: KATHONA 1939, 338–343.; HOLL 1981; SZABÓ A. 2009, 107–112.; REINGRABNER 1981; REINGRABNER, hrsg., *Evangelisch im Burgenland...*, 1981, 21–57.; URAY 1988, 187–208.; KOKAS 1991; PATAKY 1992.

328 Egy újabb adalék ehhez a tevékenységéhez ZVARA 2011, 99–103.

megvásárolta a bécsi Johann Fidler nyomdáját.³²⁹ Ezt 1617 és 1619 között Szepesváraljai Bernhard Máté működtette; ebből az időszakból négy kiadványról szólnak a források, példányt csak egyből ismerünk, Pathai István helvét hitvallást bemutató művét.³³⁰ A kiadványok határozottan kálvinista jellegűek (a nyomda felügyeletét Beythe Imre, Beythe István fia látta el). A legközelebbi nyomtatvány már Pápán jelent meg 1624-ben, ott, ahol a nyomda 1632-ig működött. 1626-ban Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva bérbe adta az officinát Wechel János Zsigmondnak (ahogy a nyomtatványokon szerepel a bérlő neve), aki leszármazottja volt a hugenotta André Wechel frankfurti nyomdásznak. Ez utóbbi rokonának, a bécsi Andreas Wechel könyvkereskedőnek lehetett az öccse. A bécsi Andreas Wechel maga is megfordult Batthyány Ferenc németújvári várában.³³¹ A nyomdászdinasztia Batthyány Boldizsár párizsi tartózkodása óta állt kapcsolatban a magyar protestáns családdal, nem véletlen, hogy Szenci Molnár Albert Calvin *Institutio*-fordítása is e család sikeres műhelyében jelent meg Hanauban.³³² A pápai protestáns nyomda termékei közül tizenöt ismert. A korszak jelentős helvét hitvallású szerzőinek munkái mellett kalendáriumok, ábécéskönyv is megjelent. Külön említjük Samarjai János nevét, aki a kor toleráns teológiai irányzatának, az irénizmusnak legjelentősebb magyarországi képviselője.³³³ A nyomda 1634-ben Németújváron már használaton kívül állt, ami arra utal, hogy a katolizált Ádám elvitette Pápáról. Mégis a protestánsoké lett (bizonyára az özvegy Poppel Évának köszönhetően), és később Wechel Tejfalun (1637–1645), fia, András pedig Somorján (1650), majd Kőszegen (1651–1668?) használta.³³⁴

Batthyány Ferenc udvara modernségben igyekezett követni a kortárs protestáns udvarokat, bizonyára ezért is került Németújvárra

329 Ecsedy 1999, 105–109.

330 RMNy 1143A (a másik három: RMNy 1194, 1195, 1196)

331 Evans 1975.

332 RMNy 1308 (Hanau, 1624, David Aubry) David Aubry apja, Jean, André Wechel veje volt.

333 KATHONA 1939.

334 Felsőrolásuktól itt eltekintünk, lásd az RMNy és az RMK I, RMK II. megfelelő tételeit.

a wolfenbütteli udvari rendtartás.³³⁵ Az udvar szellemi arculata azonban meghatározóan vallásos jellegű maradt. A főúr és felesége – részben kényszerűségből – közvetlenül is foglalkozott a birtokok egyházi helyzetével, az udvar meghatározó értelmiségi személyiségei pedig a protestáns lelkési körből kerültek ki. Jól mutatja ezt a helyzetet a Batthyány Ferenc temetésén elhangzott prédikációk száma, azok nyelvi összetétele (az 1625. szeptember 13-án elhunyt főúr temetésén 20 magyar, 17 német és öt horvát nyelvű prédikáció hangzott el).³³⁶

Batthyány Ádám, Ferenc fia 1629-ben katolizált.³³⁷ Hasonlóan az ő generációjához tartozó főúri fiúk olvasmányaihoz, Ádám is a hagyományos teológiai, krónikás és jogi könyveket forgatta. Emellett feltűnik a kortárs modern historikus irodalom, a hadvezetés- és erődítés-tudományi irodalom is könyvtárában. Apja hagyományosan magyar kultúrára való odafigyelését követve nagyon sok hazai nyomtatványt szerzett be (a magyarországi könyvek aránya könyveinek jegyzékein jelentősebb a kortárs átlagnál). Ugyanígy jelentősnek mondható patrónusi tevékenysége is, amellyel a magyar nyelvű katolikus irodalmat, illetve az alkalmi kiadványok megjelenítését támogatta.³³⁸ Szemlélete ilyen értelemben is modernnek mondható.

A városi polgárság olvasmányai Vas és Sopron megyében

E területről a következő helységekből maradtak ránk könyvösszeírások (1550–1650): Fertőszéleskút (1), Kismarton (1), Kőszeg (22), Németújvár (5), Ruszt (3), Sopron (142).³³⁹ Egy Sopronban előkerült jegyzék a tübingeni Ungnad–Truber-nyomda kiadványairól pedig jól bizonyítja, hogy a térség kereskedői érdekeltek voltak a szlovén és horvát reformáció nyomtatott termékeinek terjesztésében.³⁴⁰

335 HEINRICH HERZOG 1556 – GÜSSING 3/25.

336 IVÁNYI B. – SZILASI L., ADATTÁR 29/1, 1990, 322–329.

337 KOLTAI 2002, 20–29.

338 A jegyzékeket, az egyes tételek azonosítását lásd KOLTAI 2002, 148–268.

339 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, és GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996 kötetekben valamennyi megtalálható ezek közül.

340 Vö. DEDIĆ 1938, 433–458.; GRÜLL–MONOK 1992, 77–81.

Az említett könyvjegyzékek egyes tételeinek feloldása, tárgyszavazása után lehetőség lesz majd egy nagyon impozáns statisztikai elemzést adni arról, hogy a vizsgált városok olvasmányműveltsége például a konfesszionális együvé tartozás ellenére mennyire más, vagy éppen ezért mennyiben hasonló. Lesznek különbségek természetesen az olyan városok esetében, mint Kőszeg, Sopron vagy Ruszt, hiszen e városok lakosságának vallási összetétele másként és másként alakult.

Kőszeg város hagyatéki jegyzékeiben – a tulajdonos foglalkozásától tulajdonképpen függetlenül – gyakrabban ott találjuk a más konfesszióhoz tartozó szerzők munkáit, illetve az olyan szellemi áramlatok képviselőit, amelyek a toleráns, a más vallással való megbékélést célzó teológiai nézeteket vallották. A szász filippizmus, az irénizmus vagy éppen a pietizmus neves szerzői – a könyvjegyzékek szerint – a vegyes lakosságú városokban gyakrabban vannak jelen.³⁴¹ Jól látszik, hogy ha az egyes szerzők gyakoriságát tekintve más-más sorrendet tudunk felállítani, Sopron és Ruszt vagy éppen Magyarország más városait tekintve. Sopronban Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, s az első tízbe csak nehezen fér bele Melanchthon.³⁴² Ruszton Luther, Spangenberg, Selnecser, Aegidius Hunnius, Kegelius és Simon Pauli sorrend állítható fel. Csak példaként egy felföldi város: a lőcsei anyagban is egyértelmű a nem filippista wittenbergi teológusok túlsúlya, igaz, Johann Arndt ott is gyakran szerepel. A kései jegyzékeken azonban nem sűrűsödnek a pietista szerzők előfordulásai.³⁴³

Ehhez a képhez hozzátartozik az is, hogy a református egyházkerületekben, főként a Dunántúli (és a Tiszáninneri) Kerületekben Melanchthonnak és tanítványainak a jegyzékek tanúsága szerint is nagy kultusza van, s természetesnek mondható a századforduló heidelbergi irénikus gondolkodóinak a jelenléte is.³⁴⁴ Már a gondos statisztika is

341 MONOK 1996a; MONOK 1998, 71–80.

342 GRÜLL 1992; GRÜLL 1996; GRÜLL 1997.

343 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 227–326.

344 VÖ. FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988; MONOK – NÉMETH (VISKOLCZ) – TONK S., ADATTÁR 16/2, 1991.

figyelmeztet persze, hogy a most jellemzett evangélikus városokból előkerült jegyzékek között viszonylag kevés a lelkész, a tanár. E réteg a református tulajdonosú jegyzékek esetén előfordulási arányaiban jobban képviselteti magát. Mégis maradnak olyan kérdőjelek, amelyek a könyvjegyzékekből készített statisztika tanulságainak érvényességét vitatják.

De nézzünk egy, a mostani vizsgálódásunk témájához közelebbi példát: hol van David Chytraeus, aki 1568–1569 fordulóján Alsó-Ausztria és Stájerország reformátora volt, s *Agendát* is írt ezen egyházaknak?³⁴⁵ Kőszegen gyakran előfordul, mint ahogy a filippisták is. De Ruszton soha, Sopronban ritkán (a felvidéki városokban is csak véletlenszerűen). Míg a rostocki egyetem, annak professzorai, Chytraeus és a magyarországi evangélikus egyház kapcsolata más források alapján sokkal élénkebbnek tételezhető fel, könyvjegyzékeink hallgatnak e kapcsolatról.

Külön kell kitérni arra a jelenségre, amelyet Sopron kapcsán Viskolcz Noémi elemzett.³⁴⁶ A soproni orvos, Erhardt Artner és a Sopron környéki falvakban lelkészként alkalmazott szászországi exuláns Theodor Ömich württembergi, tübingeni kapcsolatai nem örvendhettek népszerűségnek az ortodox lutheránus egyházi körökben. Artner könyvtárában jelentős számú weigeliánus munka szerepelt, de ez nem volt egyedi példa. Karner Károly már két várostatya, Georg Poch és Mark Fauth olvasmányai kapcsán említi e jelenséget.³⁴⁷

A városi polgárság olvasmányairól összegzésként elmondhatjuk, hogy a ruszti és a soproni ortodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlatával találkozhatunk, elsősorban is a szász filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselőivel. A XVII. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak na-

345 HOLL 1981; SZABÓ A. 2009, 107–112.

346 VISKOLCZ-SCHAFFER 1996, 223–233.; az idézett soproni Erhard Artner orvos könyvjegyzéke: GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 170–176.

347 A könyvek összeírása 1665-ből, illetve 1667-ből maradt ránk. Lásd KARNER 1977, 111–133.; GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 270–283, 290–295.

gyobbak lettek, tematikailag heterogénebbekké váltak. Jelentkezik az említett heterodox olvasmányanyag is. Ruszton ez a tartalmi gyarapodás, nyilván anyagi okokból, nem következett be. Kőszegen a könyvanyag a XVII. század végére elveszítette frissességét. Természetes módon több ugyan a *hungaricum*, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag konzervatívvá vált. A katolikus szerzők jelenléte – kivéve néhány katolikus hagyatékot – csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amelyekkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

A közös olvasás, a közös könyvhasználat humanista és protestáns változatai

Bevezető gondolatok

A közös könyvhasználatról beszélve nem lehet határozottan elkülöníteni a tényleges közös olvasást, az olvasottak megbeszélését (*symposia*), illetve a könyvgyűjtemények korai nyilvánosságát, vagyis a potenciálisan közös olvasást. Ha napjainkra, a XXI. század első harmadára gondolunk, mondhatnánk, hogy az interneten elérhető könyvanyag olvasása is „közös könyvhasználat”, hiszen akár egyidejűleg többen jelenítik meg számítógépeik képernyőin ugyanazt a dokumentumot. Az európai művelődéstörténet korai időszakában kialakuló színjátékok, vagyis az egyébként többségében analfabéta közönségnek való „felolvasás” aktusa is az írásmű közös olvasása. Mint ahogyan a közös étkezések alatti könyvfelolvasás hagyománya a szerzetesi közösségektől a XX. századi bentlakásos oktató, nevelő intézményekig is hasonló jelenség (bár utóbbi esetben a szövegre figyelés intenzitásának vizsgálatával, tudtommal, még nem foglalkoztak).

Könyvem mostani fejezetében tehát egy folyamatot mutatok be, addig a könyvtártörténeti időszakig, amikor a maihoz hasonló „nyilvános könyvtárak”, „közkönyvtárak” kialakultak. Ezeket nem sorolom a közös könyvhasználat körébe. Akkor sem, ha éppen napjainkban számos közkönyvtárban, szakkönyvtárban alakítanak ki hangszigetelt, általában üvegfalú szobát azért, hogy egy-egy olvasott téma azonnali megbeszélésére is lehetőség nyíljon. Az ilyen közös kutatás, közös egyetemi feladatmegoldás vagy éppen a civil (közösségi) tudomány tevékenységi körébe tartozó akció *par excellence* közös könyv-

használaton alapul. De a Jane Austin könyvklubtól¹ a Szabó Magda olvasókörig,² még talán a Krumplihéjpite Irodalmi Társaságig³ mindmind a közös olvasás intézményei. Megjegyzem rögtön, hogy ezen utóbbi formákat a szakirodalom a német „*Lesegesellschaft*”-ok szerveződésének kezdetéig vezeti vissza, vagyis a XVIII. század közepéig, a Magyar Királyságban és Erdélyben a XVIII. század végéig. Az ilyen szerveződési formákat a történeti időben németül a leginkább autentikus leírni, és jellemző a pillanat, amikor valamit már angolul neveznek el: *Lesezirkel*, *Lesebibliothek*, *Lesekabinett*, *Der Club*, *Aufklärungs-Lesegesellschaften*, *Literarische Freundschaftszirkel*, *Social Reading*.⁴ A felsorolásból is kitűnik, hogy a kultúra, a tudás, majd napjainkban a tudomány polgári (= civil) nyilvánosságának megteremtését a felvilágosodással hozzák kapcsolatba. Az egyik leginkább ismert kultúratudományi összefoglalás (Yuval Noah Harari könyvsorozata) szerint az „európaiság” összefügg a tudás társadalmilag nyitottá tételének folyamatával. A folyamatokat látók azonban nem hangsúlyozzák eléggé, vagy mondjuk, a komoly elméleteket parafrázáló csoportterdekű újságírás háttérbe szorítja őket, hogy minden egyes XXI. századi jelenségnek vannak mintái az ókori társadalomban is, és minden egyes korban is voltak. Annyiban mások, amennyiben az akkori társadalom más volt, újat azonban nem találtunk fel.

Azt hiszem, egy szerző – még a szakmai szövegek szerzője is – lehet annyira szubjektív, hogy a szigorú filológiai alapelvektől elmozdulva utaljon egy gondolatébresztő könyvtártörténetre is. Frédéric Barbier nagy gondolati kalandja, a könyvtárak történetének összefoglalása az ókortól napjainkig (egy szerző, vagyis nem kutatók csoportja, ilyenre

1 *The Jane Austin Book Club* (Robin SWICORD filmje, 2007)

2 Szinte minden írónak vannak ilyen olvasókörei.

3 Mary Ann SHAFFER – Annie BARROWS, *The Guernsey Literary and Potato Peel Pie Society* (2008) – regény és film.

4 Egy áttekintés: DANN, hrsg., *Lesegesellschaften...*, 1981. Ezek az intézményi normák annyira a német kulturális körben születtek, illetve kaptak funkciót az olvasás történetében, hogy a francia szakirodalom sem használja ezeket alapvetően másként, néha ugyan (utólagos kifejezésként) lefordítják: *cercle de lecture*, *cabinet de lecture*, *société de lecture*, *cercles littéraires*.

nem vállalkozik, sőt lehetetlennek tartják).⁵ Az ókori kezdetekről (*les origines antiques*) írott fejezet után, a VI. századtól a X. század közepéig tartó időszakot „Az Isten ideje” (*le temps de Dieu*) címmel illette. Nagyon fontos, hogy a következő korszak, a X. század közepétől, szimbolikusan a *Cantate Domino* kezdetű pápai bulla kihirdetéséig („az egyházon kívül nincsen üdvösség”) tartó periódust „A modernség kialakulása” (*émérgence de la modernité*) cím alatt tárgyalja. Mielőtt valaki azt hinné, hogy a szerző rabja az egyháztörténeti dátumoknak, jelezném, hogy az *École pratiques des hautes études* oktatójaként dolgozott egész életében (amely köztudottan provokatívan a mai napig a vasárnapi mise alatt tartja az értekezleteit). A magyar kultúratörténetben a „humanista korszak”-nak nevezhető időt Barbier „Az ember ideje” cím alatt tárgyalja (*le temps de l'homme*). Ezt követően „A barokk újítás” (*innovation baroque*, 1545–1627) következik, megelőzve „A könyvtárak és az abszolutizmus megszületése” (*les bibliothèques et l'invention de l'absolutisme*, 1719-ig) és „A hasznosság, mint parancsoló követelmény” (*l'utilité comme impératif*, a francia forradalomig) időszakokat. Ebben a gondolatmenetben a közös használatú könyvtárak nem önálló kategória, hanem az egyes korszakokban a – csak németül mondják mindenütt, de közismert tartalommal: *Zeitgeist* – „korszellem”-nek megfelelően alakuló eszközökként értelmeztetnek.

Mostani kérdésfeltevésünk ennek megfelelően tehát az, hogy a felvilágosodás előtti művelődéstörténetben és példákkal bemutatva, a Magyar Királyságban és Erdélyben milyen olyan könyvhasználati formák voltak, amelyek a közös olvasást lehetővé tették? Miben térnek el a humanista és a protestáns közös könyvolvasási példák egymástól?

Publica libraria – bibliotheca publica

Kezdjük azzal, hogy választ adunk arra a kérdésre, mit jelentett a „*publica libraria*”, illetve a „*bibliotheca publica*” elnevezés a XVI–XVII. században?

⁵ BARBIER 2013.

Semmiképpen sem a mai értelemben használt „nyilvános könyvtár”-at. Ennek története ugyanis a nyugat-európai kulturális közösgéknél (nemzeteknél) is csak a XVIII. század közepén kezdődik. Az angol szakirodalomban előfordul ugyan a „public library” elnevezés használata XV. századi – egyébként kivételes – példára, a firenzei San Marco Könyvtárra⁶ vonatkoztatva. A franciák már óvatosabbak (ha tetszik, kevésbé anakronisztikusak), és a francia forradalom előtti korlátozottan nyilvános könyvtárak történetét mindig egy „*Vers la bibliothèque publique*” című fejezetben foglalják össze.⁷ A német könyvtártörténet-írás az „*Öffentliche Bibliothek*” megjelölést nem alkalmazza a XVIII. század előtti időkre, a nagy összefoglalások az 1750–1850 közti időszakot is a „*Vorformen der Öffentlichen Bibliothek*” cím alatt tárgyalják.⁸ A XV–XVII. század német könyvtár- és olvasmánytörténeti szakirodalma a „*kommunale Bibliothek*”,⁹ a „*Bücher und Bibliotheken zur öffentlichen Nutzen*”,¹⁰ illetve a már szűkített értelmű „*reformatorische Öffentlichkeit der Bibliotheken*”¹¹ kifejezéseket használja. (Természetesen nem vitatjuk azt a tényt, hogy az említendő magyarországi példákban szereplő gyűjtemények túlnyomórészt a reformáció itteni hatásaként jöttek létre. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a közösségi használatú könyvtárak gondolata antik előzményekre megy vissza, s ezeknek a példáknak a felmutatása, kiemelése a nagy reformátor nemzedéket megelőzően élt humanista generációk eredménye.)¹² XVI. századi példákra visszamenően a német történetírás és jogtörténet az „*Öffentlichkeit*” fogalmát a következőképpen határozza meg: „... die

6 ULLMANN–SRADLER 1972.

7 Klasszikus tanulmányként idézem ROTT 1971 írását. A legteljesebb szakirodalmi összefoglalás: DESGRAVES 1988.

8 VODOSEK, hrsg., *Vorformen...*, 1978; THAUER–VODOSEK 1990.

9 MOELLER 1983.

10 SCHREINER 1975; ARNOLD W. 1987.

11 WOHLFEIL 1984.

12 BUZÁS 1976 ebből a szempontból nem igazán példaértékű, hiszen ő a nyilvános használatú könyvtárak történetét az 5. fejezetre szűkíti: „*Die Protestantischen Stadt-, Kirchen-, und Schulbibliotheken.*” (BUZÁS 1976, 63–79) Teszi ezt annak ellenére, hogy KRAMM 1938 (a kora újkori könyvtártörténet alapkönyve) a 3. fejezet címeként így fogalmaz: „*Die Öffentlichkeit der Bibliothek unter dem Einfluss vom Humanismus und Reformation*” (KRAMM 1938, 183–209).

»publica utilitas« den »Öffentlichen Nutzen« den alle Glieder einer Gruppe, Gemeinschaft, Stadt etc. miteinander teilen, im gegensatz zu dem Nutzen, den die einzelnen je für sich und nicht mit allem anderen gemein haben (singulorum utilitas). »Öffentlich«... *ist alles, was sich »auf die gemeinsame Wohlfahrt« (ad statuum communem) aller Bürger in geistlicher und weltlicher Hinsicht bezieht*».¹³

A közös használatú könyvtárak történetéről szólva látnunk kell, hogy az olvasmányműveltség kutatása meghaladja a szűkebb értelemben vett könyvtártörténet-írás kompetenciáját. A „*bibliotheca publica*” annak a sornak a végén áll, amely a „*res publica emendanda*”-val kezdődik, és az „*educatio publica*”-val folytatódik. Sem időbeli, sem művelődéstörténeti összefüggérendszeréből nem ragadható ki tehát a kérdés vizsgálata.

Bizonyos értelemben a főúri udvaroknak mint művelődésszervező intézményeknek és könyvtáraknak, mint az udvarhoz tartozók előtt nyitott gyűjteményeknek az előtörténetéhez tartozik az a már Senecánál fellelhető, s a XV. századi humanisták körében népszerű gondolat, miszerint a túlzottan nagy és mások elől elzárt magánkönyvtárak léte bírálat alá veendő.¹⁴ Az alexandriai könyvtárra vonatkozó kritikáját Francesco Petrarca is idézi, amikor kifogásolja korának a könyveket feleslegesen birtoklóit.¹⁵ Senecán és Petrucán kívül is számos tudós értekezett hasonló értelemben. Közülük itt egyetlenként a XVI–XVII. századi Magyarországon is elterjedt olvasmányok mondható Guilhelmus Peraldus példáját említjük. A dominikánus szerzetességből a lyoni püspöki székbe emelkedett teológus „*Summa virtutum ac vitiorum*” című művének hatodik fejezetében Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: „*Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos*”.¹⁶

13 MAGER 1968, 403–415.; HÖLSCHER 1978, 431.

14 „*Vitiosum est ubique quod nimium est*” SENECA, *De tranquillitate animi*, 9,4–7.; „*distringit librorum multitudo*” SENECA, *Epistola ad Lucilium*, 1,2.

15 PETRARCHA 1585, 177–184.

16 PERALDUS 1567, Tractatus 6, *De superbia librorum*.

Ezek a gondolatok a XVI. századi államelméleti művekben is helyet kaptak, s mint fontos, az uralkodók, illetve a főnemesség számára nem elhanyagolható kérdést tárgyalják. Egészen odáig menően, hogy a század közepén már megkülönböztették a „*nobilitas generis*”-t és a „*nobilitas literatá*”-t,¹⁷ és megfogalmazták azt is, hogy nem akkor szolgálják igazán a „*res publicá*”-t, ha pusztán önmaguk lesznek képzettek és olvasottak, de azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.¹⁸ Ennek elérésére azonban, mint Christoph Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a „*publica institutio*” életében és a „*publica disciplina*” útját választják neveletésükhöz is.¹⁹ Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg *Adelspiegeljében*.²⁰

A humanista tudósok nemegyszer nem pusztán elméletileg követelték a könyvtárak közös használatba vehetőségét, hanem maguk is példát mutattak saját, nagyobb gyűjteményük részbeni megnyitásával. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemium,²¹ a selestati (Schlettstadt) Beatus Rhenanust²² és a Sankt Gallen-i Joachimus Vadianust²³ szokta említeni, de számos más példa is felhozható igazolásul.

17 HUMPHREY 1559, 326.: „*se armis, non literis natos predicant (sc. nobiles)*”

18 KUMANIECKI, ed., *Modrevius*, 1953, 56–57.: „*Nulla est igitur compediosior ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditis conscriptorum.*”

19 BESOLD 1626, 16.: „*Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quae iudicio pendet*” — BESOLD 1626, 27.: „*Juvat et habere publicas bibliothecas ... nulliusque privati ...*”

20 SPANGENBERG 1594, ff. 75v–77v.: Von Bibliotheken oder Libraren: „*Neben wolbestellten Predigstüelen vnd rechtschaffen angerichten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung warer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.*”

21 BEHRENDT 1959, 67–85.; ARNOLD K. 1971, 56–73.

22 Összefoglaló jelleggel: ADAM 1973; MEYER 1976, 21–31.

23 *Bibliotheca Vadiani* 1973.

A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai s azok részleges nyilvánossága is a Petrarca utáni humanista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a már említett sélestati könyvtár alapítása,²⁴ a hamburgi²⁵ vagy a lipcsei²⁶ városi tanácsai gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „*dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd der gantzen gemeyn zu nutz*” történt.²⁷ A fenti, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „*pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostrae academiae tam posteriorum quam praesentium*” vásárolta.²⁸

Vitathatatlan azonban, hogy a közösségi használatú könyvtárak történetében a fordulópontot a reformáció jelenti. A gondolat ugyanis szervesen illeszkedik egyrészt az oly sok értelemben megőrzött humanista hagyományok sorába, másrészt abba a gondolatrendszerbe, amely végső soron az egyén megváltásának lehetőségét célozza. Az immár képzettebb hívő közösség újfajta vallásosság iránti igényét kielégíteni kívánó, az istentisztelet középpontjába a tanító prédikációt helyező reformáció igényelte az egyén szellemi fejlődését lehetővé tevő újfajta intézményrendszert, az iskolákat és a könyvtárakat is. Azok a – főként jezsuita – példák, amelyeket a szakirodalom mint közösségi használatú katolikus gyűjteményeket említ, már a reformáció eredményeit részben magukévá tevő, okos rendi politika eredményei.²⁹

Luther 1524 elején megjelent felhívásában „*An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes*” követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „*gutte librareyen odder bücher heuser*”.³⁰ Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai Kirchenordnung összeállítója, ez utóbbiban kö-

24 ADAM 1973; MEYER 1976, 21–31.; HARTWEG 1983.

25 ZIMMERMANN E. 1959.

26 WUSTMANN 1906.

27 PETZ 1886, 138.

28 GROSSMANN 1975, 100–112: *The Growth of a Humanistic Library*.

29 DESGRAVES 1988 említi Valenciennes: 1563; Dole: 1582 stb. példáját.

30 *Luthers Werke* 1899, Bd. 15, 48.

vetkezőként fogalmaz: „*Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbracket werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie geholden werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.*”³¹ 1531-ből Strassburgból maradt ránk egy dokumentum, amely szerint „*ein liberi anrichten ... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten*”³² – de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák.

Ezek a szabályzatok s később a német városok példája szolgált alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban működött szerzetesrendek könyvtárainak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk példákat. 1535-ben Kőszegen azokat a könyveket írták össze, amelyek a parókián, de a város tulajdonában voltak („*im pfarhoff geinventiert worden... zur gemeiner Stadt Güns bibliothekh gehörig*”).³³ Brassóban az iskola könyvtára hasonló jogi státuszt tudhatott magáénak.³⁴ Besztercebányán a városi tanács közös, „*publica libraria*”-ban lévő könyvek közül, 1600 körül kiválogatta azokat a könyveket, amelyek a helyi iskolában hasznosabbak lehetnek.³⁵ A 122 tételes jegyzéken a grammatika és a retorika tankönyvek mellett latin és görög klasszikusok, XVI. századi bibliakiadások, illetve egyházatyák művei szerepelnek. Való-

31 *Kirchenordnungen Braunschweig* 1955, 396.; *Kirchenordnungen Preussen, Pommern* 1911; Ezen *Kirchenordnungen* könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd: RADLACH 1895.

32 ROTT 1971, 145 (5. jegyzet).

33 KŐSZEGHY S. 1894, 302.; GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 31.

34 GROSS 1887, 596.

35 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 13–16.: „*Libri in publica libraria exules scholastici.*”

ban olyan könyvek tehát, amelyek iskolai használatra valók. A kassai „*Bibliotheca publica*” is feltehetően az evangélikus egyház kezelésében, de a városi közösség használatában álló gyűjteményként létezett.³⁶ Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is ezzel a lehetőséggel, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal. Idézett felhívásában Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták.

A humanista hagyományok mentén vagy éppen a protestáns reformáció szellemében alapított intézmények szolgálhatták a közös könyv-olvasást és a könyvek együttes használatát. A több ember által egyidejűleg használt művekről azonban nem a könyvjegyzékek, könyvtárak katalógusai tájékoztatnak. Elbeszélő források, levelezések, illetve egy sajátos a könyvbejegyzéstípus, az „*et amicorum*”.

Az „*et amicorum*” bejegyzésről³⁷

1949-ben jelent meg Geoffrey D. Hobson alapos tanulmánya Jean Grolier (1479–1565) könyvtárának kötéseiről, pontosabban az „*et amicorum*” *ex librisként* való használatáról.³⁸ Hobson a bejegyzéstípust, illetve variánsait („*καὶ τῶν φίλων*”, „*et sociorum*”, „*sibi et amicis*”, „*pro se et amicis*”) több szempontból vizsgálta: érdekelte, hogy Grolier valóban könyvtárának csak a *duplum* köteteit köttette-e ezzel az *ex librisszel*, ahogy a kötetéstörténeti szakirodalomban többen állították;

36 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990. A *Catalogus Librorum Bibliothecae publicae Cassoviensis* címmel 2313 tételben leírt könyvjegyzék értelmezését FARKAS Gábor végezte el ugyanitt, 115–193.

37 Jelenleg egy meghatározott könyvbejegyzés-típus történetével, illetve magyarázatával foglalkozunk. Ezért csak abban az esetben adunk bibliográfiai leírást a könyvről, amelyben szerepel, ha jelentősége van a mű tartalmának is, vagy ha a felbukkant adatot még nem közölték. A több mint 150 könyv bibliográfiai leírása túlterhelné könyvünket.

38 HOBSON 1949, 87–99.; vö. legújabban COPPENS 2009.

Hobson bebizonyította, hogy nem. Érdekelte, hogy földrajzilag és a társadalom mely rétegeiben, milyen körben terjedt el ez a bejegyzésfajta. Eredetét az antik, illetve a humanista *amicitia* fogalmából vezette le, példákat a XV. század első harmadától Itáliából említ. Alapvetően tehát nem a gyakorlati közös használat jelzésének szánt bejegyzésnek tartja, hanem a barátság erénye megnyilatkozásának. Grolier-t ismeri az első franciának, aki 1506-tól, Milánóba érkezése után használta. Meglátása szerint az Alpokon túlra a Grolier-kötésekkel került el, bár igaz, hogy ő maga Willibald Pirckheimer (1470–1530) példáját is idézi, aki 1504 körül (de biztosan nem később) egy Albrecht Dürernek ajándékozott könyvtáblán a „*sibi et amicis*” formulát használta. Hobson megállapítja továbbá, hogy a bejegyzés a XVII. században, többféle formában is csaknem egész Európában felbukkan. Idézi is a számára furcsa „*Patriae et Amicis*” változatot, de érdemileg nem foglalkozik a továbbélés tartalmával. Utolsó mondata jellemzi megközelítésmódját: „*Truly phrases, no less than books, sometimes have strange destinies.*”

Az antik barátságfogalom reneszánsz és kora újkori történetével könyvtárnyi irodalom foglalkozik, valamint azzal is, hogy a közösségi könyvtárhasználat egyik alapvető típusa a humanista gyűjtemények nyilvánossá tétele volt, magára a bejegyzéstípus elemzésére ennek ellenére kevesen szántak időt. A magyarországi *bibliotheca publica* történetének bevezetésében felvettem, hogy összeköthető a két kérdés (közös könyvhasználat és az „*et amicorum*” bejegyzés),³⁹ és ezt a felvetésemet megismételtem az alsópapság műveltséget hagyományozó szerepének bemutatásakor is.⁴⁰ Közben megjelent a 2003-ban Arezzóban tartott olvasástörténeti konferencia anyaga, amelyben Donatella Nebbiai újra felvetette az „*et amicorum*” értelmezésének szükségességét,⁴¹ ugyanígy Christian Coppens kiterjesztette a közös könyvhasználat jelenlétét a XVI. századi magánkönyvtárak történetére is (bár magukkal a bejegyzésekkel külön nem foglalkozott).⁴²

39 MONOK 1996c, 181–187.

40 MONOK 2007b, 89–103.

41 NEBBIAI 2006, 375–395.

42 COPPENS, 2005, 33–42.

Nebbiai függelékben közli annak a 47 személynek a nevét, akitől ismert ilyen *ex libris* a XIV. század végétől a XVI. század végéig. Ezek kizárólag itáliai, franciaországi és burgundiai bejegyzések. Ő is alaposan elemzi az *amittitia* fogalmának és jelenségének humanista felélesztését, de az *ex librist* nagyon pragmatikusan a közös filológiai munka, a kézirat, majd a nyomtatott könyv közös használatához köti. Ez az összekötés nem terjed ki a magánkönyvtárukat nyilvánossá tevő humanisták szándékainak bevonásáig.⁴³ Így nem foglalkozik azzal a ténnyel sem, hogy Petrarca maga is ellenezte az olyan magánkönyvtárakat, amelyek elrejtik az értő olvasó elől a szövegeket.⁴⁴ Fontosnak látom aláhúzni azt a tényt, hogy a Magyarországon 1248 után, de 1278 előtt alakult a 24 szepesi plébánia szövetsége (*Fraternitas plebanorum XXIV civitatum regalium Terrae Scepusiensis*),⁴⁵ amely *fraternitas* közös könyvtárat kezdett kialakítani (az első adatok erre a XV. század elejétől vannak), és ez hallatlanul modern kezdeményezésnek számított. Itáliában is csak ekkortól vannak jelek arra, hogy a közös szövegértelmezések céljából közös könyvtárakat alakítottak ki baráti körök.

Legújabban az olaszországi szakirodalom foglalkozott mélyebben a kérdéssel, egyes könyvgyűjtők, mint Ulisse Aldrovandi (1522–1605)⁴⁶ kapcsán, vagy elméletileg is, mint Angela Nuovo.⁴⁷ Ő is végigköveti a humanista könyvgyűjtés és könyvhasználat fázisait, és megállapítja, hogy nagyon problematikus a XV–XVI. században ténylegesen csak magánhasználatú magánkönyvtárról beszélni.⁴⁸ A közös kéziratolvasás, szövegkritika, kiadás, majd a nyomtatott könyvek használata baráti körben, ez a jelenség teljeseedik ki végül a tudós társaságok megjelenésével (*La condivisione umanistica del libro; Una visione d'insieme; Biblioteche private e Repubblica Litteraria*). Külön kibővíti Hobson példasorát itáliai (Antonio Seripandi), franciaországi (Michel Notre-

43 Lásd például ARNOLD K. 1971; BEHRENDT 1959; ADAM 1973; MEYER 1976; HARTWEG 1983; *Bibliotheca Vadiani* 1973; WAGNER A. 1926; TRANIELLO 1997.

44 PETRARCHA 1585, 177–184.

45 HRADSKY 1895.

46 BACCHI 2005, 255–366. (az „*et amicorum*” bejegyzésről „*Ad usum Ulissis Aldrovandi et amicorum*” itt: 285.)

47 NUOVO 2006, 105–127.

48 Erről külön tanulmányt is írt NUOVO 2003, 27–46.

dame), illetve az északibb európai példákkal (Herbert Goltzius, Johannes Laski). Emellett – igaz, hivatkozás és jelzetek nélkül – magyarországi példákat is említ: „*Hieronymi Salii et amicorum*”, „*Matthias Zthanko et amicorum*”, „*Martini Sarossii et amicorum*”, „*Andreae Waswarii et amicorum*”.⁴⁹ Angela Nuovo jól átgondolt, jól felépített elemzése, szinte természetesen mondható módon, gondolatvilágában megmaradt itáliai-nak. Az „*ultramontanus*” hivatkozások, a német humanistákat tekintve, az itáliai hatás mentén kerültek látókörébe, és (mert van internet, és jelzett más, keletibb példákat) megemlítette, hogy Magyarországon is talált ilyen könyvbejegyzéseket. Pedig azt hiszem, hogy ez utóbbi esetben az „*et amicorum*” bejegyzés gyakori jelenléte figyelmeztethette volna: itt talán más okai is vannak a jelenségnek.

Magyarországon a XV. század elejétől találjuk nyomait a közös könyvhasználatnak. Az említett szepesi *fraternitas* löcsei gyűjteményét a XVI. század elején Johann Henckel gyarapította,⁵⁰ majd a reformáció jegyében vált igazán közös használatú városi könyvtárrá.⁵¹ A XV. században felbukkan azonban a magánkönyvtár közös használatúvá tétele is, hiszen Handó György pécsi prépost⁵² baráti körének megnyitotta könyvtárát. Az *Academia Istropolitana* történetének forrásanyagában, a XV–XVI. század fordulóján nem találunk a könyvtárról, könyvhasználatról említéseket, de a társaság tagjai a szövegekkel filológiai szinten is foglalkoztak.⁵³

A XVI. század közepén életre kelt pozsonyi humanista kör szellemiségét kialakító Oláh Miklós könyveiben nem találtunk „*et amico-*

49 A példákat az ELTE Egyetemi Könyvtárból említi, de nem mondja meg, hogy melyik könyvekben találta, vagy kitől vette át az adatokat (feltehetően az ELTE EK honlapján lévő példákat másolta le). – Az ELTE Egyetemi Könyvtárban FARKAS Gábor Farkas sok éven keresztül végzett possessorkutatásokat. Anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, köszönöm nagyvonalúságát. A könyvek leírásával itt nem szeretném terhelni a tanulmányt, hiszen nem maga az olvasmány, hanem a bejegyzés érdekes írásmódot szemponyjából.

50 JAKÓ 1976a, 162–165.

51 MÁRZA E. 1997.

52 CSAPODI–VÉRTESY–TÓTH 1987, 69–70.; BODA 2012, PÓCS D. 2016.

53 KLANICZAY T. 1985a, 9–31.

rum” bejegyzést,⁵⁴ ám a Bécsben élő vagy ott gyakran megforduló magyarországi értelmiségiek⁵⁵ könyveiben már igen. *Kecskés András* neve nem ismeretlen a könyvtártörténet kutatói előtt, hiszen Oláh Miklós könyveinek egy részét ő örökölte.⁵⁶ Egy 1573-as bejegyzését őrzí egy kötet az ELTE Egyetemi Könyvtárban.⁵⁷ Az Esterházy-könyvtár maradványában található egy Johannes Dominicus Hess-kötet a bejegyzésével: „*Andreae Kechkés et amicorum Viennae Austriae 1594*”.⁵⁸ Kecskés jogászként ismert a szakirodalomban, de arról nem tudunk közelebbit, hogy egy szakmai kör használta volna a könyvet, vagy másféle baráti társaság. Azt sem tudjuk, hogy Kecskés baráti köre Bécsben élt vagy Pozsonyban, és ilyen értelemben folytatója a XVI. század közepétől aktív Radéczy István köre tevékenységének.

Boross Klára nagyszerű tanulmányban összegezte e pozsonyi humanista társaság könyveiről, olvasmányairól feltárt ismereteket, és egyben egyfajta tipológiával is szolgált. Eszerint Bécsben Zsámboky János,⁵⁹ Listi János,⁶⁰ Verancsics Antal, illetve Carolus Clusius és Hugo Blotius képeztek egy baráti társaságot. Ennek a részben Oláh Miklós inspirálta társaságnak tevékenysége Pozsonyban és Németújváron folytatódott. Pozsony irányában Georg Purkircher, Németújvár felé pedig a flamand botanikus, Clusius lett volna a kapocs.⁶¹

A pozsonyi kör tagjai szűkebben Zsámboky János, Radéczy István, Nicasius Ellebodus, Istvánffy Miklós,⁶² illetve az említett *Georg Pur-*

54 SZELESTEI NAGY 1994, 51–69.

55 KLIMES 1934.

56 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 22–23.; SZELESTEI NAGY 1994, 51–69.

57 „*Andreas Kechkes et Amicorum 1573.*” ELTE Egyetemi könyvtár, Ant 476.

58 HESS, Johannes Dominicus, *Synodus oecumenica theologorum protestantium...*, Graetii Styriae, Georgius Widmanstadius, 1593, in 8. – MONOK–ZVARA 2020, Nr. 488.

59 Könyveiről lásd GULYÁS–MONOK–ÖTVÖS–VARGA, ADATTÁR 12/2, 1992.

60 A család könyvtáráról: ZVARA 2008, 45–70.

61 BOROSS 2007, 157–185.

62 Könyveiről: BERLÁSZ 1961, 202–240.; BERLÁSZ 1974, 218–228.; COLTA 1983, 182–187.; BALÁZS M.–MONOK 1987, 249–262.; BOROSS 2007, 178–184.

kircher lehettek. Közülük ez utóbbi⁶³ és *Nicasius Ellebodus* használta az „*et amicorum*” kifejezést könyvbejegyzéseiben.⁶⁴

A németújvári főúr, *Batthyány Boldizsár*⁶⁵ a pozsonyi baráti társasághoz tartozott, így – az említett Carolus Clusius mellett – ő biztosította a közvetlen kapcsolatot a Bécs–Pozsony–Németújvár háromszögben. Magyarországon a XVI. század utolsó harmadától a legnagyobb tömegben a németújvári egykori protestáns iskola könyvtári anyagában bukkantak fel az „*et amicorum*”, az „*et Fratrum Christianorum*”, illetve az „*et sociorum*” kéziratok bejegyzései. Kötésen *super ex librisként* nem talákoztunk hasonlóval.

Beythe Istvánnak és *András* fiának 120 olyan könyve maradt fenn a helyi ferences rendház könyvtárában,⁶⁶ amelyben az „*et amicorum*”, illetve *András* esetében leggyakrabban az „*et fratrum christianorum*” szerepel. *Beythe István* egyetlenegyszer sem datálta ezt a beírást, *András* 1582 és 1592 közt használta. Megpróbáltuk a könyvek tematikus összetételét az egyes bejegyzéstípusokhoz rendelni, de nem lehet: mindkettőhöz antik szerzők, egyházatyák, humanista szerzők és protestáns teológiai munkák is tartoznak. A könyvek egy részét *Batthyány Boldizsártól* kapták ajándékba, de számos más adományozó neve is szerepel a bejegyzésekben.

A németújvári körhöz sorolható *Tornyos Basilius* is. Erasmus *Sarcerius loci communese* az ő bejegyzését őrzi („*Sum ex libris Basilii Tornyos et amicorum eius. Dono datus ab afine eius Emerico Matthias. Anno Domini 1587, 1. die Sept.*”), majd röviddel ezután *Beythe Andrásé* lett: „*Sum Andreae Beythe Rectoris Scholae Nemethwyvarinae 1588.*”⁶⁷

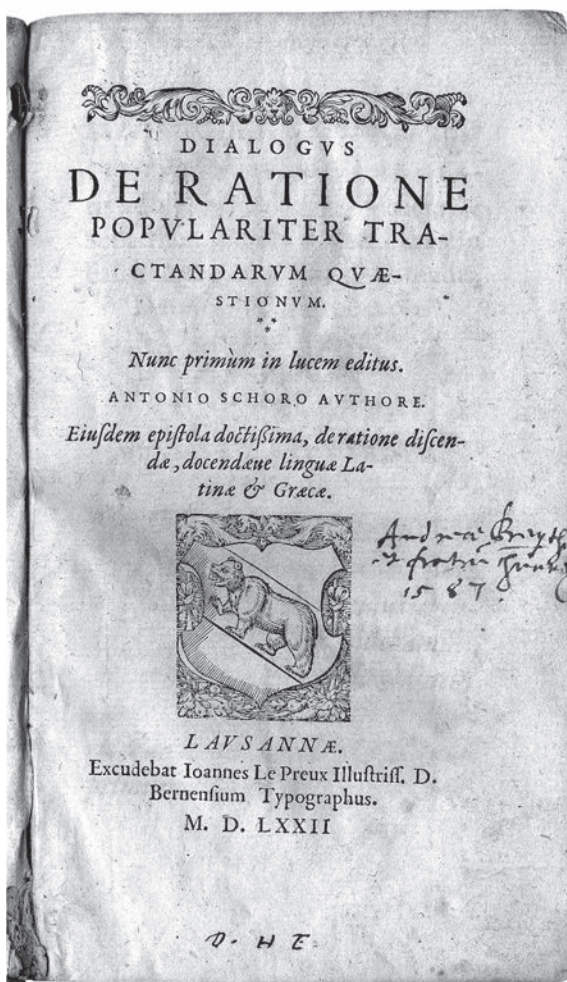
63 BOROSS 2007, 176–178. „*Liber G. Purkirckeri et amicorum, emtus Neapoli Ao. 1564*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 999.

64 PAJKOSSY 1983, 225–242.; BOROSS 2007, 167–176.: „*Nicasij Ellebodij et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 200; „*Nicasij Ellebodij Casletani et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 1018.

65 Könyvtárának MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

66 ZVARA, KKK IX, 2013.

67 ERASMUS SARCERIUS, *Praecipui Sacrae Scripturae communes loci...*, Frankfurt am Main, Christian Egenolph, 1539, in 8. – GÜSSING 2/53.

Beythe András „et fratrum christianorum” bejegyzése
(Güssing 2/4)

A XVI. század második feléből rengeteg név, illetve bejegyzés került elő, legtöbbjükét nem tudjuk azonosítani, nem is datáltak, és szinte soha nem adják meg a bejegyzés helyét. 1560-tól kezdve a század végéig ilyen személy *Thomas Leopoliensis*, *Sztankó Mátyás*, *Vasvári András*, *Horatius Apolleneus*, *Stephanus de Zergleros*, *Hieronymus Salius*,

Somolányi Kristóf⁶⁸ vagy Simon Warischer.⁶⁹ Az is lehet, hogy egyes esetekben a könyv Magyarországra kerülése (a XVI–XVII. század fordulója) előtti a beírás.

Három bejegyzésről azonban többet tudunk mondani. *Vértesy Miklós* (Nicolaus Pannonius Wiertessy) 1575-ben a szokásos „*et amicorum*” bejegyzést írta be a könyvébe, amely azonban a baráti körről is megőrzött információkat. Eszerint a körhöz biztosan hozzátartozott *Márton Miklós* (Nicolaus Marthinws) és *Darabos Ferenc* (Franciscus Darabos): „*Nicolay Pannonij Wiertessy et amicorum 1575*”; „*Rogo te ut hos libros in domo tua Heoveys reddere in manus Nicolaj Marthinws Iter et syntaxim amico dominoque Francisco Darabos redde ipseque inquirat*”. Sajnos nem tudjuk, hogy kik voltak és hol éltek ezek az emberek. Elképzelhető, hogy Győrben, hiszen a XVI. század második felében jelentős végyvár és a város sok, a Török Hódoltságból menekült embernek és intézménynek is helyet adott.⁷⁰ A másik, feltehetően Nagyszombathoz köthető kör központi alakja *Káldy Ferenc* volt, akinek az 1598 és az 1603 közötti időből három ilyen bejegyzését ismerjük.⁷¹ A harmadik eset, ahol legalább a helyet meg tudjuk mondani, Nyitrára vezet el. A pozsonyi kör kapcsán már említett

68 „*Thomae Leopoliensis et amicorum 1560*.” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 481; „*Matthias Zthanko et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 20; „*Andreae Waswarii et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 52; „*Horatij Apollenei liber et Amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 818; „*Stephani de Zergleros et Amicorum bonorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 1060; „*Hieronymi Salii et Amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 240; „*Hieronymi Salij et Amicorum ex dono Jo(ann)is Salij Bartholomej Chrijsaej*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 913; „*Ιερονημου Σαλιου και των φιλων*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 1021; „*Sum ex Libris Christophori Somolani et amicorum eius*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 115 – A bejegyzéseket (és a könyvek bibliográfiai leírását) közli: BENE Sándorné, 2003, 141–149.; BENE Sándorné, 2003a, 15–26.

69 „*Sum Simonis Warischerj et amicorum*” HABERLAND–VARGA 2014, 161.

70 VÁSÁRHELYI 1980, 117–130, 230–252, 325–348. Az idézet, amelyre Vásárhelyi Judit külön is felhívta figyelmemet, a 337. oldalon található.

71 „*Ex libris Francisci Kaldy et amicorum eius nonnunquam A(nno) D(omini) 1598*.” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 178; Ant 186; „*Ex libris Franciscus Kaldy et amicorum eius nonnunquam Anno d(omi)ni 1603. die 27. Maij*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 183. Lásd: BENE Sándorné 2003a, 18.

Listi János (Johannes Listius) 1554-ben Bécsben vásárolt egy kötetet, amely a század végére került *Michael Baicius* nyitrai kanonok és barátai könyvei közé.⁷²

A váci püspök *Szuhay István* könyvtáráról nem ismerünk korabeli összeírást, de bizonyos, hogy szép gyűjteménye volt. Könyvei szét-szóródtak, egyes darabjai felbukkantak Győrben a szemináriumi könyvtárban, Szatmáron a püspöki gyűjteményben, Kismartonban az Es-terházy család könyvtárában. A szatmári kötet Franciscus Toletus Arisztotelész-kommentárja,⁷³ bejegyzése: „*Stephani Marchionis Szuhay et amicorum*”, a kismartoni egy az elmélyült, kegyes lelki életet fejlesztő írásokat tartalmazó kolligátum.⁷⁴ Ez utóbbi bejegyzése: „*Stephani Szuhay et amicorum*” (de nem tudjuk, hogy ez nem egy másik azonos nevű személyé-e).⁷⁵ A váci, majd egri és nyitrai püspök, kalocsai érsek *Szuhay* életét nagyrészt Bécsben, Pozsonyban és Nagyszombatban töltötte, sajnos nem tudjuk, hogy hol tartotta könyvtárát.

A XVII. században az „*et amicorum*” forma előfordulása ritkábbá válik, de igaz az is, hogy a XVII. századi régi könyvtári anyag feldolgozása nem olyan előre haladott, mint a XVI. századiaké. Ismét csak teljesen, vagy csaknem teljesen ismeretlen nevek bukkantak elő, főként a földrajzilag jól körülhatárolható északnyugat-magyarországi régió-

72 „*Michaelis Baycij Canonicis Nitriensis et amicorum*” Martin, Szlovák Nemzeti Könyvtár, Kr. 1544; vö.: SAKTOROVÁ-KOMOROVÁ-PETRENKOVÁ-AGNET 1993.; Lásd még ZVARA 2008, 57–58.

73 FRANCISCUS TOLETUS, *Commentaria cum quaestionibus in octo libros Aristotelis Physica auscultatione...*, Venetiis, apud Iuntas, 1573, in. 8. – Szatmár, Püspöki Könyvtár, M 102 (EMÓDI 2010, 55, Nr. 132.)

74 GERARDI Zvtphaniensis *opuscula duo, divina prorsus aurea. I. De reformatione interiori, seu virium animae. II. De spiritualibus ascensionibus. Quibus accessit Hortulus devotinis, variis floribus peramoenus iam primum diligentissime repurgatus et typis excusus* D. HUGONIS Carthusiani, Coloniae, Ludovicus Alecotorius, haer. Jacobi Soteris, 1579, in 8. – MONOK-ZVARA 2020, Nr. 1701.

75 Ez utóbbi bejegyzésben szereplő *Szuhay István* lehet, hogy nem azonos az előzővel. Zvara Edina közöl olyan bejegyzést, amely a váci püspök halála utáni (dátumozott), vagyis kettő *Szuhay Istvántól* ismerünk „*et amicorum*” bejegyzést (ZVARA 2011, 47–71).

ból (Németújvár, Győr, Nyitra, Nagyszombat, Pozsony). Az egyetlen kivétel az eperjesi, 1687-ben a császár elleni összeesküvésben való részvétel vádjával kivégzett *Sárosi Márton*.⁷⁶ A többiek, *Szölősi István* (1602), *Füley Tamás* (1610 körül),⁷⁷ *Huzo Imre* (1612),⁷⁸ az ifjú *Huszár Péter*,⁷⁹ *Martin Pribicer*⁸⁰ teljesen ismeretlenek a művelődéstörténet számára. Jó lenne hinni, hogy Szölősi István köréhez a költő Nyéki Vörös Mátyás is hozzátartozott, de önmagában az a tény, hogy könyve később a versíróé lett, nem bizonyítja ezt. *Listi Mihály* (1611) azonban a családi hagyományokat folytatva, maga is baráti kört alakított ki, bár nem tudjuk pontosan, hol.⁸¹

A moszkvai Esterházy-gyűjteményrészben akadunk Szent Ágoston összes művei 5. kötetében egy bizonytalan olvasatú bejegyzésre: „*G. Joca(?) et Fr(atrum) Ch(ristia)norum*”. Sajnos, semmi közelebbit nem sikerült megtudnunk erről a tulajdonosról, akinek a XVII. század közepe körül több könyve került a kismartoni könyvtárba.⁸²

Ugyancsak a XVII. század elején Nyugat-Magyarországon élt *Pathy Ferenc*, akinek 1626-ban Kanizsai Pálfi János ajándékozott egy Arany-

76 „*Martini Sarosii et amicorum*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 55. Lásd: BENE Sándorné 2003a, 20.

77 „*Stephani de Zewlews et amicorum bonorum, 1602?*”; „*Sum Thomae Füley et amicorum*” VÁSÁRHELYI 1980, 256–257.

78 „*Emerici Huzo (Hugo?) et Amicorum 1612?*” ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant 376. Lásd: BENE Sándorné 2003a, 21.

79 „*Liber nobilis Juuenis Petri Huzar Tyrnauiensis et Amicorum eius. Actum Posonij Anno 1629 die 10 Januarii*” ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK II 57ab (Viskolcz Noémi szíves közlése)

80 „*Sum exlibris Martini Pribiceri Neuzoliensis et amicorum ejus*” FERENCZI 2018, 20.

81 „*Michaelis Listii et Amicorum Suorum catalogo inscriptus 1611 31 Maij*” Zagreb, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, BZ 168; vö. HAUSNER – KLANICZAY – KOVÁCS S. I. – MONOK – ORLOVSZKY, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992, 302, Nr. 352.; Lásd még ZVARA 2008, 62–63.

82 Aurelii AUGUSTINI... *Operum tomus V... quo reliqui X libri De civitate Dei nunc demum veterum codicum collatione et fide castigatissimi facti, atque... Ludovici VIVIS... commentariis illustarti, continentur*, Lugduni, haer. Iacobi Iuntae, 1562, in 8. – DMITRIJEVA–SUBKOV, hrsg., *Knyigi iz szobranija...*, 2007, 50, Nr. 73.; MONOK–ZVARA 2020, Nr. 896.

szájú Szent János-kötetet⁸³ („*Johannis Paulidae Canisaei dono datus a R(everen)do d(omino) Francisco Pathy Anno 1626*”), amelybe ő a következőképpen rögzítette tulajdonlását: „*Francisci Pathy et fr(atr)um Christianorum*”. A könyv Kanizsai Pálfi többi könyvével együtt a kismartoni Esterházy-gyűjteménybe került, vagyis feltehető, hogy Pathy is az Esterházy-birtokok valamelyikén élt, és barátaival használta ezt a kötetet.

Thuri Ádámról ennyit sem tudunk, csak Werbőczy István *Tripartitum*ának bártfai, 1643. évi kiadása⁸⁴ címlapján olvashatjuk a bejegyzést: „*Adamj Thurj et Amicorum ejus ab anno D(omi)nj 1650*”.

Erdélyben részben hasonló helyzettel találkozunk, mint a Magyar Királyságban. Az első általunk ismert „*et amicorum*” bejegyzés 1568-ból való (Korniss Zsigmondé), az utolsó 1662-ből (Posgai Jánosé). Az előbbi a Korniss család humanista műveltségét jelzi. (A család több tagja az erdélyi magas képzettségű értelmiségi társasághoz tartozott, ahhoz, amelynek több tagját – Báthory Zsigmond fejedelem ellenzéke lévén – 1594-ben kivégezték.⁸⁵) Zsigmond könyvbejegyzése („*Ex libris Sigismundi Kornis de Ruszka et amicorum, 1568*”) az egykori kolozsvári Katolikus Lyceum könyvtárban maradt fenn.⁸⁶ Posgai Jánosról nem tudunk semmit,⁸⁷ de egyáltalán nem meglepő, hogy Gyulafehérváron is kialakult egy humanista baráti társaság, közös használatú könyveikről maradtak nyomok. Egy Seneca-kötetben találkozunk Szamosközy István bejegyzésével: „*Stephanj Szamoskeozy et amicorum ejus MDXC*.”⁸⁸ Feltűnő, hogy Szamosközy a bejegyzésben nem a humanista nevét (Stephanus Zamosius) használta. Egyértelműen Sza-

83 JOANNIS Chrysostomi... *in omnes D. Pauli epistolas commentarii...* a Wolfgango MUSCULO... Basileae, Johannes Hervagius, 1586, in fol. – DMITRIJEVA-SUBKOV, hrsg., *Knyigi iz szobranija...*, 2007, 166, Nr. 618.; ZVARA 2010, 397 (87. jegyzet); ZVARA, KKK IX, 2013, 355, Nr. 5. MONOK-ZVARA 2020, Nr. 336.

84 RMNy 1986 (hozzákötve RMNy 1011), Tübingen, Donauschwäbisches Institut für Geschichte und Landeskunde, 20 R 16 (a páncélban).

85 Vö. KLANICZAY T. 1985b, 77–85.

86 GYÖRGY L. 1994, 22.

87 GYÖRGY L. 1994, 15.: „*Sum Joannis Posgai et amicorum ejus*”

88 GYÖRGY L. 1994, 20.

mosközy baráti köréhez tartozott *Bogáti Fazakas Miklós*⁸⁹ és *Korniss György* is. Ők hárman Padovában is együtt tanultak, illetve vettek részt itáliai peregrináción 1591–1593-ban.⁹⁰

A XVII. századi Erdélyből három „*et amicorum*” típusú bejegyzést ismerünk. Az első 1612-ből, és sajnos pont a helység megnevezése bizonytalan olvasatú: „*Sum Petri Mathaej et fratrum christianorum in Jenke(?) 28 Aprilis 1612*”.⁹¹ *Máté Péter* személyét nem tudtuk azonosítani. 1626-ban a katolikus *Mikola László* emlékeztet bennünket baráti körére („*Sum Ladislai Mikola et amicorum Anno Domini 1626*”),⁹² majd ez az *ex libris*-típus *Bethlen Miklós* könyvében jelent meg, amelyet Heidelbergben 1662-ben vett meg: *Johannes CLUVERUS, Historiarum totius mundi epitome a primo rerum origine usque ad annum Christi 1630...*, Lugduni Batavorum, 1657.⁹³

Herepei János *Bethlen Miklós* könyveiről írva⁹⁴ felsorolta néhány kötetét is. Ezeket később azonosítva, illetve kiegészítve feltűnt, hogy egyiknek a bejegyzése: „*Nicolai Bethlen et amicorum ejus Heidelbergae Anno 1662*”. Herepeit nem a könyvtártörténet érdekelte, így nem tért ki annak elemzésére sem, hogy miért jelentős a bejegyzéstípus Erdélyben való jelenléte. Ugyanígy, annak ellenére, hogy számos magyarországi és erdélyi könyvtár nyomtatott katalógusában előfordul – és ez a felbukkanás sokkal gyakoribb, mint Nyugat-Európában –, nem fordítottunk kellő figyelmet a jelenség magyarázatára.

Összegezve talán megfogalmazhatunk néhány feltevést az „*et amicorum*” bejegyzésfajta magyarországi elterjedésével kapcsolatosan. A közös használatú könyvtárak magyarországi története a nyugat-európaival megegyező. Már a XIV. századból említhetünk példát egy terület (Szepesség) plébánosainak közös könyvtáráról, és a reformáció

89 Abban a kötetben is, amelyből Szamosközy „*et amicorum*” bejegyzését idéztük, szerepel *Bogáti Fazakas* bejegyzése. Vö. GYÖRGY L. 1994, 20.

90 VERESS 1941, 161, 210, 519–521, 576–572.

91 SIPOS G. 1991, 44.

92 GYÖRGY L. 1994, 23.

93 Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Nr. 52861. Vö. MONOK – NÉMETH (VISKOLCZ) – VARGA A., ADATTÁR 16/3, 1994, 14–15.; GYÖRGY L. 1994, 22.

94 HEREPEI 1938, 291–295.; MONOK – NÉMETH (VISKOLCZ) – VARGA A., ADATTÁR 16/3, 1994, 14–15.

előtti időből is akad példa arra, hogy egy város közösen birtokol egy gyűjteményt (Köszeg). A XV. századtól kezdve vannak példák a humanista magánkönyvtár nyilvánossá tételére (Handó György, 1480-as évek), vagy az abból történő kölcsönzésekre (Hans Dernschwam, 1550 körül).⁹⁵ Ugyancsak számos példa hozható annak bizonyítására, hogy a főúri udvarok könyvtárai egészen a XVIII. század közepéig kölcsönöztek a főúr birtokain élő értelmiségnek.⁹⁶ Valóban, a közös könyvhasználat feltűnően nagy Magyarországon. Minden bizonnyal hatott a közeli tudományos központokban élő humanisták példája (Krakkó, Bécs, Padova, Velence, Bologna), és sok neves humanista Magyarországon is megfordult, vagy kapcsolatot tartott itteni értelmiségiekkel. Alapvető az is, hogy a reformáció gyors elterjedése jelentős impulzus volt a közös használatú könyvtárak kialakítására. Azt hiszem azonban, hogy ezt a jelenséget jelentős részben a könyvhiány okozhatta.⁹⁷ És emellett, ezzel együtt, a közös érdeklődés, az együttlét egy-egy faluban, főúri udvarban jó lehetőséget kínált az ilyen könyvhasználat terjedéséhez.⁹⁸ A XVIII. század előtti Magyarországon csak Sopronból ismert olyan olvasókör, ahol maga a könyv is közös tulajdon volt, vagyis a baráti kör intézménnyé vált.⁹⁹ A Tudományos Akadémia mint intézmény pedig csak a XIX. században alakult meg, másfél százados tervez(get)ési szakasz után.

Erdély kapcsán mindenképpen érdekes felfigyelni arra, hogy a XVII. század közepén éppen egy arisztokrata kínálja könyveit baráti körének. Ez a jelenség egybecseng azzal a megállapítással, hogy a főúri udvarok szerepe Erdélyben sokkal tovább maradt a hagyományos szerepkörben. Ez azt jelenti, hogy a főúri család tagjai az udvari intézmények életében közvetlenül vesznek részt, nem egyszerűen csak életben tartják azokat, de ők maguk kívülállókká maradnak.

95 Handóhoz: BODA 2012, Pócs D. 2016.; Dernschwamhoz: BERLÁSZ – KEVEHÁZI K. – MONOK, ADATTÁR 12/1, 1984.

96 MONOK 1994a, 59–68.

97 A könyvkereskedelem csaknem teljes hiánya ellenére viszonylag nagyszámú, de nem elégséges mennyiségű könyv érkezett az országba. Vö.: KÓKAY 1997; PAVERCsik 1999, 295–340.

98 MONOK 2007a.

99 Kovács J. L. 2004.

Nem tudunk azonban magyarázatot adni arra, hogy milyen különbség van az „*et amicorum*” és az „*et fratrum christianorum*” bejegyzés háttérében. Beythe András protestáns lelkész volt. Nem ismerjük teológiai írásait, így nehéz feltételezni, hogy ez a „keresztény testvérek” kifejezés valamiféle felekezetekfelettségre utalna. Az erdélyi Máté Péter könyvének fennmaradása református környezetre utal, s mivel nem tudunk róla semmit, nehéz feltevésekkel élni, miért választotta ő is az „*et Fratrum Christianorum*” formulát.

Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai

Egy összehasonlítás: Trencsén, Besztercebánya, Németújvár, Brassó

A Magyar Királyság kulturális és oktatási intézményi rendszere a XVI. század elejére szerkezetében megegyezett a nyugat-európai királyságokéval. Az egyházi – világi és szerzetesi egyházak egyaránt – intézmények mellett az egyes főurak udvarai éppen úgy művelődési központként működtek, ahogy a városok tanácsai által fenntartott, de a működtetésében mindig az egyházra bízott humanista iskolák is. Kiemelendőnek tartom azt, hogy nem csupán a szabad királyi városokban beszélhetünk az oktatás világiasodásáról, hanem mezővárosi példát is tudunk említeni. Ez utóbbi azért fontos, mert jelzi a főúri mecenatúra működését – hiszen a mezővárosokban a környék tulajdonosa, a főúr jelentős befolyással bírt –, és ennek a mohácsi csatavesztés, vagyis a középkori Magyar Királyság összeomlása után különös jelentősége volt. A királyi udvar hiánya miatt – mivel az Prágában, illetve Bécsben volt – ugyanis az arisztokrata családokon múlt, hogy a magyar művelődés milyen arculatú lesz. Lesznek-e működő intézményei, iskolák, könyvtárak, nyomdák, vagy sem.

A bennünket most érdeklő évszázadban – azért is, mert a mohácsi csatában jelentős számú arisztokrata és főpap esett el – a legbefolyásosabb családok tagjai protestánsok voltak. A Bánffy, a Nádasdy, a Batthyány, a Révay, a Forgách, a Thurzó stb. családok a XVII. század elejére vagy kihaltak fiúágon (mint a Bánffyak), vagy a családfők rekatolizáltak. A XVII. század elején *homo novus*ként a politikai, a kulturális közéletbe lépők pedig már katolikusként váltak arisztokratákká (az Ester-

házy család például). Nem jelenti ez azt, hogy a XVI. században nem volt katolikus arisztokrata család, a Pálffyak például ilyenek. Erdélyben az uralkodók nagyjából katolikusok maradtak (Szapolyai János, illetve a Báthoryak), de volt unitárius fejedelem (János Zsigmond), majd kálvinista is (Rákóczi Zsigmond, Bethlen Gábor). Az erdélyi előkelő családok közül azonban többen kálvinisták lettek, vagy éppen unitáriusok. A szabad királyi, többségükben német lakosságú városok egyöntetűen a lutheránus vallásra tértek át a XVI. század második harmada folyamán.

Ezeket a tényeket azért tartottam fontosnak megemlíteni, hogy lásuk: az oktatási és a művelődési intézményi rendszer alapítói, fenntartói, mecénásai jelentős mértékben protestánsok voltak.¹ Így, amikor a korszak nyomdai termésének tematikus összetételét vizsgáljuk, ezt nem szabad elfeledni. Hasonló befolyással bírtak az iskolai könyvtárak gazdagítására is. Ha csak örökül hagytak is könyveket, azok java részét ugyancsak a protestáns szellemű anyag arányát növelték.

A katolikus oldalon ennek a protestáns túlsúlynak nem teremtődött meg az ellentételezése akkor sem, ha maguk mögött tudhatták a Habsburg-udvar támogatását. Az egyház világi hierarchiája összeomlott, a szerzetesrendek elnéptelenedtek. Az 1560-ban a Magyar Királyságba települő jezsuita rend is csak a XVII. század elejétől tudott komolyabb iskolák szervezésével lendületet adni, háttérrel biztosítani a meginduló rekatolizációs törekvéseknek.

A protestáns iskolák könyvtárainak anyagát három forráscsoport figyelembevételével jellemezhetjük. Ismerjük a korszakban megjelent könyvek bibliográfiáját, és feltehetjük, hogy a helyi, iskolai kiadványok megtalálhatók voltak ezekben az iskolákban. A második csoport a ma is kézbe vehető könyveké, amelyekben számos kéziratos bejegyzést olvashatunk. Egyes iskolák tulajdonosi bejegyzését, illetve ezen túlmenően a könyvek használatára vonatkozó információkat. A harmadik csoport a statisztikai elemzést teszi lehetővé, hiszen az 1517 és 1617 közötti időszakból 245 könyvjegyzék maradt ránk levéltári dokumentumként, az 1618 és 1626 (a mohácsi csata centenáriuma) közöttől

1 A XVI. század magyarországi művelődéstörténete megírható úgy, hogy sorra veszi valaki az egyes főúri udvarokat. Vö. HORVÁTH J. 1953.

további 66. Ezeken a könyvjegyzékeken minimum öt, maximum 3600 könyvtételt említenek. Ezeken túlmenően számos olyan dokumentumot ismerünk (hagyatéki összeírások, végrendeletek, missilis levelek stb.), ahol a tulajdonosnak egy, maximum négy könyvét említik, csak ezeket nem tartjuk könyvjegyzéknek.² Információértékük azonban jelentős lehet. Csak egyetlen példa: feltűnő, hogy az erdélyi Beszterce város polgári hagyatékaiban – a könyvjegyzékeken, de az elszórt adatok szerint is – a legtöbb polgárnak volt egy Terentiusa. Nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy a helyi iskolában a latintanárral alapvetően Terentius-példaszövegeket használt az oktatásban.³

A legfontosabb források természetesen az iskolai könyvtárak összeírásai. Ilyen sajnálatosan kevés van. Figyelembe veendőnek tartom azonban a városi könyvtárak katalógusait is. Ebből sincsen sok, de azt gondolom, hogy analógiaként használhatók egy-egy város iskolája szellemi arculatának jellemzéséhez. Kőszeg talán a legjobb példa. 1535-ből fennmaradt egy kis összeírás, amely 10 könyvet említ, és a katolikus plébánián elhelyezett könyveket sorolja. 1614-ből maradt ránk a második ismert összeírás.⁴ A 177 könyv közt felismerhetően megmaradtak a régi, a protestáns reformáció előtti könyvek, aztán a XVI. század első felének humanista szövegkiadásai következnek. Ilyen Erasmusnak az emberi butaságot ostorozó írása, sok Philipp Melanchthon-mű, és rendre a protestáns generációk írásai, Martin Luthertól Johann Bugenhagenen át a wittenbergi ortodox és a heidelbergi toleránsabb teológusokig. Viszonylag kevés a polemikus irodalom, akár a katolikusokkal folyt, akár a protestáns szellemi irányzatok közti vitákat tekintjük. (A következő összeírás már 1660-ból való,⁵ megerősíti a képet: Kőszeg polgárai, így vélhetőleg az iskola is, a század filippizmus és a heidelbergi irénizmus hatása alatt maradtak meg lutheránusoknak.)

2 A program beszámolója, a megjelent könyvek felsorolásával: MONOK 2008b, 23–43.

3 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 3–155. (Beszterce)

4 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 31. (1535); 34–39. (1614)

5 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 58–68. (1660)

Vannak iskolák, amelyek könyveiről csak részinformációkkal bírunk, így a könyvanyag változásait nem tudjuk nyomon követni. Össze tudjuk azonban hasonlítani a képet más, korabeli iskolákkal, ahonnan ismerjük a könyvtár teljes összeírását, vagy, mint a németújvári iskola esetében, nagyobb számú könyv maradt meg a könyvtárból (utóbbi helyről például több mint 1000).

Ha például a trencsényi evangélikus iskolát tekintjük, egyetlen forrásunk annak az adománynak az összeírása, amelyet 1588-ban Forgách Imrétől (?–1599) kaptak.⁶ Nem kevés, 171 könyv. Láthatóan jó érzékkel kiválasztott könyvanyag. A teljes ókori szövegkorpusz, némely szöveg több kiadásban. Ráadásul nem régi kiadásokról van szó (a jegyzék, szerencsére, kitér a kiadás helyére és évére is), hanem 1550 és 1585 közti könyvekről. Nagyszámú Arisztotelész-kiadás, sok kommentár, a legtöbb Augustinus Nyphustól (Agostino Nifo, 1473–1538), de van Aquinói Szent Tamástól is Arisztotelész-magyarázat. Stagirita kapcsán 68 könyvet számolhatunk meg a kis gyűjteményben. Erős kétségeim vannak afelől, hogy ezt a részletes elemzésekre is alapot nyújtó könyvanyagot az oktatásban használták volna. Sokkal inkább a tanárok felkészülésében segítettek, illetve a város, a környék lelkészeinek olvasmányai lehettek. A trencsényi könyvtár erős a kortörténetben is: a császárokkal, főleg V. Károllyal kapcsolatosan. Erős Erasmus jelenléte, és a vele kortárs humanistáké. Dialektika, retorika, grammatika. Még nem a Petrus Ramus utáni felfogásban, vagyis, annak ellenére, hogy közel kortárs kiadások, az új dialektika és logika még nem érte el Trencsényt 1588-ban. Kevés a teológia, van persze Luther, Melanchthon (a humanista és a teológus is), de vannak orvosi munkák, vagy éppen csillagászat, a világlkép tágítására.

Ehhez képest az a könyvtár, amelyet Besztercebánya város ajándékozott a lutheránus iskolának 1600 körül, elavultnak mondható.⁷ A helyi városi könyvtár állományát selejtezték, azt adták az iskolának.⁸ Kiváló antik és középkori szerzők, sok a XV. századi köztük, és – ugyan nem jegyezték fel a kiadások évét – láthatóan ősnymotatvá-

6 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 3–9.

7 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 13–16.

8 Vö. MONOK 1996c, 181–187.

nyokról van szó, vagy korai XVI. századi nyomtatványokról. Sok a katolikus teológiai mű, és nem kevés a személyes vallásosság körébe utalható, a *devotio moderna* irodalmára emlékeztető szöveg (Szent Ágoston vallomásai, vagy éppen az *Imitatio Christi*). Az „*In publica libraria scolae(!) Ecclesiastica*” címmel összeírt részben feltűnően sok a középkori egyházatya, vagyis ez is régibb kiadásokat takar. Magyarázhatjuk gyakorlatias szemmel a jelenséget: a nyilvános városi könyvtár a nem használt könyveit elhelyezte az iskolában, és nincsen információnk arról, hogy ezeket milyen formában használták. Lehet természetesen az is, hogy az iskola tanárai tudták ezeket hasznosítani, főleg a lutheri protestantizmussal összhangban álló lelkeségi irodalmat, annak forrásait tekintve.

Mielőtt a két leginkább dokumentált iskolai könyvtárra térek, meg kell említenem a Lőcsei Középkori Könyvtárat is.⁹ A Szepesség 24 plébániája közös könyvtárat hozott létre a XIV. század végétől kezdődően, a testvérületi mozgalom mentén. A Lőcsén, a Szent Jakab-templomhoz épült könyvtárban két évszázadon keresztül gyarapították a gyűjteményt. A legjelentősebb könyvanyag a XV–XVI. század fordulóján került ide, erős humanista jelleggel. A kortárs európai szellemi áramlatok, a teológiai és a filozófiai iskolák képviselői naprakészen váltak megismerhetővé (köszönhető volt ez Johann Henckelnek és patrónusainak, Georg Lewdeschinek és Thurzó Zsigmondnak [1465?–1512]). Amikor a város protestáns többségű lett, nem akadt olyan, aki felügyelte volna a könyvek gyarapítását. A XVIII. század végéről ismert katalógusuk arra utal, hogy a protestáns polgárság biztosan nem használta az itteni könyveket, főként nem a kéziratokat. A könyvek 90 százaléka ősnymtatvány, amelyek olvasása a XVI–XVII. század fordulójától sok nehézséget okozhatott, hiszen a század közepétől már sehol nem nyomtattak az ősnymtatványoknál használt betűtípusokkal. A helyi iskola diáksága biztosan nem profitált a kiváló könyvanyag jelenlétéből, tanáraik azonban használták, erre utalnak a könyvek kézírásos bejegyzései. Lőcse esete tehát arra példa, amikor a reformáció előtti intézmény könyvtárát nem integrálták a protestáns iskola

9 HRADSKZY 1895; HOLIK 1923; VIZKELETY 2008; vö. MONOK 2016a, 13–23.

Németújvár látképe (1665, OSZK App. H. 2653)

gyűjteményébe, hanem – feltehetőleg – külön könyvtárat hoztak létre. Ennek anyagát azonban, sajnos, nem ismerjük.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a két legnagyobb protestáns iskolai könyvtár a XVI–XVII. század fordulóján a németújvári (Vas megye a Magyar Királyságban) és a brassói volt (Erdély). Utóbbi egy szabad királyi városban, a város protestánssá lett plébánosa, a humanista Johann Honter (1498–1549) alapította,¹⁰ míg Németújvár mezőváros volt, a Batthyány család birtokán.¹¹ Az alapító főúr a humanista műveltségű, franciás ízlésű, Párizsban tanult arisztokrata, Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) volt.¹² Előbbi (Brassó) egyértelműen lutheránus, míg utóbbinak (Németújvár) a legismertebb tanára az a Beythe István (1532–1612) volt, akinek vezetésével létrejött a Dunántúli Református Egyházkerület, vagyis a helvét hitvallásúak egyházszervezetileg is elkülönültek a lutheránus, ágostai

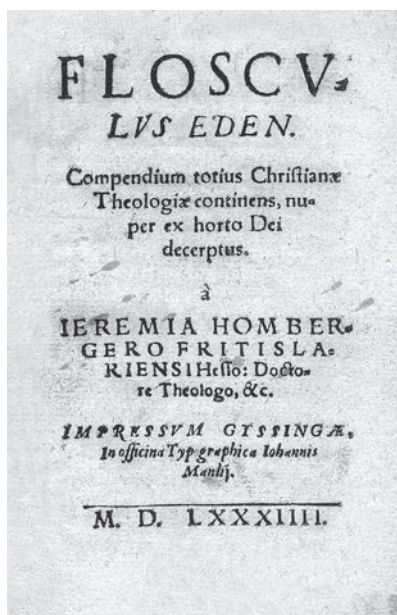
¹⁰ BINDER L. 1996; NUSSBÄCHER 2003–2010.

¹¹ MAGYAR 1976.

¹² MONOK 2006, 185–198.

hitvallásúaktól.¹³ Ez már az alapító fia, Batthyány Ferenc (1573–1625) családfőisége idején történt. Feltevésem az, hogy a németújvári protestáns iskola könyvanyaga, annak használata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a terület lelkészeinek egy része szakított a lutheránus hagyománnyal, és az ortodoxszá váló egyházból kilépve, egy irénikus szellemiségtől nem távol álló helvét hitvallású egyházat hoztak létre.

Fontos megemlíteni, hogy mindkét városban működött nyomda.¹⁴ Brassóban éppen maga Johann Honter alapította, és erősen iskolai könyvek kiadására helyezte a hangsúlyt. Ő maga 28 ókori auktortól adott ki szöveget „*ad usum delphini*”. Ugyanakkor ismeretlen ókori szövegek után kutatott, és talált is. Neki köszönhető Pseudo-Nilus *Kephalia* című munkájának *editio princeps*.¹⁵ Németújváron a vándornyomdász, Johann Mannel (Johannes Manlius, ?–1604/1605)¹⁶ adott ki könyveket, szolgálva ezzel a Batthyány-udvar tudósait, mint például a botanikus Carolus Clusius, vagy éppen Beythe Istvánt és András fiát (1564–1599), aki ugyancsak összeállított egy botanikai könyvet. Mindkét nyomdában megjelentek a lutheránus vallás alapvető iratai, *Catechismus*, *Agenda*, Brassóban az erdélyi evangélikusság *Kirchenordnungja* is, vallási ta-

Johannes Manlius kiadványa,
Németújvár, 1584 (OSZK)

13 Műveltségéről, teljes bibliográfiát közölve, lásd ZVARA, KKK IX, 2013.

14 ECSEDY 1999.

15 PSEUDO-NILUS 1540; MONOK 2012d; MONOK 2017b.

16 BORSA 1979, 63–69.

nítások a gyónásról, az imádságokról, illetve a helyi lelkészek beszédgyűjteményei. Németújváron a helvét hitvallás elfogadása után annak katekizmusa is napvilágot látott. Ugyanitt az oktatással kapcsolatosan fontos latin nyelvű munka is kijött Manlius sajtója alól, Nikodemus Frischlinus *De ratione instituendi puerum* című munkája, ami lényegében a latin és a görög nyelv oktatási módszertana.

A brassói iskola könyvtárának első katalógusa 1575-ből ismert, és ettől kezdődően folyamatosan követhetők az adományok, a rendszeres állomány-ellenőrzések (1604, 1619, 1625, 1668) egészen 1689. április 21-ig, amikor a könyvtár egy tűzvészben lényegében megsemmisült. Az 1705. évi összeírás a XVI. századi mennyiség egyharmadát jelzi, ezek nagyobb része is újabb beszerzés.¹⁷ Néhány kötetet a mai napig őriz a Johann Honter nevét viselő egyházi központ, illetve a Brassó Város Levéltárának könyvtára.

Németújvárról nem maradt ránk katalógus. Ugyanakkor csaknem valamennyi könyvet kézbe tudjuk venni, azokat a rekatolizált főúr, az alapító Boldizsár unokája, Batthyány Ádám (1610–1659) az általa alapított ferences rendháznak adományozta, és a páterek ezeket a mai napig őrzik.¹⁸

Mindkét iskolai könyvtárnak vannak középkori „előzményei”. Valójában arról van szó, hogy a reformáció előtt ott élő szerzetesi közösségek könyvtárait nem semmisítették meg, a távozó szerzetesek nem vittek azokat magukkal, hanem a leendő protestáns iskola állományba vette őket. Brassóban, úgy tűnik, a XVI. században, az egykori domonkos és klarissza anyagból is fennmaradtak könyvek. Nehezen eldönthető ez – nem úgy, mint Németújváron –, hiszen csak az egykori katalógusban szereplő szerző neve és a mű címe áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy vélelmezzük, ezek nem új beszerzések, hanem a szerzetesi örökség. A művek mindenképpen a kései középkor szerzetesi közösségi olvasmányai közé illők, a lelkiségi irodalom alapjai, egyházatyák művei (Szent Ágoston, Szent Bernát), illetve a *devotio moderna* irodalma. Azt is feltehetjük, hogy az újonnan alapított egyház vezetőinek első dolga nem éppen az ilyen könyvanyag újjalag történő beszerzése

17 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 526–698.

18 TABERNIGG 1972; MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

volt, tehát ezeket egyben kaphatták meg. Erre utal a viszonylag nagyszámú (66) kéziratos könyv is. Emellett, ahogy Verók Attila erre felhívja a figyelmet, a brassói, 1575-ös katalógusban ugyanazok a címek tűnnek el, mint a nagyszombati XV. századi Szűz Mária-plébánia könyvtárának összeírásaiban, vagyis a Johann Honter elfoglalta brassói plébánia könyvtára is sejthető a későbbi iskolagyűjteményben.¹⁹

Németújváron – ahogy említettem – maguk a könyvek vehetők kézbe,²⁰ vagyis az egykori tulajdonosi bejegyzések igazolják, hogy a brassóihoz hasonló tematikájú ősnymotványok, korai XVI. századi kiadások, a középkori kéziratok az egykori németújvári ágostonos rendházból, illetve a Németújvárhoz közeli Monyorókerék pálos kolostorából valók. Ez a könyvanyag a ma meglévőnél lényegesen nagyobb volt, azonban a Manlius nyomda mellett működő könyvkötő műhelyben a kódexek egy részét elhasználták kötőanyagként.²¹ Ma is közel tíz folyóméter meglévő könyv őrzi ezeket a kódexlapokat, csakúgy, mint a Moszkvában előkerült (ma Kismartonban lévő), Batthyány Boldizsár bejegyzését őrző könyv,²² vagy az Esterházy hercegi könyvtár protestáns darabjai is,²³ amelyek, éppen a kötésnek köszönhetően azonosíthatók, mint németújvári provenienciájúak.

Ki kell emelni azt a tényt, hogy ez a könyvanyag a protestáns reformációtól nemhogy nem volt idegen, hanem az új egyház szervezői egyenesen megkívánták ezeknek a műveknek az ismeretét. A személyes vallásossági mozgalmak a reformáció előkészítőiként is értelmezhetők, legalább Szent Ferenc rendalapításától kezdve. A XV. századi humanista törekvések ezt a személyes hitet tudatosították, és így a két szellemiség együtt adta a lutheri gondolat alapját.

Lépjünk azonban közelebb a könyvtárak tartalmi összetételének kérdéseihez! Brassó zavarba ejtően szegény a teológiai művekben, még inkább furcsa, hogy a protestáns teológia mennyire szűkkörű. Nem több mint az iskolában használt könyvek gyűjteménye: gramma-

19 VERÓK 2017, 43–62.

20 MAGYAR 1973, 59–66.

21 BORSA 1972, 301–321.

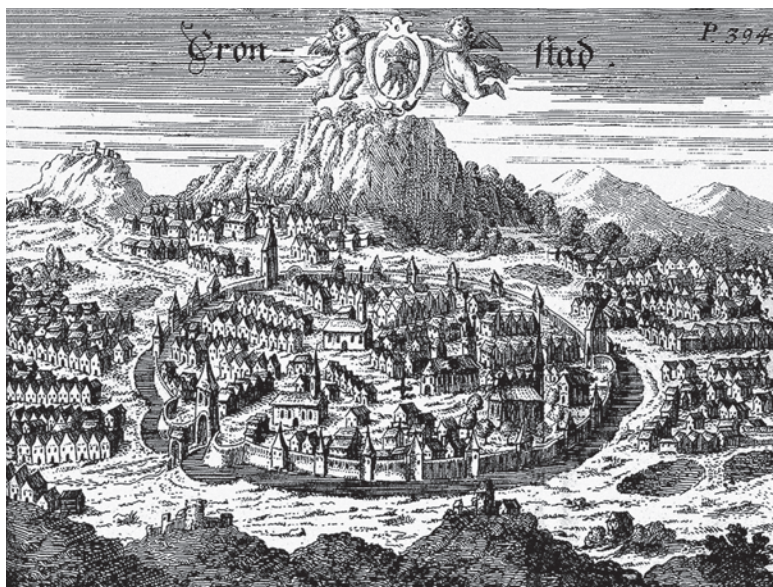
22 MONOK–ZVARA 2020, Nr. 553.

23 ZVARA 2020, 159–172.

tika, retorika, dialektika hangsúllyal, és minden ehhez képest pusztán kiegészítés: a jog, a történelem, a földrajz. Viszonylag erős a lexika, de nem feltűnően. A másik tény, ami magyarázatra szorul, az az, hogy alig van a könyvek közt német nyelvű. Magyar sincsen. Erdélyben az állam hivatalos nyelve a magyar volt. Az autonóm német közösség a belső ügyeit németül intézte, fejlett, a XIII. század óta kialakított írásbeli ügyintézési rendszerrel. A fejedelmi udvarral magyarul kommunikáltak, csakúgy, mint a Kárpátok keleti és déli felén lévő moldvai és havasalföldi román vajdákkal (akiknek volt magyar nyelvű titkáruk, hiszen ők is magyarul leveleztek az erdélyi fejedelemmel).

Tudjuk, hogy Brassóban a könyvtár többször sérült, tűzkár érte. Ennek is köszönhető, hogy az állomány összeírásai közül az 1575-ös a legnagyobb könyvtárat mutatja. 1575-ben 920 tételt sorolnak fel, 1625-ben, a folyamatos adományok és vásárlások ellenére is csak 740 címet, 1668-ban már csak 545-öt. A nagy tűzvész (1689) után fél évszázaddal (1705) már csupán 315 könyvet írtak össze. A könyvanyag változását tehát elég nehéz követni, hiszen az adományozók – láthatóan – az iskolai könyvek hiányát igyekeztek mindig pótolni az éppen megesett pusztulás után. Azt mondhatjuk, hogy a jogvégzett Michel Weiss (1569–1612), a város bírása is csak ilyen munkákat adott, illetve jogi alpműveket 1608-ban (összesen 90 könyvet). Talán fontos kiemelni ebből az adományból Johannes Copernicus korszakalkotó művének meglétét. Daniel Fronius (1579–1631) lutheránus lelkész pedig halála előtt adott 109 kötetet (1630), kizárólag latin iskolai auktorokat, grammatika-, retorikakönyveket, néhány orvosi és történeti munkát. Mathias Spörer (1579–1635) tanácsos halálakor 25 tétellel gyarapította a könyvtárat, ezek közismert lexikai munkák, jog, orvoslás, történelem, ókori szerzők.

A brassói iskolai könyvtárról tehát az a benyomásom, hogy már akkor sem volt modern, amikor Johann Honter megalapította az iskolát. Bár az idő tájt az ókori szövegek kiadása, poéták, történeti munkák, a grammatika és a retorika alapjait jelentő szövegek még modern kiadásai álltak a polcokon. Feltűnő azonban, hogy Rotterdami Erasmus mindössze az *Adagiával*, az Újszövetségre, illetve annak részeire vonatkozó magyarázatokkal van jelen (összesen négy tétel). Nincsen Joachimus Vadianus, vagy más bécsi humanista, de hiányoznak a

Brassó város látképe (1666, OSZK App. H. 949)

leuveni klasszikusok is (Adrianus Barlandus, Petrus Nannius vagy az iskolai színjátszás módszertanának kidolgozóí). Nincsen Johann Sturm, vagy a strassburgiak közül valaki. Ludovicus Vives egyetlen könyve, a *De veritate fidei christanae*, összekötve Jean Calvin *Institutió*jával (és ez az egyetlen Calvin-mű a könyvtárban). Még furcsább, hogy Martin Luther egy német nyelvű Összes munkái sorozattal van jelen, mellette két kötet a latin sorozatból. Philipp Melanchthon teljesen hiányzik, hiszen az *Opera omnia* két kötete (latin) mellett egyetlen német *Loci communes* szerepel a katalógusban. Sehoh a híres iskolai könyvei, a grammatika, a fizika vagy a dialektika.

Az 1625. évi brassói összeírás tematikus csoportosításban sorolja fel a meglévő könyveket. A jogi könyvek túlsúlya látszik, nem adekvát mennyiségben egy iskolai könyvtárhoz mérten (75 kötet). Részletes kommentáriródalom a római jog nagyobb egységeihez, a pápai bullákhoz. Egyetlen német „*Gesetz Buch*” található itt, de XVI. századi szerzőt nem tudok azonosítani a röviden leírt művek leírásában. A jogi könyvek kerülhettek ide a városi tanácsosok magánhagyatékaiból, il-

letve az sem elképzelhetetlen, hogy a városi tanács könyvtárából időnként áthelyeztek az iskolai könyvtárba a napi joggyakorlatban már nem használatos könyveket.

A matematika–földrajz–asztronómia–aritmetika egyetlen csoport, 40 könyv. Főleg ókori és középkori szerzők latin kiadásai, egy német, Marcus Vitruvius Pollio építészeti alapműve (megvolt latinul is). Ebbe a csoportba soroltak egy *de re rustica* című könyvet is. Az orvosi művek számosak (47 tétel), latinok, és nagyobbreszt ókoriak, középkoriak, ami modernebb, az *Herbarium*. A filozófia 44 tétele sem modern, felerészben Szent Tamás és Arisztotelész, és még több Arisztotelész-kommentár. Van Platón is, a sztoikusokat Boethius képviseli, nincsen Seneca vagy például Justus Lipsius, aki egyébként Erdélyben nagyon elterjedt. A költészet kizárólag ókori (23 könyv), a grammatika és lexika egyetlen (nem különválasztott) csoport (35 tétel), ezek közt a legtöbb XV. századi olasz humanista szerző műve, de van néhány XVI. századi is. Az *oratores* 11 tétele csaknem kizárólag Cicero, illetve kommentárok az ő műveihez. A történelem 58 könyvvel van jelen, csaknem kizárólag latin és görög ókori szerző. Kevés a XVI. századi, Sebastian Münster és Johann Carion, vagyis olyan munkák, amelyek mindenütt megvoltak. A *Theologia et Patrum* teológia egy nagy csoport, 177 könyv. Ennek 80 százaléka valamilyen egyházatya kiadása, láthatóan az Erasmus–Frobenius-féle sorozat. Külön szekció Nicolaus de Lyra bibliakommentárjai, és ebben a nagy csoportban vannak a bibliakiadások, illetve Luther *opera omnia* is (németül és latinul), emellett Calvin *Institutiója*.

Összességében a brassói lutheránus iskola könyvtáráról elmondható, hogy alapítója, Johann Honter, megőrzött minden olyan könyvet a város XV–XVI. századi szerzetesi, illetve templomi könyvtárából, ami a keze ügyébe került. Láthatóan az ő könyvtárával egészült ki az anyag, ezért a XVI. század elejének humanista szövegkiadásai (ókori szerzők és az egyházatyák) jelentős helyet kaptak. Az ő halála után a gyarapítás nem volt gondos, nem irányult a modernebb iskolai könyvkiadás anyagára, vagy éppen az oktatáshoz kapcsolódó elméleti irodalomra. Nincsenek modern grammatikák, retorikák, dialektika-tankönyvek. A magánadományok is csak pótolták a több alkalommal tűzvész áldozatául esett könyvtár hiányait, szintén régibb, XVI. század

első feléből származó könyvekkel. Ugyancsak feltehető, hogy – az előzőkben említett beszercebányai esethez hasonlóan – a városi tanács könyveinek nem használt részét az iskolai könyvtárnak adták át, ahogy újabb, régibb, templomi gyűjtemény is kerülhetett ide. Fontos, hogy a város helyi iskolai kiadványai rendre szerepelnek a könyvjegyzékeken, vagyis az iskola megkapta azokat.

A protestáns teológia hiánya érdekes, de nem meglepő akkor, ha arra gondolunk, a városi iskolai könyvtárban talán ezeknek nincs is helyük. Azokat megőrizték a lelkészek, a tanárok a magánkönyvtáraikban. A fennmaradt könyvjegyzékek, illetve a tulajdonosi bejegyzések alapján rekonstruált értelmiségi könyvtárainak jegyzékei tanúsítják, hogy a város, illetve az erdélyi szászág értelmisége naprakészen követte az európai protestáns vitákat, kifejezetten ortodox lutheránus álláspontot vettek fel, ugyanakkor az olvasmányaikban jelentős mértékben jelen volt a szász filippizmus, majd a heidelbergi helvét hitvallású teológiai anyag is.

Nem tartozik a jelen könyvfejezet témájához e jelenség okainak feltárása, de fontosnak tartom jelezni, hogy a helyzet nagyban hasonlított ahhoz, amit Debrecen kapcsán megállapíthattunk. Debrecenben a város és a kálvinista egyház szoros kötelékben irányította a városlakókat, vagyis a hívek – ne feledjük, 1713-ig Debrecenben nem kálvinista nem kaphatott polgárjogot, nem lehetett háza a városban – véleményét, szemléletét. Ha egy ifjú a város vagy az egyház támogatásával külföldre ment tanulni, reverzálist kértek tőle, hogy nem látogat más vallású egyetemeket, mint a helvét hitvallásúak. A debreceni neves és kiváló református kollégium könyvtárának anyaga is meglehetősen egyoldalú, egysíkú szemléletet engedett kialakítani azoknak, akik csupán ezt az anyagot használták. Debrecennel szemben Sárospatak református kollégiuma egy főúri család, a Rákócziak patronátusának köszönhetően működött. A kollégium könyvtárába integrálták a család udvari könyvtárát is, benne a katolikus ág könyveivel. Vagyis a kollégium könyvtára lényegesen összetettebb, az ott olvasó fiatalok látóköre kitágult, szemlélete toleráns lett.²⁴ A Debrecen–Sárospatak-

24 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 7–137. (Sárospatak); 139–324. (Debrecen); Vö. MONOK 2009, 42–46.

különbözőség használható analógia a Brassó–Németújvár összehasonlításra is. Németújvár ugyanis ugyancsak egy főúri család, a Batthyányak mecenatúrájának köszönheti iskoláját, nyomdáját, majd a ferences rendházat is. A protestáns iskola két fő támogatója, Batthyány Boldizsár és fia, két különböző szemléletű arisztokrata volt. Boldizsár maga is utazott, Párizsban volt, amikor a Szent Bertalan-éjen leöldösték a hugenottákat. Az életre szóló élmény hatása alatt folyamatosan figyelemmel kísérte a francia vallásháború eseményeit, fő könyvügynökei is hugenották voltak, André Wechel, majd Jean Aubry. De napi kapcsolatot ápolt a bécsi, a gráci kereskedőkkel is, továbbá a velencei könyvpiacot is látóköriükben tartották az udvar intézői. A XVI. századi Magyar Királyság egyik legfontosabb, informális tudós körével is kapcsolatot tartott. Összekötője volt Oláh Mikós (1493–1568) és Istvánffy Miklós (1538–1615) generációjának, és az ő főpapi, arisztokrata és tudós köreiket vendégül látta Németújváron, ahogy Carolus Clusius is. Ebbe a tudós körbe tartozott Radéczy István (?–1586) egri püspök, királyi helytartó, ennek patronáltja Nicasius Ellebodus (1535–1577) és Zsámboky János (1531–1584) is.²⁵ Mindez azért fontos, mert a helyi értelmiségiek és maga a főúr is állandó inspirációt nyertek ezen tudósok jelenlététől. Ők is ajándékoztak könyveket, de leginkább azok a lelkészek, tanárok, akik különböző területekről exulánsként érkeztek a Batthyány-birtokokra.²⁶

Mint már esett róla szó, Batthyány Boldizsár idején a Karintiából és Stájerországból eltanácsolt protestánsok, a fia, Ferenc idején pedig a harmincéves háború elől menekülők érkeztek ide Csehországból, Sziléziából, Württembergből és Bajorországból. A Batthyány-birtokok falvai komoly felkészültségű lelkészeket nyertek ezzel, hiszen többen kaptak munkát a két főúrtól. Ferenc felesége, Lobkowitz Poppel Éva, helvét hitvallású családban nevelkedett. Talán az ő hatása is megmutatkozott abban, hogy a Batthyány-udvar konfesszionálisan ebbe az irányba tolódott.²⁷ Az udvari lelkész, Beythe István, korának meghatározó lelkész egyénisége, maga is helvét hitvallású lett.

²⁵ BOROSS 2007, 157–186.

²⁶ MONOK 2003, 205–211.

²⁷ Vö. KOLTAI, KKK IV, 2002; KOLTAI 2012.

Az iskolai könyvtár Brassóra hasonlító vonásait már említettem – középkori intézményi örökség, korai humanizmus szövegei (ősnymtatványok, XVI. századi nyomtatványok) –, de ettől eltekintve a könyvtár merőben más volt, mint a brassói.

Az iskolai tananyag modernsége folyamatosan biztosított volt, minden oktatott tárgyat tekintve. Nem tudjuk, ki ismerte fel, hogy a Magyar Királyság nyugati szegletében lévő, sok, a törökök elől menekült családot befogadó környék szegény sorsú lakosai nem hoztak magukkal az iskolába szónoklattani ismereteket. Ahogy a Leuveni Egyetemen a XVI. században is a *pauperes* számára külön módszertant alakítottak ki. Így ennek a módszernek az alapvető művei, a módszert követők munkái, mind beszerzésre kerültek Németújváron [Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniuszal kortárs tudósok munkái szolgálták a cél megvalósításának alapvető munkáiként. Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius (Oláh Miklós barátja), Cornelius Crocus, Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt) és Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568). Drámák és a humanista moralitás irodalom mesterművei.^{28]}

Nem követem végig az összes tantárgy alapműveinek változását, csak példaként említem még azt, hogy Johann Sturm Cicero-szövegekre alapozott módszertana mind a retorika, mind az etika tanításában, ugyancsak visszhangra talált a Batthyány-udvarban. Melchior Junius művei pedig átvezetnek a történeti irodalom és a szónoklattan közös tanításához, hiszen a levélírás módszereinél vagy éppen a különféle beszédműfajok bemutatásakor valós vagy fiktív történelmi dokumentumok képezték az oktatás alapját. Nem kevés magyar vonatkozású szöveg is szerepelt Junius munkáiban.²⁹

A főúr, Batthyány Boldizsár, ha egy könyv olvasásával végzett, függetlenül témájától, ha már nem akarta újraolvasni vagy tanulmányaihoz használni, a könyvet az iskolának adományozta. Nem feltétlenül iskolai könyveket. Hasonlóan a sok exuláns, aki hálából könyvet adott a befogadást megköszönve, nem az iskolai könyveivel érkezett. Bat-

28 MIERT 2011, 1–15.

29 Vö. MONOK 2017, 236–246.

thyány Boldizsár a teológiai könyveit is átadta, a XVI. század végi protestáns polémiailrodalom egy része így került ide.

És eljutunk addig a kérdésig, amelynek kifejtésekor a legnagyobb különbözőségről tudunk beszámolni a németújvári és a brassói iskolai könyvtár anyagában. Németújváron a könyvtár a teológiai irodalom változásának naprakész követését tette lehetővé. Nyilván nem a diákok, hanem a tanárok, az udvari értelmiség, illetve a környék lelkészei, tanítói számára. Sőt, a württembergi exuláns Johann Jacob Knaus könyvtárában a szélsőségek, a vallási nonkonformizmus is felbukkan, a rózsakeresztes és weigeliánus irodalommal.

Németújvárt indult meg – Beythe Istvánnak köszönhetően – a Dunántúli Református és Evangélikus Egyházkerület kialakulása. A konfesszionális helvét irányba való tolódásra párhuzamként jól felvethető a XVI. század végi Strassburg. A Strassburgi Akadémia alapítója, Johann Sturm, életének végén összetűzésbe került az ortodoxszá váló lutheránus teológusokkal. Kollégája, Johannes Pappus, strassburgi teológus ellen írott művei éppúgy megvoltak a Vas megyei falu iskolájában, mint Sturm válasza vagy Pappus védőinek, Johann Marbachnak, Lucas Osiandernek vagy Jacob Andreae-nek vitairatai az üggyel kapcsolatban.³⁰

A XVI–XVII. század fordulójának legújabb könyvei kapcsán már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alapműveire kell figyelniük a könyvanyagban, hanem a teológiai vitairodalomra. Ilyen gazdag polemikus irodalmat csak a lutheránus arisztokrata, Thurzó György könyvtárában láthatunk (katalógusuk 1611-ből ismert).³¹

Végző tanulásként többféle, akár még aktualizálható tanulság is kimondható. A bezártság, a veszélyeztetett helyzetből – vagy ennek hitéből – adódó óvatosság valóban zárttá tesz. Nem pusztán gazdaságilag vagy politikailag, hanem mentalitásban és szemléletben is. A többféle szemlélet egymás mellettisége megtermékenyít, nyitottá, innovatívá fejleszt. A Debrecen–Sárospatak, Brassó–Németújvár példájának párhuzamba állítása lehetőségét is felvettem, amely párhuzam abból a

30 Vö. MONOK 2018a, 269–278.

31 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 505–529.

szempontból is jó, hogy az egyik kettős kálvinista iskolát tartott fenn, a másik lutheránust (hiszen Németújvár alapvetően lutheránus volt). Debrecen, a hadak országútján élő közösség, szigorúan ragaszkodott ahhoz az alaphoz, amelyet a XVI. század közepi helvét hitvallású mestereitől kapott. A város és az egyház kemény kézzel, a „hagyományt” szigorúan őrizve kormányzott. Brassó, az erdélyi szászság egyik fővárosa a Kárpátok délkeleti csücskében, a Tömös-hágó alatt, kiteve a keletről betörő hadaknak vagy éppen hatalmát bővíteni szándékozó erdélyi fejedelemnek. Szigorúan őrizték polgáraikat ortodox lutheránusnak, akik megtanultak latinul, sokan magyarul is, de csak szépen, a „hagyományt” őrizve. Értelmiségük messzebbre tekintett, tágabb kulturális horizont mellett is, az iskolai könyvanyagot megőrizték ortodoxnak, archaikusnak.

Németújváron folyton változott a lakosság. Jöttek a menekülő horvátok, jöttek Karintiából, Krajnából, Stájerországból, aztán a nyugati Európából is, amikor ott elkezdődött a harmincéves háború. Mindenki megélni akart, és a főúr erre lehetőséget adott, vagy éppen a terület szabad királyi városai. A sokféle, de keresztény gondolkodó erős iskolát alakított ki, heterogén és folyton megújuló, az oktatás alapjául szolgáló könyvanyagot helyezte el itt.

Egy esettanulmány: a németújvári protestáns iskola 1569–1634

Igazából keveset tudunk erről az iskoláról.³² Az iskolatörténeti összefoglalásokban nem kapott helyet, ám a források igazolják, hogy a Batthyány-udvar környezetében, a család által támogatottan, Németújváron egy jelentős protestáns iskola működött a XVI. században. A legismertebb személyek, akik ott tanítottak, a Beythe család tagjai voltak. A Batthyányak udvari papja, István (1532–1612), aki lelkész egyéniségként kulcsszerepet játszott a Dunántúli Református Egyházkerület és a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület külön-külön történő intézményesülésében, fiatalon elhunyt fia, a botanikával is foglalkozó András (1564–1599), majd a másik fia, Imre (?–1624).

Az itt tanult diákokról szinte semmi dokumentum nem vészelte át az elmúlt századokat, csak azokat az általánosságokat tudnánk felsorolni, hogy a XVI. században, egy főúri udvar mellett miként működött egy patronált iskola, ahova a familiárisok gyermekei és néhány környékbeli járt. Annak ellenére sem, hogy Gratian Leser 1925-ben említ egy könyvet, Martinus Crusius „*Civitas Coelestis*” című munkáját – amelyet már Magyar Arnold sem talált meg –, amelyben volt egy kézzel írt jegyzék „*Catalogus studentium tertiae classis*”.³³ Németújvár legismertebb diákja az önéletíró katona, költő Wathay Ferenc (1568–1609 k.), aki 1578-ban és 1579-ben tanult itt, majd Beythe István javaslatára Sopronban folytatta tanulmányait.³⁴ Gratian Leser – forráshivatkozás nélkül – az iskola két érdekes tanítványáról tudósít.³⁵

32 A máig legrészletesebb összefoglalás: MAGYAR 1973a; MAGYAR 1976, 115–118.

33 LESER 1925; idézi MAGYAR 1976, 117.; CRUSIUS 1578. Beythe István bejegyzésével ez ma: GÜSSING 5/11. Lásd ZVARA, KKK IX, 2013, 224, Nr. 94.

34 WATHAY 1836, 2.; WATHAY 1838. Kritikai kiadása: RMKT XVII/1, 538–562. (itt: 541.); ezt ismétli a szakirodalom: PAYR 1917, 143. (Beythe István Sopronba küldi Wathayt); PAYR 1924, 879. (Beythe István Sopronba küldi Wathayt); GRÁBICS 1964, 81–96. (itt: 85.: Wathay Németújváron tanult 1578–79-ben)

35 LESER 1925.

Giczi János, erdélyi főúr³⁶ Gyulafehérvárról írt Batthyány Boldizsárnak (1575), miszerint a Bihar megyei ifjú nemest, Pázmány Gáspárt az Erdélyben is jó hírű Vas megyei iskolába küldené tanulni (a későbbi esztergomi érsek jezsuita, Pázmány Péter nagybátyjáról van szó). Balassi Bálint pedig állítólag egy (nem megnevezett) lengyel nemes ifjút ajánlott Batthyány Ferenc figyelmébe, akit Németújvárra küldött. Magyar Arnold említi még Tornyos Lénártot, mint Beythe Imre tanítványát.³⁷

Akárhogy is, az iskola létezett, és megszűntetése, Batthyány Ádám katolizálása után (1629–1634) nagy viharokat váltott ki. Még évekkel később is téma volt. Payr Sándor a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület történetének megírásában összefoglalta azokat az adatokat, amelyek szerint 1637-ben a pozsonyi országgyűlésen is foglalkoztak a Batthyány Ádám által a protestánsoknak okozott sérelmekkel. Payr az iskola és a templom elfoglalását 1633 körülre teszi,³⁸ Magyar Arnold 1634-et dokumentál.³⁹ Az iskola történetéhez a legtöbb adatot a németújvári ferences rendházban egyetlen korpuszban megőrzött könyvtár szolgáltatja, illetve azok a ma is kézbe vehető könyvek, amelyekben azon személyek kézirásos bejegyzései találhatók, akik szerepelnek a ma Güssingben megőrzött kötetekben is. Az alapításról és az iskola történetéről a legalaposabb tanulmányokat Magyar Arnoldnak köszönhetjük, aki ugyancsak több szakirodalmi tévedést helyesbített a könyvekben lévő bejegyzések alapján. Magyar Arnold szerint az iskolát 1569 körül alapította Batthyány Boldizsár (1543–1590), vagyis az ágostonos rendház e dátum körül szűnhetett meg.⁴⁰ Az iskola – és annak épülete – történetében 1604 kritikus dátum, ekkor ugyanis Bocskai István hajdúi és a velük érkező törökök feldúlták Németújvárt. Nem tudjuk, hogy a könyvtár miképpen menekült meg a dúlásban.

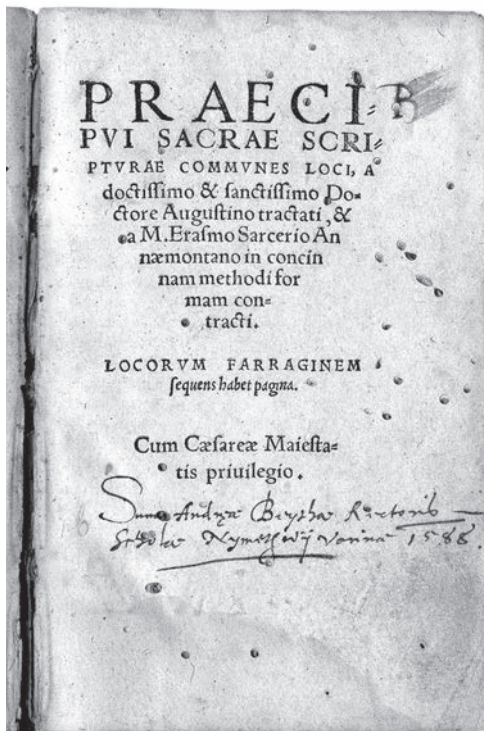
36 A fejedelmet, Báthory Istvánt (fejedelem: 1571–1596), 1576-ban lengyel királynak választották a lengyel rendek (1576–1586), így Erdélyt elhagyta, ahol egy úgynevezett Kormányzótanács gyakorolta a hatalmat. Ennek tagja lett Giczi János (†1589) is.

37 MAGYAR 1976, 117.

38 PAYR 1924, 199.

39 MAGYAR 1973, 59–66. (itt: 65.); vö.: MAGYAR 1976, 84–88.

40 MAGYAR 1973, 59–66.

Beythe András,
 németújvári
 rector könyv-
 bejegyzése, 1588
 (Güssing 2/53)

Az 1569 körül elkezdődött iskolai munka megkívánta legalább az iskolai könyvek jelenlétét. Természetes volt tehát a könyvtár gyors gyarapítása. Részben az ágostonosok könyveire alapoztak, de a főúr, Batthyány Boldizsár is nagy számban adományozott könyvet. Az iskola fennállásának teljes időszakában érkeztek Németújvárra exulánsok, akik magukkal hozott könyveikből adományoztak darabokat, vagy éppen a főúr vásárolta meg tőlük ezeket az iskola számára. Ezek az események az iskolai könyvtár történetéhez tartoznak, fogalmazzunk úgy, ez a könyvtár „külső” története.

A könyvtári gyűjtemény gyarapodásának a históriájában tehát a legnagyobb jelentőségű Batthyány Boldizsár gondos gyarapítása volt,⁴¹ de a protestáns iskola könyvtáráról alkotott képet kiegészítik

41 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

azok a könyvek is, amelyek – feltételezésünk szerint – Németújvárról elkerültek úgy, hogy valamelyik, a környéken tevékenykedő lelkész magával vitte azokat. Az Esterházy család ezen a nyugat-magyarországi területen a XVII. század elejétől jelentősen növelte birtokai területét. Az 1630-as évektől sok falu lakosságát katolizálták, és a falvakban maradt parókiális könyvtárak egy része a környék főúranak családi könyvtárába kerülhetett, és így Kismartonban, illetve Fraknón maradtak fenn. Köztük több olyan van, amely németújvári provenienciájú, vagyis Beythe István, Beythe András vagy éppen Batthyány Boldizsár bejegyzései találhatók meg bennük.⁴²

Iskolai használatú könyvek

A könyvanyag tartalmi érdekességeinek jellemzésére térve megállapíthatjuk, hogy a könyvek részletes elemzése hosszabb tanulmányt kíván. Most hangsúlyosan az oktatásban jól használható retorikai, logikai és grammatikai munkákat veszem sorra.

Az ágostonos szerzetesek, elhagyván az épületet, könyveiket, de egy részüket biztosan, hátrahagyták. Ma is számos kézirat, ősnymtatvány és korai XVI. századi kiadvány őrzi a bejegyzéseiket. De kerültek ide könyvek a közelben 1558-ban Zrínyi Miklós (1508–1566) által felszámolt pálos rendházból is, Monyorókerékről.⁴³ A kéziratok egy részét később a protestáns iskola könyveinek, illetve Johannes Manlius vándornyomdász kiadványainak kötésére használták fel.⁴⁴ A papír ősnymtatványok jobban megmaradtak. Ezek főként az egyházatyák korai kiadásának sorozatai (Johann Amerbach, Bazel), de olyan középkori szerzők művei is, amelyek szellemisége a *devotio moderna* személyes vallásosságát közvetítette. Kevés azonban az olyan könyv, amelyben az ágostonos rendház tulajdonjegye szerepel. A középkori kéziratok közül azokról feltételezzük, hogy az övéké volt, amelyekről biztosan tudjuk, hogy nem a ferencesekkel került a gyűjteménybe, vagy olyan

42 ZVÁRA, KKK IX, 2013.

43 Az itteni pálos rendhárról röviden: MAGYAR 1976, 76–79.

44 BORSA 1972.

ősnymtatványokról, amelyekben nem szerepelnek bejegyzések, amelyek igazolják, hogy valamelyik protestáns tulajdonosé volt a kötet, illetve, hogy a XVII–XVIII. században került Németújvárra. Ezek a könyvek, a protestáns iskola könyvtárával együtt, ahogy említettem, a mostani güssingi ferences rendház egyik termében található, együtt őrzik azokat a ferences rend későbbi beszerzéseivel. A mostani könyvtárról számos tanulmány szól,⁴⁵ de senki sem elemezte még külön a protestáns iskolában volt egykori könyveket. Pedig ezek, a kézírásos bejegyzések alapján, jól elkülöníthetők azoktól, amelyeket a ferences rend tagjai szerzeményeztek.⁴⁶

A személyes, elmélyült vallásosság a humanista tudósok számára éppen úgy fontos volt, mint a ferences szerzetesek szemében. A protestantizmus pedig éppen ebből a kettős hagyományból nőtt ki (elmélyült kereszténység, humanista gondolkodás). A humanista iskola (és a protestáns is) nagy hangsúlyt fektetett az *ars bene dicendi* művészetére. Olyan szerzőket olvastak az antikvitásból, illetve a kortárs, közel kortárs szerzőktől olyan szövegeket, amelyek stílusa ennek az eszménynek felelt meg, tartalmilag pedig mély erkölcsiséget sugallt. A németújvári iskolai könyvtár fantasztikus gazdagságú ebben a tekintetben. Az iskolai latin nyelv, illetve a retorika oktatása komoly olvasmányanyagra támaszkodhatott. Maga Erasmus Roterodamus is ezt képviselte tekintélyével, keresztény filozófiájának alpműveivel, az egyházatyák közül a görögökre (főként Órigenészre) való rámutatással, a Biblia mindenki számára való értékét a komoly filológiai gondossággal.

A Leuveni Egyetemen a XVI. század első felében jelentős számú szegényebb sorsú hallgató tanult (*pauperes*). Olyan közeg alakult tehát itt ki, amelyben csak gondosan kidolgozott módszerrel lehetett szó-

45 Monografikus jelleggel: MAGYAR 1980, 236–269.; PUMM 1992. A résztanulmányok bibliográfiai összefoglalását lásd: GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 269–272.

46 TABERNIGG 1972. Theodor atya elkészítette a könyvek katalógusát, részletesen leírta állapotukat, és a legtöbb kézírásos bejegyzést is elolvasta. Sajnos azonban sok mindent a címből, illetve a bejegyzésekből németre fordított, a magyar és a horvát nyelvű bejegyzéseket vagy kihagyta, vagy sok hibával olvasta.

noklattant tanítani, a hallgatók családi hagyományaira nem lehetett építeni. Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniusszal kortárs tudósok munkái szolgálták a cél megvalósításának alapvető munkáiként. Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius (Oláh Miklós barátja), Cornelius Crocus.⁴⁷ Ezen szerzők művei sorra fellelhetők Németújváron. A leginkább figyelemreméltók Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt, 1487–1558), *Cornelius Crocus* (1500 k. – 1550) és Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568) drámái, a humanista moralitás irodalom mesterművei.⁴⁸ Ezek a kis terjedelmű nyomtatványok, drámák többször sokdarabos kolligátumokban maradtak fenn, amelyekben nemcsak az említett németalföldi humanisták drámái, hanem sok wittenbergi, illetve más protestáns iskolai színjáték is szerepel.

Ismert, hogy a klasszikus filológus és a történetfilozófus Philipp Melanchthon hatása meghatározó a fiatalokra nézve a wittenbergi egyetemen.⁴⁹ Gyakran idézik a *Praeceptor Germaniae* mondását a görög tragédiák olvasásának fontosságáról, mert szerinte a görög tragédiák tanulmányozása erkölcsi szempontból a bibliai stúdiumok után a legfontosabb dolog.⁵⁰ A németújvári iskolában az antik drámaírók szövegei kézbe vehetők voltak, nem csupán iskolai, hanem komoly humanista filológiai apparátussal ellátott kiadásokban.

A XVI. századi, magyarok által is látogatott képző intézmények sorából kiemelkedik Johann Sturm (1507–1589) strassburgi *Academiája*.⁵¹ Sturm *ars poeticája* szerint a tudás és az ékesszólás elsajátításának végső célja a kegyes és tudatos vallásosság elmélyítése.⁵² Ez a program tökéletesen összecseng Erasmus vagy Melanchthon tanításának lényegével. A Sturm által kiadott szövegek (főleg Cicero), saját

47 MIERT 2011, 1–15.

48 GÜSSING 2/38; 3/88; 4/68; 7/61

49 SCHEIBLE, *Melanchthon...*, 1997; GOLTZ–MAYRHOFER, hrsg., *Luther and Melanchthon...*, 1998.

50 Lásd kötetünk 42. jegyzetét, és RITOÓKNÉ SZALAY 2001, 273–284.; RITOÓKNÉ SZALAY 2004, 259–263.

51 SCHINDLING 1977; SPITZ – SHER TINSLEY 1995; ECKHARDT 1944; SZABÓ BÉLA 2000; MONOK 2015a; SZABÓ A. 2015.

52 Lásd kötetünk 42. jegyzetét, és FATA 2012, 205–231.

munkái, csaknem teljességgel megvoltak Németújváron. A strassburgi mester életének végén összetűzésbe került az ortodoxszá váló lutheránus teológusokkal. Számukra Sturm túlságosan is toleráns, megengedő a nem lutheránus felfogásokkal kapcsolatban. Kollégája, Johannes Pappus (1549–1610), strassburgi teológus ellen írott művei éppúgy megvoltak a Vas megyei falu iskolájában, mint ennek válasza vagy Pappus védőinek, Johann Marbachnak, Lucas Osiandernek vagy Jacob Andreae-nek vitairatai az ügygel kapcsolatban.⁵³

És ezzel el is értünk oda, hogy a XVI–XVII. század fordulójának legújabb könyvei közül már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alapművei találhatók a ferences rendházban megőrzött könyvek között, hanem a teológiai vitairodalomnak a Magyar Királyságban másutt nem ismert gazdagságával találkozhatunk.

Sturm utódja, Melchior Junius (1545–1604) például csak egyetlen könyvvel szerepel a katalógusban,⁵⁴ jóllehet a magyar diákok közt is népszerű volt.⁵⁵ A *retorikát* gyakran magyar vonatkozású tematikán keresztül tanította (a beszédek vagy a levélírás nemei).⁵⁶ Persze, ez nem jelenti azt, hogy a Juniusszal kortárs iskolai logikai viták frissessége ne lenne megállapítható a németújvári könyvanyagban. A Szent Bertalan-éjen meggyilkolt Petrus Ramus (1511–1572) művei megvannak, főként halála utáni kiadásokban, illetve a vele folytatott vitákkal egybekötve. Johann Piscator (1546–1625), az elzászi református teológus is vitakozott vele, de főként William Temple (Tempellius, 1555–1627).⁵⁷ A ramista Fridericus Beurhusius (1536–1609) Ramust Melanchthonnal összehasonlító (*dialectica*) műve is forgalomban volt

53 GÜSSING 4/84; 6/151; 6/152; 7/189.

54 *Politicarum Quaestionum centum ac tredecim, in eloquentiae studiosorum gratiam, styllum exercere cupientium, selectarum...*, Francofurti, Lazar Zetzner, 1606 (GÜSSING 9/85).

55 MONOK 2017a.

56 Juniushoz hasonlóan a strassburgi egyetem történelemtanára, Matthias Bernegger is magyar témákat dolgoztatott fel a Magyar Királyságból, illetve Erdélyből érkezett hallgatókkal. Vö. RESTÁS 2009, 66–70.; vö. még KECSKEMÉTI G. 2010, 430–438.

57 GÜSSING 5/176; 7/122; 3/103; 4/53.

a nyugat-magyarországi falusi iskolában,⁵⁸ összekötve Johannes Riger (?–1605) elemzésével. A XVI. század második fele másik leginkább meghatározó logikai rendszerének megalkotója Bartholomaeus Keckermann (1572–1608) valamennyi alapműve megvolt Németújvárt, ahogy az őt támadó lengyel Adam Goslavusé vagy a quedlinburgi Martinus Titiusé (1585–1635) is.⁵⁹ De Keckermann nem csak a logikai munkájával váltott ki vitákat. Nem szélsőséges kálvinizmusa is ellenzőre talált; a Batthyányak iskolájában a jénai Albertus Grawerus ellene írott munkái voltak meg.⁶⁰

Johannes Riger említésével kapcsolatosan ide kívánkozik egy megjegyzés a könyvtár erkölcsstani műveiről.⁶¹ Az *ethica* oktatása általában nem külön tantárgyként történt, hanem az ókori szerzőktől kezdve a Biblián át a kortárs filozófusokig mindennel kapcsolatosan felbukkanó kérdés lehetett. Elég nehéz Ciceróról vagy éppen Arisztotelészről beszélni úgy, hogy az erkölcsstani nézeteit megkerülje a tanár. Riger egyik alapműve is éppen Cicero-értelmezésekkel van tele. Az a jelenség azonban megjegyzést kíván, hogy a XVI–XVII. század fordulójának nagy erkölcsstani rendszereit megalkotók neve nem, vagy alig fordul elő a könyvek szerzőségi adataiban. A Magyar Királyságban az egyik legnépszerűbb szerző, Justus Lipsius könyvei közül nem találunk egyet sem Németújváron. A magyarországi politikai gondolkodás története kutatásának koncepcióját kidolgozó Bene Sándor sok nevet sorolt fel,⁶² mint akik etikai szempontok szerint meghatározták a társadalomra vonatkozó politikai nézeteket, ezek egyike sincsen jelen jól láthatóan a Vas megyei iskolában. Jelen van a bázeli jogász Cicero-kommentárok alapján írt erkölcsstana – iskolában kiválóan használható mű –, Johann Thomas Freigiusé (1543–1583)⁶³ és két wittenbergi klasszikus: Philipp Melanchthon, majd a kései utódja, Balthasar Meisner (1586–1627).⁶⁴ Rajtuk kívül két második vonalbeli witten-

58 GÜSSING 4/53.

59 GÜSSING 4/48; 8/57; 8/58; 8/138; 8/85; 8/168.

60 GÜSSING 7/162; 8/165.

61 DREITZLE 2009, 320–378. (itt: 362.)

62 BENE 2007, 50–64.

63 GÜSSING 7/92.

64 GÜSSING 3/78; 6/75; 9/102.

bergi tanár tézisei szerepelnek a katalógusban, Henricus Velstenius (? – 1620 k.) és Nicolaus Hunnius (1585–1643).⁶⁵ Utóbbinak magyar királyságbéli diákjai is voltak, ezek téziszüzetei is elkerültek Németújvárra (a pozsonyi Wolfgang Tschater, illetve az érsekújvári Johann Ritsch).⁶⁶ Ennek a kitérőnek a tanulsága úgy általánosítható a Magyar Királyság és Erdély kora újkori olvasmányműveltségével kapcsolatosan, hogy a XVI. század végéig valóban jelenlévők az európai jelentősebb szellemi áramlatok kidolgozóinak a művei, de a XVII. században egyre gyakoribb az a jelenség, hogy a mai filozófiatörténeti, művelődéstörténeti összefoglalásokban szereplő „nagy nevek” eszméi a kortárs befogadástörténetben a tanítványok vagy a másod-, harmadvonalbéli közvetítőkkel voltak jelen.

És térjünk most vissza az iskolai munka alapjaihoz, a *grammatica* oktatásához! Nem egyszerűen nyelvtan vagy nyelv tanításáról volt szó egy humanista iskolában – magam a németújvárit *humanista iskolának* tekintem. A műveltség alapja a nyelv szemlélete volt, és a nyelvet nem lehetett az adott kultúra ismerete nélkül megtanulni. Ugyan buta kérdés manapság azt kérdezni „miért mondják úgy”, de a válaszban benne van a másik kulturális csoport mentalitás- és művelődéstörténete. A humanisták erre a kérdésre is választ akartak adni. Nincsen nyom arra nézve, hogy hébert tanítottak volna Németújvárt. Sebastian Münster (1488–1552) és Johannes Avenarius (1516–1590) héber grammatikái, illetve héber szómagyarázatai is inkább a tanárok biblikus ismeretei pontosításához kellettek. Avenarius más munkái alapvetően a lelkiségi irodalomhoz (Erbauungsliteratur) kapcsolódnak, és ezekkel az iskolai könyvtár ilyen hagyományát folytatja.

Hogy görögöt tanítottak-e? Nem tudjuk. Elvileg lehetséges. A görög nyelvről számos munka rendelkezésre állt, jobbra grammatikák. Most csak az impozáns névsort hozom erre példának: Urbanus Bellumensis, Aldus Manutius, Franciscus Vergara, Philipp Melancthon, Antonius Niger, Martinus Crusius, Nicolaus Clenardus, Michael Neander, Johannes Frisius⁶⁷ – vagyis lényegében a legtöbb XVI. szá-

65 GÜSSING 8/167 (kolligátum)

66 RMK III. 1092, 1104 (GÜSSING 8/167 – kolligátum)

67 GÜSSING 7/193; 3/135; 4/85; 8/54; 5/80; 6/31, 6/49, 8/2, 8/52; 4/64; 5/16; 6/99.

zadi komoly munka. Tegyük hozzá rögtön, hogy Beythe István és fia, Imre is fordított görög szövegeket, nem magyarra, hanem latinra. Előbbi Démoszthenészt fordította,⁶⁸ fia pedig Homéroszt.⁶⁹

A latin grammatikák – Leonhard Culman (1497–1562) és Sigismundus Lupulus (?–1582)⁷⁰ – mellett minden fontosabb, a latin nyelvvel kapcsolatos munka kézbe vehető ma is Németújváron. Az ókori szerzőktől (Theodor Gaza) kezdve a nagy humanistákon (Lorenzo Valla, Erasmus, Jodocus Badius) át a XV–XVI. századi egyetemi szerzőkig. A „grammaticae artis compenium”, a „grammatica figurae” (Valentinus Erythraeus), az „ars grammaticae” (Alexander de Villa Dei, Johannes Camerarius, Thomas Linacre, Heinrich Bebel, Johannes Despauterius), a „de ratione studii grammaticalis” (Joachim Fortius Ringelberg) címetől a „grammatica speculativá”-ig (Blasius Pico Fonticulanus) számos könyvet és kiadást sorolhatnánk fel.

Az oktatásban közvetlenül használható anyagról összegzően elmondható, hogy az nem az iskolák számára nyomtatott könyvekből áll. Az ókori szerzők kiváló, humanista vagy késő humanista *editiói* álltak a tanárok és a diákok rendelkezésére. Erős a *grammatica* és a *logica* humanista reprezentációja is. Azt mondhatjuk, hogy a *grammatica* esetében a XVI. század végéig, de a logikát tekintve az iskola megszűnéséig a legmodernebb nézetek is megismerhetők voltak Németújváron. Ahogy általában a Magyar Királyság olvasmányanyaga a XVII. században visszateologizálódik, vagyis arányaiban a teológiai olvasmányok mennyisége megnő, ezt tapasztaljuk a Batthyányak iskolájának könyvtári anyagán is. Igaz, ez utóbbi a teológiai kérdéseket tekintve nagyon összetett, semmilyen értelemben nem vált ortodoxszá.

Mostani fejezetünk bevezetőjében említettük, hogy a Dunántúlon a két nagy protestáns felekezet intézményes elkülönülése kései egyháztörténeti jelenség. Csábító lenne összhangba hozni ezt a németújvári iskolai könyvtár heterodox összetételével, kiváló humanista megalapozottságával, de ez a gazdagság, a nyitottság, a humanista szemlélet inkább köszönhető a Batthyány családfők jó érzékű művelődéspolitikai-

68 GÜSSING 8/88.

69 GÜSSING 7/190.

70 GÜSSING 2/80; 5/60.

kájának, tudományos és kulturális érdeklődésének, és talán elsősorban az udvari környezetnek, amely folyton változott, és mindig új, és más szellemi arculatot hozott Németújvárra. A Beythe családtól sok minden maradt itt, az iskolai használatú anyag színvonala, azt hiszem, nekik is köszönhető.

A könyvtár teológiai arculata

A ma Güssingben, a ferences rendház könyvtárában őrzött régi könyvállományról tulajdonképpen soha, senki nem mondta meg, hogy végül is ez a könyvanyag, így együtt, minek nevezhető. Ma biztosan: „*Franziskanerbibliothek in Güssing*”.⁷¹ Többféle elnevezés él azonban a szakirodalomban: „Batthyány-könyvtár”; „A protestáns iskola könyvtára”; „Ferences könyvtár”. Utóbbi nem kétséges, és, miután ennek a XVIII. századból fennmaradt három katalógusa,⁷² ez a történeti réteg jól elválasztható a ma is az épületben őrzött régi könyvanyagtól. Az első katalógusban (1742) ugyanis azok a könyvek, amelyeket nem a ferences rend Németújvárra települése után szereztek be, nem nagyon szerepelnek. Akkor sem, ha egyébként a ma is meglévő könyvekben sokszor találkozunk a XVII. századi ferences könyvtári bejegyzésekkel is („*Conventus Nemetujvariensis*”). A protestáns teológia semmiképpen sem szerepel, ugyanakkor az olyan tematikus csoportokban, amelyek konfesszionálisan kevésbé jellemezhetőek, jelen vannak olyan könyvek is, amelyek 1630 előtt már Németújváron voltak. Ilyen tematikus csoport például az, a korabeli szakrendi kialakítások között egyedülálló egység, mint a „*opera Ciceroniana*”, továbbá az „*Oratores*”, de ugyancsak a „*Historici et Chronologi*”, illetve a „*Juristae*” is. A ferences, 1742-es katalógus külön sorolja fel a „*Scholasticos libros*”-t, és eb-

71 MAGYAR 1980.

72 ZVARA, ADATTÁR 19/3, 2008, 230–259. (1742, 1743, 1744); 1779-ben teljes katalógus készült (Štátny archív v Bratislave, Františkáni v Güssing, Ladula 10, Extra ordinem, Nr. 1.), ennek egy 1780-ból való másolata is fennmaradt (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Batthyány család Levéltára, P 1313, Batthyány-kéziratok, 268. csomó, Fol. 1247r–1308r).

ben számos olyat is említenek, amelyek éppen Batthyány Boldizsár⁷³ vagy a XVI. századi protestáns lelkészek bejegyzését őrzik.⁷⁴

A XVI. századi iskolai könyvanyagot vizsgálva világossá vált, hogy ezek protestáns iskolai könyvek, vagyis helytálló a „protestáns iskola könyvtára” megjelölés is. Ezek között a könyvek között is sok akad, amelyek az iskolát alapító főúr tulajdonjegyét hordozzák, vagyis Batthyány Boldizsárét. Őrajta kívül más, protestáns személyeket (lelkészek, tanárok) is.

Az iskolai könyvtárakban a „Tanári könyvtár” csak a XVIII. század végétől vált el a „Diák könyvtár”-tól, ahogy a könyvanyag megnőtt, és ahogy főállású könyvtárosokat kezdtek alkalmazni.⁷⁵ Ennek megfelelően a korai újkori Magyarországon ritka az olyan „iskolai könyvtár”, amelynek állománya a tankönyvként használt kötetekre, szövegkiadásokra és a diákok által is könnyen értelmezhető történeti, földrajzi művekre korlátozódott volna. Vannak jelek ugyanakkor, hogy az iskola könyvtárát nem akarták teljesen heterogén összetételűvé tenni, illetve a diákságot távol akarták tartani – ahogy vélték – a koruknak nem megfelelő olvasmányoktól. A brassói, Johann Honter-féle iskola például szorosabban véve iskolai könyveket gyűjtött, és a magánszemélyek adományai is ilyen jellegű anyagra koncentráltak.⁷⁶ Említhetjük a trencsényi evangélikus iskolának adott könyvek jegyzékét (Forgách Imre adománya),⁷⁷ amely ugyancsak egy színvonalas, de iskolában jól használható kis könyvtár. Érdekes az a jegyzék is, amely a beszercebányai *bibliotheca publica* anyagából kiválogatott „*libri scholastici*”, amelyeket átadtak az iskolának.⁷⁸

A nagyobb protestáns kollégiumok könyvtára (Debrecen, Sárospatak⁷⁹ vagy éppen Nagyenyed) persze jelentős teológiai anyagot is felhalmozott, és a könyvtárát a *senior* diákok kezelték, az ifjak korlátozás

73 MONOK–ÖTVÖS P.–ZVARA 2004.

74 ZVARA, KKK IX, 2013.

75 MONOK 2007.

76 MONOK 2017.

77 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 3–9.

78 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 13–16.

79 FEKETE – KULCSÁR GY. (=BURA) – MONOK – VARGA A., ADATTÁR 14, 1988, 7–137. (Sárospatak); 139–324. (Debrecen)

nélkül olvashatták a könyveket. Talán ezért is válogatta ki valaki a nagyenyedi kollégium könyvtára anyagából az angol nyelvű és a presbiteriánus gondolatkörben született könyveket.⁸⁰ A Magyar Királyságban és Erdélyben azonban sehol nem volt olyan könyvtár – tegyük hozzá, ma sincsen –, amelyik azt a luxust megengedhette volna magának, hogy a maga anyagi erejéből tematikus arculatot alakít ki magának.

Akkor tehát, amikor a németújvári protestáns iskola diákjai és tanárai rendelkezésére álló könyvtár teológiai arculatáról beszélünk, tudnunk kell azt, hogy az ilyen arculat kiszolgáltató volt az adományozók ízlésének, műveltségének, kulturális horizontjának. Vagyis nem a vezető tanár vagy az udvar lelkésze alakította ki ezt. „Keletkezett”, ahogy az egyes a könyvadományok megérkeztek. Aztán persze az egész potenciális olvasmányanyagként szolgált. És sokszor valóban olvasták is a könyveket. Meggyőződésem, hogy egy-egy könyvtár tematikus összetétele akár évszázadokra eldöntötte a környék olvasmányízlését. Erre több esetben magam is utalást tettem (Sárospatak és Debrecen összehasonlításakor),⁸¹ de mások is erre a megállapításra jutottak.⁸² A könyvek használatáról természetesen külön kell tájékozódni. Önmagában az, hogy potenciálisan rendelkezésre állt az olvasmány, nem biztos, hogy hatott is. Ráadásul az olyan könyvek, amelyek – főként a XXI. századból nézve – „érdekesnek” tűnnek, nem biztos, hogy nem azért voltak meg, mert azokat valaki pusztán „érdekesnek” találta. Magam pesszimista vagyok abban a tekintetben is, hogy Bathány Boldizsár paracelziánus érdeklődésű lett volna, ahogy ezt újabban olvashatjuk.⁸³ Ugyanígy azzal, hogy egy württembergi exuláns, Johann Jacob Knaus weigeliánus és rózsakeresztes iratokat is magával hozott Németújvárra, és azokat – bár nem tudjuk biztosan – a protestáns iskolának ajándékozta, nem gondolom, hogy ez a szellemiség jelen volt a Vas megyei településen.⁸⁴

80 MONOK – NÉMETH (VÍSKOLCZ) – TONK S., ADATTÁR 16/2, 1991, 171–198.

81 MONOK 2009.

82 OLÁH R. 2016.

83 BOBORY 2005; BOBORY 2009; BOBORY 2019.

84 MONOK 2003; MONOK 2003a.

Ennél sokkal érdekesebb a kép. Az egyházatyák és a középkori teológia lényegében hiányzik, bár Szent Ágoston alapművei megvoltak, közülük a *Vallomások* különösen fontos egy protestáns iskolában is. A katolikus teológia szintén jelen volt, főként persze az iskola megalapítása (1569) előtti szerzők dominálnak, olyan kérdésekről írva, amelyek ismerete a teológiai műveltség alapjaihoz tartozott. Az ezekről a kérdésekről kifejtett vélemény jobbára a Biblia egyes részeinek magyarázatain keresztül nyilvánult meg, illetve ilyen formában van jelen a könyvtárban. Vagy egy-egy vita kapcsán úgy, hogy a katolikus szerző műve, illetve a rá adott protestáns (jellemzően lutheránus) válasz is megvan. Ilyen például Roberto Bellarmino (1542–1621) jezsuita kardinális műve a *Konkordienbuch* bírálatáról németül (Petrus Hansonius fordításában),⁸⁵ és az erre adott tübingeni, Jacobus Andreae (1528–1590) vezetésével adott lutheránus válasz (két példányban is).⁸⁶ Felbukkan katolikus szerző műve a lutheránus–kálvinista viták mentén is. Ilyen a jezsuita Martinus Becanus (1563–1614), II. Ferdinánd gyóntatója, aki ugyan kevésbé volt elviselő a lutheránusokkal kapcsolatban, mint a kálvinistákkal szemben, mégis az utóbbiak ellen írt műve található Németújváron,⁸⁷ igaz, az 1615-ből származó *supra-libros* nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy a könyv már a ferences rendház alapítása előtt is ott volt.

Martin Luther és Philipp Melanchthon művei jelenlétének vizsgálata önmagában is érdekes. Batthyány Boldizsár lutheránus szellemiségét könyvtárának összetétele is mutatja.⁸⁸ A főúrnak Luther művei németül és latinul is megvoltak. Erről a kérdésről könyvünk Luther, illetve Melanchthon befogadástörténetét tárgyaló fejezetében már írtunk, de itt megismételjük ezt azért, hogy az iskolai könyvtár teológiai anyagának képe egy fejezetben legyen jelen. „A wittenbergi, Melanchthon által szerkesztett latin nyelvű *Opera omnia* mellett a *Genesis-kom-*

85 A jegyzetek terjedelmét szétfeszítené, ha minden említett könyv címleírását is itt közölnénk. A katalógus kiadása folyamatban: MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2019. A helyszínen kézbe vehető: TABERNIGG 1972. Most csak a könyvek rakatári jelzetét közöljük: GÜSSING 4/169. (VD 16 B 1623)

86 GÜSSING 4/205; 5/124. (VD 16 A 42)

87 GÜSSING 9/71.

88 MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

mentár, a *Methodus doctrinae*, a *Confessio fidei*, a Johann Eckkel való vita négy darabja, németül pedig számos apró kiadvány (*Sendbriefe*), a pápa ellen írott traktátusa, illetve újszövetségi könyvek kommentárjai voltak meg könyvtárában. Melanchthon művei közül az Artemidórosz-álmoskönyvhöz írt jegyzetek, a *Carion-krónika* kiadása, a *Synopsis doctrinae*, az úrvacsorával kapcsolatos ítéletei, illetve az összes művek három kötete állt Batthyány rendelkezésére saját könyvként. Persze, ennél több könyvet is megszerzett, hiszen unokája, a katolizált Batthyány Ádám könyvtárában még 1651-ben is találunk Melanchthon *Grammatica*, illetve egy Luther-biblia-kiadást. Ezeket pedig a katolikus főúr biztosan nem maga vásárolta. Az iskolai könyvtárban⁸⁹ Melanchthonnak csaknem minden teológiai, egyházszerzői munkája megvolt, érdekes módon a filológiai munkássága nem reprezentált (véltetően azokat a könyveket a patrónus főúr az udvari könyvtárban tartotta). A legkorábbi Luther-kiadás egy 1520-ban Lipcsében megjelent mű, *Sermo de praeparatione ad moriendum*. Ezt időben követően Luther csaknem összes műve dokumentálható az iskola könyvtárában. Ez a gazdagság köszönhető a családfők (Batthyány Boldizsár, Ferenc) folyamatos támogatásának, a Beythe család tagjainak (István, András, Imre),⁹⁰ akik az udvar környezetében éltek, a Batthyány-birtokokra érkező számos – bajorországi, stájerországi, württembergi, csehországi stb. – exuláns lelkésznek.⁹¹

Nem mondható ez el a helvét teológia képviselőiről. Jean Calvin mindössze a Jób könyvéhez írt magyarázatának két kötetével van jelen, németül (Casparus Olivetanus fordításában).⁹² Ulrich Zwingli (1484–1531) két munkája volt kézbe vehető, a *De vera et falsa religione*, valóban alapmű, és egy evangéliumkommentár.⁹³ Henricus Bullinger (1504–1575) több munkája van jelen a polcokon, evangélium- és Jeremiás könyvének magyarázataitól kezdődően, a zsinatról, a keresztény tökéletességről és a tévedések eredetéről írt munkája lehetett

89 TABERNIGG 1972. MAGYAR 1976. 236–269.; PUMM 1992.

90 ZVARA, KKK IX, 2013.

91 MONOK 2003; MONOK 2003a

92 GÜSSING 5/150; 5/151.

93 GÜSSING 6/101, illetve utóbbi 6/184.

ismert Németújváron.⁹⁴ Théodore de Bèze (1519–1605) munkássága sem túlzottan reprezentált, az Újszövetség-kiadással, egy grammatikával és két könyvvel, utóbbiak a válásról és a poligámiáról szólnak.⁹⁵ A korai helvét reformátorok közül említhető még Caspar Megander (1495–1545) neve is, akinek Pál leveleihez írott kommentárjai voltak az iskola könyvei közt.⁹⁶ Rögtön megemlítem, hogy a református teológusok könyveinek nagyobb része Beythe István bejegyzését őrzi, más részük a württembergi exulánsokkal érkezett.

Anélkül, hogy a lutheránus teológián belüli irányzatok képviselőit részletesen felsorolnám, megjegyzem, hogy a németújvári iskola könyvtárában ez az anyag valóban gazdag. Jellemzésére hármas utat választottam. Először megemlítem azokat, akik az említett helvét szerzőkkel vitatkoztak. Ezután jelzem a gnesiolutheránusok és filippisták közötti viták résztvevőinek könyveit – nem feledkezve meg a köztük közvetítő teológusok, így Jacobus Andreae (1528–1590), Martin Chemnitz (1522–1586), Nikolaus Selnecker (1530–1590), Andreas Musculus (1514–1581) vagy David Chytraeus (1530–1600) említéséről –, majd legvégül a főleg tübingeni, ortodox lutheránus teológia túlsúlyát emelném ki, neveikkel. Utóbbiak már azon teológusok, akik a XVII. század 20-as, 30-as éveiben haltak meg.

Jelen van néhány nonkonformista szerző is, de főleg a kritikájuk. Caspar Schwenckfeld (1490/91–1561), Valentin Weigel (1533–1588) nevét említeném. Hasonlóan tehetem Francesco Stancaróval (cca. 1501–1574) kapcsolatban is, igaz, neki egy Bullinger-ellenes irata, illetve egy Andreas Osianderrel (1498–1552) való véleményváltása ismerhető a könyvtárból.

Fontos, hogy csak a teológiai arculat első olvasatban látszó jellegzetességei kiemelésére vállalkozom, egy mélyebb elemzés egyrészt nagyobb teológiai jártasságot, másrészt könyvnyi terjedelmet igényelne. Nem foglalkoztam a számtalan prédikációgyűjteménnyel sem, bár megemlítem, hogy a legtöbb ezek közül is lutheránus szerzőtől származik.

94 Az említés sorrendjében: GÜSSING 7/214, 4/585, 4/51 (egy másik példány: 6/198), 3/84, 6/169.

95 GÜSSING 3/49; 7/193; 3/85.

96 GÜSSING 6/184.

Kifejezetten Jean Calvin elleni irat kevés van, általában a *calvinismus* ellen írnak többen. Tilemann Hesshus (1527–1588) Bezát és Calvint is támadja,⁹⁷ hasonlóan Wilhelm Holderhez (1523–1587).⁹⁸ A fő vitapartnerük azonban Johann Wigand (cca. 1523–1587), akinek csaknem valamennyi műve megvolt Németújváron. Ugyan harmadik írócsoportként említettem az új generációt, de a *calvinismus* elleni iratok többsége tőlük származik, így itt jelzem őket: Aegidius Hunnius (1550–1603), Balthasar Mentzer (1565–1627), Caspar Finckius (1578–1631), Johann Baptist Weiganmeir (1587–1629), Simon Gediccius (1551–1631), ifjabb Andreas Osiander (1562–1617), de idézhetem a magyarországi származású Albert Grawert (1575–1617) is.

Azok közül, akik kifejezetten Ulrich Zwingli ellen írtak, már többük könyve jutott el a Magyar Királyság nyugati végén lévő faluba. Johann Wigand (cca. 1523–1587), Johann Marbach (1521–1581), idősb Lucas Osiander (1534–1604), Johannes Magirus (Koch, 1537–1614). A névsorból látszik, hogy olyanok is vitatkoztak vele, akik az ortodox lutheránusokkal sem mindenben értettek egyet.

Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) csaknem minden munkája elérhető volt az érdeklődők számára Németújváron. Az *adiaphorista vitában* ő Melanchthon ellen foglalt állást az új egyházrendtartás és a hagyományos katolikus álláspont közeledésében lépést tevő *Lipcsei Artikulus* (1548) kapcsán. Utóbbi vitája vezetett azután az úgynevezett *augzburgi vallásbékéhez* (1555), majd oldódott fel a vita a *Formula Concordiae* elfogadásában (1577). A már említett, a Magyar Királyságban is tevékeny (Késmárk, Kassa) Albert Grawert kései kritikája is ott volt az iskola könyvtára polcain.

Az egyháztörténetben *majorista vitaként* ismert eszmecegerét Georg Majornak (1502–1574) a bűnbocsánat kérdését az emberi jó cselekedetekkel való összekötésére vonatkozó megállapításai provokálták. A gnesiolutheránusok a vitában mereven ragaszkodtak Luthernek a *sola fide* tanához, vagyis *csak a hit* az, ami a megbocsátást, végső soron a megváltást eredményezi. Justus Menius (1499–1558) ebben a vitában is, ahogy majd az idősb Andreas Osianderrel (1497–1552) foly-

97 GÜSSING 3/34.

98 GÜSSING 7/161.

tatottban is, az ortodox oldalon szerepelt (*Osianderi vita*). A *majorista* vita egy ponton összekapcsolódott az úgynevezett *antinomista* vitával, amellyel kapcsolatban a németújvári iskolában Johannes Agricola (1494–1566) és a már említett Andreas Musculus nevezhető meg, mint a vitában részt vevők. A vita a törvények betartásának a kegyelemben való részesülésben játszott szerepéről szólt. A polémia megoldását ebben az esetben is a *Formula Concordiae* hozta, ideiglenesen.

További két olyan vitatkozás is lezajlott az ortodox lutheránusok és a filippista tábor közt, amely más összefüggésekben is ismert. A szabad/szolgai akaratról való eszmecsere elsősorban Rotterdami Erasmus és Luther párbeszédéként vonult be az egyetemi tananyagba. Jóllehet a lutheri pozíciót később az újonnan alakult egyházon belül is kritizálták. Közülük Németújváron Johann Pfeffinger (1493–1573)⁹⁹ és Victorin Strigel (1524–1569)¹⁰⁰ munkáival találkozhatunk (ez utóbbi disputát nevezi az egyháztörténet *synergetikus vitának*). Ennél ismertebb Luthernek, illetve az egész lutheránus tábornak a vitája a helvét hitvallást követőkkel az úrvacsora kérdésében. Érdekes, de a második vitatkozó generációból a helvét oldal munkái hiányoztak a Batthyány Boldizsár alapította intézmény könyvtárából. Sem Théodore de Bèze, sem Johannes a Lasco (1499–1560) vonatkozó művei nincsenek meg, de a filippista Albert Harden (1510–1574) – aki pedig a vitában részt vett – műveit sem találjuk. A lutheránus álláspontot ebben az úgynevezett *második Úrvacsora vitában* hárman képviselik az egykori Vas megyében: Johann Brenz (1499–1570),¹⁰¹ Nikolaus von Amsdorf (1483–1565) és Tilemann Hesshus.¹⁰² Utóbbiaknak ráadásul más munkái is jelen vannak, különösen Brenz volt népszerű a biblia-kommentárjaival. A vitában a lutheránus oldalon részt vevő Erhard Schnepf (1495–1558) is hiányzik, igaz, az ő fia, Theodor Schnepf (1525–1586) négy művével is ismertté válhatott.¹⁰³

99 GÜSSING 3/68.

100 GÜSSING 4/1, 4/21, 4/22, 4/92, 4/103, 5/27, 5/50, 5/51, 6/1, 7/62, 7/76, 7/88, 7/112, 8/139.

101 Csaknem minden műve megvan.

102 GÜSSING 5/191, 5/216, 8/168, illetve GÜSSING 3/81, 4/160, 6/199.

103 GÜSSING 4/191, 4/198, 5/125, 5/142.

A protestantizmuson, különösen is a lutheránus teológián belüli vitákon kívül természetesen a felekezetek közti véleménykülönbségeknek is számos példája található a könyvek között. Már a XVI. században, és nem csupán a protestáns oldalon, számos ellenérzést váltott ki a spanyol inkvizíció tevékenysége. A protestáns reformáció szellemi irányzatainak mindegyike kihasználta ezt az általános ellenszenvet. Egyetlen példát emelek ki, amely mutatja azt is, hogy az udvar főura, Batthyány Boldizsár, illetve udvari papja, Beythe István nem csupán a francia történeti eseményeket követte figyelemmel, hanem az ottani teológiai disputákat is. Más összefüggésben már bemutattuk ezt a kötetet,¹⁰⁴ most kifejezetten a kolligátumban szereplő szerzők szellemi arculatának jellemzése kedvéért veszem elő újra.

A kolligátum:

Coll. 1. Reginaldus Gonsalvius Montanus, *Sanctae inquisitionis Hispanicae artes aliquot detectae, ac palam traductae, Exempla aliquot, praeterea quae suo quoque loco in ipso operesparsa sunt, seorsum reposita, in quibus easdem Inquisitorias artes veluti in tabulis quibusdam in ipso porro exercitio inuiri licet...*, Heidelbergae, Michael Schirat, 1567.

Coll. 2. Antonius Arnaldus, *Philippica Antonii Arnaldi... Nomine Universitatis Parisiensis actricis in Jesuitas Reos. XII. et XIII. Julij MDXCIX, Ex Gallico Latina facta*, Sine loco, sine typographo, 1594.

Coll. 3. Beregszászi Péter – Thoracomynus Mátyás, *De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta, in quibus utriusque partis dissidentium argumenta, ad scripturae divinae canonem explorantur et iesuitis potissimum respondetur...*, Basileae, sine typographo, 1587 (RMK III. 759) – a nyomtatványnak csak a második fele van meg, a 347. oldaltól: Wolfgang Schreck, *Aduersus Authores Iuliani ut vocant pseudocalendarii Varadini impressi pro Anno 1585* – Beregszászi Péter, *Ventilatio scripti, Claudiopoli in Transylvania editi, quod inscriptum est, aduersus auctores Iuliani, ut*

104 GÜSSING 4/70. Ezt a kötetet részletesen elemeztük egy közleményben (MONOK – ÖTVÖS P. 2011), itt csupán ennek a közleménynek az összefoglaló tanulmányát rögzítem újra.

vocant Pseudocalendarij, Varadini impressi pro Anno 1585, Qua quidem Ventilatione perspicue et breviter declaratur, quod et quale sit illud genus hominum, qui sibi titulum Societatis Jesu vendicant, qui sint qui pseudochristum mortalibus obtrudunt quid de dierum obseruatione tenendum, quis sit et ubi resideat Magnus ille Antichristus, quid denique de Planetariorum Astrologia sentiendum sit...

– Beregszászi Péter *Ad Stephanum Aratorem Hendecasyllabus* – Beregszászi Péter, *Defensio ventilationum contra Calumnias Stephani Aratoris Iesuitae* – Beregszászi Péter, *Epistola ad Stephanum Aratorem Iesuitam*.

Coll. 4. Wilhelm Gnaphaeus, *Hypocrisis, De Hypocrisis praesertim pharisaicae falsa religione, ficta disciplina et supplicio deque Psyches... dotibus... Tragicomedia...*, Norimbergae, Leonhard Heusler, 1587.

A kolligátum első tagjának címlapján lévő bejegyzésekből kitűnik, hogy a kötet első tulajdonosa egy János keresztnévű ismeretlen volt. Tőle szerezte meg Istvánffy Miklós, aki 1570-ben Beythe Istvánnak ajándékozta. Tőle fia, Beythe András kapta meg, ő a nevet az említett János neve fölé írta, megakadályozva ezzel, hogy amaz azonosítható legyen.

A kolligátum első tagjáról, keletkezésének európai szellemi háttéréről Balázs Mihály írt alapvető tanulmányt, egyben Heltai *Hálójának* keletkezéstörténetét is megírta.¹⁰⁵ Feltűnő, hogy Beythe István ehhez a könyvéhez a XVI. század második felének jezsuitaellenes írásait kötötte. Miután a kolligátum második tagjának címlapján csak Beythe István tulajdonosi bejegyzése áll, és 1570 után megjelent kiadványok kerültek Reginaldus Gonsalvinus könyve mellé, biztosan Beythe István köttette össze ezeket. A kéziratok és nyomtatványok tematikus kötetekké rendezése nem volt idegen Istvánffy Miklóstól sem,¹⁰⁶ hiszen tudatosan készült magyar történeti munkája megírására, és ez egyes fejezetekhez külön gyűjtötte az anyagot.

105 BALÁZS M. 1993, 167–196.

106 BÓTA 1938, 11–12, 39–40.; VERONA 1957, 359.; BERLÁSZ 1961, 202–240.; BERLÁSZ 1974, 218–228.; COLTA 1983, 182–187.

A kolligátum második tagjának szerzője, Antoine Arnauld (1560–1619), a francia parlament ügyvédje a Sorbonne-on, ismert volt jezsuita- és spanyolellenességéről. Több pamfletet is kiadott „Egy francia Démoszthenész” (*Un Démosthenés françois*) és „Egy Párizsban maradt francia” (*Un françois retenu dans Paris*), vagy más álneveken. Írt egy *philippicát*,

Antiespagnol autrement Philippiques d'un Demosthenés françois, touchant les mœurs et ruses de Philippe roy d'Espagne pour envahir la couronne de France. Ensemble l'infidélité, rebellion et fureur des liguers parisiens et jésuites en faveur de l'Espagnol, Sine loco, sine typographo, 1592.

1592 és 1595 között több hasonló írása is megjelent. A kolligátumban szereplő latin fordítás forrása ez az említett filippika, továbbá egy 1594-ben megjelent, más pamfletjeit is összefoglaló írása volt.

Quatre excellents discours sur l'état présent de la France : le premier contient ce qui s'est passé depuis l'an 85 jusques en l'an 88, avec certaines lettres du roi et du duc de Guise ; le second continue l'histoire de ce qui est advenu depuis l'an 88 jusques en l'an 91 ; le tiers, intitulé : „la Fleur de lys”, réfute les impiétés et déguisements contenus en la déclaration du duc de Mayenne, publiée au mois de janvier 1593 ; le quatrième, intitulé : „l'Anti-Espagnol”, est une exhortation de ceux de Paris, qui ne se veulent faire Espagnols, à tous les Français de leur parti, de se remettre en l'obéissance du roi Henri IV, et se délivrer de la tyrannie de Castille, Sine loco, sine typographo, 1594.

A négy írás szerzői közül hármat azonosított a francia szakirodalom, de az is lehet, hogy valamennyi Antoine Arnauld írása. A két másik felmerült név: Michel Hurault sieur Du Fay és Pierre Du Fresne-Forget. Figyelemre méltó, hogy a latin fordítás ismereteink szerint nem található meg franciaországi gyűjteményben, míg a francia kiadások ritkák a német nyelvterületen (ahol a latin kiadás meglehetősen gyakori).

A kolligátum harmadik tagja, illetve a benne felvetett vita ismert a magyarországi szakirodalomban.¹⁰⁷ Az érdekessége az, hogy a nyom-

107 Összefoglalása, szakirodalommal, GYULAI É. 2005, 266.

tatvány első fele hiányzik, és nem került elő a könyvtár más köteteiben sem. Beythe István Beregszászi *Apologia pro ecclesiis reformatis* című írását vagy Thoracomynus Mátyás Krisztus természetéről írott traktátusait szándékosan kitépte volna egy könyvből, azért, hogy a magyarországi naptárvita jezsuitaellenes darabjait hasonló témájú írások mellé köthesse? Valami ilyesmi történt, hogy miért, nem tudjuk.

A kolligátum negyedik tagja ugyancsak inkvizícióellenes, *tragico-media*. A szerző, Wilhelm Gnaphaeus (1493–1568) a németalföldi humanizmus érdekes alakja, számos írása ugyancsak álneven jelent meg.¹⁰⁸ A legismertebb munkája a tékozló fiúról írt komédia: „*Comodia Acolasti titulo inscripta, de filio prodigo*”, amely először 1529-ben Kölnben, Johann Gymnicusnál jelent meg, számos kiadása Párizsban Christian Wechel hugenotta nyomdásznál, franciául. Ismert álnevei Gulielmus Fullonius, Guilielmus Hagensis és Guillaume Le Foullon voltak. A *De Hypocrisis* című tragikomédiája négy kiadásban ismert. 1544-ben megjelent Heidelbergben és egy ismeretlen helyen is, majd 1564-ben Wittenbergben, és végül a kolligátumban szereplő kiadásban, 1587-ben Nürnbergben.

Az eddigieknél is modernebb, korszerűbb teológiai anyagot a harmincéves háború kezdetén érkező menekültek hozták magukkal Németújvárra, vagyis nagyjából 1620 és 1628 között (Batthyány Ferenc halála). Az iskola azonban csak 1634-ig állt fenn, vagyis ezek a kiadványok – ráadásul a tényleges idekerülés évét sem ismerjük – már nem kerültek használatba. Potenciálisan sem, hiszen a ferences rendház egyik helyiségében őrizték őket (ahogy ott vannak a mai napig). Az érdeklődő lelkészek persze találkozhattak egyik-másik kötettel, de azt hiszem, tényleges hatást már nem fejtettek ki.

A teológiai anyag jellemzése végén még egy kérdést említek meg. Az utóbbi negyed évszázadban több tanulmány foglalkozott a filippista szerzők erős nyugat-magyarországi – főleg kőszegi – jelenlétével. Az eddigiekből is láttuk, hogy Németújváron is jelentős mennyiségben voltak olyan könyvek, amelyek szerzője, szerzői közreműködője a lutheránus teológiai vitákban a filippista oldalon állt, vagy legalábbis a toleránsabb táborhoz tartozott, mint közvetítő. Philipp Melanch-

108 STOLZENAU 2003, 6–8.; RÄDLE 2000, 221–249.

thonról, Georg Majorról, Andreas Osianderről már tettünk említést. Az ifjabb Caspar Crucigert (1525–1597) azért hagytam a végére, mert két, Melanchthon műveivel kolligátumban fennmaradt irata is megtalálható a könyvtárban. Az egyik Flacius Illyricus-, a másik Schwenckfeld-ellenes irat.¹⁰⁹

A XVI. század, illetve a századforduló protestáns teológiai vitái tehát részletesen megismerhetők a németújvári iskola könyvtárában. A legtöbb könyv akkor került oda, amikor Beythe István a maga lelkiismereti, illetve intellektuális harcát vívta, melyik hitvallást válassza. Számára és más útkeresők számára is nagyszerű olvasmányanyag gyűlt össze, hogy irányt találjanak.

De térjünk vissza a fejezet kezdetén feltett kérdéshez! Kell-e teológiai vitaanyag egy iskolai könyvtárba? Mármost kellene-e ezek a könyvek a diákoknak? A mai napi válasz garantáltan az, hogy: minek? Persze a válasz nem ilyen egyszerű, mert a tanároknak biztosan fontosak, a környék lelkészeinek is. A diákok számára pedig nem létezhet felesleges ismeret. Az alapozáshoz is megvoltak a könyvek. És nem egyszerűen a katekizmusokra, az egyházi rendtartásokra gondolok, de még nem is csak a sok „*margaritae theologiae*” vagy „*Loci communes theologici*” szöveggyűjteményre. Ahogy említettem: a vallásújítók, újabb egyházak szervezőinek alapvető, programadó írásai is fellelhetők a polcokon, hasonlóan ezek *opera omnia* kiadásaival. Az említett szerzők munkái, az ezekben kifejtett tételek, állítások, programok értelmezéséhez, az újabb és újabb kompromisszumok megértéséhez adnak segítséget.

Az exulánsok könyvei

Már Batthyány Boldizsár (1537–1590)¹¹⁰ idején is számos exuláns érkezett a németújvári udvarba. A karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain, és minden bizonnyal a szükség kényszerítette őket,

109 Vö.: KOKAS 1991; MONOK 1995, MONOK 1996.

110 IVÁNYI B. 1983, 389–435.; MONOK – ÖTVÖS P. – ZVARA 2004.

hogy könyveik egy részét eladják. Vagy, cserébe a szíves vendéglátásért, néha munkalehetőségért, könyveket ajándékoztak a családi könyvtárnak, illetve a főúr által patronált protestáns iskolának. Néhányukat tulajdonosi bejegyzéseik alapján ismerjük: Jakob Radkespurge aus Strassgand bei Graz, Jeremias Homberger aus Graz, Matthias Madl aus Ilz. A nagyobb, vallása miatt vándorútra kényszerült csoport azonban – a könyvbejegyzések tanúsága szerint – a harmincéves háború kitörése utáni első években érkezett a Batthyány-birtokokra.

A család feje ekkor Batthyány Ferenc (1573–1625) volt, aki apjának lutheránus vallását, a jelek szerint, kálvinistára cserélte.¹¹¹ Ismételjük, hogy a nyugat-magyarországi területen a két protestáns vallás egyházi elkülönülése véglegesen csak a XVII. század elején történt meg.¹¹² Ekkor a Batthyány-udvarban tevékenykedő lelkészek többsége a helvét irány mellett döntött. Koltai András a Batthyány Ferenc halálát követő időszakot (Ádám fia katolizálásáig) „evangélikus fordulat”-ként mutatja be, utalva arra a vitára, amely a helvét irányultságú férj és a lutheránus feleség között volt.¹¹³

Batthyány Ferencnek a könyvtárat gyarapító tevékenységéről az a hagyományos kép él a szakirodalomban, hogy gondot viselt a könyvekre, de apjának bibliofil hajlama hiányzik belőle.¹¹⁴ Balassi Bálinttal való kapcsolata, barátságuk, a költő verseinek felhasználási módja természetesen joggal sejteti, hogy apjához mérhetően művelt.¹¹⁵ Sajnos nem maradtak fenn levéltári dokumentumok a családi és az iskolai könyvtár gyarapodásáról, feltűnő azonban, hogy nagyon sok könyv (közel 500) Batthyány Ferenc idején került az iskolai gyűjteménybe. Ezek egy része csehországi provenienciára utal.

A csehországi könyveknek a családi bibliotékába kerülése teljesen természetes, hiszen 1607-ben Batthyány a cseh főnemesség egyik legjelentősebb családjából, a Lobkoviczból nősült. Felesége, Lobkovicz Poppel Éva (1585?–1640) a család Poppel-ágának lutheránus alágából

111 KOLTAI, KKK IV, 2002, 5–12.

112 A helyzet átfogó jellemzésére lásd: KOKAS 1991, 15–22.

113 KOLTAI, KKK IV, 2002, 16–20.

114 KOLTAI, KKK IV, 2002, 8–12. foglalja össze az eddigi szakirodalmat.

115 ECKHARDT, sajtó alá rend., *Balassi Bálint...*, 1951, 397.

származott. Ez az ág már a Széchy családdal is rokonságban állt. A németújvári és a rohonci udvarban több stájer vagy cseh főnemes család leányai nevelkedtek (Dietrichstein, Lamberg, Mansfeld), számuk különösen a fehérhegyi csata után nőtt meg, amikor sok főnemesnek is menekülnie kellett Csehországból.¹¹⁶

Ugyanígy érkeztek protestáns lelkészek is, akik minden bizonnyal könyveket is hoztak magukkal. A családi könyvtár darabjairól nincsen információnk, de a helyi (Németújvár) protestáns iskola könyvtárában sok csehországi bejegyzésű darab található. Nem tudjuk persze, hogy ezek egykori tulajdonosai személyesen tartózkodtak-e a Batthyány-udvarban, vagy esetleg egyikük hozott több könyvet magával, a számottevő jelenlét mindenképpen feltűnő. Ilyen nevek: Adam Scheurlius „Pastor Exul ex Hosterlitz”, Friedrich Schrötter aus Budweiss, Benedictus Dresingius, Laurentius Biernus, Hanns Kurtz vagy Andreas Labocher.

Egy másik exuláns kör kitapinthatóan Ober-Bayern, illetve Ober-Pfalz területéről érkezett a XVI. század második felében, majd a harmincéves háború kitörésekor. Valószínűleg ők hozták magukkal az egyéb bajorországi bejegyzéseket is tartalmazó köteteket. Olyan neveket említhetünk közülük, mint Leonard Kröll aus Moosberg (Mosbach?), aki Szalónakon lelkészi állást is kapott,¹¹⁷ az ambergi Johannes Aelfens, a nürnbergi Melchior Apelius, aki ugyancsak alkalmazást nyert mint lutheránus lelkész Kirchdorfban,¹¹⁸ a hammelburgi Philipp Jakob Bohrinus. Ober-Pfalzból említhetjük a pleisteini Michel Heckelt, illetve az Ebersdorfban lelkészként letelepedő pressathi Johann Kornmann.¹¹⁹ Pfalzból a Vohenstrauszból érkezett Johannes Glacianust és Martin Koscht (Cosch).

116 KOLTAI, KKK IV, 2002, 11–12.

117 Ő már az 1560-as évek végén érkeztetett, könyvét Beythe András szerezte meg (vásárlás?), aki a németújvári iskolára hagyta: Antonius CORVINUS, *Colloquia theologica, libri tres*, Strassburg, Wolfgang Caephaleus, 1538/1540 – GÜSSING, 3/53.

118 Öt könyve maradt ránk, a bejegyzésekből láthatóan 1620 körül érkeztetett Magyarországra (GÜSSING 6/133, 8/55, 8/171, 8/189, 9/77).

119 Batthyány Boldizsár idején érkezett, könyveit Beythe András szerezte meg (GÜSSING 4/21, 7/205, 8/101).

De jöttek még továbbra is Stájerországból (Martin Grueler aus Judenburg), Sziléziából (Peter Neubert) és Thüringiából is: az erfurti Johannes Schmücknek húsz könyve található ma a gyűjteményben.

Legérdekesebb az a gyűjteményi rész, amely württembergi provenienciájú, tulajdonosaik közül is kiemelkedik az egyébként sziléziai Peter Neubert és Johann Jacob Knaus (Cnaus). Miután csak kettejük esetében bizonyítható, hogy személyesen is megfordultak Magyarországon, elvileg feltehető lenne, hogy a többi württembergi bejegyzésű könyvet ők hozták magukkal, ám ezt a források nem igazolják. A hét württembergi, illetve Württemberg környéki név a következő:

Anton Frey, Johann Jacob Frey, Daniel Höffer, Nicolaus Haselmeyer, Jakob Müller (Molitor), Abraham Schwägerlin és a már említett Johann Jacob Knaus. Legbizonytalanabbak Daniel Höffer esetében vagyunk, mert három könyve közül kettőn pusztán a monogramja szerepel (DH) *super ex librisként*, egy esetben bejegyzése is, ami Gmündinek mondja. Gmünd a német nyelvterületen számos található, Stájerországban egy, Bajorországban éppen hat, de Württembergben is ismerek kettőt. A *super ex libris* és a bejegyzés szerint Höffer a XVI–XVII. század fordulóján élt.¹²⁰

Bizonytalanak kellene lennünk a Frey testvérek¹²¹ esetében is, akik az akkor szabad birodalmi város (ma bajorországi) Lindauból valók, és Lindau is több található szerte Németországban és Ausztriában. Ők a XVI. század második felében éltek, és könyveik (68 kötet, 165 mű!) feltehetően a következő úton érkeztek Németújvárra: Johann Jacob Frey orvosdoktor volt, és talán bátyja, Antonius örökölte

120 SIGEL 1913 nem ismer Höffert Gmündben, de Jakob Höffer (†1585) nevű lelkészt Alttestadtban igen. Továbbiak: Joachim Höffer (†1610), lelkész Jungingenben, Gottfried Höffer (szül. 1556), lelkész Dobelben, 1580, Altburgban 1584–1601. Tehát egy Höffer lelkészcsalád ismert Württembergben.

121 SIGEL 1913 ismer egy Frey nevű lelkészcsaládot Württembergben, de Antoniust nem. Ám Jakob I. Frey (lelkész: Dürrmenz 1542, azután Dachtel 1551–1566) kálvinizmus gyanújába keveredett. Johannes Frey kórházi lelkész volt Reutlingenben 1558–1563. Ezenkívül a lindauai lelkész, Matthäus I. Wegelin (1601–1663) a Frey családból választott feleséget magának (vö. BURGER–ERHARD–WIEDEMANN, hrsg., *Pfarrerbuch Bayerisch-Schwaben...*, 2001, 229.).

könyveit, illetve beszerezte a sajátjait, főként az 1570-es, 1580-as években. Antoniusnak talán jó barátja lehetett az 1585-ben elhunyt idősebb Peter Neubert (alias Leorinus Leobergensis), aki a sziléziai Löwenbergből való lelkész volt. Lelkészként szolgált a sziléziai Wolauban is. Antonius Freyjel való jó barátságára utal, hogy fia, Peter Neubert Junior „*Compter*”-ként említi Freyt az egyik könyvbejegyzésében (1599).¹²² Ez utóbbi fiú 1560-ban született és 1620-ban halt meg Németújváron, ahol sírköve ma is látható.¹²³ A Frey testvérek könyvei közül 19 kötetben található meg az ifjabb Neubert kézjegye. Olyan könyvet, amelyikben csak valamelyik Neubert bejegyzése olvasható és a Frey testvéreké nem, 16-ot találtunk. Feltételezzük, hogy az ifjú Neubert ajándékba vagy örökül kapta Antonius Frey könyveit, és magával vitte azokat Németújvárra. Nem tudjuk, hogy milyen céllal hagyta el hazáját, Sziléziát, de elképzelhető, hogy a harmincéves háború kitörése, a sziléziai protestáns egyházak zaklatása indította erre. Az sem kizárható, hogy együtt érkeztek Antonius Freyjel, de erre közvetlen bizonyítékunk nincsen.

Miért gondoljuk, hogy a Frey család a Württemberggel szorosan együtt élt Freistadt Lindauból való volt? A könyvek közül feltűnően sok a tübingeni, heidelbergi kiadású, illetve a közeli Bázeli és Strassburg szerepel még sokszor a kiadás helyeként. Persze, ezeket bárhol beszerezhetette. Egy Lyonban kiadott antik joggyűjteménykötet azonban az ő bejegyzésén kívül a következő *super ex librist* viseli: egy ovális vaknyomásos bélyegző, amelynek körirata: „CHRISTOFF bezw. LUDWIG HERTZOG ZV WIRTENBERG VND THECK VON GOTTES GNADEN. 1583.” Igaz, ezt a könyvet másutt is vehette Antonius Frey, ám Württembergre utaló jel még az is, hogy három könyvét a cannstadi Nicolaus Haselmeyertől vette, így Haselmeyer könyvei is a nyugat-magyarországi ferences rendházba jutottak. Haselmeyer pedig 1556-ban született Cannstadtban, Tübingenben lett *magister* 1576-

122 GÜSSING 2/20, A „*compter*” jelentése persze nem egyértelmű. Lehetnek tagjai olyan csoportnak, ahol ez a megszólítás volt szokásban, de lehetett atyai jóbarátja is a *compter*ként említett személy.

123 A dátumokat a könyvbejegyzésekből vettük. Ezek a bejegyzések megjelennek: MONOK–ZVARA, KKK XII, 2021.

ban, Göppingenben volt diakónus 1578-ban, és ugyanitt lelkész 1582–1583 között.¹²⁴

Időzzünk el röviden a Frey–Neubert könyvtári egység tartalmi jellemzésénél! A könyvek száma 84 (68 Frey és 16 csak Neubert), amelyek – köszönhetően a számos egyetemi téziszfüzetnek – 206 művet rejtenek. Johann Jakob Frey orvos könyvtárából hat kötet származik, ezek egy kivételével kézikönyvek (görög–latin szótár, Calepinus, Anton Schor két latin nyelvi teaurusza). Az egy kivétel Lucas Osiander egyik jezsuitaellenes írása.¹²⁵ A nem teológiai könyvanyag Antonius Frey könyvtárában alig bővebb az elmondottnál. Vásárolt még négy kötet Arisztotelészt,¹²⁶ egy Justinianust (bár lehet, hogy csak ezért, mert a herceg könyvtárából való volt),¹²⁷ Hermann Ulner német–latin szólásgyűjteményét egybekötve Johannes Sleidanusnak a négy birodalom elméletéről szóló munkájával.¹²⁸ A nem teológiai könyvek további részében csak az ifjú Peter Neubert bejegyzése látható. Nem sok kötetről van szó, Caesar, Cicero, Seneca, Lorenzo Valla és egy *Epitome Sapientiae*. Valamennyi régi, XVI. század eleji kiadású kötet.¹²⁹ Ezekhez csatlakozik egy Lienhardt Brunner-féle német bibliai konkordancia, és az egyetlen katolikus könyve, Haimo von Halberstadt homíliái,¹³⁰ illetve Paul Weidlernek egy, a prágai zsidókról írt, Bécsben kiadott traktátusa.¹³¹

A Frey–Neubert-könyvtár összes többi kötete lutheránus teológia. Kézikönyvek és nagyon sok, főként tübingeni és wittenbergi disputációs füzet. Kevés a lutheránus teológia első generációjához tartozó mű. Elsősorban Jacobus Andreae, Johann Wiegand, Jacob Heerbrand, Lucas Osiander és Johann Brenz művei vehetők kézbe: a *formula concordiae* kialakítása körüli viták, a helvét teológusokkal, a szélsőséges

124 SIGEL 1913, Göppingennél (alfabetikus a kézirat rendje).

125 GÜSSING 4/296, 5/105, 153, 6/49, 138, 209.

126 GÜSSING 5/31, 6/46, 158, 8/247.

127 GÜSSING 2/31

128 GÜSSING 5/109

129 GÜSSING 3/14, 173, 221, 5/13, 8/134.

130 GÜSSING 6/181, 5/184 (Haimo)

131 GÜSSING 2/23

protestánsokkal és a jezsuitákkal folytatott disputák. Ami nem ebbe a körbe tartozó mű, az csaknem mind bibliakommentár.

A dornstetteni Jakob Müller (alias Molitor) három könyve található Németújváron. Származása bizonyosan „*Dornstettensis Wirtembergicus*”, hiszen egyik könyvében így nevezi magát, ezen kívül karlsdorfi, majd „weyden”-i lelkész. Sajnos, Karlsdorf és Weiden is rengeteg található a német nyelvterületen, igaz, Württembergben is, ha a latin szövegben szereplő „*Weydensis*”-t Weidenbachra németesítjük. Sem Frey-, sem Knaus-bejegyzés nem található abban a három könyvben, amelyekben az ő neve szerepel, így nem állíthatjuk, hogy akár Knaus, akár Frey vagy Neubert vitte magával. A württembergi lelkészek életrajzi dátumaira fő forrásunk, Sigel azonban nem ismer olyan Müller családot, amelynek tagjai dornstetteniek lettek volna. Egy Jakob Müller mindenesetre 1605 és 1607 között Oberholzheimben lelkész volt.¹³²

A pfullingeni Abraham Schwägerlin könyvét 1608-ban Johann Jacob Knaus vásárolta meg, aki pedig személyesen hozta magával a Magyar Királyságba.¹³³ Knaus minden bizonnyal Pfalz eleste után indult vándorútra, és így jutott el a Batthyány-udvarba, ahol Batthyány Ferenc személyében támogatót talált. A főúr borostyánkői birtokán a német protestáns gyülekezet lelképásztori gondjait bízta rá, 1625-ben még ebben a tisztségben találjuk.

A patrónus főúr 1625. szeptember 13-án hunyt el, temetése nagy pompával történt. A halálakor tartott prédikációk jegyzéke fennmaradt. Eszerint 20 magyar, 17 német és öt horvát nyelvű prédikáció hangzott el. „*Reverendus dominus Magister Johannes Jacobus Cnaus, Minister Ecclesiae Pernstanensis tractavit thema: Ex 2do Samuel 3. v. 34. Du bist gefallen, wie mann für bösen Buben felleth etc.*”¹³⁴

Knausnak eddig 85 könyvét azonosítottuk (280 mű!). A bejegyzésekben „*Sulzensis*”-nek, „*Sulza-Neccaricus*”-nak vagy „*Sulza-Wir-*

132 SIGEL 1913 Oberholzheimnél, igaz, ennek a Jakob Müllernek „von Memmingen” szerepel a nevében.

133 SIGEL 1913 két Abraham Schwägerlint ismert (apát és fiát). Az apa Weinsbergben született 1545-ben, számos helyen volt Württembergben lelkész, Pfullingenben 1610 körül halt meg. A fiú 1590-ben Pfullingenben született és 1671-ben halt meg. Sok helyen szolgált, életrajza jól dokumentált.

134 Vö. IVÁNYI B. – SZILASI L., ADATTÁR 29/1, 1990, 322–329.

tenbergicus”-nak mondja magát.¹³⁵ „*Pro studiis*” 1610-ben vett könyvet (Giovanni Gioviano Pontano, Konrad Celtes), „*Sacrae Theologiae Studiosus*”-ként 1612 és 1615 között nevezi magát. Ugyanebből az évkörből ismerjük meg két barátjának a nevét: Johannes Glacianus és Martin Schachtner. 1622-ben Johann Jacob Remboldtól kapta ajándékba David Chytraeus *Historia Saxoniae* című művét (Lübeck, 1590). Magyarországon „*patronus*”-ának említi Jobbágy Mihályt, aki a Batthyány család *familiáriusa* és egyes birtokainak tisztartójaként szolgált. Ez a bejegyzése 1623-ból származik, feltehető tehát, hogy ekkor már Magyarországon élt. A legtöbb, dátummal ellátott könyvbejegyzése 1622–1623-ból származik. Ebből arra következtetünk, hogy tudatosan készült Európának a könyvbeszerzés lehetőségeiben szegény vidékére, vagyis a Magyar Királyságba. Ugyanakkor tudunk vásárlásáról 1624-ből és 1625-ből is, vagyis borostyánkői lelkészként is szerzett magának könyvet. Christian Sigelnek a württembergi evangélikusokról írott monumentális művéből tudjuk, hogy Knaus, Batthyány Ádám¹³⁶ katolizálása után visszatért Württembergbe, lelkészkedett Tumlingenben, Dornhanban és Aldingenben, ahol 1638-ban meghalt.¹³⁷

Knaus fennmaradt könyvanyagának tematikus elemzését e keretek között kizárólag általánosságban végezzük el. Iskolai használatú könyveiről (*logica, dialectica, rhetorica*) meg kell állapítani, hogy színvonalas korszerű anyag (Bartholomaeus Keckermann, Johann Heinrich Alsted stb.). Az oktatásban is használt latin klasszikusokat modern, XVI. század végi vagy XVII. századi nem iskolai kiadásban használta (Cicero, Horatius, Plautus), jelezve, hogy esetleg szépirodalomként, illetve morálfilozófiaként is olvashatta. A filozófia szerényen képviselteti magát, de az szinte kizárólag erkölcsstan. Feltűnő a kortárs latin és német szépirodalom jelenléte (versek, drámák).

Történeti érdeklődése a napi, illetve közelmúlt eseményeire terjed ki. A protestáns történetfilozófia alapművei (Johann Carion, Caspar

135 Tudjuk, hogy egy Güssing melletti falu neve is *Sulz*, de itt biztosan nem erről van szó.

136 Batthyány Ádámról a legátfogóbb, a könyvtár történetét részletesen elemző munka, bibliográfiával: KOLTAI, KKK IV, 2002; KOLTAI 2012.

137 SIGELNél a lelkészek alfabetikus rendjében: Knauss.

Peucer, Philipp Melanchthon) mellett a csehországi eseményekről, a harmincéves háborúban egymás ellen küzdők béketerveiről olvasott szívesen. Emellett korszerű politikaelméletet, például a tübingeni Christoph Besold munkáit.

A teológia egyoldalúan ortodox lutheránus e kis gyűjtemény tükrében, ami vitairat, éles hangú polémia a kálvinizmussal és a jezsuitákkal. Magától értetődő az, hogy a gyakorlati teológia (katekizáció, beszédgyűjtemények, agendák, egyházi rendtartás) is képviseltette magát könyvespolcán. A leginkább érdekes azonban – és talán Németország elhagyásában is szerepet játszott –, hogy Knaus két hallatlanul érdekes kolligátumkötetet is magával hozott Németújvárra: egy rózsakeresztes iratokat, illetve egy weigeliánus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötetet. Talán az arab nyelv iránti érdeklődése sem véletlen. Nem kívánjuk túlértékelni ezt a tényt – a kolligátumkötetek meglétét –, hiszen lehet ez annak is tanúsága, hogy nyitott értelmiségiként vonzotta a korban az érdeklődés középpontjában álló társaság, illetve irodalom.¹³⁸ Óvatosságra utal a Weigel egyik munkájában feltehetően az ő keze írásával olvasható következő bejegyzés is: *NB. Wer will Weigelium lesen, der sehe auf seinen Geist das er nicht verführt, unnd hindern Enthusiatischen Denckhfelds ofen gebracht werde, dann seine schrifften nichts dann Lauter Enthusiasterej, vnd eine geistliche fantasterej sein. Er ist eins seltzamen Geistes kind. Er vnnd seine schwärmesgenossen Lehren Vil vom Inneren menschen, aber am eussern seind keine beker-tene Leut. In Iesu Christo Salvabor.*¹³⁹

A rózsakeresztes kolligátum 11 tagból áll,¹⁴⁰ Johann Sivert, Valentin Weigel, Stefano Guazzo, Thomas Naogeorgius, Ludovicus Helmbold, Caspar Eurymachaera, Julianus de Campis, Theophil Scheichart irataiból állították össze. Emellett Valentin Weigel külön két kötettel is képviselteti magát: az egyikben négy kisebb műve található, a másik

138 Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: VISKOLCZ-SCHAFFER 1996, 223–233.; vö. SZABÓ BÉLA 2011a.

139 *Kirchen Oder Hauspostill Uber die Sontags und fürnembsten Fest Evangelien durchs gantze Jahr aus dem rechten Catholischen und Apostolischen Grunde und Brunnen Israelis vorgetragen und gepredigt*, Durch M. Valentinum Weigelium, Neuenstatt, Johann Knuber. 1617 (GÜSSING 8/200).

140 GÜSSING 8/130

egy beszédgyűjteménye.¹⁴¹ Elképzelhető az is, hogy Knaus Württembergben összeütközésbe került saját egyházával, ezért kényszerült elhagyni hazáját, de az is lehet, hogy nincs összefüggés a szélsőségek iránti érdeklődése és magyarországi tartózkodása között. A XVII. század első évtizedeiből származó többi könyve ugyanis határozottan ortodox lutheránus teológiai anyag. Ettől függetlenül azt hiszem, hogy érdemes ezen a nyomon továbblépni, és a Batthyány Ferenc udvarában megfordult exulánsok (stájerok, csehek, pfalziak, bajorok, sziléziaiak stb.) életrajzának alaposabb feltárását sem érdektelen elvégezni.

141 GÜSSING 8/156, 200

Protestáns városok könyvkultúrája

Város és könyvkultúra

A középkori Magyar Királyságban a városok kialakulása, anyagi gyarapodása, kiváltságaik jogi garanciáinak kiépítése a közép-európai térség más országaihoz hasonlóan alakult.¹ A jogi kiváltságok rendszere jelentős mértékben a Német-római Császárság példáit követte.² A magyarországi latin elnevezések (*urbs, civitas, castrum, oppidum*) változása is jól mutatja ezt a hatást, de a magyar és német nyelvi megfelelések az elnevezés jogi tartalmának jelentős azonosságait is jelzik: *civitas/Freistadt/szabad város; oppidum/Markstadt/mezőváros*.³ Magyarország lakosságának azonban még a XVI. század elején is csak 8%-a volt város lakó,⁴ a szabad királyi városokban pedig főként német anyanyelvűek éltek.⁵ A középkor végére Magyarországon is kialakult azonban az a településszerkezet, amely a fenti városelnevezés szabta kereteket kérdéssé teszi. A városiasodás ugyanis nem korlátozódott

1 BOGUČKA 1985, 97–108.; BÁCSKAI 1995, 77–89.

2 E folyamat összefoglaló jellemzése az egyházi központok várossá alakulásának összefüggésében: KUBINYI A. 1995, 179–198.

3 A középkori városfejlődésről Fügedi Erik tanulmányait tekintjük alapvetésnek, mint FÜGEDI 1970, 101–118.; FÜGEDI 1972, 165–192.; FÜGEDI 1972a, 321–342. A tanulmányok továbbírt változatai csak magyarul jelentek meg: FÜGEDI 1981, 311–363, 509–519. Lásd még KUBINYI A. 1977, 164–183.; KUBINYI A. 1990, 103–149.

4 Vö.: KUBINYI A. 2007, 66–93.; KUBINYI A. 1996, 135–161.; DÁVID G., 141–171.

5 Vö. KUBINYI A. 1975, 527–566.

a szabad királyi városokra és a mezővárosokra, tudniillik különféle „központi helyekkel”, vásártartó falvakkal is számolhatunk.⁶

A XVI. századi török hódításnak, illetve az állandósult háborúknak köszönhetően az Alföld városainak gazdagabb rétege elmenekült az ország nyugati, felföldi és északkeleti területeire. A magyar nemesség is a városfalak biztonságát választotta lakóhelyül (ám ez a folyamat nem konfliktusmentesen zajlott).⁷ Ugyancsak a jelzett területek városaiba költözött a török által elfoglalt püspökségek papsága is.

A német többségű, főként szabad királyi városok Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben is protestánsok lettek, lutheránusok voltak. A magyar többségű mezővárosok lakossága vallásilag vagy a helvét hitvallást követte, vagy – ahogy a kevés példa mutatja – megmaradt katolikusnak. A városlakók közt a XVI. század végéig csak nagyon kevés szláv vagy román származásút találunk, ezeknek a népcsoportoknak a képviselői majd a XVII. század folyamán, főként annak a második felében jutottak olyan lehetőséghez, hogy a városfalon belülré költözzenek. A XVI. században a városok anyagi gyarapodásukat részben a bányatulajdonuknak és a bányaművelésnek, a távolsági kereskedelemnek, illetve a XVI. századi agrárkonjunktúrának köszönhették. A hadseregek állandó jelenléte az élelmiszer-keresletet folyamatosan szinten tartotta. Emellett kialakult egy sajátos várostípus is, amit a magyar szakirodalom „erődvár”-nak nevez.⁸

A magyarországi városok jogállásának szabályozásában a vizsgált korszakban három év emelkedik ki:⁹ 1514, 1563 és 1608. Werbőczy István jogi alapvetésében (*Tripartitum juris Regni Hungariae*) kizárólag a szabad királyi városokat ismerte el városnak, és csak ezek lakóit polgároknak (1514). I. Ferdinánd király 1563-ban szabályozta a nemesek városi tulajdonszerzési lehetőségeit, és a városlakóvá vált nemeseket kötelezte a polgárokéval azonos terhek viselésére. II. Mátyás király 1608-ban korlátlan tulajdonszerzési lehetőséget biztosított a ne-

6 Összefoglalóan lásd: GRANASZTÓI Gy. 1980; BÁCSKAI 2002; Részletesen: KUBINYI A. 2005, 9–36.; Erdély vonatkozásában: RÜSZ FOGARASI 2011, 20–42.

7 Egy alapos esettanulmány: RÁCZ I. 1988.

8 Vö. GECSÉNYI 2008a, 213–228.

9 Vö. NÉMETH I., H. 2005, 375–402.

meseknek a városokban, és megerősítette őket a polgárokkal szemben.¹⁰ Az Erdélyi Fejedelemségben az ottani szász városok közössége (*Universitas Saxonum*) azonban meg tudta őrizni privilégiumait, lakosságának egységes német jellegét a XVIII. századig. A XVII. század során azonban mindenütt drasztikusan emelkedtek a városok terhei, és ez alapvetően járul hozzá annak a művelődéstörténeti jelenségnek a kialakulásához, amelyet általánosságban a nyugat-európai szellemi áramlatok befogadásában megfigyelhető egyre nagyobb késétséggént írunk le. Most ennek a jelenségnek kialakulástörténetét a könyvkultúra (könyvkiadás, könyvhasználat) helyzetének alakulása mentén mutatjuk be.

A kézírásos könyvkultúra Magyarországon a Hunyadi-korban érte el csúcspontját, akkor, amikor az itáliai és más országokból származó humanisták, a hazai főpapi értelmiség tagjaival együttműködve, kihasználták az uralkodó nyitottságát, hatalmi reprezentációs igényét, és így létrehozták a *Bibliotheca Corvina* gyűjteményét.¹¹ Ez a könyvtár a kortárs európai uralkodói gyűjteményekkel összehasonlítva¹² az egyik leggazdagabb tárává vált az antik és a kortárs humanista szövegeknek.¹³ Hunyadi Mátyás példája a halála utáni évtizedekben hozta meg gyümölcsét, így a magyarországi bibliofília jeles korszakának számítható a török hódításig eltelt közel harminc év. A kézíratos könyvkiadás műhelyeinek több város adott otthont, igaz, valamennyi ismert *scriptorium* egyházi intézményen belül működött.¹⁴ A kérdés azonban az, hogy a nyomtatott könyv milyen formában és milyen mértékben terjedt el a Jagelló-kori Magyarországon.

Az első könyvnyomtató műhely 1473-ban települt Budára, vagyis nyugat-európai összehasonlításban is korán. A szakírók egyetértének abban, hogy a megtelepedés az esztergomi érsek, királyi kancellár Vi-

10 BÁCSKAI 1977. 303–308.; ZIMÁNYI 1985. 353–383.; GRANASZTÓI Gy. 1990. 97–128.; GRANASZTÓI Gy. 2002. 305–310.

11 CSAPODI 1973; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1990.

12 MAILLARD–MONOK–NEBBIAI, publ. par, *Matthias Corvin...*, 2009.

13 Összefoglalva lásd a következő kötet bevezetését, és bibliográfiai fejezetét: MONOK 2011b, 7–30., 225–229.

14 Csak két, a közelmúltban megjelent modern összefoglalásra utalok: MIKÓ – VERŐ – ÁCS P., szerk., *Mátyás király...*, 2008; MIKÓ 2009.

téz János (Johannes de Zredna) kulturális koncepciója részeként történt.¹⁵ Az ambiciózus főpap már váradi püspöki udvarában jelentős könyvtárat gyűjtött össze, *symposium*okat rendezett, a tehetséges ifjak itáliai tanulmányútját támogatta, egyetemet is szervezett Pozsonyban. Andreas Hess¹⁶ nyomdász Budára érkezését (1472) azonban már nem élte meg, hiszen a király elleni összeesküvés vádjára nehezült rá, kegyvesztett lett (1471), börtönt viselt, majd rövidesen meghalt. A német Andreas Hessnek két kiadványát ismerjük 1473-ból,¹⁷ majd eltűnik a szemünk elől. A második budai nyomdász csak Aragóniai Beatrixnak Mátyás királlyal történt házassága (1476) után tűnt fel, talán a királynéi kísérettel érkezett, betűkészlete mindenestre a nápolyi Matthias Moravuszéval mutat hasonlóságot. Mindössze négy kiadványát ismerjük,¹⁸ de a szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy aktív maradt 1477 és 1480 között.¹⁹ Ezután Magyarországon nem működött nyomda 1525-ig. Az említett két nyomdász a fővárosban, Budán telepedett le, a királyi udvar céljait szolgálták kiadványaikkal. Andreas Hess a magyarok történetéről szóló munkát adott ki, és két erkölcsfilozófiai traktátust (Basilius Magnus, illetve Xenophon szövegeit Leonardo Aretino latin fordításában), ami megfelel az udvar humanista, illetve az uralkodócsalád reprezentációs igényeinek. Az ismeretlen nyomdász a király megrendelésére politikai röplapot adott ki, a török elleni hadviselés támogatására engedélyezett búcsúcédulát, és két, a papi hivatás gyakorlását segítő munkát. Vagyis nem a budai polgárok és a velük kapcsolatot tartók iskolai tanulását vagy szórakozását szolgáltatta. A budai, főként német polgárok azonban felismerték a nyomtatott könyv jelentőségét, és azt is tudták, hogy a papír előállítására Magyarországon nagyon költséges, és nincs is gyakorlata.²⁰ Olcsóbb volt

15 CSAPODINÉ GÁRDONYI 1984; FÖLDESI, szerk., *Csillag a holló...*, 2008.

16 FITZ 1937; ECSEDY 1999, 19–25.

17 A magyar nemzeti bibliográfia valamennyi kiadvány részletes történetét is megírja, erre a kiadványra azért is hivatkozunk mindig, mert az egyes kiadások történetének bibliográfiai összefoglalása is megtalálható itt: RMNy. Andreas Hess kiadványai: RMNy 1, 2.

18 RMNy 3, 4, 5, 6.

19 ECSEDY 1999, 25–28.

20 BOGDÁN 1977, 544–560.; BOGDÁN 1984, 606–625.; BORSA 1976, 239–245.

könyvet előállíttatni külföldön, majd importálni és Magyarországon eladni. Kilenc budai könyvkiadót ismerünk ebből a korból, valamenyien németek.²¹ Az általuk 1480 és 1525 között megrendelt könyvek száma 61.²² A kiadványok tartalmi összetétele arra utal, hogy a könyvkiadók nem vállaltak kockázatot: a magyarországi egyházmegyéek szertartáskönyvei, néhány iskolai tankönyv (grammatikák), magyar szentek legendái, illetve a magyar alapítású pálos rend regulája, néhány szentírás-magyarázat, papi segédkönyv – így írható le röviden a 61 kiadvány tartalmi összetétele. Theobald Feger még Mátyás király életében megrendelte Augsburgban Thuróczy János magyar történeti munkájának kiadását Erhard Ratdolt műhelyében. Vélhetően sikeresnek bizonyult a mű, mert 1488-ban Ratdoltnál két kiadás készült,²³ amellet, hogy az 1488. évi első kiadása Brünbnben történt²⁴ (vagyis ebben az évben három kiadás látott napvilágot). Buda szellemi élete, az ide költözött értelmiségiek²⁵ biztos piacot jelenthettek a könyvkiadóknak, illetve kereskedőknek, és a nyomtatott kiadványok mellet a kéziratok könyvanyagot is használták. Az udvari környezet kapcsolata a bécsi, a krakkói, illetve az észak-itáliai egyetemeken működő humanistákkal²⁶ vagy Aldo Manutio velencei műhelyével²⁷ olyan jelek, amelyek azt bizonyítják, hogy a magyarországi könyvimport a XVI. század első három évtizedében jelentős volt. A bázeli,²⁸ a velencei²⁹ vagy a párizsi³⁰ humanista kiadványok mellet – ahogy a mai könyv-

21 Theobald Feger (1484–1498); Georg Ruem (1493); Joannes Paep (1497–1511); Joannes Hertzog (1500); Urban Kaym (1503–1520); Matthias Milcher (1511–1519); Jacob Schaller (1512–1516); Stephanus Heckel (1512–1514); Prischwicz (1523–1525)

22 BORSÁ 1988; BORSÁ–DÖRNYEI, sajtó alá rend., *A budai könyvvarusok...*, 1996.

23 RMK III.; Johannes Thuroczy: RKM III. 15; RMK III. 7311.

24 RMK III. 16.

25 KÖBLÖS 1994; KUBINYI A. 1984, 186–208.; KUBINYI A. 1988, 7–21.; KUBINYI A. 2009, 599–619.; KUBINYI A. 1967, 77–97.; DOMINKOVITS 2009, 81–90.

26 TRENCSENYI–WALDAPFEL 1941; KLIMES 1934.

27 NEBBIAI 2008, 17–28.; GERÉZDI 1945; GERÉZDI 1964; KLANICZAY T., a cura di, *Rapporti veneto-ungheresi...*, 1975; COCO 1990.

28 MONOK 2011.

29 MONOK 2010, 347–354.

30 MONOK 2012, 251–267.; MONOK 2014b, 361–381.

állományok kéziratos bejegyzései mutatják – Bécs, Augsburg kínálata jelent meg hangsúllyal.

A Jagelló-kori Magyarország más városainak könyvhasználatáról csak levéltári források alapján, illetve a ma is kézbe vehető könyvek kéziratos bejegyzéseiből tájékozódhatunk. A korszakból fennmaradt néhány hagyatéki összeírás, illetve egyházi intézményi könyvanyag inventáriuma sajnos olyan, amelyből nem állapítható meg, hogy a könyv kéziratos formában vagy nyomtatásban volt-e meg az illető gyűjteményben.³¹ Olyan példát nem tudunk mondani, ahol egy 1450 előtti és egy későbbi összeírás is rendelkezésünkre állna. Feltételekkel mondhatjuk persze, hogy az olyan gyűjtemények, mint a veszprémi, a pozsonyi vagy a zágrábi káptalani könyvtárak – melyeknek az állományát a könyvnyomtatás felfedezése előtti időből ismerjük³² – biztosan gyarapodtak a XV–XVI. század fordulóján, de konkrét adatokkal ezt a véleményünket nem tudjuk alátámasztani. Néhány esetben azonban pontosabban ismerjük az 1470 és 1530 közötti könyvgyűjtemény összetételét.

A legismertebb középkori magyarországi könyvtár a Szepességi Plébánosok Testvérelete által alapított lőcsei gyűjtemény.³³ Nagyon fontos számunkra, hiszen a nyugat-európai testvéreleti mozgalmakkal egy időben jött létre, ráadásul az egymástól meglehetősen elszigeteltségben működő, könyvekhez csak nagyon korlátozott módon hozzájutni tudó tagok egy modern könyvhasználati módot alakítottak ki.³⁴ A XV. század eleji összeírások megmaradtak, és ezen túlmenően a könyvek gyarapításáról is képet alkothatunk a XVI. század elején élt Johann Henckel plébánossal kapcsolatos dokumentumok alapján. Lőcse városa ezt a könyvtárat még akkor is gyarapította a XVI. század

31 A legtöbb ilyen forrás közlése: IVÁNYI B. 1912, 69–78.; IVÁNYI 1929–1934.; IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 9–143.; A források bibliográfiai rendszerezése, a máig fennmaradt kötetek, a lappangó kötetek tételes leírása, adatok elveszett könyvekről: CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI, *Bibliotheca Hungarica*, 1988–1995.

32 MADAS 2005, 221–230.

33 Kötetünkben ezt a könyvtárat több összefüggésben említettük, anyagát jellemeztük. Vö. HOLIK 1923, 383–399.; VIZKELETY 2008, 327–338.

34 KULCSÁR P., *conscript., Catalogus...*, 1965; MÁRZA E. 1997.

végéig, amikor a városlakók többsége lutheránus vallást követett. A középkori kéziratanyagból és humanista nyomtatványokból álló könyvtárat a város maga további kötetekkel gyarapította a XVI. században, a lutheránus könyvanyagot bővítette benne. Ez az utóbbi jelenség általánosan mondható az egész Kárpát-medencében (a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben egyaránt). Amikor egy város vezetése többségi protestánssá vált, a középkori egyházi intézmények (káptalan, szerzetesrend) könyvtárát nem pusztították el, hanem vagy a közös használatú városi könyvtár alapjává tették, vagy az újonnan alapított iskola rendelkezésére bocsátották. Gyakran az iskolai könyvtár egyben a város közösen használt gyűjteménye is. Ilyen esetet tudunk dokumentálni Brassóban,³⁵ illetve Kassán.³⁶

Lőcse város példája tehát a következőképpen összegezhető: területi központ (Szepesség), lakossága német, a XVI. században több magyar nemes család költözik a városba. A Szepesség plébániai könyvanyagát a XV. század végén, XVI. század elején egyesítették. Egy humanista képzettségű papi személy (ez esetben Johann Henckel) gondozta, gyarapította, tartalmilag korszerűsítette az állományt, amely a reformáció szellemében közös használatúvá vált, és mint a város könyvtárát gyarapították a XVI. század végéig. A XVI. században Lőcsén nem működött nyomda, és sajnálatos módon a városi levéltár hagyatéki összeírásai is hiányoznak. Időrendben az első Lőcséről ismert könyvjegyzékünk (Matthias Frölich evangélikus lelkész, 1635) meggyőzően igazolja feltevésünket, hogy a lőcsei polgárság és értelmiség olvasmányai sem térhettek el lényegesen a többi város forrásai alapján tanulmányunk második felében rajzolt képtől.³⁷

35 Ebből a szempontból tanulságos megnézni a XVI–XVII. századi protestáns iskolai, illetve városi könyvtárak katalógusait, amelyekben szépen követhető a reformáció előtti könyvanyag vallási arculatának átalakulása. Vö. MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 526–552.: Brassó (*Bestandkatalog der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, 1575).

36 GÁCSI-FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 115–187.: *Catalogus Librorum Bibliothecae publicae Cassoviensis*, cca. 1670.

37 A lőcsei könyvjegyzékeket lásd FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992. Frölich könyveinek jegyzéke itt: 227–228.

Nézzünk azonban egy másik példát is! Várad, a középkori Magyar Királyság egyik legjelentősebb városa, püspöki székhely. Lakosságának túlnyomó többsége magyar, a XVI. században számos, a török területekről elmenekült gazdag kereskedőcsalád költözött ide. A reformáció helvét hitvallású gyülekezete erősödött itt meg, a XVII. század elejére többségi egyházzá formálódott. A XVI. században komoly erőddé alakították, hiszen a török által elfoglalt Magyarország határvára lett (1660-ban a török utolsó hódításaként a várost el is foglalták). Az erdélyi fejedelmek sikeres császár elleni hadjáratai után Várad mint a *Partium Regni Hungariae* elnevezésű terület központja, Erdély nyugati kulcspozíciójú vára lett, a váradi főkapitány az egyik legjelentősebb poszt volt Erdély belpolitikájában.

Váradi püspökként az említett Vitéz János (Johannes de Zredna) méltó utódja Andrea Scolarinak (püspök: 1409–1426), illetve a várnai, török elleni csatában (1444) elesett elődjének, Giovanni de Dominisnak. Vitéz a várost az európai humanista központok figyelmének látókörébe vonta. Pier Paolo Vergerio, Pilippo Podocataro, Johannes Regiomontanus, illetve Georg Peurbach a legismertebb nevek kapcsolatrendszerében. Vitéz János könyvtára ugyan nem maradt Váradon, de a XV–XVI. század fordulóján aktív püspökök és kanonokok példásan követték neves elődjüket a könyvgyűjtésben, példát adva egyben a város gazdagabb polgárainak is. A püspökök sorából említhetjük Filipec Jánost (püspök: 1476–1491),³⁸ Farkas Bálintot (püspök: 1491–1496),³⁹ Kálmáncsehi Domonkost (püspök: 1496–1501) vagy Szatmári Györgyöt (püspök: 1501–1505).⁴⁰ Ahogy Lőcsén kiemeltük Henckelt, Váradon Haczaqi Márton (1495–1547) személyét helyezzük a középpontba. Bécsi és krakkói tanulmányok (1516–1518) után került Váradra, ahol kanonoki, majd püspöki stallumot nyert. Korának ismert bibliofil könyvgyűjtője volt.⁴¹ Könyveit halála után János Zsigmond fejedelem vásárolta meg, akinek a gyulafehérvári udvari könyvtár fejlesztése mellett egyetemalapítási szándéka is dokumentált.

38 CSAPODI 1967, 243–249.

39 Végrendelésében 203 könyvet említ (vö. JAKÓ 1976a, 161.)

40 SOLTÉSZ 1958; FARBAKY 2002; FEDELES, szerk., *Szatmári György*, 2007.

41 JAKÓ 1976a.

A Haczaki-könyvtár bibliofil jellegét a XV. századi kéziratok iránti érdeklődése miatt kapta, ugyanakkor a fennmaradt adatok a XVI. század első felének humanista szövegkiadásaira, kortárs humanista művekre irányítják a figyelmet. A XVI. században Váradon rangos kálvinista iskola alakult, azonban történetének csak a XVII. századi korszakát ismerjük, részben. Miután a város levéltára a török hódítást követően elpusztult, a városi polgárság könyvanyagáról szinte semmit sem tudunk.

A városban nem működött állandó nyomda, azonban Raphael Hoffhalter (1565–1568), majd Rudolf Hoffhalter (1570, 1584–1585) vándornyomdászok is helyet kaptak itt. Összesen kilenc kiadvány megjelentését tudjuk dokumentálni, de mindössze öt kiadvány ismert a városból fennmaradt példányból.⁴² Ezek közül egy naptár, a többi kálvinista bibliafordítás (egy-egy bibliai könyv), illetve református vitairat.⁴³

A XVI. századi magyarországi és erdélyi könyvkiadás volumenében nagyon szegény. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia 869 kiadást regisztrált 1971-ben, az azóta eltelt időben további tizenkettőt dokumentált.⁴⁴ A kiadványok kis számának okai közt megismételhetjük az általános szegénységet, így a papíralapanyag hiányát, a lakosság túlnyomó részének írástudatlanságát, illetve azt a tényt, hogy a könyveket olvasók, használók olvastak latinul, illetve németül. Latin és német könyveket pedig olcsóbbnak bizonyult importálni, mint kiadni. Nem csoda tehát, hogy a szinte kizárólag német anyanyelvűek közül kikerülő nyomdászok a helyi lakosság szerény igényeit kielégítendő egyre több magyar nyelvű könyvet adtak ki. Megjelent ugyan 11 román nyelvű kiadás (evangéliumrészletek),⁴⁵ 23 egyházi szláv (a ro-

42 RMNy 213, 222, 238, 258, 259, 293, 559, 560, 572.

43 ECSEDY 1999, 61–66.

44 RMNy. Fontos kiemelni, hogy ebben a számban benne vannak a külföldön (Krakkó, Bécs stb.) magyar nyelven kiadott könyvek is. Az Országos Széchényi Könyvtár feladata a retrospektív nemzeti bibliográfia gondozása: <http://mnb.oszk.hu/> Tájékoztatóként említem, hogy a XVII. század első felében hozzávetőleg 1600, a második felében 2500 kiadvány jelent meg a Magyar Királyságban és Erdélyben együtt.

45 Külön érdekesség, hogy ezek többsége protestáns fordítás, ami azt jelzi, hogy az új egyházak a román lakosság körében is terjeszkedni kívántak.

mán lakosságnak), emellett egy szlovén, két-két horvát és szlovák. Nagyon kevés a német könyv (41), viszont meglepő a 16 görög kiadvány, amelyek iskolai auktor kiadások voltak (jelezve a humanista iskola jelenlétét). Vagyis a magyar királyságbéli és erdélyi könyvtermés jellemzően latin és magyar nyelvű volt.

A nyomdászok és a nyomdák nem mindig városban telepedtek le. A XVI. századi vándornyomdászok a megrendelés hiányában kényszerültek a vándorlásra, nem pedig azért, mert az új helyen az újdonság erejével hatva nagyobb hasznot remélhettek. A másik fő motiváció ebben a vándorlásban a reformáció eszméinek terjesztési szándéka volt. Vándorlásaik során főúri birtokközpontokban, falvakban, kisebb városokban is dolgoztak. Az egyes városi közösségekre ugyanakkor jellemző, ha csak időlegesen is, de befogadták ezeket a vándorló hitterjesztő nyomdászokat.

A XVI. században hosszabb ideig mindössze öt városban (Nagyszében, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Nagyszombat) működött nyomtatóműhely, de jelentőségét tekintve kiemelésre érdemes Bártfa rövid életű nyomdája is. Ezek közül csak Debrecen és Nagyszombat volt magyar, a többi német lakosságú. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, Kolozsvár a XVI. század második felében már jelentős magyar lakossággal is bírt. Nagyszében, Brassó és Bártfa egyértelműen lutheránus városok, Debrecen kálvinista. Kolozsvár konfesszionálisan összetett képet mutat, hiszen a lutheránus németek mellett magyar unitáriusok, katolikusok, és a XVI. században kisszámú kálvinista is lakott a városban. Ez utóbbi gyülekezet a XVII. század során meghatározó erejűvé vált. Nagyszombat maradt az egyetlen olyan katolikus központ, ahol nyomda is működött. Az esztergomi érsekség intézményeinek jelentős része ide költözött a város török elfoglalása után (1543). Megjegyzendő, hogy a XVI. században népes magyar kálvinista gyülekezet is élt itt.⁴⁶ Az a tény azonban, hogy a XVI. századból ismert 881 kiadásból 682 az említett öt városban jelent meg (a többi külföldön, illetve a kisebb helyeken) jól mutatja a városok egyre hangsúlyosabb szerepét a könyvkultúra terjesztésében. A továbbiakban e városokról beszélünk hang-

46 A nyomdászattörténet legfrissebb monográfiája: ECSEDY 1999. Lásd még az angol nyelvű honlapot: <http://typographia.oszk.hu/>

súlyosabban. Külön esettanulmányt írtunk a brassói könyvkiadásról, de előbb egy általánosabb jelenséget mutatnánk be röviden. Ez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a nyugati kereszténység keleti peremterületének városai annak ellenére, hogy a terület a könyvkiadás szempontjából elhanyagolhatóan mondható, mégis kulcsszerepet tudtak betölteni a speciális helyi igények kielégítésében.

Az egyik ilyen igény a keleti-ortodox keresztény románság részéről mutatkozott. A Moldvai és a Havasalföldi Fejedelemségek többségi román lakossága, illetve a Kárpát-medencébe – főleg a török előrenyomulás miatt – betelepedett románság szertartáskönyvei, a napi vallásgyakorlathoz szükséges kiadványok tekintetében Velencére voltak utalva. Velence általában is komoly hasznot húzott a horvát, a magyar, illetve a balkáni területek könyvhiányából.⁴⁷ Velence cirill betűs nyomdászata is ennek a hiánynak a felismerése miatt alakult ki. A XV. században azonban a török elfoglalta a bosnyák területeket, majd a Balkánt a Duna vonaláig, illetve a Kárpátokon kívüli részeket. Így a XVI. század második harmadára megszűnt a könyvkereskedelem lehetősége Velence és a román vajdaságok között. A XVI. században, Erdélyben megjelent 396 kiadvány közül 34 cirill betűs egyházi szláv, illetve kisebb mértékben román nyelvű. Ez azt mutatja, hogy főként az Erdély délkeleti csücskében lévő Brassó és a Bukarest felé vezető hágó tövében elhelyezkedő Nagyszeben kereskedői ismerték azt a piacot, amely, ha kis mértékben is, de könyveket is igényelt. A gyulafehérvári, szászvárosi, illetve szászsebesi egy-egy román nyelvű könyv nem számítható ebbe a körbe, hiszen a cirill betűs román kiadványok egy része protestáns bibliafordítás, illetve egyházi tanítás, vagyis az erdélyi románoknak térítési szándékkal kiadott könyv.⁴⁸ Ebben a munkában természetesen részt vettek a német nyomdászok mellett képzett románok is (Filip Moldavean, Coresi, Călin, Lorinț, Șerban Coresi).⁴⁹

47 Vö. MONOK 2010, 347–354.

48 ECSEDY 1999, 79–81.; JUHÁSZ I. 1940; MÁRZA A. – MÁRZA I., ed., *Păclișanu, Relatio...*, 2010; vö. DEMÉNY L. – DEMÉNY LI. 1986.

49 MONOK–ZVARA, ed., *Traducteurs...*, 2007, 49–74. A cirill betűs román kiadások teljes bibliográfiájával. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia (RMNy) erdélyi könyvkiadásra vonatkozó tételeinek leírása, kiadástörténettel németül is megjelent: BORSA 1996a.

Az első XVI. századi nyomda a Magyar Királyságban, az akkor még annak részét képező Erdélyben, Nagyszebenben alakult.⁵⁰ 1525-ben a Velencéből hazatérő Valentinus Corvinus kapott nyomdaalapítási engedélyt,⁵¹ de a városban nem működött folyamatosan officina. 1600-ig 42 kiadvány látott nagyvilágot kilenc mester sajtója alatt.⁵² Ez egyben azt is jelenti, hogy kiadói stratégiáról, kiadói profilról nem beszélhetünk. Az első három kiadvány naptár, illetve imaszövegeket közlő egyleveles nyomtatvány. A város 1529-ben kitiltotta a szerzetesrendeket, a városi tanács lutheránusnak nyilvánította magát. Az ezután megjelent kiadványok között a legtöbb latin és magyar nyelvű tankönyv, iskolai használatú szöveg, de van köztük orvosi tanácsokat adó néhány oldalas füzet is.

A brassói nyomda alapítója, Johann Honter (1498–1549) azonban már olyan egyéniség, akinek határozott kiadói stratégiájáról beszélhetünk.⁵³ A bécsi egyetemen kezdte felsőfokú tanulmányait (1520), majd Krakóban és Bázelen tanult. Kapcsolatait hazatérte után tovább ápolta, számos könyve jelent meg, főként Krakóban és Bázelen.⁵⁴ 1533-tól Brassóban káplánként, majd 1539-től plébánosként dolgozott. Ő maga is lutheránus vallásra tért át, és vezetésével a helyi

50 A Török Birodalomnak alávetett államként csak 1541 után vált el Erdély a Magyar Királyságtól. 1690-ig a Török Birodalom vazallus fejedelemségként, majd 1848-ig a Habsburg Birodalom Nagyhercegségként (*Grossfürstenthum*) is önálló országgyűléssel bírt.

51 A 2007-ben felfedezett három nyomtatványról: SIMON Zs. 2007, 89–106.; SIMON Zs. 2009, 1–29.; BORSA 2009, 357–361.

52 Valentinus Corvinus, Lukas Trapoldner, Martin Heusler, Martin Wintzler, Gregor Frautliger, Filip Moldavean, Georg Greuss, Johann Heinrich Crato, Johann Fabricius

53 Tevékenységét könyvtárnyi szakirodalom taglalja. A nyomda alapítására, Honter nyomdász ismereteire, a külföldön és Erdélyben kiadott könyveire nézve a halálának 450. évfordulóján tisztelő emlékkonferencia anyaga a mértékadó. Ebben Ecsedy Judit, illetve Gernot Nussbächer számos szakirodalmi tévedést korrigált. Lásd ECSEDY 2001a, 119–149.; NUSSBÄCHER 2001, 150–190.

54 Lásd NUSSBÄCHER 2001, 150–190. Egyedül Erdély-térképe 1530-tól 1692-ig 126 kiadásban ismert, a *De grammatica libri II.* 12 kiadásban (1530–1562), a *Rudimenta Cosmographiae libri duo* nyolc kiadásban (1530–1599), hogy csak a legnépszerűbb munkáit említsük.

plébániai iskola tananyagát is átalakították, illetve ő készítette el a Brassó környéki terület, a Barcaság reformációjának alapvető iratait,⁵⁵ majd az erdélyi szász lutheránus egyházi rendtartást is (*Kirchenordnung*). Nyomdászati ismereteit vélhetően felsőfokú tanulmányai helyein, de főként Bázelen szerezte. A brassói nyomdát 1539-ben alapította, haláláig 36 kiadvány került ki innen. Ezek egyik arculata kifejezetten a reformáció eszméinek terjesztése, de ő sem adott ki olyat, amit a német nyelvterületről olcsóbbnak bizonyult importálni. Honter leginkább mint humanista nyomdász ismert. Számos ókori görög és latin szerző szövegét adta ki a helyi humanista iskola számára,⁵⁶ amely iskolának a könyvtárgyarapítására is gondot viselt. A Keleti-Kárpátok lábánál fekvő Brassó könyvkultúrában betöltött szerepére egy érdekes, fontos, de nem kellőképpen számontartott kiadástörténeti esemény, amikor Honter egy moldvai kolostorban talált, ismeretlen görög szövegeket *editio princeps* formájában közreadta. Pseudo-Nilus és Thalasius munkáit,⁵⁷ amelyeket azután Michael Neander bázeli kiadásában ismert meg a tudós világ.⁵⁸ Az erdélyi szász kereskedők a Kárpátokon kívüli világot jól ismerték, és bőven profitáltak is ebből a kapcsolati rendszerből. Tudatában voltak annak, hogy a moldvai, havaselvi, vagy éppen a régebbi kolostorokban komoly kódex-

55 Vö. HEIGL–ŞINDILARIU–TÜRK–RADUCH, hrsg., *Honterus, Reformatio ecclesiae...*, 2017.

56 A következő szerzők szövegeit adta ki: Aphthonius Sophista: RMNy 32; Aristoteles: RMNy 28, 34; Augustinus, Aurelius: RMNy 29, 30; Ausonius, Decimus Magnus: RMNy 31; Cato: RMNy 31; Cebes: RMNy 49A; Cicero: RMNy 34; Dicta sapientium ex Graecis: RMNy 37; Epictetus: RMNy 49A; Erasmus, Desiderius: RMNy 43; Hermogenes: RMNy 32; Hesiodus: RMNy 51; Nilus: RMK III. 463, vö. RMK III. 5275A(!); Petrus de Rosenheim: RMNy 45, 60; Plutarchus: RMNy 41; Pseudo-Aristoteles: RMNy 46; Pseudo-Ausonius: RMNy 31; Pseudo-Nilus: RMNy 40; Pseudo-Plato: RMNy 46; Publilius, Syrus: RMNy 37; Quintilianus: RMNy 34; Seneca: RMNy 38; Sextus Pythagoraeus: RMNy 37; Terentius: RMNy 61; Thalasius: RMNy 40; Theognis: RMNy 62, 225. Vö. MAILLARD–KECSKEMÉTI–PORTALIER, ed., *L'Europe des humanistes*, 1998, 239.

57 Pseudo-NILUS 1540, RMNy 40.; MONOK 2012d; MONOK 2017b.

58 *Neilou episkopou kai martyros Kephalaia, e paraneseis, NILI episcopi et martyris capita, seu praeceptiones de vita pie, Christiane ac honeste exigenda, Graecolatine, A Michaele NEANDRO Soraiense conuersae et expositae, Basileae per Ioannem Oporinum, 1559.*

anyag lappang. Nem véletlen az sem, hogy akkor, amikor Magyarországon és Erdélyben feltűntek a reformáció eszméi, az erdélyi vajda, majd magyar király Szapolyai János nyilvános hitvitára szólította fel a feleket, és írt az Athoszra, hogy az ottani szerzetesektől megtudja, vajon a kereszténység legkorábbi szövegeiben miként állnak a vitatott teológiai kérdések.⁵⁹

Ugyancsak tudatosságról beszélhetünk az egyes antik szövegek kiválasztásakor, illetve azzal kapcsolatosan, hogy pontosan tudták, mit is szolgál a kiadásuk: nem tudós jegyzetekkel kísért *editio* volt a szándékuk, hanem az erdélyi ifjúság megismertetése a szövegekkel, illetve azokkal az erényekkel, amelyeket a szerzők tárgyaltak. Ennek a tudatosságnak a bizonyítására, jellegének megismertetésére két előszót választottunk.

Az egyiket Pesti Gáspár (†1540 cca.), erdélyi pálos szerzetes írta a brassói gimnázium diákjainak a Johann Honter által kiadott Erasmus Desiderus *Adagia*-kötetben (1541),⁶⁰ a másik a marosvásárhelyi humanista, Baranyai Decsi János tollából származik, és Sallustius-fordításának (Nagyszében, 1596)⁶¹ előszavaként jelent meg.

Pesti Gáspár előszavában felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, akiket Johann Honter 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász megvalósított. A XVI. század eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá *ars poeticá*ját fogalmazta itt meg Pesti Gáspár. Baranyai Decsi János azokat a görög és latin szerzőket sorolja fel, akiket szerinte fontos lenne magyarra fordítani. A magyarországi késő humanista generáció munkaprogramja ez, és nem rajtuk múlt, hogy csak később és részben valósulhatott meg. Fontos azonnal kiemelni, hogy ez a két előszó nem érinti a reformáció kérdését. Vizsgálati szempontunkból – a városok szerepe a könyvkultúra elterjesztésében – pedig a humanista kiadások mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven

59 Vö. KRIZA Á. 2010, 1121–1164.

60 RMNY 43; kiadta GÜNDISCH G. 1965, 11–13.; tévedésből Pesti Gáborhoz sorolva újra megjelent: MONOK-ZVARA, ed., *Traducteurs...*, 2007, 21–24.

61 RMNY 786.

való megjelentetése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációnként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyiküknél jelen van. A tudós humanista és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól Valentin Wagnernek, a második brassói nyomdásznak, Johann Benkner brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a Seneca szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).⁶² Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „*oculis et animo*” röviden áttekintse az egész életművet. Így „*piis rationibus motus*” elhatározta a kötet kiadását, „*ita hoc studium meum genuino dente rodent*” – mondja Wagner. „*Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector domini gregis, ab Ethicorum scriptis non abstinenceam... Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio*”.

Ilyen értelemben Pesti Gáspár személye is – a brassói officina melletti tevékenységével – szimbolikusnak mondható. Pálos szerzetesként a műveltség elterjesztésével segítette Hontert, az ő lényegében humanista, de végül protestáns programját, még akkor is, ha ő maga nem hagyta el a katolikus hitet. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – Szapolyai János halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország díszéről ír, ahol a *humanista studiumok* magas szinten műveltetnek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszer alatt állnak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség lenne a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására. „*Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaeque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret...*”

62 RMNy 122.

Johann Honter kiadói politikájának alakításakor kétségkívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal versenyezni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amely az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. Az említett Pseudo-Nilus-kiadás (Brassó, 1540)⁶³ természetesen kivétel, hiszen ez olyan volt, amelyet a humanista Európa nem ismert.⁶⁴ Ennek a kiadásnak a jelentőségével Honter is, és az őt dicsérő Pesti Gáspár is tisztában volt: „*Sententias catholicas Nili Monachi Graeci antea nunquam impressas, ex vetusto quodam exemplari nobis quasi denuo peperit...*”

Valentin Wagner is lényegében hasonló megfontolásokból követte a Honter által kijelölt utat: színvonalas iskolai kiadások elkészítése olyan szerzőket választva, akik közérthetőek, illetve az erkölcsi neveléshez, a Biblia ismeretéhez közvetlen hozzájárulnak. Jó példa ez utóbbira az a választás, ahogy Honter Petrus de Rosenheim verses Újtestamentumát kiadta (Brassó, 1541).⁶⁵

Hogyan magyarázható azonban a görög szerzők nagy száma, illetve az, hogy viszonylag sok görög szöveget adtak ki mindketten? Az iskolai görögnyelv-tanítás nem magyarázat erre, inkább talán következmény. Honter, de még inkább Wagner pontosan felismerte abban az értelemben kivételezett helyzetüket, hogy a Török Birodalom egyes területeivel ők és a brassói kereskedők könnyebben tartottak kapcsolatot, mint nyugat-európai humanista barátaik. A szövegek mentése, de még inkább a keresztény hit eredeti görög forrásai érdekelték őket. Andreas Müller meggyőzően ír arról a Wagner-féle görög katekizmus kapcsán, hogy a brassói görög diaszpóra mint olvasó publikum nem jöhetett szóba, hasonlóan elenyésző lehetett a görög nyelvtudás a románok között is.⁶⁶ A reformáció egyes irányzatai közti viták, az Erdélyben egyházzá vált unitarizmus azonban elégséges szellemi inspiráció volt ahhoz, hogy a humanista nyomdászok érdeklődése ez irányban friss maradjon.

63 RMNY 40.

64 MONOK 2012d, 381–382.; MONOK 2017b, 119–128.

65 RMNY 60.

66 MÜLLER A. 2000, 60–68.; Vö. MÜLLER A., hrsg., *Reformation...*, 2000.

Humanista érdeklődés és felkészültség, protestáns elkötelezettség és nyomdászmeisteri pragmatizmus magyarázza tehát a kiadói politikájuk alakulását. Nem véletlen, hogy németül nagyon keveset nyomtattak, nem vállalkoztak kiterjedtebb életművek gondozására. Kereskedtek a német könyvterméssel, és nyomtatták azt, ami a helyi publikumnak kellett az iskolában, illetve a napi vallásgyakorlat során. Ha tudtak újat adni a nyugat-európai humanista világnak, azt felelősen és tudatosan tették (Honter Pseudo-Nilus-kiadása, de több szempontból Wagner katekizmusa is ilyen).

Georg Hoffgreff és Heltai Gáspár (főként ez utóbbi) kolozsvári nyomtató műhelyének⁶⁷ termése már sokkal inkább a reformáció iránti elkötelezettséget – sok esetben elfogultságot – mutatja. A szövegahagyományozás szempontjából a legjelentősebb a Biblia fordításának megszervezése és részbeni végrehajtása volt.⁶⁸ Igaz, a fordítás Heltai számára már egyértelműen a reformáció szellemiségének következménye, kevéssé a szöveg, illetve a magyar nyelv szókincse iránti érdeklődés eredménye. Ókori szerzőket csak iskolai célra adtak ki, de több humanista szöveg fordítása köszönheti nekik elkészültét.⁶⁹ A német Heltai (Caspar von Heltau) tökéletesen tudott magyarul, és azért is írjuk magyaros formában a nevét, mert a magyar nyelvű széppróza egyik mesterének bizonyult. Magyar nyelvű történeti művek, ókori irodalmi szöveghelyekből és bibliai történetekből írt népszerű históriák, bibliafordítások, de önálló szépprózai munkák is kiadóra találtak nála.

Az erdélyi nyomdászok tehát a XVI. században más-más kiadói stratégiát követve,⁷⁰ de alapvetően a humanista szövegághagyományozó tevékenységet folytatták úgy, hogy az iskolai auktorokra mint legnagyobb hatású olvasmányokra koncentráltak. Ebben a tevékenységükben folyamatos figyelemmel voltak a könyvkereskedelem állapotára, illetve arra, hogy a reformáció egyes szellemi irányzatai milyen alapvető középkori szövegeket igényeltek. A század közepétől kezdő-

67 1550-től kezdte a tevékenységét, és a 210 kiadással a XVI. század legtermékenyebb nyomdájává vált.

68 ZVARA, sajtó alá rend., *Az keresztyén...*, 2003.; MONOK-ZVARA, ed., *Traducteurs...*, 2007, 109–201.

69 VÁRJAS 1973.

70 Vö.: ECSÉDY 1999, 30–51.

dően a kiadványok nyelvi összetétele is megváltozott, a magyar nyelvek aránya látványosan megnőtt. Ez nemcsak annak köszönhető, hogy a kolozsvári műhely aktív és tervezett fordítói programot valósított meg, hanem annak is, hogy a század második felére a kereskedelmi lehetőségek kibővültek, a németországi központok a reformációs és általában a német nyelvű anyag mellett az egyszerűbb latin kiadásokat is szívesen küldték a nyugati kereszténység keleti sarkába.

Egészen más kapcsolati rendszert épített ki a felső-magyarországi, a lengyel határ közelében a Kárpátokban fekvő Bártfa. Az ottani lutheránus egyház a reformáció kezdeti korszakában még a sziléziai Briegbe küldte felszentelésre (*ordinatio*) lelkészeit. Természetesnek mondható továbbá a bártfai német kereskedők kapcsolata Lengyelország nagyvárosaival, főként Krakkóval. A város meghívására a nyomdát 1577-ben David Gutgesell (1577–1599) alapította. 1597-ben egy másik nyomdász, Jakob Klöss érkezett a városba, akinek tevékenysége a XVII. században teljesedett ki. A XVI. század során 98 kiadvány jelent meg Bártfán. Jelentős részben naptárak, prognosztikonok, lutheránus vitairatok németül és magyarul, és a helyi, illetve a környékbeli iskoláknak a latin iskolai szövegkiadások. Magyar széphistóriák mellett bibliai könyvek fordításai is napvilágot láttak itt. Gutgesell adta ki az első szlovák nyelvű könyvet is nyomtatásban, Luther katekizmusát a környék szlovák lakóinak.⁷¹

Bártfa városa gondot fordított a város közös használatú könyvtárának a fejlesztésére is. A város legjelentősebb templomának, a Szent Egyed-templomnak két XV. századi könyvösszeírása is ismert (1460, 1479). A XV. század végén két hagyatékkal, Georg Petri presbiter és a kódexfestő Balthasar Blutvogel könyvtárával gyarapodott a gyűjtemény. A város ekkor már lutheránus felekezetűvé vált, és a két személy ennek az egyháznak a presbitereként halt meg. A XVI. században nyilvános városi könyvtárként, illetve a lutheránus iskola munkáját segítő gyűjteményként használták, a század végén még nyomtatott *ex libris*-szel is ellátták a köteteket. Magyarországon ez a második ismert nyomtatott tulajdonjegy. A templom, a könyvtárral együtt a XVII. század-

71 RMNy 479.

ban visszakerült a katolikusokhoz, majd a XVIII. században ismét a lutheránusoké lett (1705). Az ekkor készült katalógus jól mutatja azt a gondosságot, ahogy a középkori anyagot is megőrizték az állományban.⁷²

A legrégebbi, alapítása óta napjainkig folyamatosan működő nyomda az 1561-ben alapított debreceni.⁷³ A város már az 1530-as évek elejétől kollégiumot alapított a helvét hitvallást követőknek, amely középfokú intézmény az egyik legjelentősebb lett a kálvinista oktatás történetében Magyarországon. A város és az egyház szoros szövetségben, nem kis ortodoxiával, vagyis szigorú helvét alapelveket állva irányította a kollégium és a nyomda életét. A XVI. századi nyomdászok némelyike vándormesterként érkezett, és használta a város által 1561-ben tanácsi határozattal felszerelt nyomdát. A tipográfiát 1571-ben új helyre költöztették, ahol száz évig működött. A mesterek: Huszár Gál, Török Mihály, Raphael Hoffhalter, Komlós András, Rudolf Hoffhalter, Csáktornyai János és Paulus Rheda, vagyis csaknem valamennyi magyar, illetve ha német is, megtanult magyarul. A 158 XVI. századi debreceni nyomtatvány jelentős része ugyanis magyar nyelven jelent meg.

A sztereotíp módon említhető iskolai könyvek kiadása mellett a debreceni nyomda programját a helyi református egyház kimagasló egyéniségei szabták meg. Ennek megfelelően a hitviták és az istentiszteleteken elhangzó szentbeszédek gyűjteményei szép számban láttak napvilágot. Az Erdélyben 1568-ban hivatalosan elfogadott antitrinitarizmus magyarországi terjedésének a debreceni prédikátorok könyveikkel is ellen akartak (és tudtak) állni. A viták kimagasló egyénisége Melius Juhász Péter (1532–1572), aki emellett irányította a Biblia magyar nyelvű fordítását is. Könyvenként (bibliai részenként) haladtak, a vállalkozás legismertebb munkatársa Félegyházi Tamás (1540–1586).⁷⁴

A hitvita-irodalom, különösen a magyar nyelvű művek megjelenítésén a katolikus táboron belül a nagyszombati Telegdi Miklós érsek

72 ZVARA, ADATTÁR 19/1, 2001, 195–202. Az *ex libris*ről: DÖRNYEI 1976, 127–133.; BORSA 1967, 381.

73 ECSÉDY 1999, 51–55.

74 MONOK–ZVARA, ed., *Traducteurs...*, 2007, 81–108.

támogatásával 1578-ban alapított káptalani nyomda dolgozott. Ebben az 1609-ig működő műhelyben a XVI. században 58 kiadvány jelent meg. A hitviták, katolikus beszédgyűjtemények mellett naptárak és néhány nagyon fontos fordítás is megjelent, például Szent Ágoston *Soliloquiája* 1591-ben.⁷⁵

A magyarországi és erdélyi könyvkiadás jellege tulajdonképpen spekulatív módon is leírható lenne, vagyis anélkül, hogy valaki ténylegesen szemrevételezné a könyvtermést. A török hódítás miatt összeomló középkori ország vallási arculata alapjaiban megváltozott a XVI. század folyamán. A század elején, itáliai, bécsi és krakkói egyetemi hatásra, követve a Hunyadi Mátyás uralkodása alatt kialakított mintákat, a humanista eszmék terjedése és ezek nyomában a bibliofília és a könyvhasználat nyert teret. A török berendezkedés az ország jelentős részén, Erdély önálló állammá válása, a folyamatos háborúk és a reformáció elterjedése azok a tényezők, amelyeket figyelembe kell venni az egyes városokban kialakult könyvkiadói tevékenység megítélésakor. A szerény könyvtermés a helyi igények közvetlen kielégítését szolgálta: helyi iskolákban használt szövegek, a helyi egyházak napi vallásgyakorlati könyvei, naptárak és persze a magyar olvasói réteg anyanyelven való tájékozódásának a szolgálata. Ebben az utolsó csoportban már érvényesülhetett a magyar humanisták fordítói programja is.

A könyvkiadás mellett azonban a városoknak, az ott élő kereskedőknek (és nem csupán a könyvkiadással vagy könyvkötéssel foglalkozóknak) lehetősége nyílt a nem helyben kiadott könyvek behozatalára. Ez a behozatal volumenében jelentősnek mondható, és a magánkönyvtárakra vonatkozó forrásokkal írható le.

Röviden áttekintve a XVI–XVII. századi olvasmányjegyzékek bibliográfiáját,⁷⁶ illetve a könyvjegyzékek kiadásait,⁷⁷ joggal támadhat az

75 A fordító Pécsi Lukács volt. RMNy 671.

76 <http://www.bibl.u-szeged.hu/eruditio>; nyomtatott változatában: *Könyvtár-történeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája* (KtF), szerk. MONOK István, I–XII. kötet, Szeged, 1981–2006. A XIII. kötet előkészületben.

77 Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban, sorozatszerkesztők: KESERŰ Bálint, BALÁZS Mihály. Eddig 28 kötet jelent meg, és további 4 kötetet tervezünk.

a benyomásunk, hogy a kora újkori Kárpát-medence városlakóinak könyves műveltségéről könnyen írhatunk részletes elemzést. Valóban választható olyan elemzési szempont, amely szerint érvényes, alap kutatásokon nyugvó mondandónk lehet, állításaink igazságtartalmát európai analógiákkal ellenőrizhetjük. Közelebb lépve a forrásanyaghoz azonban zavar támad gondolatainkban, hiszen egységes elemzési szempont a Kárpát-medence városait tekintve nem vezethető végig. Nem arról van szó, hogy ne lenne valamennyi városnak régi és újabb helytörténeti szakirodalma,⁷⁸ átfogó jellegű monográfiákkal is találkozunk, még ha nem is a legfrissebb irodalomban.⁷⁹ Találunk a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet kérdésfeltevéseit egyesítő elemzéseket is,⁸⁰ de az újabb magyarországi szakirodalom, amely a városlakók könyvkultúráját kutatja, inkább a vallás-, az irodalom-, ritkábban az iskola- és oktatástörténet szempontjait tekinti kiindulópontnak. Ezzel is csatlakozva a nemzetközi, de főleg az osztrák,⁸¹ a német⁸² és az angolszász⁸³ kutatások eredményeihez. Magyarorszá-

78 Vö. BODOR–GAZDA 1984. Az ez után megjelent szakirodalomról lásd a történeti bibliográfia köteteit, a HUMANUS adatbázist (<http://www.oszk.hu/humanus/>), az ARCANUM helyismereti digitális könyvtárait (<http://www.arcanum.hu>) vagy a Elektronikus Periodika Adatbázist (<http://epa.oszk.hu/>)

79 Például: DEMKÓ 1882; DEMKÓ 1890; DEMKÓ 1897. Legújabban művelődéstörténeti szempontból (de nem olvasmánytörténet) nagyon jól hasznosítható: SZAKÁLY 1997.

80 A régebbi szakirodalomból talán a legjobb példa MIKULIK 1885.

81 A Linzi Egyetemen az 1970-es évektől szervezett éves várostörténeti konferenciák anyagát kiadó könyvsorozatra utalok: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Ebben a sorozatban több, a városi könyvkultúra történetét érintő darab megjelent: RAUSCH, hrsg., *Die Städte Mitteleuropas...*, 1981; RAUSCH, hrsg., *Städtische Kultur...*, 1982; ALBRECHT, hrsg., *Stadt und Öffentlichkeit*, 2010.

82 Itt csak két kötetet emelünk ki a sok közül: KLEINSCHMIDT 1982; BRUNNER H., hrsg., *Literatur in der Stadt*, 1982; persze utalhatnánk a Jan Thorbecke Verlag *Stadt in der Geschichte* sorozatára, amelyből csak kettőt említünk: SPECKNER, hrsg., *Stadt und Kultur*, 1983; KIRCHGÄSSER–BECHT, hrsg., *Stadt und Mäzenatentum*, 1997.

83 CLARK 1976, 95–111. jó összehasonlító szempontokkal szolgál, a Yale University tanárának Strasbourg-könyve pedig akár minta is lehet egy magyarországi város monográfiájához: USHER CHRISMAN 1982.

gon mindenképp ilyen Kokas Károly tanulmánya Kőszegről,⁸⁴ de elsősorban Grüll Tibor doktori disszertációja, amely címében is (*Irodalmi élet és könyvgyűjtés a XVII. századi Sopronban*)⁸⁵ mutatja az elemzés kiindulópontjait. Hasonló szempontból, az egyes szellemi áramlatoknak a polgárság körében való elterjedtségét elemezve készült a ma klasszikusnak mondható, de már több városra figyelő monográfia, Rolf Engelsingé,⁸⁶ amelyhez hasonló a szlovák, illetve a magyar szakirodalomban Viliam Čičaj kismonográfiája a bányavárosokról,⁸⁷ illetve e sorok írójának néhány tanulmánya.⁸⁸ Ilyen jellegű összehasonlító – cseh, német és magyar – elemzések is születtek egy szegedi symposium alkalmával.⁸⁹

Azonban már e század 30-as éveitől kezdődően megmutatkozik az az igény a városi könyves műveltség megközelítésében, hogy a polgárság, illetve a városban élő más társadalmi réteghez tartozók (elsősorban nemesek) olvasmányait együtt szemléljék, illetve az, hogy az olvasmányműveltség és az egyes társadalmi mozgalmak összefüggéseit kimutassák. Walter Wittmann doktori értekezése a XVIII. századi Majna-Frankfurtról⁹⁰ e téren korainak mondható, de igazából a francia kutatók helyezték e szemléletet kutatásaik középpontjába. Roger Doucet a XVI. századi párizsi hagyatéki összeírások alapján jellemezte a polgárság, illetve az udvar környezetében élő nemesség erudícióját, de az interpretáció módja nem mondható modernnek írásában.⁹¹ A nemzetközi könyvtörténeti szakma nagy öregje, Henri-Jean Martin kétkötetes monumentális műve Párizs XVII. századi könyvkultúrájáról⁹² azonban nem csupán időben előzte meg Albert Labarre sokat

84 KOKAS 1991.

85 GRÜLL 1992; GRÜLL 1996; GRÜLL 1997.

86 ENGELSING 1974.

87 ČIČAJ 1993.

88 MONOK 1996, 28–33.; MONOK 1996a, 393–401.

89 MONOK–ÖTVÖS P., hrsg., *Bürgerliche Kultur...*, 1998.

90 WITTMANN W. 1934.

91 DOUCET 1956. Ezzel szemben a városlakó nemesség műveltségéről nagyon tanulságos a České Budějovicében hosszú évekig tartó udvarkutatás néhány eredménye. Csak példaként: JANSSENS 1996, 91–115.; WIJSENBEK-OLTHUIS 1996, 117–128.; MAŤA 1999, 139–162.

92 MARTIN H.-J. 1969.

idézett Amiens-monográfiáját,⁹³ hanem szemléletének is mintája. A későbbi olasz (Firenze⁹⁴ vagy Piacenza⁹⁵ példáját emelhetnénk itt ki) és német szakírók is mintaként lapozták⁹⁶ az említett két francia tudós munkáit.

1979-ben Strasbourg, 1980 májusában Wageningen adott otthont azoknak a nemzetközi kongresszusoknak, ahol a hagyatéki leltárak és a városi jegyzőkönyvek történeti forrásértékét elemezték, számos esetben már az informatika szolgáltatta eszközök bevonásával.⁹⁷ Ingrid Bátori és Erdmann Weyrauch egy északnémet kisvárosban, Kitzingenen próbálta ki az újabb módszereket, teljes képet adva a városka társadalmáról, művelődéséről.⁹⁸ Ezt követte Richard van Dülmen nagy-monográfiája a városi élet teljes keresztmetszetről.⁹⁹

A néhány most kiemelt könyv az olvasmánytörténet kutatója számára azért is bizonyul jelentősnek, mert a mindennapi élet bemutatása (*histoire de la vie quotidienne*, *Alltagsgeschichte*) az európai nemzetek történetírásában a 30-as évektől kezdődően jelen lévő, sokáig használt alapl művekkel jellemezhető historiográfiai hullám volt.¹⁰⁰ Ezek az összefoglalások a könyvkultúrát általában az illető országban megjelent, vagy az ott meglévő kereskedelmi hálózatban elérhető könyvek statisztikái alapján mutatták be. Az olvasmánytörténet levél-

93 LABARRE 1971.

94 BEC 1984.

95 ANELLI–MAFFINI–VIGLIO 1986.

96 MOELLER 1979, 25–48.; WEYRAUCH 1981, 150–154.

97 VOGLER, publ., *Les actes notariés*, 1979; WOUDE–SCHURMAN, eds., *Probate Inventories*, 1980.

98 BÁTORI–WEYRAUCH 1982.; Weyrauch átfogó képet is ad az alsó-szászországi városokról ebből a szempontból: WEYRAUCH 1985.

99 DÜLMEN 1992.

100 A Kárpát-medence városaira vonatkozó legújabb magyar és szlovák szakirodalom a bőséges nyugat-európai dokumentumanyag alapján kimunkált módszereket szembesítette az itteni forrásokkal, de csak részben végezte el hozzá a szükségesség alapú kutatást. A legújabb szakirodalomban egyaránt találunk pozitív és negatív példákat. Vö. KUBINYI–LASZLOVSKY, hrsg., *Alltag und materielle...*, 1991. A szlovák történetírásban éppen az 1990-es években tapasztalhatunk egy, a mindennapok történetét bemutatni szándékozó hullámot. Lásd például: ČIČAJ–PIČKĽ, hrsg., *Städtisches Alltagsleben...*, 1998.

tári forrásainak kutatása, így a hagyatéki összeírások ilyen célú hasznosítása viszonylag kevésbé terjedt el. A nyugat-európai nemzetek gazdag, a mindennapi élet minden részletére nézve bőséges történeti forrásanyaga lehetővé tette azt is, hogy a városi polgárság mindennapjainak valamennyi momentumát külön elemezzék, az egyes kutatók specializálódhattak egyik vagy a másik részlet (ruházkodás, ékszervelet, lakásberendezés, a képzőművészeti tárgyaknak a lakásokban való elhelyezése, a családi ünnepek stb.) történetére. A könyv- és olvasmánykultúra így vagy önálló diszciplína lett, vagy a mindennapok történetét bemutató szakmunkák – jobb esetben külön – egy fejezete. Leginkább azonban csak említés történik arról, hogy az olvasás terjedt, s a polgári otthonokban természetesen beszerezték a mindennapi vallásos gyakorlathoz kötődő, konfesszionálisan jellegzetes könyveket, az iskolában használt kiadványokat, naptárakat, egy-egy szórakoztató írást, illetve a kora újkor végére egyre gyakrabban a tulajdonos mesteriségére jellemző szakkönyvet is.

Amint láttuk, a Kárpát-medence könyvtermése közismerten szerénynek mondható. Ebből kiindulva számos érvényes megállapítás tehető,¹⁰¹ de önmagában ezt alapul véve nem jellemezhető egy-egy város könyvkultúrája. Jakó Zsigmond 1957-ben írt tanulmánya a kolozsvári polgárság anyagi kultúrájáról¹⁰² nem csupán azért korszerű tehát, mert a nyugat-európaival szinte egyidejűleg vezette be a magyar szakirodalomba ezt a műfajt, hanem mert egyesítette a Radvánszky Béla¹⁰³ és az Iványi Béla¹⁰⁴ nevével fémjelezhető kutatási irányt. Úgy mutatta be a polgárok erudícióját, hogy a könyvet bevitte a lakásba – vagy ha tetszik, nem hozta ki onnan, tehát a többi berendezési tárgy között hagyva mutatta be őket –, és ráadásul a könyves művelődés szempontjából a Kolozsvárt megjelent könyveket éppúgy látókörében tartotta, mint ahogy a levéltári forrásokat – javarészt a hagyatéki összeírások-

101 PÉTER K. 1984, 80–102.; PÉTER K. 1985. Lásd még PÉTER K. 1989a, 115–125.

102 JAKÓ 1957, 361–393.; ugyanez JAKÓ 1957, 1997; JAKÓ 1957, 2008.

103 RADVÁNSZKY 1879–1895.

104 Az egész életén át gyűjtött levéltári könyvtörténeti forrásokat folyamatosan jelentette meg. Összegyűjtve lásd IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983.

kat – is feltárta. Azt mondhatnánk tehát, hogy tanulmányunk első gondolatai arról, hogy a magyar történeti irodalomban nincsen olyan munka, amely a városi könyvkultúrát szervesen elhelyezi a város életében, nem igazak. Sajnos azonban Jakó Zsigmond már munkája címében megmondja, hogy csak a polgárok anyagi kultúráját vizsgálja, a városban lakó nemesekét, egyháziakét nem. Tegyük rögtön hozzá, hogy a városi levéltárak erre vonatkozóan nem is őrizhettek meg számkra forrásokat, azokat a családok vagy az egyházak esetlegesen fennmaradt iratfondjaiban kell keresnünk.

Annak ellenére, hogy a társadalomtörténet, és ezen belül a városok társadalmának a története a második világháborút követő közel fél évszázadban is művelhető diszciplína volt, csak elvétve születtek olyan tanulmányok, amelyek a városokban élő nemesek életviszonyait tárgyalják.¹⁰⁵ A mezővárosi nemesekről Rácz István közleményeiben és könyveiben¹⁰⁶ összefoglalta a századelőn született írásokat, de főként saját levéltári kutatásainak eredményeit, amelyek viszont elsősorban a XVIII. és XIX. századra vonatkoznak. A XVI–XVII. századra nézve továbbra is Zimmermann Rezső tanulmánya a legfrissebb ilyen összefoglaló írás.¹⁰⁷ A szabad királyi városokról azonban csupán Granasztói György Kassát¹⁰⁸ és Brassót¹⁰⁹ bemutató munkái állnak rendelkezésre, illetve Újváry Zsuzsanna elemzése Kassa polgárságának etnikai és politikai változásáról.¹¹⁰ Ezek a munkák azonban – érthető módon – nem érintik a könyvkultúra kérdését.

Milyen lehetőségei vannak tehát annak, hogy a Kárpát-medence kora újkori városainak könyves kultúrájáról átfogó képet kapjunk? A kiadott könyvek tekintetében viszonylag jó helyzetben vagyunk, hi-

105 Tanulságos e szempontból megnézni a történeti bibliográfiák egyes köteteit, illetve a történelmi folyóiratok repertóriumait. Vö. például: NIEDERHAUSER, főszerk., *A magyar történettudomány...*, 1971, 235–238.

106 RÁ CZ I. 1988; részben ilyen: RÁ CZ I. 1997.

107 ZIMMERMANN R. 1904, 3–32. Az egyes városokat tekintve a modern történeti feldolgozások részben érintik a problémát!

108 GRANASZTÓI Gy. 2012.

109 GRANASZTÓI Gy. 1972, 350–399.

110 ÚJVÁRY Zs. 1979, 577–591.; ÚJVÁRY Zs. 1984, 9–36. Lásd még: NÉMETH I., H. 2006.

szen a retrospektív nemzeti bibliográfiai kötetei (RMNy, RMK) már a kiegészítésekkel együtt is hozzáférhetőek. A városokban működő iskolák, az ottani egyházak, illetve világi intézmények könyvtáiról vannak adataink, illetve a gyűjtemények anyagáról maradtak fenn jegyzékek. A városlakó nemesek olvasmányairól sajnos nagyon kevés dokumentum áll rendelkezésünkre, bővében vagyunk viszont a polgárság olvasmányait reprezentáló adatoknak. Nem tipikus példa a városlakó nemes könyvtára a Sopronban polgárjogot nyert exuláns nemes Matthias Ainfalt (1630)¹¹¹ és a Körmöcbányán élt kamaragróf, Wolfgang Roll (1589),¹¹² akik polgárjog megszerzésével kerültek a városi adminisztráció látóterébe, s maradt fenn könyveik összeírása. Mindkét gyűjtemény jobban hasonlít a kortárs polgári könyvtárakra, semmint a magyar nemesekére.

A városokban élő egyházi személyek csoportja kapcsán is illik megjegyeznünk, hogy közéjük soroltuk a főpapokat és magánkönyvtáraikat is. Azt gondoljuk, hogy nem teljesen alaptalan ezeket és ugyanígy az egyházi intézményi gyűjteményeket is tekintetbe venni egy-egy város (Pozsony, Nagyszombat, illetve a püspöki székhelyek) művelődési arculatának jellemzésekor. Pozsony, a Magyar Királyság fővárosa 1541-től 1848-ig megérdemel egy további mondatot. A város adott otthont a legtöbb országgyűlésnek, vagyis az arisztokrata családok igyekeztek házat szerezni, illetve építtetni itt. Pozsony adott helyet a központi államigazgatási hivatalnak, a Királyi Kamarának is, amely intézménynek az írnokai, tisztségviselői írástudó, könyvolvasó emberek voltak, vagyis a városi könyvkultúra fejlettsége pusztán abból a tényből kiindulva, hogy itt nem működött nyomda, vagy mert a XVI. századi városi levéltári anyagnak a polgári vagyonösszeírásokra vonatkozó része elpusztult, nem elemezhető megfelelő módon.

A Kárpát-medence polgárságának olvasmányműveltségét általánosságban már több tanulmányunkban is jellemeztük. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni azt a tényt, hogy mind a könyvek számát, mind a könyvanyag modernségét – vagyis a recipiált szellemi

111 MONOK-ZVARA, KTF VIII, 1997, 13.; GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 50–51.

112 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 228–231.

áramlatokat – tekintve a XVI–XVII. század fordulójának magyarországi városai az európai átlagos színvonalon álltak. Biztosan nem mondható el ez a helyzetértékelés a XVII. század végére, és még kevésbé a XVIII. századra nézve.¹¹³

Az intézmények könyvtárainak közelkorú jegyzékei – szerencsés esetben katalógusai – is, függetlenül attól, hogy a vizsgált fél évszázadból maradtak-e fenn, jól igazolják a fenti állítást.¹¹⁴ A XVII. század elejéig Magyarországon is létrejöttek ugyanis azok a könyvtári formák, amelyek bármelyik európai protestáns városban. Ne feledjük el, hogy városaink nagyobb része többségi protestáns volt ebben az időszakban, jelentős hányaduk német anyanyelvű és evangélikus. Magától értetődik tehát, ha az európai analógiát elsődlegesen német nyelvterületen, főként a német fejedelemségek területén keressük.

Melyek ezek a korra jellemző könyvtártípusok, amelyek a XVI–XVII. század folyamán alakultak ki? Ilyenek a városi tanácsok főleg jogi gyűjteményei, a *bibliotheca publica* (fordítsuk közösségi használatú könyvtárnak e korszakban), a kórházi, gyógyszerári, orvosi szakgyűjtemények és a tudós társaságok közös használatú gyűjteményei. A mostanáig feltárt dokumentumanyag ezen könyvtárak jelenlétét igazolja Selmecebányán, Besztercebányán, Kassán, de a soproni, körömcébányai, kolozsvári, besztercei, nagyszebeni és brassói források is sejtetik a kiemelt városokéhoz hasonló gazdagságot.¹¹⁵

Mostani könyvfejezetünk végén összefoglalva elmondhatjuk, hogy annak ellenére, hogy a magyarországi történeti és művelődéstörténeti alap kutatások állapota nem teszi lehetővé egy teljes kép kialakítását a könyvnek a városok mindennapjaiban betöltött szerepéről, az olvasmánytörténeti dokumentumok és az ehhez kapcsolódó iratanyag tanúsága szerint a Kárpát-medence városaiban lakók meg tudtak ismerkedni koruk szellemi áramlataival, a hivatali írásbeliségen túl az írás és

113 Összefoglalóan: MADAS–MONOK 1998, 160–164. Lásd még: FARKAS G. F. 1992, 100–121.; továbbá MONOK 2008, 23–43.

114 A XVII. század folyamán katalogizált gyűjtemények állománya folyamatosan alakult ki, a század közepén, második harmadában inventált gyűjtemények a néhány évtizeddel korábbi időszak könyvkultúrájának is dokumentumai.

115 Lásd kötetünk vonatkozó fejezeteit.

az olvasás részévé vált életüknek.¹¹⁶ Kialakult a könyves világ, nyomdák, különböző típusú könyvtárakkal. A szakemberek – orvosok, tanárok, lelkészek, de már a céhes mesteremberek is – beszerezték a szakkönyveket, vagy ha nem, találkozhattak azokkal a közösségi használatú gyűjteményekben, a baráti kör könyvtáraiban. A XVII. század elejére jól körvonalazódik továbbá egy polgári patrónusi tevékenység,¹¹⁷ amely a könyves művelődés további bővülésének lehetőségét is megadta. Részben a 15 éves háború következményeként, részben az erőszakos ellenreformáció, majd a Habsburg Birodalomba való tagozódás során tapasztalt türelmetlenség miatt ez a fejlődés megszakadt. Az európai szellemi áramlatok befogadásában való naprakészség megszűnt, egyre nagyobb késétség mutatkozik a XVII–XVIII. század folyamán e területen. A török kiűzése után a fejlett protestáns művelődési intézményrendszert leépítették, és a helyébe lépő új intézményi struktúra tulajdonképpen napjainkig nem képes megbirkózni a jelzett késétség felszámolásával.

116 Ennek a hivatali írásbeliségnek a fejlődéséről legutóbb – Sopron példáján – Szende Katalin monografikus szinten értekezett. Összefoglalta mindazt, amit a kérdésről ma tudunk, és a magyarországi jelenségeket a legmodernebb elméleti keretekben is értelmezte: SZENDE 2018.

117 HELTAI 1998, 37–44.; Pesti Brigitta a korabeli könyvek ajánlásait elemezve bemutatja a patrónusok polgári példáit is: PESTI 2013, 186–236.

A nyugati örvidéktől az erdélyi szászokig – azonosságok és különbségek

Lutheránus ortodoxia és szász filippizmus

A magyarországi művelődéstörténet alapkutatásai programjainak egy része az európai szellemi áramlatok XVI–XVII. századi Kárpát-medencebeli recepciójának forrásait tárta fel. Számos más jelenség leírása mellett rögzítik azt a tényt, hogy a Magyar Királyság történetében korszakhatárnak számító mohácsi csatavesztés után az ország művelődési intézményrendszerének helyreállításában és elsősorban is az új szellemű, protestáns iskolarendszer kialakításában a Wittenberget járt, ott Philipp Melanchthontól tanult ifjak jártak az élen. Igaz ez a nem evangélikus protestáns iskolákra is, mint például Sárospatak.¹¹⁸

A Kárpát-medence különböző helyeiről induló, az európai akadémiaakra, egyetemekre igyekvő peregrinusok elsődleges úticélja az 1540-es évektől kezdve Wittenberg, majd ennek ortodox lutheránussá válása után Heidelberg lett.¹¹⁹ A *peregrinatio academica* kutatói ezt az állítást adatszerűen igazolják. A magyarországi akadémia értelmiségiek tehát, főként a teológiát végzett lelkészek és tanárok, alkalmat találtak személyesen is találkozni a címben jelölt szellemi áramlatok jeles képviselőivel, és – különösen a Kárpát-medence könyvkereskedelme elmaradott infrastruktúráját tekintve – a magukkal hozott szellemi muníció, az elsajátított ismeretek és a könyvek, talán természetesnek mondhatóan nagy hatással voltak az általuk vezetett iskolai és egyházi közösségekre, gyülekezetekre. Számos tanulmány szól a magyarországi lelkészek, tanárok, alkotó (író) értelmiségiek szellemi horizontjáról, és ezen belül arról is, hogy a filippizmus vagy az irénizmus jelenléte miként mutatható ki a munkásságukat dokumentáló forrásokból.¹²⁰

118 SZABÓ A. 1993, 626–638.; SZABÓ A. 2017.

119 HELTAI 1982, 243–347.; SZABÓ A. 2007, 229–236.

120 ÖTVÖS P. 1971; ÖTVÖS P. 1975; TURÓCZI-TROSTLER 1961b, 109–155.; URAY 1987, 187–208.

Ebben a fejezetben azonban nem az egyetemet jártak említett csoportjának olvasmányműveltségét elemeznénk, hanem elsősorban a Kárpát-medence néhány kiválasztott városa lutheránus polgárságának *eruditiójára* vonatkozó forrásokat tesszük vizsgálatunk tárgyává, felmérve és összehasonlítva a címben jelölt szellemi áramlatok képviselőinek jelenlétét, e jelenlét arányait. Vizsgálatunkat most az 1580–1680 közti időszakból származó könyvjegyzékeken végeztük el a következő városokban: Kőszeg, Ruszt, Sopron, Besztercebánya, Selmecebánya, Lőcse, Kassa, Beszterce.

Röviden indokolnunk kell az időhatárok megválasztását, illetve azt, hogy miért éppen ezeket a városokat választottuk. Elsősorban gyakorlati érveket tudunk felsorakoztatni. 1580 előttről nincsen számottevő, főként összehasonlítható dokumentumunk. A százéves periódus első pillantásra talán túlságosan hosszúnak tűnik, de remélhetően elégségesen tudjuk e hosszabb időszak választását magával a kimondott tanulságokkal védeni, hiszen azt a jelenséget is szeretttük volna megmutatni, hogyan válik egyes városok olvasmányanyaga a XVII. század második felére konzervatívvá, tehát miként húzódik el, válik anakronisztikussá egy-egy európai szellemi áramlat recepciója a Kárpát-medence térségében. Miután a Kárpát-medence városai a vizsgált időkörben szinte teljességgel lutheránus vallást követték és német anyanyelvüként éltek, elvileg bármelyikre eshetett volna a választás. A nagyobb erdélyi szász városok olvasmányainak elemzését Verók Attilától várjuk, ezeket ebből a gyakorlati okból kerültem ki. Némely helyről azonban kevés a forrás, még a szász közösségekből is. Segesvár, Medgyes, de még Kolozsvár sincs mostani adatbázisunkban kellőképpen reprezentálva, és ugyanígy kevés forrást ismerünk Eperjesről, Bártfáról, Késmárkról, Körmöcbányáról vagy éppen Pozsonyból. Miután azonban valamennyi nagyobb tájegység képviselteti magát a vizsgálatban, úgy ítéltük meg, hogy a statisztikában használt „reprezentatív minta” *terminus technicus* használható a jelen vizsgálattal kapcsolatban is.

Sokkal nehezebb kijelölni a vizsgált szerzők körét. Mindenképpen szerepeltetni akartuk azokat, akik más művelődéstörténeti kutatások eredményeként is kimutatható jelenléttel bírtak a korabeli Magyar Királyságban és Erdélyben. Luther, Melanchthon, David Pareus, de a második vonalbeliek közül is néhányan, így például a nyugat-magyar-

országi területek reformátorának számító David Chytraeus is. Végül vizsgálatunk a következő szerzők jelenlétét kutatta: az ortodox lutheránusok táborából a vallásújító Luther mellett Johannes Bugenhagen, Johannes Brentius, Martin Chemnitz, Philippus Kegelius, Johannes Gerhard, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, Johannes Spangenberg, Nicolaus Selnecker, Aegidius Hunnius, Balthasar Meisner, illetve a két rostocki teológus: David Chytraeus és Simon Pauli.

Melanchthon tanítványainak, illetve követőinek körét ennél részletesebben vizsgáltuk, így olyan nevek is találhatóak a felsorolásban, akik másod-, illetve harmadik vonalbeli tanároknak, teológusoknak számítottak: Caspar Peucer, Martin Crusius, Martin Coler, Martin Mylius, Matthaeus Dresser, Joachim Camerarius. Ezeket túl ellenőriztük a jegyzékeken azoknak a jelenlétét, akik az eddigi szakirodalomból kideríthetően kapcsolatokat ápoltak a Kárpát-medencében: Wolfgang Amling, Urbanus Pierius, Jacob Eysenberg, Valentin Espich, Friedrich Sylburg, Simon Stenius, Christoph Gundelmann, Petrus Calaminus, Daniel Claepius, Stephan Gerlach. E táboron belül említjük az élete végén a helvét hitvallást választó Zacharias Ursinus megjelenését is.

A XVI–XVII. század fordulóján a Kárpát-medence egyik legnagyobb hatású szellemi áramlata, az irénikus teológiai gondolkodás jelenlétét három szerző előfordulási gyakoriságával jellemezzük majd, David Pareuséval, Abraham Scultetuséval és Bartholomaeus Pitiscuséval.

Már most, az egyes szerzők előfordulási gyakoriságának említése előtt, el kell mondanom azt a meggyőződésemet, hogy valamennyi olvasmánytörténeti statisztikával szemben komoly fenntartásaim vannak. Ha elkészül a kezünkben lévő valamennyi könyvjegyzék kiadása, illetve feldolgozása, és mód nyílik egy pontos statisztikai táblázat összeállítására, akkor látszik igazán, hogy teljesen külön kell kezelnünk az akadémiták könyvtárait azokétól az olvasó polgároktól, akik elsjátítottak egy mesterséget, amiből megéltek, vásároltak könyveket is lelki épülésükre, szórakozásukra, és a XVII. század vége felé már szakmai ismereteik gyarapítására is. Ezen – talán evidenciaszámba menő – állítás melletti pontosabb érvelésre visszatérünk az egyes városok olvasmányairól adott általános kép után.

Kiindulási alapul Sopront választottuk. Azért ezt a várost, mert a legtöbb forrás innen áll rendelkezésünkre.¹²¹ Ezek a források részint olvasmánytörténetiek, részint peregrinációtörténetiek, illetve a művelődéstörténet bármely részszakátalója talál magának bőven dokumentumot a város levéltárában. Sopron, a kiadásban is kézbe vehető könyvjegyzékek, illetve a város olvasmányműveltségének monográfusa szerint is, erősen ortodox lutheránus város volt a vizsgált időszakban. Mit jelentett ez közelebbről: Luther, Spangenberg, Brenz, Kegelius, Habermann és Johann Gerhard megőrzik népszerűségüket a teljes kijelölt időszakaszban, és Conrad Dietrich is viszonylag sokáig népszerű tudott maradni ugyanúgy, mint a két rostocki, David Chytraeus és Simon Pauli. Vannak ugyanakkor olyan ortodox lutheránus szerzők, akik műveinek előfordulása 1650 körül megszűnik. Ilyen az addig nagy olvasottságnak örvendő Bugenhagen, Selnecker, Martin Chemnitz, Meisner és Aegidius Hunnius. Igaz, ez utóbbi szerző, aki állhatatos lutheránussága mellett mindenki ellen rengeteget írt, legtöbbször egyetlen művével, a *Zwölf Andacht*tel szerepelt eddig is.

Melanchthon recepciója Sopronban, mint egyébként a legtöbb helyen is, elsősorban a tankönyvíró, illetve a humanista Melanchthoné. Összefoglaló jellegű teológiai munkája persze gyakran előfordul, és korszakunkban végig népszerű maradt. Mellette a többi, filippistaként említett szerző közül szórványosan szerepel egy-egy: Peucer 1629–1657-ig négyszer, s majdnem ugyanebben az időköriben Matthaeus Dresser is ugyancsak ennyiszor. Martin Crusius és Camerarius csak grammatikai és rétorikai művekkel szerepelnek a XVII. század első felében, Coler, Mylius és Ursinus is(!) csupán egyetlenegyszer fordul elő. A többi – peregrinációtörténeti dokumentumokból ismert – említett név sem itt, de a többi városban sem kerül elő! A heidelbergi irénikusok, vagyis sem Pareus, sem Scultetus nem szerepel a soproni dokumentumkötet mutatójában, Pitiscus is mindössze 1667-ben fordul elő egyszer.

121 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994; GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996.

Grüll Tibor erről az olvasmányanyagról írva megjegyzi, hogy a XVII. század közepére elavulttá vált, és hogy a század második felében majd Matthias Lang egy színvonalas, friss szellemű evangélikus konventi könyvtár megalapításával próbálja ellensúlyozni a városba közben betelepült jezsuita rend szellemi kihívását. Azt gondolom, hogy ha nem csupán a protestáns teológiai anyagot nézzük – helvét szerzők egyébként csaknem ugyanúgy nincsenek, mint a heidelbergiek –, akkor inkább arra a jelenségre fektetnénk hangsúlyt Sopron esetében, hogy az olvasmányanyag a XVII. század második felében a nem teológiai szakterületeken határozottan színvonalas maradt, ami jelzi a szabad királyi város polgárságának világi jellegűvé váló gondolkodását. Matthias Lang is a szakmáját akarta színvonalassá tenni (ő éppen evangélikus lelkész volt) a konventi könyvtár megalapításával. Fontos azt is tudni, hogy Sopron az a város, ahol a korai pietisták és egyéb, az evangélikus teológián belüli nonkonformista irányzatok képviselői is megtalálhatók egy-egy világlátott polgár olvasmányai közt.¹²²

A közeli Ruszt,¹²³ talán mert Sopronhoz képest kisváros, feltűnőbben ortodox lutheránus olvasmányanyagot mutat fel a fennmaradt jegyzékekben. Még a lelkészek s az egyetemet végzettek gyűjteményeiben is Luther, Spangenberg, Habermann és Hunnius a legnépszerűbb. Őket követi Johann Gerhard, Meisner és Simon Pauli. Feltűnő azonban David Chytraeus és Johann Brenz csaknem teljes hiánya. Chytraeus hiányát talán magyarázza az a tény, hogy a nyugati osztrák tartományok rövid reformációja egyik szellemi atyjának követői elmenekülvén Sopront választották lakóhelyül, s nem a kisváros Rusztot. Chytraeus pedig ennyire északon (amennyiben a mai Kelet-Ausztriát, Karintiát, Stájerországot és Burgenlandot nézzük) nem működött.¹²⁴ A filippista szerzők (Melanchthont és az egyszer előforduló Colert nem számítva) csakúgy, mint a heidelbergiek nincsenek jelen az olvasmányanyagban.

122 Lásd például a könyvünkben többször említett Weigelt: VISKOLCZ-SCHAFFER 1996, 223–233.; SZABÓ Béla 2011a, 361–380.

123 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 97–156.

124 HOLL 1981, 55–63.; SZABÓ A. 2009, 107–112.

A régi (Payr Sándor,¹²⁵ Zoványi Jenő,¹²⁶ Kathona Géza¹²⁷) és az újabb (Kokas Károly¹²⁸) szakirodalom is rögzíti azt a tényt, hogy a lutheri reformgondolatok először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi, de főként a kőszegi, a Kőszeg környéki reformáció történetében a felekezetté válás folyamata, az egyes egyházak intézményesülése lassan ment végbe, a helvét irány csak 1612-ben különült el véglegesen.¹²⁹ Részben ennek köszönhető, hogy a nyugat-magyarországi térség harmadik, a vizsgálatba bevont városa, Kőszeg polgárainak olvasmányanyaga¹³⁰ a vizsgált szempontok szerint lényegesen összetettebb, mint az eddig említett két városé. A szakirodalom talán el is túlozza ezt a heterogenitást. Vítan felül áll, hogy a heidelbergiek, és általában is a helvét irányzat képviselői gyakran szerepelnek a könyvjegyzékeken. Igaz, Kőszeg vegyes lakosságú város, mind etnikailag, mind vallásilag. A szász filippizmus képviselőinek jelenléte is arányaiban számottevőbb, mint Sopronban. Fontos azonban kiemelni, hogy a kisebb filippista szerzők itt sincsenek jelen, és az is igaz, hogy Melanchthon, Camerarius és Crusius is leggyakrabban a tankönyvnek használt kötetekkel szerepelnek a jegyzékeken.

A mai Szlovákia nyugati felében fekvő németek lakta városok leginkább Sopronnal mutatnak hasonlóságot.¹³¹ A két bányaváros – Selmecebánya és Besztercebánya – különösen. Luther, Brenz, Habermann, Spangenberg, Bugenhagen és Selneccer igazán népszerű, Selmecebányán még Simon Pauli is. Chytraeus azonban alig-alig fordul elő, és a többi ortodox lutheránus szerző sincs arányaiban jelentősen képviselve. A rengeteget író Hunnius sem, és Martin Chemnitz is csak a tridenti zsinatról szóló könyvével szerepel többször. A heidelbergieket

125 PAYR 1917; PAYR 1924.

126 ZOVÁNYI J. 1922.

127 KATHONA 1939.

128 KOKAS 1991.

129 KEVEHÁZI L., főszerk., *A reformációtól napjainkig*, 2011, 19–20.

130 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 31–95.

131 ČIČAJ 1993; ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003.

nem olvasták, s a filippisták közül is csak a névadó, Peucer és Camera-rius fordul elő ritkán.

Lőcse, jóllehet ortodoxiájához nem férhet kétség,¹³² másként az, mint Sopron. Rögtön a két rostocki jelzi ezt, akik alig vannak jelen (Pauli nincs is, Chytraeus is ritkán). Lőcse egyértelműbben Wittenberg-orientált. Kapcsolatai az egyetemmel erősebbek, s a város diákjainak nagy század eleji patrónusa, Thurzó György nádor is elsősorban a reformáció bölcsőjében működő egyetemmel tartott kapcsolatot.¹³³ Luther megtartja vezető helyét a gyakorisági listán egészen a XVII. század végéig. Érdekes, hogy a legtöbb említett szerző inkább a XVII. század második felében gyakori. Brenz, Kegelius, Hunnius, Spangenberg és Habermann folyamatosan jelen van, ám érdekességképpen Meisner csak a század második felében jelenik meg csakúgy, mint Chemnitz, Gerhard vagy Conrad Dietrich. Feltűnő még Bugenhagen hiánya.

A heidelbergiek nincsenek jelen, Scultetus egyetlen művel ugyan előfordul a XVII. század végén. Ugyanez a helyzet Melanchthon követőivel (a mester itt is népszerű persze). Csak Crusius, Camerarius és Peucer fordulnak elő, de a XVII. század vége felé. Azt hiszem, hogy Grüll Tibor megjegyzése¹³⁴ a soproni teológiai könyvanyag színvonaltalanságára a XVII. század második felében, inkább Lőcsére igaz.¹³⁵ A teológiai anyag súlya ugyanis megmarad a gyűjteményekben, és ez egyértelműen wittenbergi ortodox túlsúly.

Kassa Kőszeghez hasonlóan vegyes lakosságú város volt, s korszakunkban jelentős kálvinista egyéniségek éltek itt. Nem csoda hát, ha a heidelbergi szerzők hangsúlyosan is jelen vannak a könyvanyagban, és ez igaz a közösségi használatú *Bibliotheca publica*¹³⁶ anyagára éppúgy, mint a magánkönyvtárakra. Pareus és Scultetus jelenléte folyama-

132 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 227–326.

133 DOMÁNYHÁZI – FONT Zs. – KESERŰ G. – LATZKOVITS, FRS I, 1989; KATONA T. – LATZKOVITS, FRS II/1, 1990.

134 SZENDE K. 1990; GRÜLL 1992; GRÜLL 1996; GRÜLL 1997.

135 Lőcséről részletesebben lásd alább.

136 GÁCSI-FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990.

tos, de Pitiscus sem ritka.¹³⁷ A filippisták is számottevő mértékben fordulnak elő a jegyzékeken. Melanchthon mellett Peucer, Mylius, Crusius, Camerarius és Dresser neve gyakori, és Zacharias Ursinus is előfordul. Abban a református egyházkerületben, amelyhez a korszak végére Kassa is tartozott, általában is jelentős filippista hagyomány élt a lelkészek és tanárok körében. A lutheránusok között a sorrend a következőként alakul: Luther, Chemnitz, Spangenberg, Brenz, Habermann, Hunnius, Kegelius, Meisner, Selnecker, Gerhard, Conrad Dietrich. A két rostocki (Pauli, Chytraeus) is folyamatosan szerepel műveivel a jegyzékeken.

Ha nem szerepeltetjük a kassai statisztikákban a *bibliotheca publica* hatalmas anyagát, akkor a fenti arányok csak annyiban változnak, hogy az ortodox lutheránus szerzők relatív jelenléte kisebb lesz. Az irénikusok és a filippista szerzők is – a XVII. század második felére már szinte anakronisztikusan – folyamatosan jelen vannak. Fontos azonban ismételni, hogy ez a jelenlét a helvét szerzőkhöz képest nem annyira feltűnő, mint az említett lutheránusokkal való egybevetésben.

A XVI–XVII. századi erdélyi szász evangélikus egyházzól gyakran hallani azt a tételt, hogy filippista egyház volt.¹³⁸ A nagyobb és gazdagabb tanulságokat rejtő nagyszebeni és brassói olvasmánytörténeti forrásanyagról bőven olvashatunk eddig is Verók Attila¹³⁹ és Gustav Gündisch¹⁴⁰ közleményeiben. A kisváros Beszterce polgárainak, illetve a szász egyház reprezentáns vezetőinek – főleg possessorbejegyzések alapján rekonstruált – könyvgyűjteményeire vagyunk utalva az összehasonlításban.¹⁴¹ A két réteg – vezető lelkészek, akik Nagyszébenben, Brassóban éltek, illetve a besztercei polgárok – egészen más világ.¹⁴² Beszterce feltűnően ortodox, Lutheren, Brenzen, Bugenhagenen és Spangenbergben kívül csak Chemnitz és Simon Pauli említhető számottevő gyakoriságukat kiemelve. A heidelbergiek nem szerepelnek a vá-

137 Kassáról részletesebben lásd alább.

138 VERÓK 2020, 123–138.

139 VERÓK 1999, 217–222.

140 GÜNDISCH G. 1987.

141 GÜNDISCH G. 1977 és GÜNDISCH G. 1981 főleg ezeket használta, de lásd még DANKANITS 1982.

142 Vö. MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004 egyes fejezeteit.

rosban, a szász filippizmus is csak a névadóval képviselt. A besztercei olvasmányanyag a XVII. század második felében teljességgel elavult. Nem arról van szó, hogy nem folyamatos az európai szellemi áramlatok recepciója, hanem arról, hogy a könyvanyag egészét, minden szakterületet tekintve szinte a XVI. század felé való visszafordulásról beszélhetünk. A szász evangélikus superintendensek impozáns könyvtárai, de a fennmaradt emlékek Brassó, Nagyszeben környéki lelkészekről is, egy egészen eltérő olvasmányanyagot mutatnak. Ez utóbbiakban, ha a helvét és a heidelbergi (később a németalföldi kálvinista) szerzők nincsenek is komolyabb mértékben jelen, az evangélikus teológián belüli áramlatoknak csaknem naprakész recepcióját tanúsítják.

E jelenség interpretációjában, azt hiszem, nem lehetünk eléggé óvatosak. A XVII. század végén, vagy a XVIII. században elképzelhetően, és néha dokumentálhatóan működhetett egy nem intézményszerű cenzúra. A felkészült egyházi vezető, lelkész a gyülekezetet igyekszik elzárni az újításoktól, a hagyományok megbontóitól. Egy erős egyházpolitikai nyomás alatti kisebbségtől, mint ahogy a Habsburg Birodalomba került erdélyi szász evangélikus egyház is élt, lehet ez megérthető reakció. A XVI–XVII. század fordulóján azonban nem adható hasonló magyarázat. És itt utalnék vissza arra a jelen könyvfejezet elején kimondott, ismétlem, talán evidenciaszintű gondolatra, amely az akadémitáknak a többi polgártól való elválasztásának szükségességére utalt. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, az egyetemet járt tanácsai tisztviselők, a jogászok, az orvosok, a patikusok könyvjegyzékeit külön elemezzük, akkor városonként a kép nem lesz ennyire differenciált, jóllehet lesznek városonkénti különbözőségek is. A maradék könyvjegyzékek azonban biztosan egyfajta – ha nem is ortodox, de – lutheránus egysíkúságot fognak jelezni.

Beszterce és Sopron

A dokumentumok ismertségének számát tekintve a legkedvezőbb helyzetben a polgári könyvtárak vannak. A három részre szakadt ország szinte valamennyi politikai-művelődési egysége (a Török Hódoltóság kivételével) képviselteti magát (földrajzilag is lefedve csaknem

a teljes Kárpát-medencét): az erdélyi szász lutheránus városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a lutheránus Lőcse, Besztercebánya, Selmecbánya; továbbá az osztrák-német Sopron gazdag forrásanyagot kínálnak. Emeljük ki rögtön, hogy a XVI. század végéig egyetlen olyan polgár könyvgyűjtőjét sem ismerjük, aki ne német lett volna, és az ismert tulajdonosok valamennyien lutheránusok. A XVII. században ez az etnikai összetétel heterogénebbé vált (Kőszeg,¹⁴³ Kassa¹⁴⁴ vagy Kolozsvár¹⁴⁵ jó példa erre), a többség azonban csaknem mindenütt német maradt.

Lényeges különbségek mutatkoznak az egyes területek, az egyes városok adminisztrációs gyakorlata között. Általában kijelenthetjük, ahol német anyanyelvű lakosság élt (városaink túlnyomó többsége az), ott a hagyatéki leltárak részletezők, pontosak. Eltérések vannak persze a nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász városok között. Erdélyben az osztó-bíró (*Theilungsherr*) intézménye a hagyatéki leltárak¹⁴⁶ sajátos sorozatát hozta létre, az úgynevezett *Theilungsprotokollt*. Ebben a hagyatéki tételek felsorolása után részletesen újra felsorolták az egyes vagyontárgyakat, immáron az örökösök személye szerinti bontásban.¹⁴⁷ A felvidéki gyakorlat ehhez nagyon hasonlóan alakult, de nem nevezték *Theilungsprotokollnak* az irattípust. Sopronban ez az ismételt felsorolás nagyon ritka, ott a margón jelezték inkább, ki mit örökölt a felsoroltakból, vagy egyszerűen már eleve örökösönként készítették el a jegyzéket.

143 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOKAS – MONOK – ÖTVÖS P. – PRICKLER, ADATTÁR 18/2, 1996, 31–95.

144 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990.

145 MONOK – NÉMETH (VISKOLCZ) – TONK S., ADATTÁR 16/2, 1991, BÍRÓ GY. – MONOK – VERÓK, ADATTÁR 16/5, 2018, 6–182.

146 MONOK 1990, 81–88.; MONOK 1993.

147 Az európai történetírás ezzel a kérdéssel az *Annales* iskola késői korszakától elméletileg is sokat foglalkozott: FEBVRE 1941; GARDEN 1967; POISSON 1973; WEYRAUCH 1977; BAULANT 1978; NEUMANN 1978; BAULANT 1980; LESCAZE 1980; ROTH 1980; SCHURMAN 1980; POKORNÝ 1990.

A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatéki leltár sokkal hanyagabban készült (több is volt az örökösödési per), és általában a könyvek leírása is összegezőbb, nem annyira részletes. Érdekes ilyen szempontból Kőszeg, ahol a XVII. század elején alakult ki magyar többség, s az adminisztráció ettől kezdődően magyar, s a mi szempontunkból kevésbé használható. Ilyen jelenségekre jó példa Kolozsvár, ahol a XVII. század közepére halnak el a század hagyományok a hagyatéki leltárak adminisztrációja szempontjából, vagy Kassa, ahol a XVII. században évente váltotta egymást a magyar és a német ügyviteli gyakorlat. Végül azt is megjegyezhetjük, hogy nagy általánosságban a XVII–XVIII. század fordulóján mindenütt eltűnik a részletes, egyes könyveket is feltüntető hagyatéki leltárba vétel, ez azonban már átvezet a tartalmi kérdésekhez.

Általános képet a könyvkereskedők raktárkészletének összeírásai-ból nyerhetünk.¹⁴⁸ Ez a kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5–30 kötetes gyűjtemények¹⁴⁹ magját a napi vallás-gyakorlattal kapcsolatos kötetek, illetve a helyi iskolai tankönyvek adják. Eszerint egyébként tipizálni lehet egy-egy város olvasmány-anyagát: például Nyugat-Magyarországon szinte mindenkinek más imádságos- és énekeskönyve volt, mint Erdélyben. Ugyanígy jellemző, hogy például Besztercén mindenkinél található Terentius, mert a helyi iskolában ezt használták szöveggyűjteménynek a grammatikaórákon. Tanulságosak a nagyobb polgári gyűjtemények. Ezek a főként jogász-, tanácsi tisztségviselő-, patikus-, orvoshagyatékok az olvasmányanyag laicizálódása irányába mutató határozott tendenciát jeleznek. A század végére a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán (például bányászat) megjelennek, és ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is. Ilyen szempontból két selmebányai könyvtár figyelemre méltó: Johann Haunoldé (1595: 344 tétel),¹⁵⁰ aki a helyi iskola rektoraként működött, majd várkapitány lett; és Matthias Moldneré (1595: 100 tétel),¹⁵¹ akit a város egyik tanácsosaként ismerünk.

148 Lásd a lőcsei könyvanyag elemzésével kapcsolatosan írt fejezetet.

149 FARKAS G. F. 1992, 100–121.

150 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 49–56.

151 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 46–49.

Az Erdélyből és Nyugat-Magyarországról előkerült, könyvjegyzéket tartalmazó hagyatéki leltárak elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy az egyes városok polgárainak olvasmányanyagát összehasonlítsuk. Kőszegről 22, Ruzstról 21, Sopronból 135 ilyen forrástípusból származó könyvjegyzékünk maradt fenn. Összehasonlításként néhány adat az ország más területeiről: Beszterce: 78; Kolozsvár: 32; Kassa: 69; Lőcse: 71; Besztercebánya: 113; Körmöcbánya: 32; Selmecebánya: 73 könyvjegyzék. A továbbiakban két városra, Besztercére, illetve Sopronra koncentrálunk.

Mindkét városról elmondhatjuk, hogy gyakorlatilag csaknem teljes mértékben levéltári forrásokra vagyunk utalva. Igaz, Sopron könyves kultúrájáról Grüll Tibor írt, ám a források és a dolgozat máig kiadatlanok maradtak.¹⁵² Mindazonáltal Sopron története részletesen feldolgozott, s legújabbban a kora újkori dokumentumanyag is önálló sorozatot kapott.¹⁵³

Beszterce esetében azt kell mondanunk, hogy annak ellenére, hogy Otto Dahinten monográfiája posztumusz megjelent,¹⁵⁴ értő, professzionális történész tollából nem olvashatunk átfogó jellegű feldolgozást. A XVI–XVII. századra vonatkozóan olvasmánytörténeti szempontból csupán egyetlen publikáció értékelhető: Heinrich Wittstock 1858-ban kiadta az evangélikus gimnázium könyveinek 1548-ból való 11 tételes jegyzékét.¹⁵⁵

De számos elemzés áll rendelkezésünkre a felvidéki bányavárosok és Sopron könyvkultúrájáról. Kőszegről, Kassáról és az erdélyi száz közösségekről átfogó képet nyerhetünk a kisebb tanulmányokból. Az egyes hazai városok olvasmányműveltségének kutatói csakúgy, mint az európai polgárközösségek olvasmányainak vallatói, a saját maguk kialakította tematikus csoportokat hasonlították össze, arányították egymáshoz. Nem léteznek nemzetközileg kialakított és elfogadott módszerek, vagy éppen a könyvanyag tartalmát leíró tárgyszavak.

152 GRÜLL 1997. A középkori írásbeliség történetének van korábbi (SZENDE K. 1990) és egy modern monografikus feldolgozása is (SZENDE K. 2018).

153 Az 1993-ban indult *Sopron város történeti forrásai – Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg*.

154 DAHINTEN–WAGNER, 1988.

155 WITTSTOCK 1858; MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 3–155.

Ezek a tematikus besorolások nagyjából a korabeli katalógusok csoportosítását követik, de meg kell jegyeznünk, hogy sehol sem találtunk példát arra, hogy az ókori auktorokat ne önálló csoportba sorolták volna, jóllehet elvileg ezeket a műveket is rendezhetnénk tényleges tematikai (történelmi, filozófiai stb.) csoportjukba. Mostani összehasonlításunkban az eddig alkalmazott csoportosításokat nem követjük, hanem a két kiválasztott városban (Sopron, Beszterce) ránk maradt hagyatéki inventáriumokban szereplő könyvjegyzékeket a teológiai, a filozófiai, a történetfilozófiai és a politikaelméleti szerzőkre koncentráltan elemezzük. Próbáljuk ezen a forrásanyagon ellenőrizni azt a modern történeti összefoglalásokban egyre gyakrabban megfogalmazott tételt, miszerint a XVI. század a laicizálódó évszázad, míg a XVII. század második harmadától egy határozott visszateologizálódási folyamat figyelhető meg. Péter Katalin a Magyar Királyságban és Erdélyben nyomtatásban megjelent könyvanyag tematikus vizsgálatával jutott erre a következtetésre.¹⁵⁶

Természetesen nem állítjuk azt, hogy például az ókori szerzők, a grammatikai vagy retorikai munkák gyakoriságának összehasonlítása felesleges volna, s nem rejt magában tanulságokat. Grüll Tibor a kassai és soproni olvasmányanyagban előforduló római és görög auktorok vizsgálatával feltűnő különbségekre mutat rá: Kassán arányaiban több az antik mű, a görögök közül Homérosz és Platón gyakoribb, s ők Sopronban alig vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Míg Kassán Ovidius előfordulása a gyakoribb, Sopronban Vergiliusé. Ugyanitt Cicero, Terentius Caesar és Tacitus a nagyobb arányú, Kassán Livius a kedveltebb. Besztercén Terentius az 1580-as évektől az 1720-as évekig állandóan jelen van a jegyzékeken, sőt, az első francia nyelvű könyv is egy Terentius-fordítás volt Georg Töckeltd hagyatékában (1704).¹⁵⁷ Itt egyébként a favorit Terentius mellett főként Vergilius neve fordul gyakrabban elő, s egy-egy tanár, illetve lelkész gyűjteményében Cicero. A gyakorisággal kapcsolatosan ezek valóban érdekes megfigyelések, ám sokkal fontosabbnak tartjuk, hogy amíg Sopronban az ókori auktorok kikopnak a jegyzékekről, Besztercén az említettek,

156 PÉTER K. 1984, 80–102.

157 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 100–101.

és történelemből Josephus Flavius megmaradnak. Számunkra e jelenség magyarázata kettős: Sopron polgárai a XVII. század utolsó harmadában már nem antik történeteket, historikusokat, morális üzenetekben gazdag elmélkedéseket vettek kézbe szórakoztató olvasmányul, hanem – mint e kérdéskörtől függetlenül Grüll Tibor is regisztrálja – Sebastian Brant két évszázadon át töretlen népszerűségű *Narrenschiff*-jét, Aegidius Albertinus *Narrenherzét*, a Faust-történet feldolgozásait, a spanyol Amadis-regényt németül, ritkán Rabelais-t, vagy már a megjelenésével egyidejűleg a *Simplicissimust*. Az antik auktorok visszaszorultak az iskolai használatba, illetve – tulajdonosa válogatja – a jobb, friss interpretációjú szövegkiadásra tettek szert. Besztercével kapcsolatosan ezen túlmenően meg kell jegyezni azt is, hogy az ókori auktorok jelenléte láthatóan az iskolai használatot célozza, és csak nagyon ritka esetben vethető fel az, hogy ezek a szerzők szórakoztató olvasmányul szolgáltak volna bármikor is.

Sopronban egyértelműen kitűnik, hogy a XVII. század vége felé, csaknem szakmától függetlenül, a földrajzi munkák is bekerültek a bibliotékákba. A tulajdonosok közel egynegyede birtokolt ilyen könyveket. Népszerű itt is az európai bestseller, az Elsevirek *Respublica* sorozata. Érdekes jelenség, hogy a soproni polgárok könyvespolcain – bár a földrajzi művek aránya viszonylagosan nagy – asztronómiai munka alig volt, köszönhetően talán az itt lakók realistább életszemléletének. Az arány is tipikus, mely – az összes soproni gyűjteményt tekintve, az ott található – csillagászati és botanikai kötetek között fennáll: húsz alatt vannak a csillagászatiak, közel harminc a botanikaiak száma. Ebbe a csoportba természetesen Dioskoridész Pediónosz különböző kiadásai éppúgy beleértendők, mint a kortárs fűvészkönyvek, vagy éppen Carolus Clusiusnak a pannóniai gombákról írt kiadványa.

A matematikai, a fizikai és a kémiai szakmunka még kevés, de a XVIII. század elejére kimutatható arányban jelen volt, a világiasodás korlátait jelzi azonban az is, hogy a szakácskönyvek (ha megemlítik az összeírók) még Sopronban is kivétel nélkül mind kéziratok. Igaz, kockajátékról és sakkról szóló könyv is előfordult egy-egy hagyatékban.

Besztercén ezek a tematikus csoportok gyakorlatilag nem léteznek. A XVII. század vége felé találkozunk ugyan egy-egy földrajzi munkával, de csoportról nem beszélhetünk. Ez a jelenség számunkra egye-

lőre nehezen értelmezhető akkor, amikor viszonylag sok beszercei származású peregrinus diákot ismerünk,¹⁵⁸ kereskedőiknek jó kapcsolataik voltak nemcsak Európában és a Török Birodalomban, hanem Moldván keresztül a Kaukázus irányába is.

Az említetteknel karakteresebb különbségek mondhatók el a két város kapcsán, ha az „elméletibb” (nem historikus művek vagy iskolai szövegkiadások) tematikai csoportokat vesszük szemügyre. Az, hogy hadtudományi munka kevés található mindenütt, az a polgárkönyvtár és a nemesi gyűjtemény különbözőségéből ered. Hadászati könyvek olyan emberek könyvtáraiban fordulnak elő, akik a főnemesség környezetében dolgoznak, mint például Zrínyi Miklós bizalmasa, Vitnyédi István soproni ügyvéd.¹⁵⁹

A jogtudományi művek és törvénygyűjtemények aránya a többi tematikus csoporthoz képest Sopronban mindenütt viszonylag nagy. Fontos azonban ehhez hozzátenni, hogy ezeket a könyveket a tulajdonosoknak csak kis százaléka birtokolta: az ügyvédek és a szakjogászok mellett esetenként olyan polgárok, akiket a városi tanács tagjaivá választottak, s így a minimális jogi tájékozottság feltétlenül kellett munkájuk elvégzéséhez. A klasszikus jogtudományi kézikönyv (Justinianus) mellett ennek kortárs kommentárjai, azok német kiadásai (például Andreas Berneder *Institutiones*-fordítása) voltak jelen a gyűjteményekben, illetve azon egyetemek jogászprofesszorainak alapművei, ahol a városok diákjai megfordultak. Példaként említhetjük Valentin Forstert, Melanchthon tanítványát, Matthias Wesenbecket, ugyancsak wittenbergi juristát, majd a heidelbergi (előbb padovai) római jogászt, Julius Pacius de Berigát vagy Matthaëus Coler jénai tanárt. A napi joggyakorlathoz komoly segítséget nyújthattak Benedictus Carpsov kézikönyvei. E szempontból – tehát a jogi könyvek jelenléte szempontjából – Beszterce ismét meglep bennünket: ezek a könyvek is szinte teljesen hiányoznak a polcokról.

A történettudományi anyagról elmondhatjuk, hogy a soproni jegyzékeken az ókori történetírók elsősorban mint iskolai tankönyvek ju-

158 Lásd TONK S. 1979; SZABÓ M. – SZÖGI 1998.

159 GRÜLL – KEVEHÁZI K. – KOVÁCS J. L. – MONOK – ÖTVÖS P. – SZENDE K., ADATTÁR 18/1, 1994, 303–316.

tottak szerephez. A protestantizmus történetiszemléletét meghatározó alapmunkák népszerűek voltak, a tulajdonos foglalkozásától szinte függetlenül (Johann Carion, Johannes Sleidanus). Az egyes országok történetét feldolgozó munkák (például Sebastian Franck krónikája, Carolus Caraffa bécsi jogász *Germania Sacrája*) már a tanárok, a lelkészek és a jogászok könyvtárainak polcait gazdagították. Meglepően kevés a Török Birodalomra vonatkozó történeti munka, és nem mondhatók gyakorinak – persze arányaiban – a hazai történelmet érintő történeti könyvek sem. Besztercén nem ilyen a választék. Ókori történetírók csakúgy, mint a középkori, a kortárs és a közelkortárs szerzők, ritkák. Josephus Flavius ugyan valóban gyakorinak mondható, ám ezen kívül történeti munkára utaló cím csak a szerző nélkül emlegetett „*cronica*”, Sleidanus, Carion, illetve Bonfini egy-egy műve. Ezek jelenléte a vizsgált évszázad (1580–1680) alatt nem változott.

A Magyar Királyság és Erdély művelődéstörténetében a XVI–XVII. század fordulóját mint a késő humanizmus néhány évtizedét tárgyalja a szakirodalom. Ezt az képet a korszak vezető értelmiségi egyéniségeinek munkássága (főpapságunk kiemelkedő képviselői mellett olyan összetett életművet maguk után hagyókat említhetünk, mint Baranyai Decsi János vagy az európeér Szenci Molnár Albert) és az európai szellemi áramlatok szinte naprakész recepciója is – történelmünkben talán utoljára – bizonyítják. A keresztény újsztoicizmus mint a késő humanista értelmiség (erkölcs- és politikai) filozófiája, az irénizmus mint a korszak jól képzett vezető, literátor, protestáns papságának egyik fontos teológiai irányzata és a politikai gondolkodás központi áramlata, az *unio christiana* jegyében a törökök lehetséges kiűzésének gondolata együtt van jelen a korszak *eruditió*ban élenjáró egyéniségeinek olvasmányáiban.

A történetfilozófia és a politikai elméleti munkák nem tipikusan polgári olvasmányok a korban, és valóban, a századfordulón és a XVII. század elején ritka az ilyen művek előfordulása (Sopronban – Besztercén nem – Hugo Grotius vagy a tübingeni Christophorus Besoldus munkái). A nyugat-magyarországi városban a XVII. század második felére megszaporodtak a kortárs politikaelméleti művek, de meg kell jegyeznünk, hogy míg a terület főúri könyvtáraiban (Batthyány, Zrínyi, Nádasdy, majd Esterházy) jelentős olasz, francia orientáltság

figyelhető meg e témakörben, addig a három város hagyatéki inventáriumai szinte kizárólag német szerzőkkel találkozunk e téren: Georg von Schönborn, Christophorus Cellarius, Georgius Horn, Christophorus Lehmann műveivel. Ha olasz vagy francia szerző nevével találkozunk is, akkor az legtöbbször német, ritkábban latin fordításban szerepel (például Traiano Boccalini Tacitus-kommentárjai mint politikaelméleti traktátusok, Tomasso Campanellának a spanyol monarchiáról írt munkája vagy Gabriel Nudaeus francia orvos politikus életrajzai). Rögtön jeleznünk kell, hogy a most említett szerzők még Nyugat-Magyarországon is főként a soproni hagyatéki anyagban fordulnak elő. Kőszeg a XVII. század második felére példája és igazolása a már említett, a reteologizálódásról szóló elméletnek. Ruszt is, de merőben eltérő teológiai ízléssel, mint Kőszeg – előbbi ortodox lutheránus, utóbbi a helvét irányzatokkal szemben toleránsabb, nyitottabb.

Besztercén ez a tematikus csoport sem értelmezhető, mert a jelzett szerzők és művek nem fordulnak elő. A politikai elmélet és az erkölcsfilozófia határán álló könyvek gyakoribbak, mint a tisztán politikaelméleti művek. Antonio Guevara fiktív Marcus Aurelius-életrajza tipikusan ilyen mű, és különösen Kőszegen számottevő az előfordulása. Justus Lipsiusnak főként az alattvalók (polgárok) erkölcsstanául szánt műve és a fejedelmeknek szóló, az uralkodói erényeket rendszerben taglaló munkája is népszerű Sopronban. Ezek az utóbb említett szerzők azonban a XVII. század második felében itt nem számottevő jelenlétűek, de a közben jelentős magyar lakossággal gyarapodott Kőszegen igen. A magyar értelmiség körében – különösen Erdélyben – az újsztoicizmus recepciója folyamatos, s hosszan elnyúlik (a XIX. század elején újra lefordítják Lipsiust). Ez is jelzi a folyamatos archaizálódást, és ez a folyamatos múltba fordulás az egyes szellemi áramlatok magyarországi befogadásának történetében majd egyre inkább jelentkezni fog (sok mai politikai jelenségre is magyarázat alapjául szolgálhat ennek a ténynek a komolyan vétele). Besztercén, és tegyük hozzá, a többi száz városban azonban nem találkozunk Guevara munkájával, és Lipsius neve is csak elvétve fordul elő, műveinek német fordításával.

A két város (Beszterce és Sopron) olvasmányanyagának különbözősége azonban, akár azt is mondhatnánk, hogy furcsa módon – minden eddigi említett eltérés mellett – lehangsúlyosabban a teológiai

irodalomban, illetve a napi vallásgyakorlatban használt könyvanyag eltérésében ragadható meg.

A kőszegi olvasmányanyag a XVI–XVII. század fordulóján határozottan heterogén. Ahhoz képest mindenképpen, amit Sopronban láthatunk: a helvét szerzők (Ulrich Zwingli, Heinrich Bullinger, Theodorus Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius és néhány németalföldi református) viszonylagosan kevészer fordulnak elő, de annál inkább azok a szerzők, akik a szász filippizmust képviselték. Ők nem az éles felekezeti elkülönülést szorgalmazták. Ilyenek voltak Melanchthon mellett tanítványa, a később kálvinistává lett Zacharias Ursinus, David Chytraeus, majd a XVII. században Aegidius Hunnius és Martin Chemnitz. A századvég heidelbergi teológiai áramlata, az irénizmus, ugyancsak gazdagon képviselteti magát. David Paraeus valamennyi munkája jelen van, és követőinek, Abraham Scultetusnak és Johannes Pitiscusnak számos könyve ismert volt főleg a tanár, lelkész értelmiség előtt. Mellettük az ortodox lutheranizmus tanai csak kisszámú könyvben fordulnak elő. Az ilyenek szerzői Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, Georgius Nigrinus, Matthias Flacius Illyricus és Johann Wigand voltak, és műveik nem túl gyakran bukkanak fel a kőszegi könyvjegyzékeken.

Sopronban feltűnő a lutheránus ortodoxia hangsúlyossága. Itt Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, és az első tíz szerző közé csak nehezen fér bele Melanchthon. David Chytraeus pedig még ezek közé sem, pedig e területen joggal várhatnánk jelenlétét (Sopronban mindössze az ágostai hitvallás történetével szerepel).

Ahogy utaltam rá, külön érdemes néhány szót szólni a korai pietista szerzők jelenlétéről. Sopronban Johann Arndt *Wahres Christenthum*-ja és *Paradeissgartleine* fordul elő többször, Kőszegen mesterének, Johann Gerhardtnak nevével is szembetalálkozunk (ez utóbbi vitapartnere, Marcus Fridericus Wendelinus neve sem ismeretlen a hagyatékokban). Balthasar Meisner munkái ugyancsak Kőszegen a gyakoribbak. A pietizmus ma is legismertebb szerzőivel (Jakob Spener például) nem találkozunk. Ruszton ez a szellemi áramlat nincsen jelen.

Elmondhatjuk tehát, hogy a soproni ortodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlata tűnik fel, elsősorban is a század filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselői jelenlétével. A XVII. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak nagyobbak lettek, tematikailag heterogénebbekké alakultak. Kőszegen a könyvanyag a XVII. század végére elveszítette frissességét. Természetesen módon több ugyan a *hungaricum*, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag archaikussá vált. A katolikus szerzők jelenléte – kivéve néhány katolikus hagyatékot – csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amikkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

Miért vontam be az összehasonlításba a teológiai anyag esetében Kőszegét is, amikor Beszterce sem a lakosság etnikai összetételének változásában, sem a vallási csoportok súlyának alakulásában nem hasonlítható hozzá? A XVI–XVII. század fordulójáról származó besztercei könyvjegyzékeken a filippista és a Lutherhez közelebb álló szerzők éppúgy jelen vannak, mint a helvét irányzatok képviselői. Ez utóbbi csoport már-már zavarba ejtően nagyszámú: Heinrich Bullinger, Theodorus Beza, Petrus Martyr, Hieronymus Zanchius és Jean Calvin a gyakoribbak. Az evangélikusok közül népszerű Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, de az 1630-as évektől egyértelműen megnő Luther előfordulása. Brenz népszerűsége megmarad, és feltűnő a rostocki Simon Pauli gyakorisága. A lutheránus ortodoxia tehát egyértelmű túlsúlyra jut, sem a heidelbergi irénikusok, sem a korai, sem a hallei pietisták nem fordulnak elő. Megdöbbenő jelenség (és ezért beszéltem Kőszegről): amíg a kőszegi anyag konzervatívvá válik, reteologizálódik, addig a besztercei olvasmányokról azt kell mondani, hogy a XVII. század közepétől visszalép a XVI. századba. Újra Melancthon nem teológiai munkái, a XVI. század elejének humanistái (Erasmus, Ludovicus Vives, Aldus Manutius), s a teológiai témákban is a XVI. század második felének vitaanyaga, lutheránus feldolgozásban, XVI. századi szerzőkkel.

Első megközelítésben csak azzal magyarázhatjuk ezt a jelenséget, hogy erősebben érvényesült az a tendencia, ami általában is jellemzi

a Kárpát-medencebéli olvasmányanyagot. A XVII. század második felében alakul ki Európában egy viszonylag nagyobb antikvárium piac. A régebbi könyv azonban még olcsóbb a frissnél, majd csak a XVIII. század második felétől lesz az antik könyv kincsképző eszköz. A peregrinusok ezt vették, mert többet tudtak venni belőlük, ám ezzel konzerválták az itthoniak képzettségét. A gazdagabb városok tehetősebb diákjai vásárolhatták a frissebbet is, vagy – mint Sopron – földrajzi közelségük vonzotta a vándorkereskedőket, illetve ők maguk is könnyebben utazhattak. A besztercei forrásanyagban találtunk egy olyan jegyzéket, amely leírásában is igazolja a fentiekben csupán csak a szerzők nevének, illetve a műcímeknek ismerete alapján nyert benyomás helyességét, már ami a régebbi könyvek XVII. századi jelenlétét illeti: Andreas Lani csépai (Tschippendorf) lelkész 1685-ből való hagyatéki inventáriumának összeállításakor a jegyző a legtöbb könyvnél feltüntette a kiadás évét is.¹⁶⁰ Alig van köztük nem XVI. századi!

Befejezésül még egy olyan jelenségről, amely nem ennyire szembe-ötölő másutt, mint Beszterce esetében. A német városok olvasmányanyagának nyelvi összetételében az anyanyelvű könyvek túlsúlya magától értetődő. Besztercén azonban csak elvétve találunk mást. A latin nyelvű munkák rövid leírásából is látszik, hogy iskolai könyvről lehet szó. Magyar címleírás először 1684-ben fordul elő (Georg Böhm kereskedő hagyatékában),¹⁶¹ de utána ismét évtizedekig semmi. Kivétel egyetlen akadt: Catharina Cronerin, szül. Reschner 1713-as hagyatéki jegyzékében¹⁶² olasz, francia nyelvkönyvek, illetőleg e nyelveken kiadott művek regisztráltak. Ez azonban még ekkor is (XVIII. század eleje) elszigetelt eset. Beszterce társadalmának, tanáraiknak és lelkészeiknek alaposabb megismerése biztosan szolgáltat majd más magyarázatot is a fentiekben leírt jelenségekre, a forrásanyag első olvasata után azonban nem vállalkozhattunk többre, mint e megfigyelések közlésére. A forrásainkban jelzett egyes könyvtételek azonosítása után elkészítendő statisztika minden bizonnyal pontosabban fogja bemu-

160 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 889–890.

161 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 84.

162 MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 105–106.

tatni mindazokat a jelenségeket, amelyeket az előbbieken érintettünk. Mégis szükségesnek láttuk az általunk fontosnak vélt tendenciákat a könyvjegyzékek első olvasata után is rögzíteni.

Lőcse város olvasmányai

A Szepesség XV–XVII. századi könyvkultúrájáról számos alapvető tanulmány, adattári jellegű közlés jelent meg, olyanok, amelyek leíró jelleggel bemutatják a szepességi középkori plébániák könyveit,¹⁶³ az íráshasználat dokumentumait,¹⁶⁴ a papírfelhasználás adatait, illetve adattári szinten nyomon követik a reformáció hozta változásokat a terület – főként egyházi – értelmisége olvasmányainak változásában.¹⁶⁵ A Szent Jakab-templom részét képező Szent György-kápolna fölött a XVI. század elején Johann Henckel kialakította a ma „Középkori Lőcsei Könyvtár” néven emlegetett gyűjteményt, amelyet kötetünkben már több összefüggésben is jellemeztünk.¹⁶⁶

A XVI. századi lőcsei olvasmányokról sajnálatos módon nem ismerünk közvetlen adatokat. A nagyszámú hagyatéki összeírás, amely más városból rendelkezésünkre áll vizsgálatunkhoz, itt teljesen hiányzik. Az erdélyi, a nyugat-magyarországi városokból bőven tudunk példákat hozni, és ugyancsak gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, ha Kassa vagy a felföldi bányavárosok olvasmányait akarjuk jellemezni. Számos példát tudunk hozni Eperjesről és a Szepességből is.¹⁶⁷

A városi olvasmányok jellemzésekor a reformáció elterjedését követő egy évszázadból az eddigieken kívül ki szoktuk emelni, hogy a politikai irodalomban pedig egyre terjedtek azok az elméleti munkák, amelyek a keresztény összefogást népszerűsítették a törököknek

163 Összefoglaló jelleggel, bibliográfiával: MÁRZA E. 1997.

164 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983. – A kötetben számos lőcsei és szepességi vonatkozású adat és cikk jelent meg, továbbá Iványi egyéb, szepességi vonatkozású cikkeinek bibliográfiája.

165 A második világháború előtti szakirodalmat összefoglalja BODOR–GAZDA 1984. Különösen lásd DEMKÓ 1882; DEMKÓ 1890; DEMKÓ 1897.

166 Lásd HOLIK 1923; JAKÓ 1991; MÁRZA E. 1997; VIZKELETY 2008.

167 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 339–379., 381–388.

Európából való visszaszorítása érdekében. A kortársak természetesen jelentős historikus műveltséggel bírtak, főként a Magyar, a Lengyel és a Cseh Királyság, a Szent Német-római Birodalom, Itália és a Török Birodalom története bírt népszerűséggel.

Időrendben az első Lőcséről ismert könyvjegyzékünk (Matthias Frölich evangélikus lelkész, 1635) meggyőzően igazolja feltevéssünket, hogy a lőcsei polgárság és értelmiség olvasmányai sem térhettek el lényegesen az előbbieken rajzolt képtől.¹⁶⁸ Teológiai könyvei főként XVI. századi szerzőktől származtak, akkori kiadásokban: Martin Luther, Philipp Melanchthon és a *concordiára* törekvők. A legmodernebbek: Cyriacus Spangenberg, Johann Brenz, Nicolaus Selnecker. Iskolai könyvei is hagyományosnak mondhatók a korszakban: Terentius és Cicero, Bartholomaeus Keckermann, Johann Sturm. Feltűnően nyitott arculatú könyvtár, ehhez képest XVII. század eleji nagy evangélikus patrónusának, Thurzó Györgynek az olvasmányai teológiailag ugyan frissebbek, de ortodox lutheránus jellegűek.¹⁶⁹ Összehasonlítva Frölich olvasmányait más felföldi városok polgáraiéval, akik hasonló számú (36 tétel) könyvet mondhattak magukénak, nem látunk lényegi eltéréseket (lásd például Christoph Thoman [1632] besztecebányai¹⁷⁰ vagy Michael Apitius [1633] selmecebányai¹⁷¹ tanácsosok). Ha azonban a kortárs lutheránus körmöcbányai prédikátor (Christoph Schall, 1631)¹⁷² könyvjegyzékét is bevonjuk az összehasonlításba, akkor azt látjuk, hogy ez utóbbi lényegesen nagyobb arányban olvasott kortárs teológiai vitairódmalmat, keményvonalas lutheránus szerzőket.

Visszatérve Lőcsére, vegyük kézbe egy másik kántor, majd lelkész, Samuel Markfeldner könyveinek özvegye hagyatéki összeírásában fennmaradt jegyzékét, immár a XVII. század végéről (1689)!¹⁷³ Megle-

168 A lőcsei könyvjegyzékeket FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992 kötetben adtuk közre. Frölich könyveinek jegyzéke itt: 227–228.

169 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 505–535.

170 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 44–46.

171 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 373–376.

172 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 247–248.

173 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 268–270.

pően elavult, jelentős mértékben XVI. századi könyvanyag, a modern, pietista lutheránus teológiát mindössze Johann Gerhardt képviseli. Sajnos Lőcséről csak két lelkész könyvhagyatékát ismerjük, ennek alapján nem tudunk műveltségükről részletes képet alkotni. Az evangélikus levéltárban kell lenniük a lelkészek hagyatéki összeírásainak, de ezekhez napjainkig nem jutottunk hozzá. Ha a két jelzett könyvjegyzékből indulunk ki, akkor azt a furcsa jelenséget regisztrálhatjuk, hogy a városi polgárság naprakészebben követte a teológiai irodalom, és persze főként a vallási ízlés változását a XVII. században. Ez éppen fordított jelenség lenne, mint amit az erdélyi szász városokban (főként Nagyszében és Brassó) megfigyeltünk. Ott ugyanis a lelkészek könyvtárai a XVI–XVII. században meg tudták őrizni az európai teológiai áramlatok naprakész befogadásának igényét és lehetőségét, de a gyülekezeteket óvták az újításoktól. Ezért az ottani polgárok könyvhagyatéka lelkészeikéhez képest ortodox lutheránus képet mutat.¹⁷⁴

Örvendetes módon a városi polgárság különböző képviselőiről (szabók, mészárosok, vargák, egyéb mesterek, akik tanácsi tisztségeket is betöltöttek) teljesebb képet alkothatunk mostani vizsgálatunk szempontjából.

A XVI. századi olvasmányok általános jellegéről mondott, tanulmányunk elején leírt képet igazolják ezek a könyvjegyzékek is. Emeljünk ki néhány példát! A lőcsei harmincados Kaspar Kramer hagyatékát 1637-ben írták össze, ingóságai között 34 könyvét is.¹⁷⁵ A kis gyűjtemény karakterében Frölich lelkészével azonos, de annival érdekesebb, hogy Kramernek héber tanulmányaira utalóan két nyelv-könyve is volt, valamint egy görög költők (latin?, görög? nyelvű) gyűjteménye („*Poetae Graeci*”). Nagyon színvonalas XVI. századi humanista könyvanyag (Erasmus, Joachim Camerarius *Ilias*-kiadása, Ludovicus Johannes Betuleius), a teológiai szerzők közül pedig a lutheránus klasszikusokon kívül néhány helvét szerző – igaz, egykori Melancthon-tanítvány –, például Zacharias Ursinus is helyet kapott

174 Források: MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004; két elemzés: MONOK 1998, 71–80.; VERÓK 1999, 217–222.

175 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 228–230.

könyvespolcán. Érdekes kis gyűjteményében a stájerországi protestánsok kiűzésével foglalkozó munka, ami a wittenbergi – tehát „közeli” – könyvpiacra figyelésnek szép példája.¹⁷⁶ Nem kizárt azonban, hogy ez a könyvtár már fiának königsbergi és wittenbergi tanulmányait előkészítendő állt össze.

Ha Kramerhez hasonló könyvtárakat keresünk a környék városai-
ban, mindenképpen ki kell emelni a beszercebányai Matthias Moss-
lehnerét (hagyatéka 1636-ban 58 könyvet tartalmazott).¹⁷⁷ Mossle-
hner tanácsosként is ismert, így nem csoda jogi érdeklődése. Az sem
meglepő, hogy néhány, a házi gyógyításhoz tanácsot adó kiadvány is
szerepel a jegyzéken. Könyvtárának iskolai darabjai, XVI. századi
humanista jellege hasonló Krameréhez, de teológiai és vallási ismere-
teiben inkább a közeli kortárs wittenbergi szerzőkre támaszkodott.
A selmecebányai kamarai tisztviselő David Tschischnek 1640-es ha-
gyatéki összeírásából 21 könyvét ismerjük.¹⁷⁸ Kramerhez képest kö-
zépszerűnek mondható, de a kiadványok frissebbek. Nagyobbreszt
a napi evangélikus vallásgyakorlathoz köthető, de már elmélyültebb
olvasmányok, beszédgyűjtemények, illetve néhány német nyelvű his-
tóriás könyv, orvoslási praktikum. Cseh nyelvű imádságos könyve
arra utal, hogy a családban valaki szlovák lehetett. Ha az eperjesi pol-
gár Laurent Schwela 43 könyvét tekintjük (1646),¹⁷⁹ akkor annak
XVI. századi jellege és szinte kizárólagos latin nyelvűsége a feltűnő.
1580 körül nagyon modern olvasmányanyag lehetett volna ez a gyűj-
temény. Ez a latinnyelvűség a jellemző a kassai tanácsos, Johann
Schirmer könyvhagyatékára is (72 tétel, 1637).¹⁸⁰ Schirmer azon-
ban lényegesen szélesebb látókörű lehetett: a teológiai munkák több
vallás képviselőjétől származtak, már Johann Arndt is szerepel (lati-
nul) olvasmányai között, ami a pietizmus korai megjelenésének szá-

176 A David Runge munkájaként 1601-től több kiadásban is megjelent mű állítá-
sait Johannes Roselenz igyekezett cáfolni. A vita az 1630-as évekig aktuális
maradt.

177 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 53–55.

178 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 377–378.

179 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 230–231.

180 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ,
ADATTÁR 15, 1990, 26–28.

mít. A kortárs jogi és történeti munkák is szellemi élénkségének bizonyítékai.

A XVII. század 50-es, 60-as éveiből számos példát említhetünk, amelyek jól mutatják, hogy Besztercebánya és Selmecebánya gazdagabb, főként bányabérlő polgárai már nagyobb gyűjteményeket tudtak összeállítani, mint a kassai, eperjesi vagy éppen lőcsei kortársaik. A besztercebányai kamarai alkalmazott, Johann Martin Moroldt (1665, 43 könyvtétel)¹⁸¹ olvasottsága nem tipikusan konzervatív, ami a könyvtárában megtalálható szerzőket illeti, tartalmilag azonban jellemző a század közepének polgári olvasmányaira: beszédgyűjtemények (itt főként Luther és közvetlen tanítványai), a napi vallásgyakorlatot kiegészítő olvasmányok, lelki gyakorlatok (*Andachtsliteratur*), Lucas Pollio, Johann Schröder, Georg Mylius (tehát nem a legfrissebb könyvtermés). Emellett csak a házi orvoslás néhány tanácsadó könyvecskéje fordul elő a gyűjteményben. A selmecebányai Burckhardt család javait 1656-ban írták össze, benne a feltehetően generációk alatt gyűjtött könyvtárat is (126 tétel).¹⁸² Hallatlanul gazdag XVI. századi kézikönyvanyag (lexikonok, szótárak), iskolai auktorok XVI. század végi kiadása, fontos filológiai és filozófiai munkák a XVI. század humanistáitól. Valaki a családból olaszul is tanult, erre utal több olasz kifejezésgyűjtemény és szótár. A legtöbb könyv azonban német, de nemcsak a lutheránus vallásgyakorlat és teológia művei (e szempontból a XVII. század eleji szerzők is jelen vannak), hanem historikus irodalom, természetleírások, és – ha Aiszóposz német kiadásának jelenlétét értelmezhetjük így – szórakoztató irodalom is. Hasonlóan feltűnik a szórakoztató, illetve az ismeretterjesztő irodalom Kassán is. Példának mondjuk Margaretha Böhm polgáraszony hagyatékát (1652, 40 tétel),¹⁸³ amelynek összeírásában vallási szempontból egy nem tipikus kis lutheránus gyűjteményt látunk, hiszen a vallási tolerancia és a belső vallásosság (például Johann Arndt) munkái hangsú-

181 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 60–61.

182 Az összeírás Johann Zweigen és felesége, Anna Maria Burckhardt kérésére történt. ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 396–400.

183 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 40–42.

lyosabban vannak jelen az átlagosnál. Az iskolai szerzők mellett német *Amadist*, holland hajóépítő művészet leírását vagy planétákat bemutató könyvet is olvasott. Az eperjesi Tobias Mörsz (1658, 24 könyv)¹⁸⁴ poliglott volt. A német mellett több lengyel, egy magyar és több angol („*schottisch*”) nyelvű könyve volt. Lutheránus és kálvinista bibliák, beszédgyűjtemények, továbbá látomásirodalom, Johann Arndt alapművei, meditációk. A kis gyűjtemény tartalmilag az egyik legizgalmasabb az általam ismertek közül. Sokkal tipikusabb polgári olvasmányanyag áll előttünk az ugyancsak eperjesi Esther Gstättner hagyatéki összeírásában (1659, 21 könyv):¹⁸⁵ a lutheránus napi vallásgyakorlat könyvei, német lovagtörténet, orvosi tanácsokat tartalmazó könyvecskék.

A XVII. század közepéről, Lőcséről több kisebb könyvjegyzék (15–85 tétel) is ismert, közülük említsük Jonas Spielenberger gyógyszerészét (1657, 14 könyv)!¹⁸⁶ Feltehetően nem az összes könyve volt ez, hiszen ezek csak a lutheránus klasszikus szerzők (Luther, Brenz, Moller) beszédei, néhány elmélkedés, a *Carion-krónika* és Szenci Molnár Albert latin–magyar szótára. Az igazi és tipikus gyógyszerészkönyvtárat majd Andreas Gorsky 1683-ban összeírt hagyatékából ismerhetjük meg.¹⁸⁷ Johann Buchwald könyvtára (1662, 12 könyv)¹⁸⁸ sem tartogat meglepetéseket, kizárólag imádságoskönyvek, beszédgyűjtemények, az evangéliumok lutheránus magyarázatai találhatók benne.

A XVII. század utolsó harmada a lőcseiék számára is számos válságos évet hozott. A protestáns egyházakra nehezedő nyomás, az állami asszisztenciával zajló katolikus restauráció során a városi szenátusválasztás autonómiája is veszélybe került. A katolikus lakosság számaránya nem nőtt jelentősen, de befolyásuk a város vezetésében igen.¹⁸⁹ Ez a változás a polgárság olvasmányaiban nem úgy tükröződik, hogy

184 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 232–233.

185 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 233–234.

186 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 238–239.

187 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 248–252.

188 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 239–240.

189 A máig leginkább használható várostörténeti monográfia DEMKÓ 1897.

katolikus irányba tájékozódtak, hanem inkább úgy, hogy a maguk lutheránus vallásában a személyes lelkiséget támogató, vigasztaló könyvek aránya nőtt meg. Konkrétan ez a pietizmus képviselőinek számottevőbb jelenlétében, illetve a műveket tekintve az „*Andachten*”, a „*Sterbekunst*”, a „*Seelenschatz*” és a hasonlók előfordulási gyakoriságának emelkedésében nyilvánult meg. Ezen műfaj régebbi klasszikusainak munkái is gyakrabban jelentek meg Thomas Kempistől Philipp Kegelig. Jól példázza ezt a változást Katharina Pauer (1684, 43 könyv), Anna Nehmet (1685, 16 könyv) vagy éppen Dorothe Günther (1694, 53 könyv) könyvhagyatéka.¹⁹⁰ Néhány hagyatékon feltűnik az a jelenőség – amely az erdélyi Beszterce polgári könyvtáraiban figyelhető meg markánsan¹⁹¹ –, hogy a XVII. század végén ismét régebbi, XVI. századi vagy a századfordulón kiadott könyvek jelennek meg nagyobb számban a gyűjteményekben. Lőcse esetében például Michael Kreitzer (1688, 11 könyv), Margareta Markfeldner (1689, 39 könyv) vagy Anna Fürnstein (1693, 13 könyv) lenne példa az állítás igazolására.¹⁹² A Felföldön ez nem egyedülálló, hiszen a besztercebányai Susanna Schwartz (1689, 54 könyv) és férje, az órás Simon Freund könyvtárában¹⁹³ háromnegyedrészt a XVI. században megjelent könyvek voltak, csupán három darab 1650 utáni. Lehetnek a régebbi könyvek örökölt darabok, de az is lehet, hogy az, akire a beszerzést bízták, utazása során az olcsóbb, régi kiadású könyvet vette meg. A besztercebányai és selmecbányai nagyobb könyvtárakban megfigyelhető ugyanakkor az – ami Lőcsén nem feltűnő –, hogy az olvasmányanyag újra jelentősebb mértékben latin nyelvű lesz. Tematikusan világibb jelleget ölt, ami a különböző mesterségek szakkönyveinek és a szórakoztató olvasmányoknak a megjelenését mutatja. Jó példa erre a változásra Besztercebányáról Peter Steller (1690, 174 tétel), Michael Gabriel Fromknecht orvos (1690, 166 tétel), illetve Georgius Parvi evangélikus lelkész özve-

190 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 253–254, 257–258, illetve 275–277.

191 Források: MONOK – ÖTVÖS P. – VERÓK, ADATTÁR 16/4, 2004, 3–155.; egy értelmezés: MONOK 1994, 29–42.

192 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 267, 268–269, 272.

193 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 144–147.

gye, Maria Badtin (1691, 69 tétel) könyvgyűjteménye. Körmöcbányáról példaként említjük Johann Henderkowitz (1689, 15 tétel), Selmecbányáról Anna Margaretha Windisch (1692, 58 könyv), valamint Johann Klement és sógora, Andreas Pilarik lutheránus lelkész (1701, 249 tétel) könyvtárát.¹⁹⁴

A szépeességi, illetve a lőcsei könyvtárak nyelvi összetételéről általában elmondhatjuk, hogy a latin és a német nyelv mellett alig fordul elő más. A XVII. század második harmadára a német nyelvű könyvek túlsúlya alakult ki, a század végén jelentkezik az említett „visszalatinizálódás”. Ritkán előfordulnak angol, olasz és francia¹⁹⁵ könyvek is, de jelenlétük nem számottevő. Magyar nyelvű mű csak sporadikusan került elő. Lőcsén 1700-ig öt polgár hagyatékában ismertünk fel magyar könyveket: imádságoskönyv, biblia, énekeskönyv, vallási elmélkedés, illetve szótár. A szláv nyelvek között nehéz különbséget tenni, hiszen a terület szlovák lakossága hozzájutott a cseh és a lengyel kiadók termeléséhez is. A cseh a gyakoribb előfordulású, a szláv biblia szinte kizárólag ilyen. Lőcsén a XVII. század végéig három hagyatékban említenek szláv munkákat: Judith Frölichnek 1635-ben volt egy *Nova Postillája*, ami feltehetően cseh nyelvű lehetett, mert apja Prágában tanult.¹⁹⁶ Catharina Katschiernek 1697-ben volt egy *Polnischer Florusa*.¹⁹⁷ Jelentős cseh és szlovák könyvanyaggal (6 tétel) rendelkezett Euphrosina Lednitzki (1685), akinek apja, Georg Lednitzki kántor, szlovák énekszerző volt. Német ortodox lutheránus szerzők énekeit fordította szlovákra.¹⁹⁸

A terület olvasmányainak keresztmetszetét adják a XVI–XVII. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások.¹⁹⁹ Szerencsés-

194 A források az említések sorrendjében: ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 151–156, 156–161, 161–164, 271–272, 422–424 és 425–433.

195 Vö. ČIČAJ 2005, 143–150.

196 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 227.

197 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 283.

198 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 259.

199 A korszak magyarországi könyvkereskedelemtörténetének eddigi legjobb összefoglalása: PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelemtörténetének vázlatja*, in ECSEDY 1999, 291–340.

sek vagyunk, hogy időben jól elosztva és négy városból maradtak fenn ilyenek. Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579),²⁰⁰ Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583),²⁰¹ Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban,²⁰² a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben²⁰³ és Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán.²⁰⁴ Ez utóbbi három a könyvkötés mellett foglalkozott kereskedéssel is. Ezek a hagyatéki összeírások teljességgel igazolják a bevezetőben megfogalmazott általános képet. Annyit tennénk hozzá, hogy a könyvkereskedői raktárak nyelvi összetétele szükségképpen eltér a lőcsei német polgárság könyvgyűjteményeitől, hiszen kereskedtek a magyar, a szlovák polgárokkal és főként a városok és a környék nemességével. A kassai lakosság etnikai összetétele jelentősen eltért a lőcseiétől, hiszen a török veszély miatt északra költöző magyar családok nagy számban éppen itt telepedtek le. A kassai könyvkereskedők ezért több magyar nyelvű könyvet tartottak, mint mondjuk a besztercebányaiak. A század végén összeírt Steinhübel-könyvraktárban ugyanígy nem véletlenül található katolikus könyvek, hiszen kereskedőként gondolnia kellett a katolikus lakosság igényeire is. Vevőköre lefedte a Selmecbányától Eperjesig terjedő területet.²⁰⁵ Ha most már szorosabban a lőcsei olvasmányokat tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a város nagy monográfusa, Demkó Kálmán tévedett akkor, amikor egy szerinte jellemző listát állított össze a XVI–XVII. századi városi olvasmányokról.²⁰⁶ Ez a jegyzék ugyanis azt sugallja, hogy a város megrekedt a XVI–XVII. század fordulójának ortodox lutheránus teológiai ismereteiben, és csak az iskolai auktorokat használta. A kép ennél lényegesen összetettebb.

200 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 223–226.

201 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 1986, 22–35.

202 ČIČAJ – KEVEHÁZI K. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 13/3, 2003, 61–67.

203 FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 287–292.

204 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 76–79.

205 PAVERCSIK 1982, 254–266.

206 DEMKÓ 1890, 277–280.

A Lőcse olvasmánykultúrájára vonatkozó forrásokban a XVI. század első harmadától a XVII. század első harmada végéig jelentős fehér folt mutatkozik. A környékbeli városok könyvtárainak alapos ismerete azonban a jellemzésben feljogosít bennünket a párhuzamok megrajzolására. Az 1635-tel kezdődő rendszeres forrásanyag első darabjainak tanulságaként is állíthatjuk, hogy az európai szellemi áramlatok befogadásában eddig biztosan naprakészség mutatkozott, és megkétszerezés ebből a szempontból csak a XVII. század vége felé mutatkozott. A XVIII. század első nagy magánkönyvtárjegyzékei (Samuel Günther, Nicolaus Hain)²⁰⁷ azt mutatják, hogy megindult a könyvanyag szakosodása, és a legfrissebb szakirodalom is megjelent a városban. A könyvanyagban feltűnő, hogy 1670-től a pietista szerzők (Johann Arndt, Zacharias Hermann, Johann Michael Dillherr, Johann Gothar Olearius, Johann Gerhard) egyre gyakoribbak. Szórakoztató olvasmányok csak ritkán szerepelnek a jegyzékekben, igaz, a lovagtörténeteket gyakran szó szerint szétolvasták, hagyatéki értelemben nem maradt értékük. Feltűnő ugyanakkor az ókori szerzők csekély jelenléte, például Kassával vagy Sopronnal összevetve mindenképpen. Iskolai kiadások természetesen rendszeresen szerepelnek, de komolyabb *editio* csak keveseknél fordul elő. Összefoglalóan talán azt állíthatjuk, hogy Lőcse gazdasági súlyához mérten megfelelően gazdag magánkönyvtárak alakultak a városban. A XVI. század elején alapított közös szepességi könyvtár (a Szent Jakab-templomban) nem töltötte be a közös használatú gyűjtemény szerepét, és mint funkciótlan adták el egy évszázad múlva a bibliofil erdélyi püspöknek.

207 Günther evangélikus lelkész volt, 1771-ben 477 könyvét írták össze (FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 301–313.), Hain, a történetíró Hain fia, 1710-ben a pestis áldozata lett. 394 könyve közül nem mind apai örökség (FARKAS G. F. – KATONA – LATZKOVITS – VARGA A., ADATTÁR 13/2, 1992, 313–323.).

Kassa polgárságának olvasmányai

Kassa kora újkori története az egyik leginkább ismert a szakirodalomban, több modern szemléletű feldolgozás is született róla.²⁰⁸ Polgárainak hétköznapi élete, életszínvonala, anyagi kultúrájuk jellemzése az olyan összehasonlító tanulmányokban is szerepel, amelyek közül a régebbiek, Radvánszky Béla²⁰⁹ és Demkó Kálmán²¹⁰ tollából születtek, az egyik legújabb pedig Miloslavá Bodnarováé.²¹¹ Annak ellenére, hogy Demkó még egy – szerinte jellemző – elképzelt polgári könyvtár jegyzékét is összeállította,²¹² a könyvek, a polgárok olvasmányai a legutóbbi időkhöz²¹³ az alapos elemzéseken kívül maradtak.²¹⁴ A nyugat-európai, második világháború utáni városkutatások módszerei a közép-európai kutatásokban csak az 1980-as évektől terjedtek el.²¹⁵

Kassa város levéltára több szempontból is *királyi utat* kínál a kutatóknak, hiszen az iratanyag a XVIII. század eleji rendezéstől kezdődően csaknem teljesen a rendelkezésre áll. Nem is csoda, hogy a különféle művelődéstörténeti témák kutatói szívesen választottak esettanulmányok tárgyául kassai példákat. A könyvtörténet kutatói is. Ráadásul a helyismereti szakirodalom e téren gazdag, bibliográfiái

208 A XVI. századra nézve lásd GRANASZTÓI Gy. 2012 – egy teljességre törekvő bibliográfiával: 387–397.; A városi tisztviselők számbavétele is megtörtént: NÉMETH I., H. 2006. Külön kiemelem még J. Újváry Zsuzsanna két tanulmányát: ÚJVÁRY Zs. 1979, 577–591.; ÚJVÁRY Zs. 1984, 9–36.

209 RADVÁNSZKY 1879–1895.

210 DEMKÓ 1890.

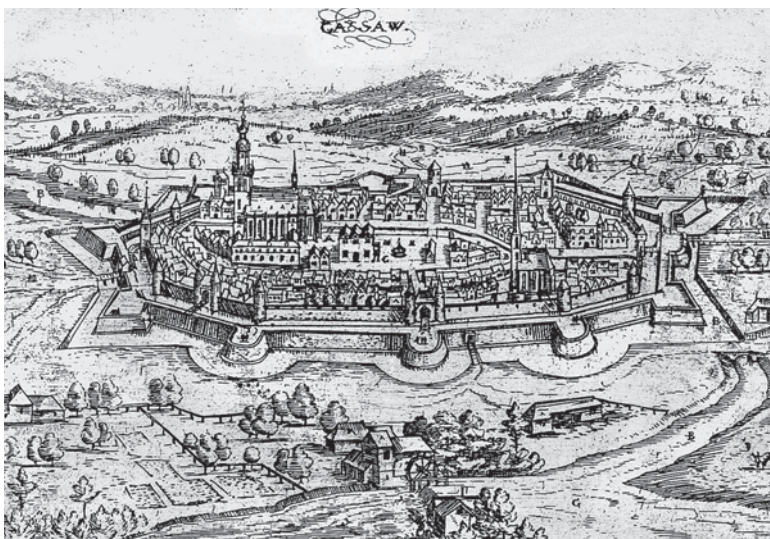
211 BODNAROVÁ 2005, 319–339. (Könyvekről nem ír!)

212 DEMKÓ 1890. 277–280.

213 Külön hangsúlyozom Viliam Čičaj és a martini Szlovák Nemzeti Könyvtár régi könyves szakembereinek a szerepét e téren, hiszen az egyes szlovákiai városokat módszeresen sorra véve tekintették át a helyi könyves kultúráját: ČIČAJ 1985, majd ez megjelent magyarul is, ČIČAJ 1993.

214 A magyar szakirodalomban kivétel JAKÓ 1957.

215 Példaként: RAUSCH, hrsg., *Die Städte Mitteleuropas...*, 1981; RAUSCH, hrsg., *Städtische Kultur...*, 1982; ALBRECHT, hrsg., *Stadt und Öffentlichkeit*, 2010; KUBINYI–LASZLOVSKY, hrsg., *Alltag und materielle...*, 1991.; ČIČAJ–PICKL, hrsg., *Städtisches Alltagsleben...*, 1998; MONOK – ÖTVÖS P., hrsg., *Bürgerliche Kultur...*, 1998.

Kassa város látképe (1603, Szalai Béla)

összefoglalása is elkészült.²¹⁶ E bibliográfia megjelenésének évében kezdődött el a Szegedi Tudományegyetemen egy olvasmánytörténeti forrásfeltáró munka, amelynek keretében a teljes Királyi Magyarország és Erdély kora újkori levéltári anyagát átvizsgáltuk. A Kassán megjelent könyvek, a Királyi Magyarország északi területein aktív könyvkereskedők raktáraiban összeírt kiadványok, a ma is meglévő könyvek kéziratos bejegyzései, illetve a jelzett levéltári forrásanyag ismeretében ma már részletesebb képet alkothatunk az itt élt polgárok olvasmányairól. Rögtön ki kell emelnünk azonban néhány alapvető megállapítást. A városban – és általában is a Magyar Királyságban és Erdélyben – megjelent könyvek közül alig találunk címeket a levéltári forrásokban, főként a hagyatéki összeírásokban. Alig akad olyan könyvösszeírásunk a korból, amelyek Kassa kora újkori értelmiségének tagjai olvasmányait mutatnák meg, jóllehet nehezen elképzelhető, hogy a különböző vallásokhoz tartozó papi személyek, jogászok, orvosok és tanárok ne olvastak volna. Vannak jó példáink, de csupán példa

²¹⁶ REPČÁK–MIHÓKOVÁ, zost., *Dejiny knižnej kultúry...*, 1981.

jelleggel tudjuk ezen szakmák képviselőinek olvasmányait bemutatni. A város adminisztrációja példásan működött, úgy tűnik, a XVII. század első harmada végétől már a magyar polgár elhunytakor magyar jegyző ment a házhoz a hagyaték összeírására, a némethez német nyelvű. Szlovák nyelvű összeírással azonban csak a XVII. század legvégétől találkozhatunk, de a XVIII. század közepéig csak nagyon ritka esetben. A kassai hagyatéki inventáriumok elkészülte és fennmaradásuk ugyanolyan arányokat mutatnak, mint amelyeket a nyugat-európai kutatás megállapított: nagyjából minden tizedik polgár halálakor készülhetett összeírás, és ennek 10–15%-a maradhatott fenn.²¹⁷

Kassán a XVI. században egyetlen megjelent könyvről tudunk, a XVII. században azonban 1610-től csaknem mindig működött itt officina.²¹⁸ A könyvtermés nem gazdag, de a Magyar Királyságot tekintve jelentősnek állítható, 1700-ig közel 350 könyv jelent meg.²¹⁹ A megjelent könyvek nyelvi összetételéről az mondható, hogy alapvetően magyar és latin. A helyben kiadottak – ahogy említettem is – ritkán tűnnek fel a levéltári forrásokban fennmaradt összeírásokban. Ugyancsak ritka az olyan eset, amikor egy-egy, ma is kézbe vehető könyv kéziratos bejegyzésében szereplő személy könyveinek összeírását is ismerjük.²²⁰

A Magyar Királyságban a szervezett könyvkereskedelem csak a XVIII. század második felében indult el. Kassán egy eperjesi könyvkereskedőt, Caspart (*bibliopola de Eperyes*) tartóztattak le 1547-ben,²²¹ de sajnos az úgymint nem készült összeírás a nála lévő könyvekről (vagy ez nem maradt fenn). Ahogy az előző fejezetben kiemeltük, a te-

217 Például LABARRE 1971; WEYRAUCH 1981, 150–154.; BÁTORI–WEYRAUCH 1982.

218 ECSEDY 1999, 80, 90–93.

219 RMNý, RMK.

220 A szlovákiai könyvtárosok és kutatók példaadóan sok régi könyvállományt tártak már fel, kiadták a régi könyvek katalógusait, az egyes könyvekben szereplő kéziratos bejegyzésekkel együtt. Fontos a teljes Kárpát-medence gyűjteményeinek anyagát együtt szemlélni, hiszen a kora újkori könyvanyag folyamatosan vándorolt egyik helyről a másikra. A katalógusokról lásd MONOK 1999a, 120–130.; MONOK 2001, 199–222.

221 IVÁNYI B. – HERNER – MONOK, ADATTÁR 11, 1983, 38. (Nr. 62.)

rület olvasmányainak keresztmetszetét adják a XVI–XVII. századból fennmaradt könyvkereskedői raktári összeírások. Csak emlékeztetőül: Körmöcbányán halt meg Dionysius Cramer boroszlói könyvkereskedő (1579), Kassán írták össze Hans Gallen raktárát (1583), Elisabeth Oberland Besztercebányán halt meg 1666-ban, a lőcsei Georg Steinhübel 1699-ben, Gaspar Wiszt 1714-ben Kassán.

A polgárság olvasmányainak általános, könyvünkben többször hangsúlyozott jellemzőin túlmenően közelebb léphetünk a kassai német polgárság olvasmányaihoz. Rögtön elemzésünk elején aláhúzom, hogy nem tudom biztosan, ki a német, ki a magyar és ki a szlovák, a lengyel, vagy éppen a cseh Kassán a XVI. és a XVII. században. Mindig a forrásokban szereplő névformát használom, és ha valakinek magyar neve van, magyar olvasmányai, főként, ha magyar imádságoskönyve is, akkor úgy vélem, mondhatom magyarnak. Kassa lakossága a törökök elől a délibb területekről északra költöző gazdagabb magyar polgároknak köszönhetően a korai újkorban elmagyarosodott. Ezt a folyamatot erősítette az is, hogy katonai és diplomáciai központtá is vált, vagyis a magyar nemesség is beköltözött a városba, igaz, német császári tisztviselők is.²²²

Johann/János Rein (†1659) 38 könyve közül hét magyar, kilenc német (imádságos is), 22 latin, maga az összeírás magyar nyelvű.²²³ Őt a német polgárok közé soroltam, ahogy Rézfazekas, alias Scholtz Márton (†1660) is. Őneki 14 könyve közül négy német, egy magyar, kilenc latin, és volt német és magyar imádságoskönyve is.²²⁴

Venceslaus Machilles (†1654) fegyverkovács (*Büchschlosser*) nemzetiségét nem tudom megmondani. Olvasmányai – a forrásban megjelölt foglalkozásához képest – több mint érdekesek. Minden bizonnyal egy menekülni és állást változtatni kényszerült értelmiségi lehetett, hiszen görög nyelvtankönyve és görög Újtestamentum-kiadása is volt. 29 felsorolt, további öt említett könyve között sok az iskolai

222 ÚJVÁRY Zs. 1979; ÚJVÁRY Zs. 1984.

223 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 51–52.

224 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 52–53.

ókori szerző, ezen túlmenően Martin Luther, Johann Brenz és Nicolaus Hemmingius *postillái*. Több Philipp Melanchthon-mű is gazdagította kis gyűjteményét. A *Windisch Gesang buch* tétel is a tulajdonos szláv nemzetiségére utal.²²⁵ Michael Wanusek (†1710) patikus is bizonyára valamelyik szláv közösség tagja volt. Könyveit nem sorolják fel, úgy említik, hogy adósságait azok árából elégitik ki.²²⁶ Minden bizonytalansággal volt szlovák/szláv olvasói igény Kassán is, hiszen a Hans Gallen raktárában összeírt 608 könyvcím közül, már 1583-ban is, 13 tétel *behemisch* volt, nyelvtankönyvek, katekizmusok, *vita Christi*, imádságoskönyvek, illetve bibliai könyvek kiadásai.²²⁷

A levéltári forrásokban látható, hogy az átlagos polgár, a mesterember, ha olvasott, a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyveit vette kézbe. Imádságoskönyve, vallásához igazodóan – ez a kassai német polgár esetében a lutheránus volt –, katekizmus, erkölcsi példázatok vagy prédikációkat tartalmazó kötete, iskolai könyve (általában ókori szerzők műveinek kivonatai latinul), és ritkán egy-egy bibliai könyv kiadása, *Hausartzney*, vagy a közeli terület története volt. A kérdés az, hogy azok a polgárok, akik a város vezető testületeinek tagjai lettek, vajon mennyivel olvastak többet, és milyen könyveket. *Christoph Herstain* (1564) igazolja az előzetesen, pusztán logikai alapon megállapítható jelenséget: az említettek túlmenően birtokolt egy jogi könyvet, illetve egy kancelláriai formuláriumot. Ha a polgároknak ezt a csoportját nézzük, akkor egy részük megfelel ennek a képnek, és jogi, adminisztrációs irodalommal is felkészülnek a választott tisztség ellátására. Mások láthatóan a klasszikus, az ókori szerzők szövegeiből vett műveltségre támaszkodva látták el ezt a feladatot. *Peter Sendner* (1600) például beszerzett országos joggyűjteményt (*Vngerisch Decreta deutsch*), számlavezetési tanácsokat adó nyomtatványt éppúgy, mint a katonai rendszabályok alapjait. Emellett persze alapvetően a vallási meggyőződésének megfelelő irányba mélyítette ismereteit (prédiká-

225 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 44–45.

226 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 75–76.

227 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 33–34.

ciók, bibliai könyvek kommentárjai), és olvasott más vallásokról is (jezsuitákról, kálvinistákról). *Daniel Langh* (1663) már 39 könyvet szerzett be, ő is felkészültnek látszik a választott tisztségből adódó feladatokra, és biztosan kereskedői tevékenységében is hasznát vette jogi és adminisztrációs ismereteinek. Néhány iskolai latin szerzőn kívül csak német könyvei voltak, feltűnően sok az életvitellel kapcsolatos (*regula vitae*), illetve a napi egészséggondozással kapcsolatos kiadvány a lutheránus beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok és a néhány históriás könyv mellett. *Bartholomäus Büblo* (1664) hagyatékában csak 11 könyvet írtak össze és további hetet említenek. Német olvasmányanyag, a napi vallásgyakorlatot elmélyítő lutheránus olvasmányok, és birtokolt a napi adminisztratív ügyvitel segítő kiadványokat is. Az *electa communitas* tagjaihoz hasonlóan kellett volna, hogy legyen jogi olvasmánya *Mattes Khobernnek* (1597), akit a forrás „*Gerichts undt Kriegsdienstmann auff Zendreo undt Fillechkh*”-nek említi. Kis gyűjteménye egy késő humanista könyvtár: Erasmus, ókori szerzők kiadásai (iskolai és tudományos), Melanchthon retorikai és filozófiai munkái, lutheránus teológia, de kézikönyv a jezsuitákról is.

A Királyi Magyarország kora újkori művelődéséről szóló szakirodalom kiemeli azt a jelenséget, hogy a XVI. század második felében az anyanyelvi olvasmányok előretörése mellett egy határozottan világiasodó tendencia is megfigyelhető.²²⁸ Ez azt jelenti, hogy a historikus irodalom, a jogi és más szakmai olvasottság mellett megjelent a szép-irodalom mint szórakoztató olvasmány. Ebben a régióban a kiadványok utóbbi köre sokszor még latin nyelvű, még akkor is, ha tudjuk, nem biztosan tudott mindenki olyan szinten latinul,²²⁹ hogy szórakozva olvasta mondjuk Plautus egy színművét. E jelenség igazolására két kassai példát említhetünk. *Johann Hensel* (1580, 49 könyv)²³⁰ csak latin nyelvű könyveket tartott. Ókori szerzők uralják könyvtárát, görögök is, vélhetően latinul. Nemcsak a historikusok és a szépírók, hanem az ókori tudományos irodalom is. A humanista irodalom is erős (Eras-

228 PÉTER K. 1984, 80–102.; PÉTER K. 1985, 77–97, 31–55.; Lásd még PÉTER K. 1989, 115–125.

229 Vö. TÓTH I. GY. 1996a; TÓTH I. GY. 1999.

230 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 20–22.

mus, Vives), a reformáció azonban hiányzik, csupán Luther és Melanchthon életrajzát szerezte meg. *Georg Buntzler* (1594, 44 könyv)²³¹ már német és magyar nyelvű könyveket is vásárolt, jöllehet a könyvtárban nála is az ókori szövegek dominálnak. A grammatikák, retorikák jelenléte inkább olyan olvasmányokra utal, amellyel az iskolai órákra készült.

A városban vezető tisztséget vállalók könyvgyűjtésük közül kiemelkedik négy személyé, közülük hármat a városbírói tisztre is megválasztottak. Kettő német, egy pedig magyar. *Hans Schirmer* (1637) főbíró²³² 101 könyvét említi, örvendetesen 70-et fel is sorolnak. Több szempontból is figyelemre méltó ez a könyvtár. Az első, akinek könyvei közt két francia nyelvűt is említenek, az egyik Philippe de Commines történeti műve. Olyan szépirodalmat olvasott, mint Francesco Petrarca, olaszul(!), és több más olasz nyelvű munka is gazdagította könyvtárát, például egy *Orlando Furioso*. Vallásos ízlése is a nyitottságra utal. Lutheránus, de már van két Johann Arndt-kiadványa is, ami a Magyar Királyságban korai recepciónak mondható. Lelkiségre jellemző, hogy az *Imitatio Christi* is ott volt könyvespolcán, és a *Tractatus spiritualis Italice* könyvcím sem protestáns olvasmányra utal. Geometriai, orvosi könyvek mellett kifejezett képes albumok is előfordulnak könyvjegyzékén. Az övéhez hasonló nagyságú volt *Johann Lang* (1645) jegyző, majd bíró²³³ gyűjteménye is (105 könyvet sorol fel a hagyatéki összeírása). Ez utóbbi német nyelvű volt, iskolai latin szerzők, egy magyar–német és latin szótára jelzi még nyelvi tájékozódását. Tartalmilag azonban avittas lutheránus könyvtárnak mondható, bár ebben a műfajban gazdag. A teológiai és vallásgyakorlati irodalmon túlmenően csupán hétköznapi használatú orvosi tanácsokat tartalmazó könyvei voltak. A harmadik városbíró, akinek ismerjük olvasmányait, a nemesi származású magyar *Keviczky János* (1656),²³⁴ hagyatékában 137 köny-

231 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 45–46.

232 KEREKES 1940, 36–39.; GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 26–32.

233 KEREKES 1940, 113–123.; GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 32–36.

234 WICK 1941, 102–104.; HALÁSZ J. 2004, 179–189.

vet említenek (97-et fel is sorolnak, kivéve a német nyelvűeket).²³⁵ A magyarok és a latinok alapján hagyományos műveltséggel bírt: ókori szerzőkön iskolázott latin, históriák, alapvető jogi munkák. Városi vezetőként figyelmességre vall, hogy lutheránus alapműveltsége mellett számos katolikus szerzőtől származó könyvet is megszerzett magának, nem tudjuk persze, hogy mennyire olvasta ezeket. A könyvjegyzék alapján vélelmezhető, hogy a köznemesi család őt megelőző generációja is gyűjtötte a könyvet, ezeket ő örökölte. Erre utal a meglepően nagyszámú középkori szerző jelenléte. A negyedik nagyobb könyvtárát is dokumentáltan birtokló városi tisztségviselő a sziléziai származású²³⁶ tanító²³⁷ *Caspar Lemann/Lehman* (1663, 117 könyv).²³⁸ A gyűjtemény jellegzetessége a latin, a görög és a héber nyelv látható érdeklődéssel való művelése. Nyelvtanok, szótárak, a nyelvekről írt humanista művek mutatják ezt. Kevés jogi és orvosi könyvcím mellett a teológiai olvasmányok dominálnak. A történeti irodalom teljességgel hiányzik. A teológia ortodox lutheránus, de több, a lelkeségi irodalomba sorolt mű is megtalálható. Az egy-két pietista szerző és Thomas Kempis feltűnése benyomáson szerint csak a vitapartnerek jelenlétét jelzik.

Általánosságban igaznak tartom, hogy ha egy hagyaték női név alatt került összeírásra, a felsorolt könyvek mögött inkább az elhunyt férjet érdemes keresni, és az ott említett olvasmányokat nem asszonykönyvtárként elemezni. *Rachel Sartorius* (1684)²³⁹ azonban talán kivétel. A 26 felsorolt könyvcím kétnyelvűségről (német, magyar) tanúskodik. Több imádságoskönyve volt, bibliai részek kiadásai külön-külön, de feltűnően sok a komolyabb elmélkedés. *Pia desideria*, vagyis a pietista kegyességi irodalom néhány darabja és további bibliai históriák, az igaz, feltehetően isteni szeretetről szóló kiadvány (*1 könyv Verus Amor*), mesék és ortográfia.

235 VARGA A. – MONOK, ADATTÁR 13/1, 182–185.

236 Vö. RMNY 2306.

237 „Scholae Cassoviensis Conrector”.

238 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 55–58.

239 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 72–73.

A városi értelmiségtől kevés német hagyatéki összeírás maradt ránk. A tanítókról, akiket az *electa communitas* tagjává választottak, már szóltunk. Fennmaradt *Johann Peter Syring* patikus (1667)²⁴⁰ hagyatéki leltára, nem meglepő, hogy kis gyűjteménye szakkönyvtár, orvosi alapkönyvek, herbáriumok. Könyvespolcának ékköve lehetett, és bizonyára sok pénzt áldozott ezért, egy illusztrált növénytan, amelyről az összeíró nem árult el többet, vagyis nem említi a szerzőt vagy a kiadást.

A lutheránus lelkész *Sebastian Türck* (Lőcse, 1587 – Kassa, 1623) jól felkészült hivatása gyakorlására.²⁴¹ 239 könyvével a legnagyobb könyvtárat tudhatta magáénak a korabeli Kassán. Kiváló lutheránus teológiai szakkönyvtár, kifejezetten modern. Az ortodox lutheránusok mellett nagy számban Melanchthon és tanítványai művei. Feltűnő a svájci teológusok jelenléte, bázeli és zürichi kiadványokkal. Késő humanista alapművek sora is rendelkezésére állt, az ókori szerzők tudományos kiadásaival. Petrus Ramus logikai kézikönyve mellett Vergilius-kiadása is jelzi a tulajdonos modern olvasottságát. A XVI–XVII. század legmodernebb retorikai iskolája, a strassburgi *Johann Sturm*, majd *Melchior Junius* vezette műhely is képviseltette magát e gyűjteményben Kassán. Teológiai és filológiai érdeklődésén túlmutatnak az olyan címek, mint *Caspar Peucer De dimensione terrae*, vagy a kortárs politikai eseményekre vonatkozó munkák.

Természetesnek vehető, hogy egy tanítónak, lelkésznek, patikusnak vagy éppen egy felcsernek voltak könyvei, de fontos figyelni arra is, hogy a XVII. század második felétől egyre több mesterember, önöntő, rézműves, szíjgyártó, bodnár vagy éppen szűcs hagyatékában fordulnak elő könyvek, néha 5–15 kötet is. Az egyszer előforduló „török alchoran” érdekesség (*Theodolphus Beer*, 1683),²⁴² de az már külön jelen-

240 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 62–63.

241 Wittenbergben tanult, majd Lőcsén volt tanár, Kassán 1613-tól lépett egyházi szolgálatba. Két nyomtatott műve ismert: RMNY 1220, 1248.; GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 14–21.

242 GÁCSI – FARKAS G. F. – KEVEHÁZI K. – LÁZÁR I. D. – MONOK – VISKOLCZ, ADATTÁR 15, 1990, 70–72.

séggként értelmezhető, hogy a XVII. század második felében a kis polgári könyvtárakban is többször feltűnik Johann Arndt neve, és azt sem tartom véletlennek, hogy a lutheránus polgárság emellett ismerte az *Imitatio Christi* szövegeit (a magyar polgárok éppen a jezsuita Pázmány Péter fordításában is megvették, magyarul). Jellemzőnek tartom azt is, hogy egy több felekezet vallásgyakorlatának valóságában élő városban a lutheránus német polgárok időnként megvásároltak maguknak egy-egy könyvet a jezsuitákról vagy a kálvinistákról. Fontos kiemelni azt a tényt, hogy az asszonyhagyatékokban is említenek könyveket, ami arra utal, hogy Kassa polgárai gondot fordítottak leányaik olvasni és írni taníttatására is. Hagyatéki jegyzékeik ezt a tényt is mutatják.

Közép-Európa – Köztes-Európa – Magyarország

Könyvtörténeti hasonlóságok és eltérések a kora újkorban a nyugati kereszténység keleti peremvidékén

Az első, a rigai gyülekezet számára nyomtatott szertartáskönyv, a *Breviarium secundum ritum et usum Rigensis ecclesiae* (1513) Rigába érkezése (1514) 500. évfordulójára a lett nemzeti könyvtár elmés ötlet alapján felépített kiállítással emlékezett.¹ A csupa 1514-ben megjelent könyvet bemutató tárlatról azt hihetnénk, hogy régi időkről szólt. Ha valaki belépett a kiállítóterembe, visszatért a protestáns reformáció előtti időbe. A könyvek tematikus kiválasztása azonban olyan jól sikerült, hogy 1514-ből származó példákkal ugyan, de napjainkban érezhettük magunkat. Az egykori emberek életének napi, évenkénti ritmusa ugyanis nem sokban különbözött a miénktől. A kiállítás a születéstől a halálig elkísért bennünket, megmutatva a hétköznapokat, a napi vallásgyakorlattal, az étkezéssel, az ünnepekkel együtt, az iskolázás folyamatát az ábécéskönyvtől a tudományos művekig. Megmutatta az akkori időszak értelmiségieinek intellektuális vívódásait is, a humanizmus racionalizmusa és az elmélyült, személyes vallásosságot igénylő lényük közt úgy, ahogy ezt a falusi pap és tanár vagy éppen a korszak koronázatlan tudós fejedelme, Erasmus Roterodamus átélhette. Utóbbi életművében a legfontosabb az, hogy egy, mindkét említett gondolkodástörténeti mozzanat – humanista racionalizmus és keresztény kegyesség – érvényben tartásával keresztény filozófiát alkotott.

1 LEVÄNS–STRENGA, ed., *Manas grāmatas...*, 2015.

Ha azonban a kiállított, az 1514-ben megjelent könyvek kiadási adatait áttekintjük, látjuk, hogy a ma sokféleképpen elnevezett Közép-Európa városai mint nyomdahelyek, nem jelennek meg ezen adatok közt, vagy csak nagyon ritkán. A sokféleképpen való elnevezés is hordoz magában akár könyvtörténeti tanulságokat is. A terület Kelet-Európaként való megjelölése biztosan hibás, hiszen a második világháború utáni „keleti blokk” szinonimája. Az Európa nyugati részén élők számára ez kényelmes megjelölés, a problémákat ezzel a kifejezéssel a szőnyeg alá lehet söpörni, és lehet tetszelegni nagyszerűségükben. A Közép-Kelet-Európa már „nyitottabb” szemléletre utal, de a lényegen nem változtat: Európának az a része, amelyik keleti befolyás alatt áll, igaz, ekkor meg kell fogalmazni, mit értünk „keleti” befolyás alatt. Az Európát – és nem egyszerűen közös piacot – kialakítani szándékozó értelmiség napjainkban, az itt élő népek közti feszültség forrásait megérteni és megértetni akaró módon megközelítve, adott ki egy ezer oldalt meghaladó tanulmánykötetet a kulturális emlékezet szakrális helyeiről, tárgyairól, alakjairól és eszméiről.² A kötet címében „*Ostmitteleuropa*” szerepel, és a tartalomból világosan látszik, hogy földrajzilag mely területre gondolnak. Szerepel benne a bulgáriai rilai kolostor (Рилски Манастир), a lengyelországi Świąta Lipka (németül: *Heiligelinde*), a litvániai Kryžių kalnas (németül: *Berg der Kreuze*), a bosznia-hercegovinai Međugorje, a fehérorosz *Hrodna* (Гродна, belarusz nyelven, lengyelül: Grodno, litvánul: Gardinas), Szevasztopol és a szlovákiai Devín (Dévény). De semmi az úgynevezett balti államokból, ezek – ebben az elképzelésben – nem részei az „*Ostmitteleuropa*” földrajzi és szellemi egységnek. A két terület együtt az úgynevezett „*Zwischeneuropa*”.³

Arról, amit Harald Roth „*Östliches Europa*”-ként jelölt,⁴ jómagam azt gondolom, hogy Finnországtól az Adriáig Közép-Európában élünk, a keleti kereszténység nyugati peremén, de még a nyugati kereszténység keleti részeként. A két mentalitás és erkölcsi gyakorlat együttélését ezen a területen kiválóan lehet tanulmányozni. Könyv-

2 BÄHLCKE-ROHDEWALD-WÜNSCH, hrsg., *Religiöse...*, 2013.

3 HAM 1998, 47–59.

4 ROTH 1999.

történeti szempontból ez a két Európa közötti „köztes” állapot azt is jelenti, hogy az írásbeliség, a könyv szerepe a generációk közötti hagyományátadási folyamatban más szerepet kapott, mint a (földrajzilag) nyugatibb, és mást, mint a keletibb Európában. A keleti kereszténység, akár a görög ortodox, akár a szláv ortodox egyházra gondolunk, a napi vallásgyakorlattól a teológiai tartalmak közvetítéséig, a képnek másfajta, jelentősebb szerepet juttat, mint a szövegközpontú nyugati kereszténység. Ez a jelenség természetesen azért is kimutatható, mert a könyvek előállításának feltételei ebben a régióban kevésbé voltak adottak, mint a nyugati világban. Itt elsődlegesen a papír-előállítás nehézségeire utalok: a közép- és a kelet-európai szegényebb lakosság elhordta a papírt, vagyis a rongyot, amiből a papír készülhetett volna. Ha ránézünk a XV. századi európai papírmalom térképére – megtehetjük ezt az Iowai Egyetem tartalmas, kellően didaktikus, a korai nyomdászatot bemutató (*The Atlas of Early Printing*) internetes oldalán: <http://atlas.lib.uiowa.edu/> –, jól áttekinthető, hogy a textilipari központok mekkora előnyben voltak a könyvkiadást tekintve. Azt is megállapíthatjuk, hogy Közép-Európában 1500-ig Alsó-Ausztrián, Csehországon és Szilézián kívül csupán Krakkóban volt papírmalom. Ugyanitt a „kereskedelmi utak” gomb bekapcsolásával kirajzolódik a „Kelet-Európa” (ha úgy tetszik „Köztes-Európa”) keleti határa, a nyugati határt pedig – szerintem – a Szczein és Trieszt közt húzható vonal jelenti.

Ha maradunk ezen a weboldalon, további tanulságokat is leszűrhetünk Közép-Európa művelődés- és ezen belül könyvtörténetére nézve. A „Universities” gombot bekapcsolva feltűnik Prága (alapítás: 1348), Krakkó (1364), Bécs (1365), Óbuda/Buda (1395–1403, 1410–1418, majd 1475–1530) és Pozsony (1467–1475). A térképen nem szerepelnek a rendi főiskolák (*studium generale, studium particulare*), jöllehet több esetben ezek nem csupán a rend tagjai számára biztosítottak felsőbb tanulmányokat. Számunkra ez azt jelzi, hogy a közép-európai régióban a XIV–XV. században a nyugat-európaihoz hasonló művelődési intézményi hálózat alakult ki, az egyházi hierarchia intézményei mellett az iskolarendszert tekintve is. A királyi udvarok világiasodó kulturális élete mellett megjelentek az ezeket utánzó művelt főúri udvarok és a jelentős tudományos és kulturális teljesítményt nyújtó rene-

szánsz főpapi udvarok is. Ehhez a képhez tartozik a könyvnyomtatás megjelenése is. Ha az iowai térképen a „könyvnyomtatás elterjedése” (*spread of printing*) gombot 1475-re kapcsoljuk, láthatjuk, hogy Krakóban, Budán és Chelmnóban (Kulm) már azt megelőzően alapítottak nyomdát. A Brit-szigeteken ekkor még nem. 1500-ig az önálló, hatalmi státusszal bíró Lengyel Királyságban, a Magyar Királyságban és a Cseh Királyságban, továbbá Sziléziában már több nyomdahely létezett. Ezeknek a nyomdáknak a produktivitása azonban meg sem közelíthette a nagyobb nyomdai központokét, alapvetően az említett papírhány, pontosabban a papír drága volta miatt. Jól szemlélteti ezt a helyzetet, ha a „könyvkiadó helyek produktivitása” (*Output by Location*) gombot használjuk térképünkön. Ennél tisztább képet kapunk, ha Philippe Nieto térképét tekintjük meg az első húsz, legjelentősebb nyomdai központról a XV. századi Európában. Közép-európai város ezen nem szerepel, és látszik, hogy a német, a francia és az itáliai nyomdászat jelenti a könyvkiadás 90 százaléknál nagyobb arányát. Ez a lassan csökkenő arányú túlsúly megmarad a XVII. század közepéig, a németalföldi, az angliai és a spanyolországi nyomdászat folyamatos erősödése mellett. Az azonban bizonyos, hogy Közép-Európa már a XV. századi nyomdászatot bemutató térképeken is jól láthatóan a befogadó jellegű kultúrák területe. És napjainkig az is maradt. Már a feudalizmusok kialakításában is voltak alapvetően más és más jellegű régiói a földrajzi Európának, ezek a régiók a XVI. században karakteresen elváltak egymástól. Közép-Európa népei, hiába sikerült több királyságnak a nyugatival konform intézményi rendet kialakítania, belekényszerültek az olyan hatalmi játszamába, amelyből csak a nyugati vagy a keleti nagyhatalmi csoportnak való alárendeltség elfogadásával kerülhettek ki (és közben elveszítették a lehetőségét annak, hogy az Európán kívüli világ erőforrásaiból részesedjenek).

A Közép-Európa régió német kulturális befolyásolási övezet. A német hatás jelentős és állandó a nemesség körében, de meghatározó jelentőségű a polgári kultúra történetében is. A német-római birodalmi jog szerint létrejövő városi közösségek a mai Észtországtól Erdélyig, illetve a mai Horvátország területéig előmozdítóivá váltak annak a folyamatnak, amely a XIX. század első feléig a kultúra polgári nyilvánosságát is létrehozta. A XVI. századtól kezdődően a protestáns reformá-

ció tanai is elsősorban ezeken a közösségeken keresztül váltak ismertté. Martin Luther, Philipp Melanchthon és Johann Bugenhagen programja az egyházi, az iskolai és a városi polgári élet területének minden elemét érintette, a könyvnek, a nyomdának és a közös használatú könyvtáraknak ebben a programban kulcsszerep jutott. Hangsúlyozni érdemes azt a jelenséget, hogy a lutheri reformáció gondolatisága együtt hatott a teljes Közép-Európa régióban a humanizmus eszméivel. Az itteni reformáció története emblematikus alakjainak – akik mellett, hogy jelentős arányban papi pályára készülő vagy pappá szentelt személyek voltak – életrajzában ott találjuk azokat az utalásokat, amelyek Erasmus Roterodamus hatásáról beszélnek, illetve azokat, amelyek azt tanúsítják, hogy a wittenbergi tanulmányok alatt Melanchthon tette rájuk a legnagyobb hatást. Ismert, hogy a klasszikus filológus és a történetfilozófus Melanchthon hatása meghatározó erővel bírt a fiatalokra.⁵ Példaként kiemelek három XVI. századi személyt a közép-európai párhuzam igazolására. A legidősebb a magyar Sylvester János (1504–1551 után), aki krakkói (1524–1526) és wittenbergi (1529, majd 1534–1536) tanulmányok után hazatérve magyar grammatikát írt és adott ki (1539), majd 1541-ben az első teljes magyar nyelvű Újtestamentumot.⁶ Krakkóban Erasmus tanítását ismerte meg, Wittenbergben Melanchthon volt kedvelt nevelője. Ahogy a finn Mikael Agricola (1510 cca. – 1557) is Melanchthontól tanult görögül (1536–1539). Nem tudjuk, hogy személyesen ismerték-e egymást Sylvesterral. Agricola 1537 és 1543 közt ábécéskönyvet adott ki, ettől kezdve a Biblia finn nyelvű fordításán dolgozott. Az Újszövetség 1548-ban készült el. A finn irodalmi nyelv megteremtőjének tartják,⁷ ahogy a szlovének Primož Trubar (1508–1586). Trubar már felszentelt pap, sőt kanonok (főpap) volt, amikor Erasmus tanaival megismerkedett, a wittenbergi tudósok anyanyelvi programjának hatása alatt, 1547-ben hivatalosan is elhagyta a katolikus egyházat. 24 könyvet írt, ebből 22 szlovén nyelvű: ábécé, katekizmus, Máté evangéliuma (1555), majd két részben szlovénül

5 Vö. SCHEIBLE, *Melanchthon...*, 1997; GOLTZ-MAYRHOFER, hrsg., *Luther and Melanchthon...*, 1998.

6 BALÁZS J. 1959; NAGYNÉ PIROSKA 1987.

7 TARKIAINEN 1958.

is kiadta az Újszövetséget (1557, 1560).⁸ De hozhatnánk példákat a következő generációból is: az első litván nyelvű Biblia fordításán Johannes Bretke (Jonas Bretkūnas, 1536–1602) dolgozott,⁹ kortársa a magyar Károlyi Gáspár (1529–1591), aki megélhette munkája megjelenését (1590).¹⁰ A Bretke-fordítás sajnós kéziratban maradt, de a szakírók szerint e fordítás alapján összeállítható a XVI. századi *Thesaurus linguae lithuanicae*. Igaz, Bretke történeti munkáit németül írta, főként Poroszország és első szolgálati helye, Labiau (litvánul Labguva, ma Oroszország: Polessk) krónikáját,¹¹ míg Károlyi a wittenbergi történet-szemlélet első magyar nyelvű példáját adta kora eseményei okainak feltárásával (*Két könyv*).¹²

Az első nemzeti nyelvű nyomtatványok csaknem mindenütt a Közép-Európa régióban a reformációval kapcsolatos kiadványok. A cseh nyelv azonban több tekintetben is kivétel. Jan Husnak a XV. század elején meghirdetett programja a prédikátor tragikus halálát is eredményezte, azonban a huszita mozgalmak hatására kibontakozó fordítási tevékenység, az egyházi nyelv anyanyelvi reformjának igénye a cseh irodalmi nyelvnek – a régió belül – korai kialakulását eredményezte. Nem véletlen, hogy az első nyomtatásban megjelent csehországi kiadvány is cseh nyelvű, a *Trojánská kronika* (Plzeň, 1476).¹³ Az első magyar nyelvű nyomtatott könyv Krakkóban jelent meg 1533-ban, *Szent Pál levelei*, Komjáti Benedek fordításában.¹⁴ A szakírók véleménye megoszlik abban a tekintetben, hogy Komjáti a protestáns eszmék hatása alatt végezte-e el a fordítói munkát, vagy Erasmus szellemi hatása alatt a magyar nyelv érdekelte, hogy képes-e a Biblia szent tartalmának nyelvi megjelenítésére.¹⁵ Az azonban nem vitatható, hogy az első észti nyelvű kiadvány, egy lutheránus *Agenda* (Lübeck, 1525); ugyanebben az évben jelent meg a lett nyelvű *Agenda* is. Johann

8 LORENZ–SCHINDLING–SETZLER, hrsg., *Primus Truber*, 2011.

9 ALEKNAVIČIENĖ–ZABARSKAITĖ, ed., *Lietuviškai Biblijai*, 2002.

10 SZABÓ A. 1984.

11 ALEKNAVIČIENĖ–ZABARSKAITĖ, ed., *Lietuviškai Biblijai*, 2002, 12–14.

12 SZABÓ A., kiad. *Károlyi...*, 1984.

13 MRKVIČKA 1918 [GUIDO de Columna: *Historia destructionis Trojae*].

14 MEZEY – PELCZÉDER – KOCÁN – LÁZÁR I. D., kiad., *Epistolae Pauli...*, 2013.

15 ÁCS P. 1982; ÁCS P. 2014.

Koell és Simon Waradt észt katekizmusa 1535-ben került ki a sajtó alól Wittenbergben.¹⁶ Königsbergben látott napvilágot az első porosz nyelvű könyv, 1545-ben, egy katekizmus.¹⁷ Ezt követte az első litván nyelvű, ugyancsak egy katekizmus, Martynas Mažvydas (1520 k. – 1563) munkája (1547, Königsberg), aki Luther *Kis katekizmusát* tekintette mintának.¹⁸ Lett nyelven azonban az első katekizmusok (ugyanabban az évben egy lutheránus és egy katolikus) 1585-ből ismertek, nem tudjuk, hol jelentek meg. Königsbergben azonban biztosan 1586-ban adták ki először a lett nyelvű Luther-féle *Kis katekizmust*.¹⁹ Nem szándékozunk az összes közép-európai nyelven megjelent kátét felsorolni, de a magyar nyelvűekről essék röviden szó! A Magyar Királyságban és Erdélyben görögül 1544-ben adták ki először lutheránus kátét, latinul 1555-ben Brassóban, ugyancsak latinul 1564-ben Kolozsvárt kálvinista szelleműt, amelynek az 1566-os kiadásában ugyanitt már unitárius hitelvek is felbukkannak. Magyar nyelven először 1550-ben jelent meg egy lutheránus katekizmus, és ennek ismerjük 1553. és 1555. évi kiadását is. A kálvinisták magyar nyelvű kátét 1562-ben adták ki Debrecenben, egy másik Kolozsvárt jelent meg 1566-ban, majd 1573-ban Krakkóban. A katolikusok viszonylag későn, 1599-ben jelentettek meg először magyar nyelvű katekizmust. Meg kell még jegyezni, hogy a szlovák nyelvű lakosság számára Galgócon 1585-ben került ki a sajtó alól a lutheri tanítás alapvető könyvecskéje.²⁰

A felsorolt adatok igazolják, hogy a lutheri reformáció hatására a városok német lelkészei és a különféle nemzetiségű értelmiségiek komolyan foglalkoztak a nem német lakosság anyanyelvű hittankönyvekkel való ellátásával. Nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a saját egyházuk számára megnyerjék ezeket a közösségeket. A katolikus egyház a tridenti zsinatot követően tett lépéseket, hogy a hittankönyvek (katekizmusok, imádságoskönyvek, egyházi énekek) ne csak latinul jelenje-

16 KÖIV–LUUK–PETINA–REIMO–SILDRE–HALJASMÄE–TURO, ed., *Eesti vanimad...*, 2000; Annus, red., *Eestikeelne raamat*, 2000.

17 KLUSIS–STUNDŽIA, ed., *Primoji Prūsų knyga*, 1995.

18 ŠEŠPLAUKIS 1997.

19 ŠIŠKO–APĪNIS, hrsg., *Seniespiedumi Latviešu...*, 1999.

20 *A Régi magyarországi nyomtatványok (RMNY) tárgy- és címszavak mutatójával jól követhető ez a történet.*

nek meg (utalok itt az említett lett és magyar nyelvű kiadványra). Külön érdekesség ebből a szempontból az erdélyi román nyelvű (cirill betűs) kiadványok sora a XVI. században. A lutheránus és a kálvinista egyház is törekedett arra, hogy a román közösségeket a saját egyházához kösse. Ezért is jelentek meg a román nyelvű bibliai részek nyomtatásban (az első 1561-ben Brassóban), és az első román nyelvű katekizmusok is lutheránus hitelveket közvetítenek (1544, Nagyszében; 1561, Brassó). A XVI. században összesen 12 román nyelvű nyomtatványt ismerünk, valamennyi erdélyi kiadvány.²¹

A könyvkiadás mellett komoly német és lutheránus hatás figyelhető meg a könyvtárak használatának változásaiban is. Martin Luther 1524-ben intézett felhívást a német városok vezetőihez, intve őket az iskolák, a nyomdák és a „közös használatú” városi könyvtárak fontosságára.²² A legtöbb városban, ahol a szerzetesrendek házáit, benne könyvtáraikat is szekularizálták, a könyvtárat megnyitották a város polgárai számára. A későbbiekben ezeket protestáns arculatúvá formálták. A könyvek pusztításáról ritkán maradtak fenn dokumentumok, azok is inkább olyan jellegűek, hogy a középkori könyvanyagot, kéziratokat könyvkötői anyagnak használták fel. Jó példa erre a Magyar Királyság nyugati határánál fekvő Németújvár protestáns iskolai könyvtára, ahol a patrónus lutheránus főúr, Batthyány Boldizsár a helyi ágostonos rendház könyveit használtatta könyvkötésre.²³

A közösségi használatú könyvtárak történetében szinte mindenünnen hozhatunk példákat. Az egyik első mindenképpen a *Bibliotheca Rigensis*, amely 1523-tól városi könyvtár,²⁴ de a magyar királyságbeli Kőszeg egykori katolikus plébániai gyűjteményét is már 1535-ben „zur gemeinen Nutz”, vagyis közös használatra adták a városlakóknak.²⁵ Hasonlóan a tallinni Szent Olai-templom könyvtárát 1552-ben, és sorolhatnánk a példákat.

21 Lásd az RMNY nyelvi mutatóit.

22 *An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes* tanácsolja, hogy azok alapsanak „gutte librareyen odder bücher heuser” (jó könyvkereskedéseket és könyvtárakat): *Luthers Werke* 1899, Bd. 15, 48.

23 BORSÁ 1972, 301–321.

24 SANDER 1995, 203–211.

25 KŐSZEGHY S. 1894, 302–303.

A közös könyvhasználatról részletesen is írtunk könyvünk egyik előző fejezetében, mind a humanisták kezdeményezései alapján alakultakról, mind azokról, amelyeket a reformáció iskolai és vallási programja hozott létre.²⁶ Luther említett felhívása mentén, és azért is, mert Johannes Bugenhagen az újonnan alakuló egyház rendtartásába is befoglalta ezt a követelményt, az egész Köztes-Európa német városaiban elfogadták ezt.²⁷ A régióban tehát a többször említett példakkal párhuzamosan – késétség nélkül – megjelent mindegyik típusú közös használatú könyvtár alapítása. Ebben a régióban az elmélet hatása és a vallási célok megfogalmazása mellett azért is lehetnek ismeretek a könyvek közös használatának formái, mert könyvben is szegényebbek voltunk és maradtunk. Ezért is került a nemzetközi szakmai közönség számára is az érdekességek közé az a könyvtár, amelyet a XIV. század végén hozott létre 24 plébános, a Magyar Királysághoz tartozó Szepességben (Zips, Špiess).²⁸

Közép-Európa másik jellegzetessége a közös könyvhasználatban az, hogy az egyes példányok általában egymás után több tulajdonoshoz kerültek. Ezt a ma is meglévő könyvekben őrzött kéziratos bejegyzések igazolják. A Közép-Európában fennmaradt példányok jobban összefirkáltak, mint a nyugatibb könyvtáraké, és ez nem az olvasó fegyelmezetlenségéből származik. Külön szakirodalom foglalkozik a közös könyvhasználatra utaló „... *et amicorum*” típusú bejegyzésekkel, vagyis azzal, hogy egy könyv, már az első tulajdonosa szándéka szerint kifejezetten az övé, és a barátaié.²⁹

A humanizmus és a protestáns reformáció hatása azért is állítható a könyvtörténet területén is közösnek a közép-európai régióban, mert a folyamatosan működő egyetemek kis száma arra készítette az itt élőket, hogy Európa nagy egyetemi központjaiban képezzék értelmiségüket. Bologna, Padova, Krakkó, Wittenberg, Strassburg, majd Heidel-

26 Lásd „A közös olvasás, a közös könyvhasználat humanista és protestáns változatai” című fejezetet, és ennek jegyzeteit.

27 *Kirchenordnungen Braunschweig*, 1955, 396.; *Kirchenordnungen Preussen, Pommern* 1911, 336.; RADLACH 1895, 153–173.

28 HOLIK 1923; VIZKELETY 2008, 327–338.

29 HOBSON 1949, 87–99.; NEBBIAI 2006, 375–395.; NUOVO 2006, 105–127.; MONOK 2012b.

berg a leginkább népszerűek, és azok a helyek, ahol a régió ifjúsága személyesen is találkozott. Lehetetlen itt részletesen foglalkozni valamennyi egyetemmel, Krakko és Wittenberg közös hatásáról az eddigiekben is tettem említést. Kiemelem azonban azt, hogy a helyi iskolák szervezésében, a pedagógiai módszerek modernizálásában az egyik legjelentősebb közös hatást Johann Sturm (1507–1589) akadémiaja (1538–1620) jelentette. Sturm iskolájának a hatása – túl azon, hogy találkozási helyet biztosított a közép-európai népek ifjainak is – alapvetően abban állt, hogy a pontos filológiai tudásra, következetesen alkalmazott módszerre alapozva, a hitről sokoldalú érvekkel vitatkozva őrizze meg az ifjakat a mély vallásosság keretében.³⁰

A katolikus diákok a teljes közép-európai régióból követték a középkori peregrinációs irányokat, és elsősorban Itália egyetemeit látogatták. Philipp Melanchthon Wittenbergje, majd Johann Sturm Strassburgja ugyanakkor nem csupán a protestáns eszmék felé hajlókat vonzotta, hiszen ezeknek a humanista, filológiai és retorikai szemlélete legalább olyan erős és meghatározó hatású lett, mint éppen a keresztény filozófiai (Erasmus Roterodamus) vagy teológiai. Sőt, ez utóbbi volt igazán a semleges, vagyis a vallási nonkonformizmus, a szabadgondolkodás felé hajlók szívesen látogatták ezeket az iskolákat. Wittenberg és Strassburg is akkor veszített Heidelberggel szemben a népszerűségéből, amikor a lutheránus ortodox fordulat ezekben lezajlott.³¹ A Sturm-féle akadémia még ekkor is meg tudta őrizni erős retorikai és arisztotelianus logikai jellegét. Ez utóbbira kiváló példa a „*Triad johannique*”³² jelentős hatása egyrészt a lutheranizmusra, majd a XVII. század második felében megújító pietista gondolkodásra,³³ másrészt

30 FATA 2012, 205–231.

31 ASCHE 2005, 3–34.

32 Johann Conrad Dannhauer (1603–1666), Johann Schmidt (1594–1658) és Johann Georg Dorsche (1597–1658)

33 DANNHAUER *Idea boni disputationis*, Strassburg, 1629–1674, 1–5. kiadás, az arisztotelianus retorika kézikönyve; hermeneutikai alpmű, Matthias FLACIUS ILLYRICUS *Clavis Scripturae Sacrae* (1567) alpműve kiváló a protestáns polémikákra készülők számára. (Alapvetően más volt ez a vitakultúra, mint a reformáció kezdetén, amikor például a kép a vallási vitákban kifejezetten programalkotó szerepet játszott, és nagyban alkalmazták. Vö. Müller 1994, 5–31.)

a teljes közép-európai régi iskolai logika és retorika tanítására. Ne feledjük, a kevés számú XVII. századi rigai kiadványok közt hat Johann Arndt-mű (1555–1621) jelent meg³⁴ akkor, amikor a hallei pietizmus nem csupán a lutheránus hívek közt vált népszerűvé.³⁵ Az sem véletlen, hogy a magyarországi oktatás kapcsán ugyanúgy az erasmista módszerről, és sturmi megalapozottságról beszél a szakirodalom, mint a rigai városi iskola kapcsán.³⁶ Az erős humanista alapműveltség és az ebből fakadó vallási mentalitás hatása a szellemi és lelki vergődésben tudatos választásokra készülő generációk tagjaiban jól példázható a Sturm-féle iskola megalakulása (1538)³⁷ körül aktív személyek életútján is (Martin Bucer [1491–1551], Pietro Martire Vermigli [1499–1562]), de még inkább az olyan egyéniségeken, mint Francesco Lismanino (1504–1566). A korfui görög származású fiú gyermekként került Krakkóba, Itáliában ferences, a királyné, Bona Sforza gyóntatója lett, Vermigli, Sturm és Girolamo Zanchi (1516–1590) hatására Strassburgban a helvét hitvallás követőjévé vált (1556). A sturmi iskola, ahol maga Jean Calvin (1509–1564) is tanított (1538–1541),³⁸ és amelynek „utolsó református teológusa”³⁹ az említett Zanchi volt, alapvetően azonban a közép-európai régióban az alapító Johann Sturm pedagógiai elveivel,⁴⁰ Melchior Junius (1545–1604) retorikai (Cicero) és politikai gondolkodástörténeti (Arisztotelész politikája, görög államelméletek) munkásságával és Matthias Bernegger (1582–1640) latin filológiai (főleg Tacitus) tanításával hatott.⁴¹

A három ortodox – Dannhauer, Schmidt és Dorsche – Philipp Jacob Spener (1635–1705) mesterének is mondható, főleg Schmidt, aki Lewis Bayley (?–1631) és Johann Arndt (1555–1621) műveinek nagy népszerűsítője volt. Vö. WALLMANN 1990, 9–27.; RUDERSDORF–SCHINDLING 1989, 64–76.

34 ŠIŠKO, izst., *Latvijas citvalodu...*, 2013, Nr. 444–447, 479, 480.

35 WALLMANN 2010a, 258–276.; WALLMANN–STRÄTER, hrsg., *Halle und Ost-europa*, 1998. – ebben különösen KRESLINS 1998, 145–156.

36 KLÖKER 2011, 151–153.; Vö. KECSKEMÉTI G. 2005, 93–105.

37 Alapvető bibliográfiai útmutatással, összefoglaló tanulmányokkal lásd ARNOLD M. – COLLONGES, sous la dir. de, *Jean Sturm*, 2007.

38 Vö. ARNOLD M., sous la dir. de, *Calvin*, 2009.

39 BURCHILL 1989, 53–63.

40 Vö. SCHINDLING 1977; SPITZ – SHER TINSLEY 1995.

41 RESTÁS 2009, 66–70.; KECSKEMÉTI G. 2010, 430–438.

Az Akadémia alapítását (1538) követően a Strassburgba látogató közép-európaiak többsége az új protestáns eszmék és a vitáik humanista érvrendszerének megismeréséért került kapcsolatba az alapítóval vagy az itt tanítókkal. A magyar Belényesi Gergely (?-?), aki kálvinista prédikátorrá vált, Genfben is meglátogatta Kálvint (1544), előtte hallgatta előadásait Strassburgban. A lengyel Cikowski testvérek (Stanislas és Andrzej) és kísérőjük, Krzyztof Trecy Krakkóban alapítottak református iskolát. 1563–1564-ben voltak Sturm hallgatói.⁴² Trecy hevesen vitázott azokkal az antitrinitárius elvekkel, amelyek képviselői, pontosan a racionális gondolkodás szabadságának jegyében nagyobb számban látogattak Strassburgba, igaz, valamivel később.⁴³ Ahogy több más nemzetbeli antitrinitárius is.⁴⁴ A strassburgi szellemi miliő kedvezett az ilyen találkozásoknak, vitáknak.

A nagyobb közép-európai kolónia az 1590-es években, illetve a XVII. század első harmadában élt Strassburgban. A cseh Zdeněk de Valdstein, az arisztokrata Žerotin család három tagja (Karl, Přemyslav, Jetřich), Pertold de Lipé, Georg de Náchod és mások 1598 és 1606 közt tanultak itt.⁴⁵ A lengyel antitrinitárius családok ifjai, akik 1603-ban a rakóvi gimnáziumot alapították, Melchior Junius tanítványai is voltak.⁴⁶ Ugyancsak tőle tanultak retorikát a magyar nemes ifjak, Révay Péter, Balassi Zsigmond, Eperjessy János Menyhért és Ungnád András,⁴⁷ ahogy a rigai Johannes Plinius is, aki éppen a Révay Péter vezette vitatkozáson fejtette ki nézeteit a lélek változásairól és a bűnökről, továbbá a játék jelentőségéről a felnőtté válásban.⁴⁸ A sturmi és

42 KOT 1951, 184–200.

43 SÉGUENNY 1985, 184–200.; PIETRZYCK 1993, 236–254.

44 BURCHILL 1988, 282–310.

45 HRUDÝ–URBÁNKOVÁ–HRUBÁ–ŠINDELÁŘ 1970, 12, 109–115, 124–128, 238–242.

46 ECKHARDT 1944; MONOK 2017a.

47 GÖMÖRI 2005, 49–52.; SZABÓ A. 2015, 105–114.

48 *De animadversione et poenis... oratio VI. M. Iohannis PLINII Rigensis Livonis* (pp. 326–329.) – pp. 384–397.: *De lvdís et recreationibvs adolescentvm...* explicatvs a M. Ioan. PLINIO Rigensi Livone. in *Aliqvot orationes in Argent(inae) acad(emia) exercitii gratia, scriptae et recitatae ab Illvstr(ibus) generos(isque) Nobilibus et aliis et ad tractandum propositae a Melchiore IVNIO...* Argentinae, Lazar Zetzner, 1590.

juniusi örökség a XVII. század folyamán is megmaradt, kiegészülve persze ennek a pedagógiának a képet felhasználó oldalával. Az a pedagógiatörténeti váltás, ahogy a tisztán arisztoteliánus (formális, deduktív) logika kiegészült (fontos: nem felváltásra került) a Petrus Ramus (1515–1572) dialektikus logikai tanításával és Bartholomaeus Keckermann (1572–1608) retorikájával, majd mindezekből következően Jan Amos Komenský (1592–1670), akinek alapkönyveit, az *Orbis sensuallium pictust* és a *Janua linguarum vestibulumot*, csaknem valamennyi közép-európai nyelvre lefordították, így mindenütt elterjedt. Rigában az előbbi 1682-ben, utóbbi 1684 után jelent meg.⁴⁹ Comenius hatása azonban ennél jóval jelentősebb, és még a XVII. század második felében is együtt hatottak Sturm, Junius és az ő elvei. Jó példa erre a tallinni gimnáziumi rektor, Adam Heroldt (1659–1711) tevékenysége, az iskolai könyveket illető kiadási politikája.⁵⁰

E fejezet utolsó könyvtörténeti példája a közép-európai népek műveltségének hasonlóságára Georg Ciegler⁵¹ (1551–1633) alapművének hatástörténete. Ciegler igazi „balti” személyiség. Tallinnban született, legjelentősebb műveit Rigában alkotta, majd élete utolsó két évtizedét Königsbergben élte le, itt halt is meg. Azért emelem őt ki a balti későhumanizmus történetéből, mert Justus Lipsius mellett az európai sztoikus hagyomány egyik legjelentősebb alakja. Ez a hagyomány pedig hatásában a többször említett ciceroniánus és arisztoteliánus hatás mellett (a strassburgi és a padovai egyetemek hatása) a legfontosabb a terület mentalitásának kialakításában. Cieglernek, a rigai lelkésznek 1598-ban és 1599-ben két műve jelent meg Rigában, a *De incertidune rerum humanarum discursus* és a *Welt Spiegel Menniglichen zu diesen letzten Zeiten*, Nicolaus Mollinus műhelyében (előbbi kétszer).⁵² Az előbbi igazi sikertörténetévé vált. Megjelent németül (Stettin, 1606; Hanau, 1609; Frankfurt am Main, 1615, 1616; Lőcse, 1618; Lüneburg, 1633; ugyanitt, 1664), latinul (Giessen, 1613), svédül

49 ŠIŠKO, izst., *Latvijas citvalodu...*, 2013, Nr. 587, 663.

50 KLÖKER 2011, 149–153.

51 Névformái: Ziegler, Ziegelmeister, Tegelman, Pseudo-Gosvinus Betuleius, Pseudo-Josquinus Betulejus

52 ŠIŠKO, izst., *Latvijas citvalodu...*, 2013, Nr. 24, 27, 28.

(Stockholm, 1620), magyarul (Lőcse, 1630; Kolozsvár, 1701, 1777) és flamandul (Amsterdam, 1663). Számunkra most a legérdekesebb az, hogy a német kiadás után magyarul került kiadásra a legtöbbször. Még Ciegler életében, ahogy említettem, Lőcsén németül,⁵³ majd Szenci Molnár Albert (1574–1634) fordításában 1630-ban.⁵⁴ A XVII. század első felének története a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben indokolja a könyv kiadását: a folytonos háborúkban élő lakosság igényelte az erkölcsi iránymutatást, annak a megmagyarázását, hogy van-e értelme az ember életében a keresztény erkölcs alapelveit követni. Az idős Szenci Molnár Albert, aki teljes aktív életével a cselekvés példája lehetett – többször kiadta a Bibliát magyarul, számos művet fordított magyarra, köztük Jean Calvin *Institutio religionis christianae* című alapművét is –, idős korában rezignáltan tekintett vissza életére, munkája értelmére. Ciegler művével minden bizonnyal Marburgban találkozott először, ahol 1607 és 1611 között tartózkodott. 1624-ben tért haza Magyarországra, majd Erdélybe, miután Heidelberg kifosztásakor (1622) a császári katonák megverték, javait elkobozták. Hazatérte után szegényen élt, több forrás szerint nyomorgott. Ez az állapota is inspirálhatta, hogy elfogadta a lőcsei nyomdász, Lorenz Brewer megbízását Ciegler művének lefordítására. Talán önmaga és kortársai vigasztalására. Sokkal fontosabb azonban, hogy a hasonló sorsú hírneves nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 1701-ben újra kiadta,⁵⁵ majd 1777-ben ismét megjelent.⁵⁶

53 RMNy 1164 (Lőcse, 1618)

54 RMNy 1483 (Lőcse, 1630)

55 RMK I. 1628.

56 *Discursus de summo bono, a leg-főbb jóról, melyre e világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik, A bibliai és világi sokféle históriákért és példákért olvasásra kedves és hasznos, melyet diákból magyarrá fordított SZENTZI MOLNÁR Albert, És most a közönséges haszonra világra botsátatott harmadszor, Kolosvárott, 1777. Nyomt. a ref. coll. betűivel.* – E mű szellemi hatása a magyar nemzeti ébredés korszakában, a XIX. század elején is jelentős volt. A nemzeti *Himnusz* szövegének írója, Kölcsey Ferenc (1790–1838) *Vanitatum vanitas* című költeményében a Ciegleréhez hasonló következtetésre jut az erények gyakorlásának értelmét tekintve. A fatalista magyar mentalitás, amely napjainkig is kísért a társadalmi és a politikai életben, nem kevéssé ennek az értékvilágnak köszönhető.

Összefoglaló gondolataink elején térjünk vissza a mostani fejezetünk bevezetőjében idézett tanulmánykötetre, amely „*Ostmitteleuropa*” emlékezhelyeit veszi számba. Vallási központok, az egyes népcsoportok által nemzeti emlékhelynek tartott kultikus helyszínek (amelyeket akár több nép is a sajátjának tud), enigmatikus személyek, és végül a sajátnak tartott eszmék, amelyeket ismét többen tartanak sajátnak. Ebben a kötetben Közép-Európa népeinek közös emlékezte rajzolódik ki, és azok a pontok, amelyek a nemzeti és az egyes ember emlékezetébe ágyazottan kódolják a konfliktusokat is, napjainkban is – éppen ezért lenne kívánatos, hogy a politikai döntéshozók is elolvassák ezeket a tanulmányokat. De a berlini *Akademie Verlag* ebben a kötetben egy olyan „*Ostmitteleuropa*” földrajzi egységre mutat rá, amely művelődéstörténetileg nem tartozik egybe, olyannyira semmiképpen sem összetartozó terület, mint amelyről most, ebben a fejezetben szó van. A könyvtörténeti hasonlóságok közül néhány rögtön szembeütőre mutattam rá. Olyanokra, amelyek igazolják azt, hogy a nyugati kereszténység országaiban, a IX. századtól folyamatosan, Írországtól a Litván Fejedelemségig, Svédországtól a Magyar Királysággal *regnum associatum*ként, vagyis társult királyságként élő Horvát Királyságig a kialakított egyházi, oktatási és kulturális intézményi rendszer képes volt folyamatosan egységesíteni a szellemi mozgalmakat. Ezeknek a szövete persze a nyugati kereszténység mint kultusz, és a latin mint egységes nyelv volt. Akkor is, ha a korai újkorban ez a szövet felbomlott: a nyugati kereszténység egysége csak alapvető tanításaiban maradt meg, ugyanakkor igazodott azoknak a vallásos közösségeknek az igényeihez, amelyek ezt – a nyugati keresztény tanítást – hitték (protestáns reform, majd a katolikus vallási megújulás a tridenti zsinat után is). És a nyelvvel ugyanez történt: a nemzeti nyelvek szerepe a vallási életben csakúgy, mint a tudás megszerzésében, illetve az alkotási folyamatokban, folyamatosan nyert teret. A latin nyelvű tartalmak, illetve a déli és a nyugati nagyobb kultúrák eredményeinek közvetítője a régióban (amit sokszor „*Köztes-Európának*” nevezünk) a német kultúra volt. Még a XVIII. századi felvilágosult eszmék is német szűrőn jutottak el elsődlegesen erre a területre. Könyvünkben most a humanizmus, a protestáns reformáció és a késő humanizmus kora eszmei áramlatainak könyvtörténeti vetületével foglalkoztunk. Az egyes, a jel-

zett régióban élő népek országaiban eltérő a könyvkiadás nagyságrendje. A Cseh vagy a Lengyel Királysághoz képest a Magyar Királyságban és Erdélyben nagyon kevés könyv jelent meg, és ismét egy másik lehetőség jutott az ezektől északabbra élő népeknek. Valamennyi itteni kultúra alapvetően befogadó jellegű a mai napig. Ezért is a könyvtörténeti, a befogadástörténeti (recepció) jelenségek között számos hasonlóság, párhuzamosság mutatható ki. Sokkal inkább a horvát–szlovén–magyar–szlovák–cseh–lengyel–litván–lett–észt–finn földrajzi vonal mentén, mint ha a keletibb bolgár–havaselyi román–moldvai román–ukrán–ruszin–orosz vonalat tekintenénk. A két „vonal” közt természetesen történelmileg és mentalitásban is számos átjáró létezett, és létezik ma is. Az idézett, vallási emlékezhelyekről (*Religiöse Erinnerungsorte*) szóló könyv – amelyből kimaradtak a balti államok – keretei inkább a nyugati kutatóműhelyek szemüvegén át rajzolják meg *Ostmitteleuropát*. Nem mellesleg a napi sajtóban – a gazdasági érdekeket kifejező és képviselő politikai csoportosulásoknak köszönhetően (amelyek közvetlenül irányítják a „szabad” sajtót) egyre inkább találkozunk ennek a történetileg meg nem indokolható képnek a megerősítésével. A művelődés és így a könyv történetének a tanulsága is azonban egy másik területi, népcsoporti és vallási összetartozást jelöl. Magam számára ez Közép-Európa (*Mitteleuropa*), de mivel ezt a területi megjelölést általában más földrajzi kiterjedésre értik, én is szívesen használok a Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*) kifejezést.

Epilógus⁵⁷
Az evangélikus közgyűjtemények szerepe
a magyar művelődésben
(összegző példa és talán tanulságos látlet)

Az intézmények Janus-arcúak. Mindenfajta intézményre igaznak tartom ezt az állítást. Bármilyen gondolat, ügy, törekvés intézményesül, a létrehozott entitás elkezd önálló életét a társadalomban, a politikumban. Megfogalmazódnak érdekei, amelyek mindig a létrehozóié, illetve az ott tevékenykedőkéi lesznek. Nem „Kastély”-lyá válik (a kafkai értelemben), hanem az emberi természetet követi. Ebből következően az *institutum semper reformandum est*. Ahogy az intézmény fenntartója is, amelyek egyikéről, az *egyházról* éppen az a reformátor mondta ki ugyanezen véleményét, akinek fellépte 500. évfordulójára emlékezett a világ 2017-ben.

Milyen arcai vannak a közgyűjteményeknek mint intézményeknek? Beszélhetünk-e evangélikus közgyűjteményekről, milyen értelemben lehet konfesszionális jellegük? Ilyeneként pedig, milyen üzenetet hordoznak az egész magyar és magyarországi művelődéstörténetet tekintve?

Több szempont alapján választottam a kérdés elméletibb megközelítést. Egyrészt, egyetlen rövid epilógusban lehetetlen egy intézményi rendszer történeti áttekintése, hacsak nem szinte semmitmondóan, vázlatosan. Másrészt a közgyűjtemények történelmi és aktuális üzenetét, csak rájuk jellemző arcuk megmutatását az általánosabb szempontok mentén lehet igazán elvégezni. Történelmi okokból többet kell beszélni a könyvtárakról, hiszen a múzeumi gondolat születése a Magyar

57 A protestáns reformáció kezdetének 500. évfordulója számos alkalmat biztosított annak a végiggondolására, hogy az annak korai szakaszában megteremtett elvek alapján felépült intézményi rendszernek manapság, a XXI. században milyen szerepe van a társadalom életében. Az *epilógust* eredetileg az Evangélikus Országos Múzeum jubileumi kiállítása köszöntésére írtam. Szubjektív gondolatmenet, filológiai bizonyára több ponton pontosítandó, egyértelműsítendő. Az említett példaanyag is túllépi a könyv címében jelzett időhatárt, lezáró gondolatnak szántam.

Királyságban – még akkor is, ha néhány arisztokrata családban már a XVII. században is voltak galériák – késve jelent meg.⁵⁸ Az evangélikus múzeumi intézmény története pedig a kezdetekkor az iskolák átalakulásának a története is. A könyvtárak rendjének, tartalmi összetételének változásai pedig jól mutatják az egyháznak a gyűjteményeihez való viszonyát is.

De ne hagyjuk el a vázlatos históriát sem, történeti okokból, a könyvtárakra koncentráltan!⁵⁹ A vázlatban időbeli kirándulást is teszünk azért, hogy a könyvtárak és az olvasmányok történetének máig nyúló tanulságait egy intézménytörténeti keretben is láttassuk. A korai *evangélikus iskolai könyvtárak* közül kiemelhetjük a brassói, a németújvári és a soproni példát. A németújvári iskola 1569-től működött, köszönhetően Batthyány Boldizsárnak. A környék ágostonos (Németújvár) és pálos (Monyorókerék) könyves öröksége is rájuk szállt. Korabeli katalógus nem ismert, de a megmaradt közel 3000 könyv alapján a legnagyobb iskolai könyvtár volt a Királyi Magyarországon. A személyes vallásosság és a humanista szemlélet kettős értékvonala mutatható ki a könyvtár tartalmi elemzésekor. Ehhez a XVI–XVII. század fordulóján – köszönhetően az alapvetően az exulánsként ide érkező stájerországi, karintiai, majd pfalzi, felső-bajorországi, württembergi és csehországi lelkészeknek, tanítóknak – az összes kortárs teológiai áramlat könyves fegyvertára is csatlakozott. Erről részletesen írtam a megelőző fejezetekben.

A brassói iskola könyvanyaga az 1575-ös katalogizáláskor jól mutatja, hogy a város elüldözött szerzetesi közösségeinek gyűjteményeit nem semmisítették meg, hanem a város vehette át azokat. Emellett az iskola alapítói, tanárai olyan humanista egyéniségei a XVI. század Magyarországnak, akik a gyűjtemény gyarapítását mindig szem előtt

58 ENTZ G. (id.) 1934; VISKOLCZ 2017.

59 Nem akarjuk lábjegyzetek sokaságával túlterhelni ennek az epilógusfejezetnek ezt a részét. Részletes bibliográfia a <http://humanus.bibl.u-szeged.hu/human/cikk-mokka/adatbazisban> és az egyes intézmények honlapján található. Az evangélikusság művelődéstörténeti szerepéről átfogóan lásd FABINY T. (id.), 1994; FABINY T. (id.), 1997; a könyvtárakról CSAPODI–VÉRTESY–TÓTH 1987; MADAS–MONOK 2003.

tartották, s így ez a könyvtár nem egyszerűen egy evangélikus iskolai könyvtár. Még akkor sem tudott pusztán azzá válni, amikor a XVII. században adományok sora (Michael Weiss, Daniel Fronius, Matthias Spörer) szinte kizárólag evangélikus teológiai anyagot juttatott a bibliotéka polcaira.

A Matthias Lang által a XVII. század közepétől kialakított *soproni* gyűjtemény egészen más jellegű. A beszerzéseket a Lang számára küldött kereskedői számlákból jól nyomon tudjuk követni. A könyvtárat ezek szerint a XVII. században (tehát a XVI. századi örökség nem volt számottevő) a kor színvonalának megfelelően, de a szűkös anyagi keretek miatt nagyon válogatott könyvekből alakították ki. Ennek megfelelően korszakunkban ez a gyűjtemény valóban egy, a kor követelményeinek megfelelő evangélikus iskolai könyvtár volt, evangélikus teológiai arculattal.⁶⁰

Annak ellenére, hogy az 1529-től kezdve gyorsan evangélikussá váló *Nagyszébenben* alakult ki az egyik legjelentősebb gimnázium, és a XVI. század végére a Leonhard Hermann rektor idején kialakított törvények mintául szolgáltak más iskoláknak is, könyvtáráról ebből az időszakból nem ismerünk emlékeket. A fennmaradt XVI–XVII. századi könyvanyag – amely könyvekben a gimnázium tulajdonosi bejegyzése olvasható – színvonalas teológiai könyvtárat sejtet.

A XVII. század végére a kassai jezsuita iskola hatásának ellensúlyozására 1665-ben megalakított *eperjesi* evangélikus gimnázium a XVII–XVIII. század fordulóján, Magyarországon még a legjelentősebb, legnagyobb vonzáskörzettel bíró iskola volt. Sajnos, könyvtáráról még kevesebbet tudunk, mint a nagyszébeniről.

Az evangélikus iskolák történetében a XVIII–XIX. század inkább a stagnálás, lassú hanyatlás korszaka. Annak ellenére, hogy az ország vezető értelmiségiei között jelentős számban evangélikusok voltak, a művelődési intézmények fenntartását a csökkenő létszámú közösségek már nem tudták vállalni. A középiskolák nagyobb arányban ugyan a XIX. század utolsó harmadában szűntek meg (hét iskola), de előbb Nagybányán 1755-ben, Körmöcbányán 1766-ban, Lőcsén 1851-ben,

60 A soproni gyűjtemény teljes történetének összefoglalását lásd FRIEDRICH 1990, 97–127.

Bártfán 1852- ben minősültek elemi iskolákká a XVI. századi alapítású kollégiumok. Ezzel szemben ugyanezen időszak alatt csak az aszódit (1760), a szarvasit (1802) és a nyíregyházit (1806) alapították. A kiegyezés (1867) után a megmaradt nagyobb múltú iskolákban kétségtelen fellendülés tapasztalható a diákok számát illetően és a tanári kar képzettségét tekintve, ám a legtöbb XVI–XVII. századi iskola (Brassó, Nagyszében, Segesvár, Eperjes, Sopron, Pozsony) a XIX. század közepéig őrizte könyvtári értékeit, gyarapításuk adományokból, az evangélikus nyomdák termékeiből történt. Ez a gyarapodás a legtöbb említett helyen a XIX. század végére a könyvállományokat tizenöt–húszezer kötetre duzzasztotta. Szinte mindenütt különválasztották a diák- és a tanári könyvtárat, s a XIX. század második felétől ezek katalógusait is kiadták.

Külön említésre méltó Michaelis György kezdeményezése, aki Wittenbergben az ott tanuló magyarországi diákok számára 1724-ben könyvtárat alapított, folytatva ezzel a XVI. századi hagyományt. A könyvtárat a népek csatája (1813) előtti hetekben szállították át Wittenbergből, a megszüntetett egyetemről a Saale melletti Halléba, amely város Egyetemi Könyvtárában ma is őrzik.⁶¹ Ezt a könyvtárat az első világháborúig Magyarországról jelentősen támogatta az evangélikus egyház.

Az egyház iskolái, és ezzel könyvtáraik is jelentős részben a Magyarországon kívüli területeken maradtak az első világháború után. A legjelentősebb intézmények ugyanis a Felföldön, illetve Erdélyben találhatóak. Ezek közül külön említésre méltó az eperjesi gimnázium, majd líceum, illetve jogakadémia, amelynek a XIX. század végére közel ötvenezer kötetes könyvtára volt. Ennek egy része ma a miskolci evangélikus parókia könyvtárát gazdagítja. Az ugyancsak líceumi rangra jutott pozsonyi, lőcsei és késmárki gimnáziumok könyvtárai ma Szlovákiában vannak. Az iskolai évkönyvek rendre beszámoltak gyarapodásukról, az ajándékba kapott vagy örökségként megszerzett magánkönyvtárakról. Állományuk általában a tíz- és húszezer kötet között helyezkedik el. A XIX. század második felében a történeti könyvállományt rendre elválasztották a tényleges, a hallgatók által

61 GÁBOR–TROJAHN, hrsg., *Bibliotheca...*, 2005; MONOK 2005d.

használt iskolai könyvtáraktól, s így alakították ki az úgynevezett tanári könyvtárakat. Ugyanez a helyzet Erdélyben is, ahol a legjelentősebb gyűjtemények Medgyesen, Besztercén, Segesvárt, Brassóban és Nagyszebenben voltak.

A Nagyszebeni Evangélikus Egyház, a Nagyszebeni Káptalan és az Evangélikus Gimnázium (majd Líceum és Joglíceum) könyvtárát a XIX. század második felében egyesítették. A XVI. századtól szervesen fejlődött gimnáziumi gyűjteményből 1854-ben választották el az ifjúsági könyvtárat, majd a megmaradt bibliotéka 1872-ben egyesült Samuel Bruckenthal könyvtárával is. Így ma a Bruckenthal Múzeumban őrzik Románia egyik legértékesebb könyvtárát.

A mai Magyarország területén a legjelentősebbnek az a XVII. század óta töretlenül gyarapodó soproni iskolai könyvtár mondható, amely a XVIII. század végétől két nagyobb egységre tagozódott, ugyanis különválasztották az akkor közel tízezer kötetes tanári könyvtárat. Az 1885-ös országos könyvtári felméréskor⁶² az iskola könyvtárában közel harmincezer mű volt megtalálható. 1950-ben a könyvtárról leválasztották a teológiai gyűjteményt, s csak ezt hagyták az egyház tulajdonában mint gyülekezeti könyvtárat. A többi könyv az államosított iskolában nyert elhelyezést. 1989 után megtörtént a könyvtár újraegyesítése.

A Bonyhádi Evangélikus Gimnázium könyvtárát 1829-ben alapították Bárány János lelkész hagyatékával, majd további tanári, illetve lelkészi hagyatékokkal gyarapították. 1904-ben háromezer kötettel rendelkeztek. Az 1950. évi államosításkor a Tolna Megyei Pedagógiai Könyvtár a már állami gimnáziumnak ajándékozott nyolcezer könyvet, s a könyvtár dinamikusan fejlődött. A ma ismét evangélikus gimnázium könyvtárának állománya megközelíti a harminchatezer kötetet.

A Nyíregyházi Evangélikus Gimnáziumban is egy lelkész, Miklóssy Sámuel kezdeményezte a könyvtár megalapítását 1843-ban. 1867-ben a könyvtár több szervezeti egységre tagozódott, úgymint tanári, ifjúsági és önképzőköri könyvtárra, és külön kezelték a tankönyveket is. 1926-tól a gimnázium könyvtára városi könyvtár lett. A tanári könyvtár közel tízezer kötetével és az ifjúsági könyvtár közel négyezer könyvével került államosításra.

62 GYÖRGY A. 1885.

A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium 1865-ben kicsiny, 250 kötetes könyvtárral bírt. Az első nagyobb adomány Csorba Mihály tanítótól érkezett, akinek példáját sokan követték. Az államosításkor közel tizenötezer könyvük volt, amelynek nagyobb részét az ismét az egyház kezelésében működő iskola használja.

Az Evangélikus Országos Könyvtár a XX. század folyamán alakult ki régi gyűjtemények egyesítéséből, ezt gyarapították tovább hagyatékokból és tudatos gyűjtéssel. 1957-ig az Országos Könyvtár az 1812-ben alapított Országos Levéltár Könyvtáraként létezett. Ide került Mária Dorottya hercegnő adománya, és 1929-ben a Podmaniczky-Degenfeld Schomberg gyűjtemény is. Egyik legértékesebb része a sajkózái Radvánszky-könyvtár, amelyet a család 1949-ben adományozott az Üllői úti gyűjteménynek. 1948 után egyes megszüntetett evangélikus iskolák könyvtártörödékei is ide kerültek. A megszüntetett iskolai könyvtárak más részéből alakultak ki az egyes gyülekezeti könyvtárak, ilyenek például a győri és a miskolci gyülekezeti könyvtár. Ez utóbbi a XX. század elején Miskolc egyetlen közkönyvtára volt. Az Evangélikus Országos Könyvtár 1957-ben lett teljesen önálló.

Az Evangélikus Teológiai Akadémia Könyvtárának alapállománya a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Kara Sopronba helyezett fakultásának (1923) gyűjteménye volt. 1955-ben a soproni teológiai kart megszüntették, a lelkészképzés Budapesten folytatódott. A könyvtár 1962-ben követte az Akadémiát, és az Evangélikus Országos Könyvtár részeként működött tovább. 1975-ben fizikailag szétvált a két intézmény (a Teológiai Akadémia új épülettel gyarapodott), jogi szétválasztásuk azonban csak 1997-ben történt meg.

A gyűjtemények kialakulásának logikája szerint a múzeummal kellett volna kezdeni, hiszen az emberi természet először a kincseket gyűjti. A kincstárakból egyszer aztán múzeum lesz. Az esztétikai érték megismerhetősége szempontjából szerencsés esetben, közgyűjtemény. A tulajdont írással is védeni kell, ezért a történelemben a jogbiztosító iratok különváltak, külön, kincsként is őrizték azokat. Jogilag hatályos őrzésük mindig jó üzlet, kiváló bevételi forrás volt, így a levéltárak is kialakultak. Magánlevéltárak és hiteleshelyek (*loci credibiles*). Vagyis a közgyűjtemények történetének második lépcsője a levéltár. Mi meg-

fordítottuk ezt a logikát, és a tudás felhalmozása folyamatában és a közösség szolgálata szempontjából előre vettük a könyvtárak történetét.

Az evangélikus levéltárak a gyülekezetek, majd, a XVII. század elejétől, a kialakuló egyházkerületek iratainak összegyűjtéséből, felhalmozódásából keletkeztek. Az 1734-ben kialakított négy kerület megmaradt 1952-ig, az 1867-ben a Magyar Királysággal újraegyesült Erdély, sajnos csak 1920-ig, kiegészítette ezt a szerkezetet. Az 1758-ban megszületett országos felügyelőség mint intézmény aztán egy központi levéltár létét is felvetette. Ez utóbbi 1812-ben Pesten jött létre. Ez előtt az országos illetékességű iratok gyűjtőhelye az ország akkori fővárosában, Pozsonyban volt, az ottani Evangélikus Líceumban. Az Evangélikus Országos Levéltár jogilag 1952-ben alakult, összegyűjtve a kerületek és az esperesi megyék iratanyagát.⁶³ A Könyvtár, ahogy említettük, 1957-ben vált el az intézménytől.

Külön múzeumi gyűjtemény kialakítását 1972-ben határozta el az Evangélikus Egyház. Hosszú, szakszerű előkészítő munka után, 1979-ben nyitotta meg kapuit.⁶⁴ Felújítása és egy új, modern küldetésű kiállítás megrendezése a Reformáció Emlékéve előestéjére fejeződött be (2016. november 11.).

Az időbeli excursus után térjünk vissza a kora újkorba! Ha csak az említett helyek protestáns, evangélikus iskolai és közös használatú könyvtárait tekintjük, azok tartalmát is megvizsgálva megállapítható, hogy ezek a gyűjtemények alapvető szerepet játszottak abban, hogy a XVII. század első harmadáig a Magyar Királyság és Erdély értelmisége többé-kevésbé naprakészen követte az európai szellemi áramlatokat.⁶⁵ A XVI–XVII. század fordulójának irénikus teológiai, keresztény újsztoikus erkölcsi, illetve az *unio christiana* gondolatra alapozott politikaelméleti, vagy az új, ramista, keckermanni logika, az új pedagógia alapvető munkái éppen úgy jelen voltak a két hazában, mint a századforduló ortodoxszá váló lutheránus teológiája vagy a filozófiai szkepszis alapművei.⁶⁶

63 Vö. VETŐ 1983, 103–107.; CZENTHE 2012, 89–94.

64 FABINY T. (id.) – PÉTER M., kiad., *Evangélikusság...*, 1980.; FABINY T. (id.) 1986.

65 MONOK 2008, 23–43.

66 Vö. SUTTER 1981, 153–240.

A Giordano Bruno megégetését követő európai értelmiségi vita egyik alapvető kérdése az volt, hogy a tudománynak szabad-e olyan előfeltevessel élni, olyan kérdést feltenni, amely ellenkezik akár a világi, akár az egyházi törvényekkel, kánonnal.⁶⁷ A vita eredményeképpen a nyugat-európai egyetemi körök meghaladták a XVII. század elejének – a fizikai, illetve a metafizikai lét, az éppen felfedezendő Világ és az Isten megismerését illető – szkepszisét, és megszületett a racionalista filozófia rendszere (Marin Mersenne, René Descartes). Az emberi gondolkodásban ez egy – anakronizmussal élve – újhumanista korszak kezdete, amely a felvilágosodásban teljesedett ki. A reformáció humanista hagyományának a folytatása. Az „Egyház” mint intézmény erre ortodoxiával válaszolt, de a személyes lelkiség hagyománya is – köszönhetően a nem elutasító, hanem alkotó értelmiségi magatartásnak – erőre kapott. Johann Arndt alapműve, a *Vier Bücher vom wahren Christentum* a filozófiai szkepszisre is válasz volt, de Philipp Jacob Spener olyan rendszert alkotott erre alapozva, amely már az evangélikus közösségeken messze túlmutató hatással tudott lenni. És ami fontosabb, August Hermann Francke a cselekvő kegyesség alapját is megteremtette a hallei központ, illetve a missziók segítségével.⁶⁸ A XVII. századnak ez a története jól mutatja egyrészt a művelődési eszmények változását,⁶⁹ másrészt azt, hogy a személyes vallásosság – és nem feltétlenül az „Egyház” mint intézmény által leírt hit, a konfesszionális keretek közé zárt vallás (amely inkább hajlik a kizárásra és ortodoxiára) – nagyon jól megfér az emberi tudás egy másik mintázatával, a racionalista, pragmatikus ismeretek és cselekvés együttesével.

A kérdés az, hogy a Magyar Királyság és Erdély evangélikus gyűjteményei tudták-e követni ezt a változást, és ha igen, miképpen, ha pedig nem, mi okból? Jól ismerjük a XVII. és XVIII. századi iskolai könyvtárak katalógusait, és elég sok magánkönyvtár (lelkészek, tanárok, sok-

67 BOMBART 2007.; vö. PINTARD, avant propos de, *Libertins érudits...*, 1970.

68 A pietizmusról felesleges itt részletes bibliográfiát adni. Lásd a hallei Franckesche Stiftungen honlapját <http://www.francke-halle.de/>, illetve a Nemzetközi Pietizmus Kutató Intézet felületét <http://www.pietismus.uni-halle.de/>

69 Vö. DREITZEL 2009, 321–398.; FREEDMAN, hrsg. *Die Zeit um 1670*, 2016; POTT-DANNEBERG-SCHÖNERT-VOLLHARDT, hrsg. *Säkularisierung in den Wissenschaften...*, 2002–2003.

féle értelmiségi és a polgárok, mesterek) jegyzékét.⁷⁰ A lelkészek jelentős része követte az előzőkben jelzett változásokat, részben a tanárok is. Sajnos a szakértelmiségieknek nem sok lehetőségük volt könyvtárunk, így ismereteik modernizálására, egyetemi tanulmányaik végén hazatérve alig jutottak friss szakirodalomhoz. Hagyatékokból vásároltak, vagy nem képzett diákra, kereskedőre bízta a könyv kiválasztását (maguk csak ritkán utazhattak). Ismereteik archaikussá váltak, igaz, mindig akadt egy-egy kiemelkedő egyéniség, aki a nyugat-európai szellemi áramlatokkal naprakészen ismerkedett meg (gondoljunk például Bél Mátyásra). Kiemelhető egy másik jelenség is az olvasmányokat szemlélve: a polgárok olvasmányai javarészt az ortodox lutheranizmust mutatják, modernség leginkább a kegyességi irodalom követésében fedezhető fel; szemben a lelkészek összetett olvasmányanyagával.⁷¹

És akkor térjünk az okokra! A XVII. század erőszakos, többször állami asszisztenciával zajló katolizációs törekvéseivel szemben az evangélikus közösségek, elsőként az „Egyház” bezárkózott. Nem kockáztathatta a belső vitákat, így az új eszmék okozhatta potenciális kontroverziákat szerette volna elkerülni. No, és persze mint intézmény, nem szerette a változást. Ezért *semper reformandum est* (sc. institutum).

Amíg Halléban kidolgozták a pietista építészeti alapelveket⁷² – hiába vezette be Bél Mátyás a XVIII. század elején az építészeti ismereteket a Pozsonyi Líceum tanrendjébe –, addig a Magyar Királyságban és Erdélyben háborúk dúltak, az intézményeket rombolták, számos tűzesetben pusztultak a gyűjtemények. A protestáns közösségeket, a kialakított intézményi rendszert működésében korlátozta a császári hatalom. Vagyis a Magyar Királyságban nem érvényesülhetett az alapvetés, hogy az épületegyüttes és annak egyes elemei, így például a könyvtár, kifejezi Isten világosságának egyszerűségét azzal, ahogyan a könyvtártermet tematikusan elrendezzük, és kialakítjuk annak fényviszonyait. Igaz, a közösségi gyűjteménynek így is szerep jut az oktatás folyamatában, amely oktatás a katekézissel kezdődik, az iskolában

70 MONOK 2015b, 73–77.

71 MONOK 1994, 29–42.; MONOK 1996a, 28–33.

72 ZAUNSTÖCK, hrsg., *Gebaute Utopien*, 2010.

folytatódik, majd az iskolai szertáron át elér a múzeumba, illetve a könyvtárba. Ahogy a XVII. században a templomépítésben az evangélikus liturgia nem lehetett szempont (örültek, ha volt templom), és csak a belső terek átalakításával adhattak hangsúlyt a konfesszionális jellegnek, úgy még a türelmi rendelet (1781) után is csupán a katolikus templomok típusterveit alakíttgatták. Majd csak a Deák téri templom tervezési időszakában, Pollack Mihály, illetve Hild József tudott liturgikus igény szerinti szempontokat érvényesíteni.⁷³

Fontos tehát, hogy ha alkalom adódik, mint az egyes nagyobb felújítások, akkor ne csak a templomok építésének és a liturgiai igényeknek a szempontjait vegye tekintetbe az „Egyház” mint intézmény, hanem a közgyűjtemények elhelyezésének és tereinek tervezésekor is azok belső tartalmi igényei jussanak fő szerephez. Az „Egyház” ugyanis, ahogy láttuk az eddigiekben, nem csupán a lelki életben játszik kulcsszerepet a társadalomban. A hatása a templomból, az iskolából kikerült már a XVIII. században is, és egyáltalán nem volt mindegy, hogy milyen könyvtárat kínál. (Ma sem mindegy tehát, hogy keresünk egy üres épületet, hogy elhelyezzünk egy gyűjteményt, vagy funkcionális újat építünk.) A tudáshoz, a kultúrához való hozzáférés biztosítása – fogalmazhatunk úgy is – stratégiai kérdés volt. A korai közösségi használatú könyvtárak az evangélikus többségű városokban az evangélikus egyház kezelésében álltak. Több helyen (Sopron, Nagyszében, Brassó) az első olvasóköroket is ebben a keretben szervezték.⁷⁴ Erdélyben a „nemzeti könyvtár és múzeum”-ok⁷⁵ konfesszionális alapon jöttek létre: Batthyány Ignác, Gyulafehérvár, 1798; Teleki Sámuel, Marosvásárhely, 1802; Samuel Brukenthal, Nagyszében, 1803. A Magyar Királyság Könyvtárát 1802-ben egy gróf hozta létre, és ahogy a könyvtár megalapításának a visszhangját elemezzük, láthatjuk, a katolikus főpapság bánta,⁷⁶ hogy nem az ő egyházuknak köszönhető a létrejötté. Sokat elárul tehát egy egyházzól, hogy miként tartja fenn gyűjtemé-

73 GUZSIK–KRÄHLING J. 1988.

74 Bibliográfiával összefoglalóan: NEMES E. 2010, 3–12.

75 Lásd a következő kötet tanulmányait: BARBIER–MONOK, eds., *Les bibliothèques centrales...*, 2005; MONOK 2015c, 4–9.

76 Lásd a katolikus főpapok leveleit, amelyben megköszönték a Széchényi Ferenc által nekik küldött katalógusokat: DEÁK–ZVARA 2012.

neyeit. Nem elég az államra mutogatni, hogy a kulturális és az egyházi támogatások maradék alapon történnek, ha egyházon belül ugyanezt tesszük a saját közgyűjteményeinkkel. (Ahogy nem elég a „központ túlkapásait” észrevenni, ha mi magunk egy szinttel lejjebb pontosan ugyanúgy központosítunk. Lásd Magyarország és az Európai Unió viszonyát.)

A XVIII–XIX. század fordulóján már – a nemzeti kérdés mellett – a kultúra polgári nyilvánosságának a problémája került a közgondolkodásba. A művelődési eszmény ismét változott, a humanista, majd racionalista és felvilágosodáshagyomány ipari pragmatizmussá szélesült. Fontos azonban rögtön hangsúlyozni, hogy ekkor még a humán műveltségi eszménnyel összhangban, újraolvasva és újrakiadva az ókor klasszikusait, a középkornak és a korai újkornak az új eszménnyel összhangba hozható szövegeit. Vagyis ez az új műveltségi eszmény is a hagyományon alapult, megvolt az ellensúly az újra törekvés túlkapásaival szemben.

Ugyanebben az időben az Evangélikus Egyház is elkezdhette a saját országos intézményei kiépítését. A közgyűjteményekét is. A levéltár (1812) keretében – ahogy az Országos Széchényi Könyvtár a Magyar Nemzeti Múzeumban – elkezdődött egy országos könyvtár gyűjtése. Az iskolai könyvtárak mellett pedig létrejöttek – a Pozsonyi Líceumban már a XVIII. század elején – a szertárak, kisebb ritkasággyűjtemények. Ezek a Jan Amos Komenský utáni pedagógiai elveknek (*orbis pictus*) pontosan megfelelték. A diákok kezelték a gyűjteményeket a XVIII. század végéig.⁷⁷ A tanárok által szervezett önképzőkörök diákjai értek elsősorban hozzá a tanári gyűjtemény anyagához. A XIX. század folyamán pedig, ahogy az országos, a megyei könyvtári, levéltári és múzeumi rendszer kiépült,⁷⁸ az Evangélikus Egyház országos intézményei is gyarapodtak. Igaz, alapvetően adományokból, és nem a korszak műveltségieszmény-változásainak mentén a tudatos beszerzésekkel. Ez utóbbi feladat ismét a nagyobb iskolákra hárult, amelyek anyagi erejük és személyi állományuk ízlése szerint teljesítették is a feladatot.

77 Vö. MONOK 2007, 156–164.

78 HOLLÓ–GALI, kiad., *Műzsák kertje*, 2002.

Az evangélikus közgyűjtemények története tehát sok tanulságot hordoz. Ahogy a XVI. századtól kezdve az ország is a hatalmi politika sodrásában élt és él, maguk az intézmények is ehhez hasonlóan. Nem belső, szakmai tervezés és irányított változások mentén alakulnak, valódi kezdeményező szerephez nem jutottak. Azt is próbáltam megmutatni, hogy az európai szellemi áramlatok követésében, az európai műveltségi eszmények változásaiban miként tudtak a Magyar Királyság és Erdély, illetve Magyarország elsősorban evangélikus közösségének szolgálni, időnként példát adva más konfessziók intézményeinek. A hagyományokra építésben, az azokon nyugvó újítások bátor felvállalásában. A múltban tehát az Evangélikus Egyház gyűjteményei azzal, ahogy a dokumentumállományukat kialakították, bővítették, bemutattak egy, a hagyományra épülő, mindig modernizálódni tudó modellt. A gyűjtemények sokarcúsága szembevetőbb, mint a katolikus vagy éppen a kálvinista kortársaiké. (Ugyanúgy, ahogy az evangélikus egyház kevésbé vált egy-egy nemzetiség egyházává a Magyar Királyságban.)⁷⁹ A kultúra polgári nyilvánosságának megteremtésében is hangsúlyos szerepet vállaltak a közös használatú formák kialakításával. Nem teológiai arcuk volt tehát elsődlegesen konfesszionális jellegű, hanem a társadalmi szerepvállalásuk. A hagyományok megőrzésében és a lehetőleg aktív továbbörökítésében.

A kérdés az, hogy az elmúlt negyven év változásaiban miként tudnak helytállni, hogyan követi a változásokat maga az „Egyház” a közgyűjteményekkel összefüggésben? A hagyomány az internetre költözik. Már annak másolata. Az internet nagyszerű lehetőség az örökség társadalmi méretű értékesítésében, értékeltetésében. Már akkor, ha nem generációk sora nő fel közgyűjtemények (= a hagyomány) ismerete nélkül úgy, hogy a modern médium csak torzóban, morzsákban létezik, hibás, rossz, sokszor szándékkal torzított leíró adatokkal. Ma az írott örökségünk nem egészen tíz százaléka hagyott nyomot az in-

79 CSEPREGI 2016, 91.: „... a soknemzetiségű Magyarországon a reformációs igehirdetés is sok nyelven szólalt meg, majd a felekezetszerveződés úgy hozta magával, hogy az új irányzatok közül elsősorban a lutheri irányzat őrizte meg ezt a nemzetiségi, nyelvi és kulturális pluralizmust, míg a református és az unitárius egyházak (apró kivételektől és rövid életű missziós próbálkozásoktól eltekintve) döntően a magyar etnikum mellett köteleződtek el.”

terneten, a levéltári örökség ennél kisebb arányban, a múzeumi, tárgyi világ pedig éppen csak karcolta az új médium felületét. A modernitás korifeusai pedig hirdetik: minden megtalálható a világhálón. A képzetlen, tapasztalatok nélküli, csak a személyes kapcsolatok mentén építkező döntéshozók pedig, kényelemből vagy más okból, hajlamosak ennek hinni, vagy csupán „kiadjuk a jelszót”, és majd kommunikáljuk, hogy sikeresek voltunk alapon cselekszenek. Pedig a közgyűjteményi világ, ahogy semmi más a reális világból, nem lehet egyszerűen igazgatási, információ- vagy kommunikációtechnológiai kérdés egyetlen fenntartó számára sem. Komoly felelősség a gyors és szakszerű digitalizálási folyamat folytatása. A feladat a közgyűjteményeké, és nem az informatikai vállalkozásoké. Utóbbiak eszközök és végrehajtók. Ha nem, akkor a kultúra nyilvánossága kerül veszélybe, mert használati másolatukat privatizálják.

Modern gondolkozásnak látszik, ha közgyűjteményekről beszélünk, ahogy például az *Europeanában* összehoz könyvtárat, levéltárat, múzeumot, mozgóképet és hangfelvételt. Sajnos, ennek a célja nem egyfajta *consensus Europaeus* kialakítása, a közös kulturális alapok hatékony megmutatása, hanem egy technológiai attrakció megvalósítása. Minden gyűjteményelhelyezési vagy gyűjteményigazgatási változtatás – és ez a gyűjtemények művelődési hatástörténetének a tanulsága – akkor hatékony és építő, ha a gyűjtemények hagyományából következik, és azok szakembereire támaszkodik. A centralizációnak a közgyűjteményi világban vannak előnyei, de ezek csak akkor mutatkoznak meg, ha közben a szakemberek nem érzik úgy, hogy a fejük felett történtek a döntések, és elveszítik tenni akarásukat. Mert akkor passzív szemlélői lesznek a változtatásoknak, és abból semmi jó nem származik.

Rövidítések és irodalom

Ábel 1885

Ábel Jenő, *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*, Budapest, MTA, 1885.

Ács P. 1982

Ács Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, Irodalomtörténeti Közlemények, 86(1982), 391–403.; ugyanez, in Ács P. 2001, 13–31.

Ács P. 2001

Ács Pál, „Az idő ósága”, *Történetiség és történeteszemlélet a régi magyar irodalomban*, Budapest, Osiris, 2001.

Ács P. 2014a

Ács Pál, *A mester és tanítványa, Erasmus és Komjáthy*, in Ács P. 2014, 70–82.

Ács P. 2014

Ács Pál, *Átszítált idő*, Tinóditól Tandoriig, Budapest, Kalligram, 2014.

Adam 1973

Paul Adam, *L'Humanisme à Sélestat, L'Ecole, Les humanistes, La bibliothèque*, 3e éd., Sélestat, Bibliothèque humaniste, ³1973.

Adorisio 1996

Antonio Maria Adorisio, *Dinamiche librerie cisterciensi: da Casamari alla Calabria, Origine e dispersione della biblioteca manoscritta dell'abbazia di Casamari*, Casamari: Editione Casamari, 1996.

Albrecht, hrsg., *Stadt und Öffentlichkeit*, 2010

Stadt und Öffentlichkeit, Die Entstehung politischer Räume in der Stadt der Vormoderne, hrsg. von Stephan Albrecht, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2010.

Aleknavičienė–Zabarskaitė, ed., *Lietuviškai Biblijai*, 2002

Lietuviškai Biblijai – 400 metų, Biblijos vertėjas Jonas Bretkūnas, Tarptautinės parodos katalogas – 400 Jahre litauische Bibel, Bibelübersetzer Johannes Bretke, Katalog der internationalen Ausstellung, sudarytojos/zusammengestellt von Ona Aleknavičienė, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius, Lietuvos dailės muziejus, 2002.

- Almási–Šubarić, eds., *Latin at the Crossroads...*, 2015
Latin in the Crossroads of Identity, The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary, ed. by Gábor Almási, Lav Subaric, Leiden, Boston, Brill, 2015. (Central and Eastern Europe, 5.)
- Amanus–Dózsa–Kisdi, *Theatrum mulierum*, 2005
 Jodocus Amanus, *Theatrum mulierum...*, Francoforti, 1586, Hasonmás kiadás Dózsa Katalin utószavával, fordította Kisdi Klára, Budapest, Kossuth, OSZK, 2005. (Amor librorum)
- Andrassy–Lisac, ed., *Zbornik naučnih...*, 1957
Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših daka i profesora zagrebačke klasične gimnazije 350-godišnjem jubileju, 1607–1957, ed. by Juraj Andrassy, Andrija-Ljubomir Lisac, Zagreb, Graficko-Nakladni Zavod, 1957.
- Anelli–Maffini–Viglio 1986
 Vittorino Anelli – Luigi Maffini – Patrizia Viglio, *Leggere in provincia, Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento*, Bologna, Il Mulino, 1986.
- Angi–Barta, szerk., *Emlékkönyv...*, 2005
Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára, szerk. Angi János – ifj. Barta János, Debrecen, DE Kiadó, 2005.
- Annus, red., *Eestikeelne raamat*, 2000
Eestikeelne raamat 1525–1850 – Estnisches Buch 1525–1850, toimetanud/redigiert von Endel Annus. Tallinn, Eesti Akadeemiline Raamatukogu, 2000.
- Apró P. 2004
 Apró Piroska, *Esterházy Miklós*, in MAMŰL II, 2004, 407–409.
- Aquilon–Martin, sous la dir. de, *Le livre dans l'Europe...*, 1988
Le livre dans l'Europe de la renaissance, Actes du XXVIIIe Colloque internationale d'études humanistes de Tours, sous la direction de Pierre Aquilon, Henri-Jean Martin, Paris, Promodis, 1988.
- Arnold K. 1971
 Klaus Arnold, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, Schöningh, 1971. (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23.)
- Arnold M., sous la dir. de, *Calvin*, 2009
Quand Strasbourg accueillait Calvin, 1538–1541, Catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Strasbourg, BNU, Faculté de Théologie protestante, PU de Strasbourg, 2009.
- Arnold M. – Collonges, sous la dir. de, *Jean Sturm*, 2007
Jean Sturm, Quand l'humanisme fait école, Catalogue réalisé sous la dir. de Matthieu Arnold, Julien Collonges, Strasbourg, BNU, 2007.

Arnold W. 1987

Werner Arnold, *Ratsbibliotheken. Öffentlichkeit und öffentlicher Nutzen*, in Arnold–Dittrich–Zeller, hrsg., *Die Erforschung...*, 1987, 396–397.

Arnold W. – Dittrich – Zeller, hrsg., *Die Erforschung...*, 1987

Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland, Paul Raabe zum 60. Geburtstag gewidmet, hrsg. von Werner Arnold, Wolfgang Dittrich, Bernhard Zeller, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987.

Asche 2005

Matthias Asche, *Peregrinatio academica in Europa im Konfessionellen Zeitalter, Bestandaufnahme eines unübersichtlichen Forschungsfeldes und Versuch einer Interpretation unter migrationsgeschichtlichen Aspekten*, Jahrbuch für Europäische Geschichte, 6(2005), 3–34.

Aumüller–Guglia 1973

Führer durch die Clusius-Gedächtnisstätten in Güssing, bearb. von Stephan Aumüller, mit zwei Beiträgen von Otto Guglia, Eisenstadt, Stadt Eisenstadt, 1973.

Bacchi 2005

Maria Cristina Bacchi, *Ulisse Aldrovandi e i suoi libri*, L'Archiginnasio, C(2005), 255–366.

Bácskai 1977

Vera Bácskai, *Die Entwicklung und Funktion der Marktflecken nach dem Bauernaufstand*, in Pach–Heckenast, hrsg., *Aus der Geschichte...*, 1977, 303–308.

Bácskai 1995

Vera Bácskai, *Small Towns in Eastern Central Europe*, in Clark, ed., *Small Towns...*, 1995, 77–89.

Bácskai 2002

Bácskai Vera, *A városok Magyarországon az iparosodás előtt*, Budapest, Osiris, 2002.

Bahlcke–Rohdewald–Wünsch, hrsg., *Religiöse...*, 2013

Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa, Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff, hrsg. von Joachim Bahlcke, Stefan Rohdewald, Thomas Wünsch, Berlin, Akademie Verlag, 2013.

Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009

Magyarországi magánkönyvtárak, IV, 1552–1740, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, a mutatót összeáll. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.)

Baker 1936

Adalbert Baker, *Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im XV–XVII. Jahrhundert*, Karpathenland, 9(1936), 9–16, 41–49, 67–72.

- Balázs G., szerk., *Folklorisztika 2000-ben...*, 2000
Folklorisztika 2000-ben, Folklor–irodalom–esztétika, Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára, szerk. Balázs Géza, Budapest, ELTE, 2000.
- Balázs J. 1959
 Balázs János, *Sylvester János és kora*, Budapest, Akadémiai Kadó, 1959.
- Balázs M. 1993
 Balázs Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti hátteréről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 97(1993), 167–196.
- Balázs M. – Bitskey – Ötvös P. – Viskolcz 2009
 Balázs Mihály – Bitskey István – Ötvös Péter – Viskolcz Noémi, *Peregrináció*, in MAMÜL IX, 2009, 123–131.
- Balázs M. – Font Zs. – Keserű G. – Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések...*, 1997
Művelődési törekvések a korai újkorban, tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)
- Balázs M. – Monok 1987
 Balázs Mihály – Monok István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában*, in Várkonyi Á., szerk., *Magyar reneszánsz...*, 1987, 249–262.
- Bálint, szerk., *Adalékok...*, 1987
Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez, szerk. Bálint István János, Budapest, OSZK, 1987.
- Bán P., szerk., *A levéltári...*, 1983
A levéltári forráskiadás, szerk. Bán Péter, Budapest–Ráckeve, Budapest Fővárosi Levéltár, Aranykalász MGTSZ, 1983.
- Barátné Hajdu, szerk., *Mert a szívnek...*, 2007
 „Mert a szívnek teljességéből szól a száj”, *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*, szerk. Barátné Hajdu Ágnes, Szeged, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007.
- Barbier 2006
 Frédéric Barbier, *L'Europe de Gutenberg, Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe–XVIe siècle)*, Paris, Armand Colin, 2006. (Histoire et société)
- Barbier 2010
 Frédéric Barbier, *A modern Európa születése, Gutenberg Európája*, Budapest, Kossuth, 2010.
- Barbier 2013
 Frédéric Barbier, *Histoire des bibliothèques d'Alexandrie aus bibliothèques virtuelles*, Paris, Arman Colin, 2013, ²2016. (Collection U, Histoire)

Barbier 2018

Frédéric Barbier, *Histoire d'un livre : La Nef des fou (Das Narreschiff) de Sébastien Brant*, Paris, Édition des Cendres, 2018.

Barbier 2020

Frédéric Barbier, *Die Buchstadt Strassburg im Spannungsfeld der Reformation, 1517–1538/1541*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 33–48.

Barbier, ed., *Est-ouest...*, 2005

Est-ouest, Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle), ed. par Frédéric Barbier, Leipzig, Universitätsverlag, 2005. (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. II.)

Barbier, sous la dir. de, *Bibliothèques; Strasbourg...*, 2015

Bibliothèques; Strasbourg; origines–XXIe siècle, Sous la dir. de Frédéric Barbier, Paris, Strasbourg, Éditions des Cendres, BNU, 2015.

Barbier–Monok, eds., *Contribution à l'histoire...*, 2008

Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe, Réseaux du livre, réseaux des lecteurs, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Budapest–Leipzig, OSZK–Universitätsverlag, 2008. (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. IV.)

Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...*, 2005

Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005. (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, III.)

Barcza 1963

Barcza József, *Magyar könyvtárosok és bibliográfusok, Szombathi János (1739–1823)*, in *Könyvtáros*, 5(1963), 32–44.

Barlay Ö. Sz. 1977

Barlay Ödön Szabolcs, *Elias Corvinus és magyar barátai*, Magyar Könyvszemle, 93(1977), 345–353.

Barlay Ö. Sz. 1979

Barlay Ödön Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis*, Magyar Könyvszemle, 95(1979), 231–251.

Barlay Ö. Sz. 1986a

Barlay Ödön Szabolcs, „A németújvári Hérosz” (*Batthyány-portré*), in Barlay Ö. Sz. 1986, 183–236.

Barlay Ö. Sz. 1986

Barlay Ödön Szabolcs, *Romon virág, Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986.

Barral i Altet – Lövei – Lucherini – Takács, eds., *The Art...*, 2018

The Art of Medieval Hungary, ed. by Xavier Barral i Altet, Pál Lövei, Vinni Lucherini, Imre Takács, Roma, Viella, 2018. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma. Studia, 7.)

Bartha T., szerk., *Tanulmányok...*, 1973

Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből, szerk. Bartha Tibor, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1973. (Studia et acta ecclesiastica, 3.)

Bartók I. 2013a

Bartók István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Budapest, Universitas, 2007. (Klasszikusok)

Bartók I. 2013

Bartók István, „Poëtica est...”, *Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 117(2013), 123–141.

Bátori–Weyrauch 1982

Ingrid Bátori–Erdmann Weyrauch, *Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert*, Tübingen, Klett-Cotta, 1982. (Spätmittelalter und rühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, 11.)

Baulant 1978

Micheline Baulant, *Die Kodierung von Nachlassinventaren*, in Irsigler, hrsg., *Quantitative Methoden...*, 1978, 101–126.

Baulant 1980

Micheline Baulant, *Typologie des inventaires après décès*, in Woude–Schuurman, eds., *Probate Inventories*, 1980, 33–42.

Baumgartner–Boulestreau, éd. par, *La présentation du livre*, 1987

La présentation du livre, Actes du Colloque de Paris X-Nanterre (Nanterre, 3–5 décembre 1985), éd. par Emmanuèle Baumgartner, Nicole Boulestreau, Nanterre, Centre de recherches du Département de français de Paris X-Nanterre, 1987.

Bec 1984

Les livres des Florentins (1413–1608), Firenze, Olschki, 1984. (Biblioteca di “Lettere Italiane”, Studi e testi, XXIX.)

Becker 1980

Petrus Becker, *Benediktinische Reformbewegungen im Spätmittelalter: Ansätze, Entwicklungen, Auswirkungen*, in *Untersuchungen zu Kloster und Stift...*, 1980, 167–187.

Behrendt 1959

Johann Behrendt, *The Library of Abbot Trithemius*, in *The American Benedictine Review*, 10(1959), 67–85.

Békés–Tegyei, szerk., *Convivium*, 2012

Convivium, Pajorin Klára 70. születésnapjára, szerk. Békés Enikő, Tegyei Imre, Debrecen–Budapest, DE Kiadó, 2012 (Classica, mediaevalia, neolatina, 6.)

Békési–Jankovics–Kósa–Nyerges, szerk., *Régi és új peregrináció...*, 1993

Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon, A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások, II. kötet, szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Budapest–Szeged, NMFT, JATE, 1993.

Bence 2000

Bence Lajos, *A XVI. századi irodalom és nyomdászat*, *Muratáj*, 13(2000), 177–182.

Bene 2007b

Bene Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet, A magyar politikai hagyomány kutatása*, BUKSZ, Budapesti Könyvszemle, XVIII(2007), 51–64.

Bene Sándorné 2003a

Bene Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima-gyűjteménye a feldolgozó munka tükrében*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, XI(2003), 15–26.

Bene Sándorné 2003

Bene Sándorné, *A budapesti Egyetemi Könyvtár vetustissima gyűjteménye közelről*, in Vásárhelyi, szerk., *Fata libelli...*, 2003, 141–149.

Bergeron–Ornato 1990, ²1997

Réjean Bergeron – Ezi Ornato, *La lisibilité dans les manuscrits et les imprimés préliminaires d'une recherche*, *Scrittura e civiltà*, 14(1990), 151–198.; ugyanez in Bozzolo, réunis par, *La face cachée...*, 1997, 521–554.

Berlász 1961

Berlász Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról*, *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1959, Budapest, OSZK, 1961, 202–240.

Berlász 1974

Berlász Jenő, *Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1972, Budapest, OSZK, 1974, 218–228.

Berlász – Keveházi K. – Monok, Adattár 12/1, 1984

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke, Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István, Szeged, JATE, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12.)

Besold 1626

Christophorus Besoldus, *Discursus politici singulares de informatione et coactione...*, Argentorati, Lazar Zetzner, 1626.

Bessenyei 2005

Bessenyei József, *A Nádasdyak*, Budapest, Generál Press, 2005.

Bibliotheca Vadiani 1973

Bibliotheca Vadiani, Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533, unter Mitw. von Hans Fehrlin, Helen Thurnheer, bearb. von Verena Schenker-Frei, St. Gallen, Fehr, 1973. (Vadian-Studien, Untersuchungen und Texte, 9.)

Bilkei 1993

Bilkei Irén, Csányi Ákos, *egy zalai köznemes pályája a XVI. században*, in Kapiller, szerk., *Gazdaságtörténeti tanulmányok*, 1993, 7–16.

Bilkei 2019

Bilkei Irén, *Zalai peregrinusok, prédikátorok és szervitorok a reformáció századában*, in Erős K. – Kulcsár B., szerk., *A protestantizmus...*, 2019, 11–31.

Bilkei–Turbuly 1989

Bilkei Irén – Turbuly Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711, I. kötet, 1555–1609*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1989.

Binder L. 1996

Ludwig Binder, *Johannes Honterus, Schriften, Briefe, Zeugnisse*, durchgesehen, hrsg. von Gernot Nussbächer, Bukarest, Kriterion, 1996.

Bíró Gy. – Monok – Verók, Adattár 16/5, 2018

Erdélyi könyvesházak V. 1541–1750, Vegyes források, sajtó alá rend. Bíró Györgyi, Monok István, Verók Attila, Budapest–Szeged, MTA, SZTE, 2018. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/5.)

Bitskey 1996

Bitskey István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor*, in Bitskey 1996, 204–218.

Bitskey 2005

Bitskey István, *A nádor és az érsek (Esterházy Miklós vitája Pázmány Péterrel)*, in Angi–Barta, szerk., *Emlékkönyv...*, 2005, 55–62.

Bobory 2005

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár és humanista köre, Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi főúr életében*, Századok, 139(2005), 923–944.

Bobory 2009

Bobory Dóra, *The Sword and the Crucible: Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2009.

Bobory 2018

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya, Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan, 2018 (Mikrotörténelem, 7).

Bobory 2019

Bobory Dóra, *The Correspondence of Boldizsár Batthyány, The Everyday Life of an Early Modern Alchemist*, Budapest, Kronosz, 2019.

Boda 2002a

Boda Miklós, *A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában*, in Boda 2002, 143–145.

Boda 2002

Boda Miklós, *Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Pécs, 2002 (Pécsi Tudománytár)

Boda 2012

Boda Miklós, *Handó György könyvtáráról egy pécsi emléktábla ürügyén*, in Békés–Tegyei, szerk., *Convivium*, 2012, 25–34.

Bodnarová 2005

Miloslavá Bodnarová, *A polgárság életszínvonala a mai Kelet-Szlovákia szabad királyi városaiban a 16. században*, in Csukovics–Lengyel T., szerk., *Bártfától Pozsonyig*, 2005, 319–339.

Bodor A., szerk, *Emlékkönyv Kelemen...*, 1957

Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, szerk. Bodor András, Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I, Tanulmányok, 1.)

Bodor–Gazda 1984

Bodor Antal – Gazda István *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944*. Budapest–Szombathely, Könyért, Sylvester, 1984.

Bogdán 1977

Bogdán István, *Volt-e papírmalom Budán?*, *Századok*, 111(1977), 544–560.

Bogdán 1984

Bogdán István, *Az írásbeliség anyagi-technikai alkotóelemei*, in Kállay, szerk., *A magyar hivatali...*, 1984, 606–625.

Bogucka 1985

Maria Bogucka, *The Towns of East Central Europe from the Fourteenth to the Seventeenth Century*, in Mączak–Samsonowicz–Burke, eds., *East Central Europe...*, 1985, 97–108.

Bombart 2007

Mathilde Bombart, *Guez de Balzac et la querelle des lettres, Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle*, Paris, Champion, 2007. (Lumière classique)

Boreczky 2018

Anna Boreczky, *Book Culture in Medieval Hungary*, in Barral i Altet–Lövei–Lucherini–Takács, eds., *The Art...*, 2018, 283–303.

Boross 2007

Boross Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII, Budapest, ELTE EK, 2007, 157–186.

Borraccini–Rusconi, a cura di, *Libri, biblioteche ...*, 2006

Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell'Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell'Indice, Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006, a cura di Rosa Maria Borraccini, Roberto Rusconi, Città del Vaticano, 2006. (Studi e testi, 434.)

Borsa 1967

Borsa Gedeon, *Mikor és hogyan készült a bártfai ex libris?*, Kisgrafikai Értesítő, 6(1967), szeptember, 381.

Borsa 1972

Borsa Gedeon, *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971, Budapest, OSZK, 1972, 301–321.; ugyanez, in Borsa 2000, 99–113.

Borsa 1973

Borsa Gedeon, *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege*, in Magyar Könyvszemle, 89(1973), 249–269. (Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek 22*. Budapest, MTA ITI, 1973; ugyanez in Borsa 1996, 350–363.

Borsa 1976

Gedeon Borsa, *Druckorte und Papirmühlen des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn*, in *Villes d'imprimerie...*, 1976, 239–245.

Borsa 1988

Gedeon Borsa, *L'Activité et les marques des imprimeurs de Buda avant 1526*, in Aquilon–Martin, sous la dir. de, *Le livre dans l'Europe...*, 1988, 170–181.; ugyanez in Borsa 1997, 193–256.

Borsa 1996a

Gedeon Borsa, *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 21.)

Borsa 1996

Borsa Gedeon, Könyvtörténeti írások, I, *A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest, OSZK, 1996. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat, 6.)

Borsa 1997

Borsa Gedeon, Könyvtörténeti írások, II, *Külföldi nyomdászat 15–16. század*, Budapest, OSZK, 1997. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat, 8.)

Borsa 2009

Borsa Gedeon, *Az első szebeni nyomda történetéhez*, Magyar Könyvszemle 125(2009), 357–361.

Borsa–Dörnyei, sajtó alá rend., *A budai könyvárusok...*, 1996

A budai könyvárusok kiadványai 1480–1525, in *RMK III, pótlások, 5. kötet*, 1996, 249–282.

Borvölgyi, KKK VII, 2004

Borvölgyi Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Budapest–Szeged, OSZK, SZTE, 2004. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VII.)

Borzásák 1962

Borzásák István, *Perneszi György könyvjegyzékéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 66(1962), 628–632.

Borzásák 1965

Borzásák István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 69(1965) 433–446.; ugyanez, in Borzásák 1996, 363–378.

Borzásák 1996

Borzásák István, *Dragma, Válogatott tanulmányok*, II. kötet, Budapest, Telosz Kiadó, 1996.

Bóta 1938

Bóta Károly, *Istvánffy Miklós*, Budapest, s. typ., 1938.

Bozzolo, réunis par, *La face cachée...*, 1997

La face cachée du livre médiéval, L'histoire du livre vue par Ezio Ornato ses amis et ses collègues, textes réunis par Carla Bozzolo, Roma, Viella, 1997. (I libri di Viella, 10.)

Bozzolo–Coq–Muzerelle–Ornato 1987, ²1997

Carla Bozzolo – Dominique Coq – Denis Muzerelle – Ezio Ornato, *Page savante, page vulgaire : Étude comparative de la mise en page des livres en latin et en français écrits ou imprimés en France au XVe siècle*, in Baumgartner–Boulestreau, éd. par, *La présentation du livre*, 1987, 121–133.; ugyanez in Bozzolo, réunis par, *La face cachée...*, 1997, 509–517.

- Bruckmüller, hrsg., *Bürgertum...*, 1990
Bürgertum in der Habsburger Monarchie, hrsg. von Ernst Bruckmüller, Wien–Köln, Böhlau, 1990.
- Brunner H., hrsg., *Literatur in der Stadt*, 1982
Literatur in der Stadt. Bedingungen und Beispiele städtischer Literatur des 15. bis 17. Jahrhunderts, hrsg. von Horst Brunner, Göppinger, Kümmerle, 1982. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 343.)
- Brunner–Conze–Koselleck, hrsg., *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1978
Geschichtliche Grundbegriffe, historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, hrsg. von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhard Koselleck, Band 4, Stuttgart, Klett-Cotta, 1978.
- Brzeziński–Zarnóczki, eds., *A Divided Hungary...*, 2014
A Divided Hungary in Europe, Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699, eds., Gábor Almási, Ildikó Horn, Szymon Brzeziński, Kees Tezelszky, Áron Zarnóczki, vol. 2, *Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*, eds., Szymon Brzeziński, Áron Zarnóczki, Newcastle, Cambridge Scholars, 2014.
- Bubryák, szerk., „Ez világ, mint egy kert...” 2010
 „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. Bubryák Orsolya, Budapest, MTA MTI, Gondolat, 2010, 347–354.
- Buchholz–Schindling, hrsg., *Die baltischen Lande...*, 2011
Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen, Stadt, Land und Konfession 1500–1721, Teil 3. Hrsg. von Werner Buchholz, Anton Schindling. Münster, Aschendorff Verlag, 2011. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71.)
- Buck–Klaniczay, hrsg., *Sozialgeschichtliche...*, 1992
Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung, hrsg. August Buck, Tibor Klaniczay, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13.)
- Burchill 1988
 Christopher J. Burchill, *Aristotle and the Trinity, The Case of Johann Hasler in Strasbourg 1574–1575*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 79(1988), 282–310.
- Burchill 1989
 Christopher J. Burchill, *Le dernier théologien réformé: Girolamo Zachi*, *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, 135(1989), 53–63.
- Burckel 2018
 Marie-Odile Burckel, *Les imprimeurs Matthias et Lazare Schürer et le sécris en faveur d'une réforme, notamment de 1518 à 1522*, in Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018, 229–316.

- Burger–Erhard–Wiedemann, hrsg., *Pfarrerbuch Bayerisch-Schwaben...*, 2001
Pfarrerbuch Bayerisch-Schwaben (ehemalige Territorien Grafschaft Oettingen, Reichsstädte Augsburg, Donauwörth, Kaufbeuren, Kempten, Lindau, Memmingen, Nördlingen und Pfarreien der Reichsritterschaft in Schwaben), hrsg. von Helene Burger; Hermann Erhard; Hans Wiedemann, zusammengestellt von Hans Wiedemann, Christoph von Brandenstein, Neustadt an der Aisch, Degener, 2001. (Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, 77.)
- Buzás 1966, 1967, 1968, 1969
 Josef Buzás, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert, I–IV. Teil*, Eisenstadt, 1966, 1967, 1968, 1969. (Burgenländische Forschungen 52., 53., 54., 55.)
- Buzas 1976
 Ladislaus Buzas, *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit, 1500–1800*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1976. (Elemente des Buch- und Bibliothekswesens, 2.)
- Buzás 1981
 Josef Buzás, *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713*, Eisenstadt, 1981. (Burgenländische Forschungen 69.)
- Buzás 1982
 Josef Buzás, *Kanonische Visitationen 1757 Südburgenland*, Eisenstadt, 1982. (Burgenländische Forschungen 71.)
- Buzási 2010a
 Buzási Enikő, *A 17. századi arisztokrata udvari kultúra formái Nádasdy Ferenc mecénatúrájának példáján (Egy interdiszciplináris kutatócsoport bemutatkozása)*, Századok, 144(2010), 849–852.
- Buzási 2010
 Buzási Enikő, *Nádasdy Ferenc országbíró rezidenciáinak festészeti berendezéséről, Számok és következtetések*, Századok, 144(2010), 895–932.
- Bůžek, sost., *Život na dvorech...*, 1996
Život na dvorech barokní šlechty (1600–1750), sostavil Václav Bůžek, České Budějovice, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, 1996. (Opera historica 5.)
- Bůžek–Král, sost., *Aristokratické rezidence...*, 1999
Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku. Sostavili Václav Bůžek, Pavel Král, České Budějovice, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, 1999. (Opera historica 7.)
- Bünz–Kühne, hrsg., *Alltag und Frömmigkeit...*, 2015
Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der reformation in Mitteldeutschland, hrsg. von Enno Bünz, Hartmut Kühne, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2015. (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde, 50.)

- Candaux–Lescaze, publ. par, *Cinq siècles d'imprimerie genevoise*, 1980
Cinq siècles d'imprimerie genevoise, Actes du Colloque international sur l'histoire de l'imprimerie et du livre à Genève. 27–30 avril 1978, Vol. I, publ. par Jean-Daniel Candaux, Bernard Lescaze, Genève, Société d'histoire et d'archéologie, 1980.
- Cartledge 2006
 Bryan Cartledge, *The Will to Survive, A History of Hungary*, London, Time-well, 2006.
- Cartledge 2008
 Bryan Cartledge, *Megmaradni, A magyar történelem egy angol szemével*, Budapest, Officina, 2008.
- Cevins–Matz, sous la dir de, *Formation intellectuelle...*, 2005
Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins (milieu du XIIIe – fin du XVe siècle), sous la dir. de Marie-Madeleine de Cevins, Jean-Michel Matz, Rome, École française de Rome, 2005. (Collection de l'École Française de Rome, 249.)
- Chaix 1988
 Gérard Chaix, *Communautés religieuses et production imprimée à Cologne au XVIe siècle*, in Aquilon–Martin, sous la dir. de, *Le livre dans l'Europe...*, 1988, 93–105.
- Chaunu 1984
 Pierre Chaunu, *Le temps des Réformes, Histoire religieuse et système de la civilisation*, vol. 1–2, Bruxelles: Éditions Complexe, 1984.
- Chiorean, red., *De la umanism...*, 1994
De la umanism – La luminism, sub redactia Ion Chiorean, Târgu Mureș, RTA, 1994.
- Čičaj 1985
 Viliam Čičaj, *Knizná kultúra na strednom Slovensku v 16–18. storočí*, Bratislava, Veda, 1985. (Historické štúdie, 28.)
- Čičaj 1993
 Viliam Čičaj, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya)*, Szeged, Scriptorum, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, IV.)
- Čičaj 2005
 Viliam Čičaj, *Das französische Buch und der mitteleuropäische Leser in der Periode der Neuzeit*, in Barbier, ed., *Est-ouest...*, 2005, 143–150.
- Čičaj–Bernhard, hrsg., *Orbis Helveticorum...*, 2011
Orbis Helveticorum, Das Schweizer Buch und seine mitteleuropäische Welt, hrsg. von Viliam Čičaj, Jan-Andrea Bernhard, Bratislava, HuSAV. 2011.

Čičaj – Keveházi K. – Monok – Viskolcz, Adattár 13/3, 2003

Magyarországi magánkönyvtárak, III, Bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya), sajtó alá rend. Vilam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Budapest–Szeged, OSZK, SZTE, 2003. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.)

Čičaj–Pickl, hrsg., *Städtisches Alltagsleben...*, 1998

Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, Die Referate des Internationalen Symposions in Častá-Píla vom 11–14. September 1995, hrsg. von Viliam Čičaj, Othmar Pickl, Bratislava, Academic Electric Press, 1998. (Slovenská Akadémia Vied. Historický Ústav – Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte, 6.)

Clark 1976

Peter Clark, *The Ownership of Books in England, 1560–1640: The Example of Some Kentish Townsfolk*, in Stone, ed., *Schooling and Society*, 1976, 95–111.

Clark, ed., *Small Towns...*, 1995

Small Towns in Early Modern Europe, ed. Peter Clark, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Clusius-Festschrift 1973

Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im pannonischen Raum, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, 1973. (Burgenländische Forschungen, Sonderheft V.)

Coco 1990

Carla Coco, *Da Mattia Corvino agli ottomani, Rapporti diplomatici tra Venezia e l'Ungheria, 1458–1541*, Venezia, USV, 1990.

Colta 1983

Elena Rodina Colta, *Un exemplar din biblioteca istoricului maghiar Nicolaus Istvánffy, identificat la Arad*, in Biblioteca și Cercetarea, tom. VII. Cluj-Napoca, 1983, 182–187.

Coppens 2005

Christian Coppens, *Curiositas or Common Places: Private Libraries in the Seventeenth Century*, in Nuovo, a cura di, *Biblioteche private...*, 2005, 33–42.

Coppens 2009

Christian Coppens, *Et amicorum: Not Just for Friends*, in Sacré–Papy, ed., *Synagatata...*, 2009, 9–17.

Crusius 1578

Crusius, Martinus, *Politeuma uranion, etoi katechetai homiliai ..., Civitas coelestis, seu catecheticae conciones...*, Tubingae, Georgius Gruppenbachius, 1578. (VD 16 C 6142)

Czenthe 2012

Czenthe Miklós, *A budapesti Evangélikus Országos Levéltár*, in Kollega Tarsoly, szerk., *Genealógia*, 2012, 89–94.

Csapodi 1967

Csapodi Csaba, *Filipec (Pruisz) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei*, Magyar Könyvszemle, 83(1966), 243–249.

Csapodi 1973

Csaba Csapodi, *The Corvinian Library: History and Stock*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. (Studia humanitatis, 1.)

Csapodi 1984

Csaba Csapodi, *Ungarische Bibliotheksgeschichte, Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szathmár (1711)*, Gutenberg-Jahrbuch, 58(1984), 332–357.

Csapodi – Csapodiné Gárdonyi 1990

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Corviniana*, Budapest, Magyar Helikon, 41990.

Csapodi – Csapodiné Gárdonyi, *Bibliotheca Hungarica*, 1988–1995

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, vol. I–IV*, Budapest, MTAK, 1988–1995 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 23, 31, 33, 34.)

Csapodiné Gárdonyi 1984

Klára Csapodiné Gárdonyi, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. (Studia Humanitatis, 6.)

Csapodi–Tóth–Vértesy 1987

Csapodi Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, Gondolat, 1987.

Csejtei–Dékány–Laczkó, szerk., *A kartezianizmus négyszáz éve...*, 1996

A kartezianizmus négyszáz éve – Four Hundred Years of Cartesianisme – Quatre siècles de cartésianisme, szerk. Csejtei Dezső – Dékány András – Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996. (Ész – Élet – Egzisztencia, V.)

Csepregi 2015

Csepregi Zoltán, „*Lutherani omnes comburantur*”. *Legenda, források, rekonstrukció*, in Fazakas–Imre–Száraz, szerk., *Mártírium...*, 2015, 30–40.

Csepregi 2016

Csepregi Zoltán, *A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján*, in Szabó Lajos, szerk., *Teológia és nemzetek*, 2016, 91–106.

Csepregi 2020

Zoltán Csepregi, *Die Osmanen unterstützen die Evangelischen? Über die Reformation unter der Türkenherrschaft von Melancthon bis Bullinger*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 139–157.

Csetri E. – Jakó Zs. – Tonk S., szerk., *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, 1980

Művelődéstörténeti Tanulmányok, szerk. Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor, Bukarest, Kriterion, 1980.

Csóka-Jaksa–Schmelczler-Pohánka–Szeberényi, szerk. *Pedagógia, oktatás, könyvtár*, 2014

Pedagógia, oktatás, könyvtár, Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére, szerk. Csóka-Jaksa Helga, Schmelczler-Pohánka Éva, Szeberényi Gábor, Pécs, PTE, 2014 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 12), 361–381.

Csukovics – Lengyel T., szerk., *Bártfától Pozsonyig*, 2005

Bártfától Pozsonyig, Városok a 13–17. században, szerk. Csukovics Enikő, Lengyel Tünde, Budapest, MTA TTI, 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35.)

Dahinten–Wagner 1988

Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, aus dem Nachlass hrsg. von Ernst Wagner, Köln–Wien, Böhlau, 1988. (Studia Transylvanica, 14.)

Dankanits 1982

Dankanits Ádám, *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, bearb. der deutschen Ausgabe Gustav Gündisch, Bukarest, Kriterion Verlag, Bukarest, 1982.

Dankanits 1983

Dankanits Ádám, *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*, Budapest, Magvető Kiadó, 1983. (Nemzet és emlékezet)

Dann, hrsg., *Lesegesellschaften...*, 1981

Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation, Ein europäischer Vergleich, hrsg. von Otto Dann, München, Beck, 1981.

Dávid G. 1997

Dávid Géza, *Magyarország népessége a 16–17. században*, in Kovacsics, szerk., *Magyarország történeti...*, 1997, 141–171.

Deák–Zvara 2012

Deák Eszter – Zvara Edina, „*Levélben értesítsen engem!*” *Kortársak Széchenyi Ferenc könyvtáralapításáról*, Budapest, Kossuth Kiadó – OSZK, 2012.

Dedić 1938

Paul Dedić, *Verbreitung und Vernichtung evangelischen Schrifttums im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 57(1938) 433–458. (reprint: 1988)

- Delaveau–Sordet, red., *Un succès de librairie...*, 2012
Un succès de librairie européen l'Imitatio Christi 1470–1850, Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France... 4 avril – 6 juillet 2012, Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet, Paris, Édition des Cendres, 2012.
- Demény L. – Demény Li. 1986
 Lajos Demény – Lidia Demény, *Carte, tipar, societate la români în secolul al XVI-lea*, București, Kriterion, 1986.
- Demkó 1882
 Demkó Kálmán, *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI–XVII. században*, Lőcse, Reiss Nyomda, 1882.
- Demkó 1890
 Demkó Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Budapest, MTA, 1890.
- Demkó 1897
 Demkó Kálmán, *Lőcse története, 1. kötet, Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*, Lőcse, Reiss Nyomda, 1897. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat kiadványai, 5.)
- Dénes–Gergely–Pajkossy, szerk., *A magyar polgári...*, 1984
A magyar polgári átalakulás kérdései, Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára, szerk. Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Budapest, ELTE, 1984.
- Desgraves 1988
Vers la bibliothèque publique, in Jolly, sous la dir, *Histoire des bibliothèques...*, 1988, 391–395.
- Dezsényi Szemző – Mezey, hrsg., *Armarium...*, 1976
Armarium, Studia ex historiae, librorum et ephemeridum, hrsg. Piroska Dezsényi Szemző, László Mezey, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.
- Dezső–Molnár–Schmelczér–Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás...*, 2016
Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban, A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelczér-Pohánka Éva, Pécs, 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13.)
- Dmitrijeva–Subkov, hrsg., *Knyigi iz szobranija...*, 2007
Knyigi iz szobranija knyazej Esztergazi v moszkovszkih bibliotekah – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken, Katalog, Der Katalog wurde geschafft von Karina A. Dmitrijeva, Nikolaj N. Subkov, et alii, Moszkva, Rudomino, 2007.

- Dományházi – Font Zs. – Keserű G. – Latzkovits, FRS I, 1989
A Thurzó család és a wittenbergi egyetem, Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624, sajtó alá rend. Dományházi Edit, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Latzkovits Miklós, Szeged, JATE, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, I.)
- Dominkovits 2009
 Dominkovits Péter, *A 17. századi nyugat-dunántúli magyar nyelvű mezővárosi hivatali írásbeliség*, in Korompay K. – Terbe – Vladár – Zsilinszky, szerk., *Forráskutatás...*, 2009, 81–90.
- Dominkovits–Pálffy 2010
 Dominkovits Péter – Pálffy Géza, *Küzdelem az országos és regionális hatalomért, A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században*, Századok, 144(2010) 769–792, 1085–1120.
- Domokos Gy. 2005
 György Domokos, *Letture e biblioteche nel Quattrocento in Ungheria*, in Papo – Nemeth Papo, a cura di, *L’Umanesimo Latino...*, 2005, 61–75.
- Domokos Gy. 2019
 Domokos György, *A jámbor Herkules, Estei Hippolit bíboros egri kormányzója, Ercole Pio beszámolója Magyarországról 1508–1510*, Budapest, Balassi, 2019.
- Doucet 1956
 Roger Doucet, *Les bibliothèques Parisiennes au XVIe siècle*, Paris, Picard, 1956.
- Dörnyei 1976
 Dörnyei Sándor, *Zur Geschichte des ungarischen Ex libris im 16. Jahrhundert*, in Dezsényi Szemző – Mezey, hrsg., *Armarium...*, 1976, 127–133.
- Dőry 1901
 Dőry Ferenc, *Gróf Esterházy Miklós nádor udvari rendtartása*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 8(1901), Nr. 4. 224–230.
- Dreitzel 2009
 Horst Dreitzel, *Von Melanchthon zu Pufendorf, Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung*, in Mulsow., hrsg., *Spätrenaissance-Philosophie...*, 2009, 321–398.
- Duchoňová 2012
 Diana Duchoňová, *Dvorské poriadky na thurzovskom a esterházyovskom dvore – Udvari rendtartás Thurzó György és Esterházy Miklós udvarában*, in Lengyelová–Pálffy, eds., *Thurzovci...*, 2012, 145–155.
- Dülmen 1992
 Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*, 2. Band *Dorf und Stadt*, München, Beck, 1992.

Dümmerth 1987a

Dümmerth Dezső, *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648)*, in Dümmerth 1987, 155–204.

Dümmerth 1987

Dümmerth Dezső, *Írástudók küzdelmei, Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Panoráma, 1987.

Ebenhöch 1869

Ebenhöch Ferenc, *Győregyházmegyei állapotok 1698-ban*, Magyar Sion 7 (1869), 499–512., 576–592., 654–676.

Eckhardt 1944

Eckhardt Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*, Budapest, MTA, 1944.

Eckhardt, sajtó alá rend., *Balassi Bálint...*, 1951

Balassi Bálint összes művei, I. kötet, sajtó alá rend. Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.

Ecsedy 1999

V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999. (benne Pavercsik Ilona a könyvkereskedelemtől, 295–340.)

Ecsedy 2001a

V. Ecsedy Judit, *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*, in Salgó-Stemler, szerk., *Honterus-émlékkönyv*, 2001, 119–149.

Ecsedy 2001

V. Ecsedy Judit, *A 17. század első felének nyomdai körképe – Druckwesen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts – Überblick und Bilanz*, in Vásárhelyi, szerk., *Fejezetek 17. századi...*, 2001, 37–62.

Ecsedy 2004

V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Budapest, Balassi Kiadó, 2004. (Hungariae Typographica, I.)

Ecsedy 2012

V. Ecsedy Judit, *Hetven év nyomdai körképe és mérlege, 1601–1670*, in Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae*, 2012, 11–33.

Ecsedy–Vásárhelyi–Dörnyei–Kertész, kiad., *Rola krakowskich...*, 2000

Rola krakowskich drukarzy w kulturze Węgierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben, Wstęp napisala/Text/A tanulmányt írta V. Ecsedy Judit. Bibliografię opracowali/Bibliographie/A bibliográfiát összeáll. P. Vásárhelyi Judit, Dörnyei Sándor, Kertész Balázs. Budapest, Balassi, 2000.

- Ekler – Kiss F. G. – Monok, par, *Humanistes du Royaume de Hongrie*, 2017
Humanistes du bassin des Carpates, III: Humanistes du Royaume de Hongrie,
 par Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss, István Monok, Turnhout, Brepols Pub-
 lishers, 2017. (Europa Humanistica, 19.)
- Elm, hrsg., *Reformbemühungen...*, 1989
Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen
Ordenswesen, hrsg. von Kaspar Elm, Berlin, Duncker und Humblot, 1989.
 (Berliner historische Studien, Bd. 14.)
- Ember–Heckenast, főszerk., *Magyarország története...*, 1989
Magyarország története, 1686–1790, főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv,
 Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Emődi 2010
 Emődi András, *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtá-
 rának régi állománya*, Nagyvárad, Varadinum Script Kiadó, 2010. (A Kárpát-
 medence könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bib-
 liotheken im Karpatenbecken, 5.)
- Engelsing 1974
 Rolf Engelsing, *Der Bürger als Leser, Lesergeschichte in Deutschland 1500–*
1800, Stuttgart, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1974.
- Entz G. (id.) 1934
 Entz Géza, *A magyar műgyűjtés történetének vázлата 1850-ig*, Budapest, Ma-
 gánkiadás, 1934. (új kiadása: Bodó Sándor utószavával, Miskolc, BAZ Megyei
 Múzeum, 1996).
- Erdélyi G. 2019
 Erdélyi Gabriella, *Esterházy Miklós mint családfe: utódlás és érzelmek egy 17.*
századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban, Történelmi Szemle,
 61(2019), 657–679.
- Erdélyi G. ed., *Armed Memory...*, 2016
Armed Memory: Agency and Peasant Revolts in Central and Southern Europe
(1450–1700), ed. Gabriella Erdélyi, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht,
 2016.
- Erdélyi G. – Tusor, szerk., *Mindennapi választások...*, 2007
Mindennapi választások, Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára,
 szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Budapest, MTA TTI, 2007. (Történelmi
 Szemle, 49(2007), 2. szám CDROM melléklete)
- Erős K. – Kulcsár B., szerk., *A protestantizmus...*, 2019
A protestantizmus zalai évszázadai, szerk. Erős Krisztina, Kulcsár Bálint,
 Zalaegerszeg, MNL Zala Megyei Levéltára, 2019. (Zalai gyűjtemény 82.)

Esterházy 1690, 1994

Esterházy Pál, *Az egész világon lévő csudálatos boldogságos szűz képeinek rövideden föltett eredeti* (Nagyszombat, 1690), hasonmás kiadás, Knapp Éva – Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmányával, Budapest, Balassi, 1994.

Esterházy 1691, 1995

Esterházy Pál, *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áétatosságok* (Nagyszombat, 1691), hasonmás kiadás, Szörényi László tanulmányával, Budapest, Balassi, 1995.

Etényi–Horn, szerk., *Idővel paloták...*, 2005

Idővel paloták..., *Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

Etényi–Horn, szerk., *Portré és imázs...*, 2008

Portré és imázs, Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2008.

Etényi–Horn, szerk., *Színlelés...*, 2010

Színlelés és rejtőzködés, A kora újkori magyar politika szerepjátásai, szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2010.

Evans 1975

Robert Evans, *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Oxford, Past and Present Soc., 1975. (Past and Present. Supplement, 2.)

Fabiny T. (id.), szerk., *Tanulmányok...*, 1984

Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből, Luther Márton születésének 500. évfordulójára, szerk. Fabiny Tibor, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984.

Fabiny T. (id.) 1986

Fabiny Tibor, *Evangélikus Országos Múzeum*, Budapest, Tájak, korok, múzeumok Egyesület, 1986.

Fabiny T. (id.), 1994

Fabiny Tibor, *Az evangélikus egyház a magyar művelődés századaiban*, Budapest, BME, 1994.

Fabiny T. (id.), 1997

Fabiny Tibor, *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*, Budapest, Evangélikus Sajtóosztály, 1997.

Fabiny T. (id.) – Péter M., kiad., *Evangélikusság...*, 1980

Evangélikusság a magyar kultúrában, Vezető az állandó kiállításhoz, Budapest, *Evangélikus Országos Múzeum*, A kiállítást rend. Fabiny Tibor, Péter Márta, Budapest, Evangélikus Országos Múzeum, 1980, ²1993.

Farbaky 2002

Farbaky Péter, *Szatmári György, a mecénás*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002 (Művészettörténeti füzetek, 27.)

Farbaky–Kiss R., szerk., *Kálvin hagyománya...*, 2009

Kálvin hagyománya, Református kulturális örökség a Duna mentén, Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15., szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka, Budapest, BTM, 2009.

Farkas G. F. 1992

Farkas Gábor Farkas, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, Magyar Könyvszemle, 108(1992), 100–121.

Farkas G. F. Adattár 17/2, 1997

Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II, Nagyszombat 1632–1690, sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas, Szeged, Scriptorum, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2. – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 18.)

Farkas G. F., KKK III, 2001

Farkas Gábor, *A nagyszombati egyetem könyvtára az alapításkor*, Szeged, Scriptorum, 2001. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, III. – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 23.)

Farkas G. F. – Katona – Latzkovits – Varga A., Adattár 13/2, 1992

Magyarországi magánkönyvtárak, II (1580–1721), sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.)

Farkas G. F. – Monok – Pozsár – Varga A., Adattár 17/1, 1990

Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptorum, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.)

Fata 2012

Márta Fata, *Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts*, Hungarian Studies, 26(2012), 2. szám, 205–231.

Fata–Forgó–Haug–Moritz–Schindling, hrsg., *Das Trienter Konzil...*, 2019

Das Trienter Konzil und seine Rezeption in Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts, hrsg. von Márta Fata, András Forgó, Gabriele Haug-Moritz, Anton Schindling, Münster, Aschendorff, 2019. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 171.)

- Fata–Kurucz–Schindling, hrsg., *Peregrinatio Hungarica...*, 2006
Peregrinatio Hungarica, Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz, Anton Schindling, Stuttgart, Steiner, 2006. (Contubernium, 64.)
- Faust–Quarthal, bearb., *Die Reformverbände...*, 1999
Die Reformverbände und Kongregationen der Benediktiner im deutschen Sprachraum, bearb. von Ulrich Faust, Franz Quarthal, St. Ottilien, EOS-Verlag, 1999.
- Fazakas–Imre–Szárász, szerk., *A reformáció emlékezete...*, 2018
A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században, Debrecen, DE Kiadó, 2018.
- Fazakas–Imre–Szárász, szerk., *Mártírium...*, 2015
Mártírium és emlékezet, Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Szárász Orsolya, Debrecen, DE, 2015. (Loci memoriae Hungaricae, III.)
- Febvre 1941
 Lucien Febvre, *Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers*, Annales d'histoire sociale, 13(1941), 41–54.
- Fedeles, szerk., *Szatmári György*, 2007
Emlékkötet Szatmári György tiszteletére, szerk. Fedeles Tamás, Budapest–Pécs, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből, III.)
- Fekete – Kulcsár Gy. (=Bura) – Monok – Varga A., Adattár 14, 1988
Partiumi könyvesházak 1621–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György (=Bura László), Monok István, Varga András, Budapest–Szeged, MTAK, 1988. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14.)
- Ferenczi 2018
 Ferenczi Ilona, *A besztercebányai kancionálé (1623)*, in Mányoki, szerk., *Bivio*, 2018, 20–47.
- Fitz 1937
 József Fitz, *Andreas Hess der Erstdrucker Ungarns*, Gyoma, Kner, 1937.
- Flasch 2001
 Kurt Flasch, *Nicolaus Cusanus*, München, Beck, 2001; majd Frankfurt am Main, Klostermann, 2001; Stuttgart, Reclam, 2004; München, Beck, 2005; München, Beck, 2007; Frankfurt am Main, Klostermann, 2008.
- Flasch 2006
 Kurt Flasch, *Meister Eckhart, Die Geburt der „Deutschen Mystik“ aus dem Geist der Arabischen Philosophie*, München, Beck, 2006; majd München, Beck, 2008; München, Beck, 2013. (francia kiadása: Paris, Vrin, 2008.)

Flasch 2009

Kurt Flasch, *Nicolaus Cusanus és kora*, Budapest, Szent István Társulat, 2009.

Flasch 2010

Kurt Flasch, *Niccolò Cusano*, Torino, Aragno, 2010.

Flasch 2013

Kurt Flasch, *Warum ich kein Christ bin, Bericht und Argumentation*, München, Beck, 2013; majd München, Beck, ²2013, ³2013, ⁴2013, 2014, 2015.

Flasch 2016

Kurt Flasch, *Miért nem vagyok keresztény? Beszámoló és érvelés*, Budapest, Typotex, 2016.

Font M. – Szögi, hrsg., *Die ungarische Universitätsbildung...*, 2001

Die ungarische Universitätsbildung und Europa, hrsg. von Márta Font, László Szögi, Pécs, Bornus, 2001.

Font Zs., összeáll., *Teleki Pál...*, 1989

Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700, összeáll., utószó Font Zsuzsa, Szeged, JATE, 1989. (Fontes rerum scholasticarum, III.)

Font Zs. – Keserű G., szerk. *Ötvös Péter Festschrift*, 2006

Ötvös Péter Festschrift, szerk. Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Szeged, SZTE BTK (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXIX[2006])

Font Zs. – Ötvös P., szerk. *Balázs Mihály Festschrift*, 2006

Balázs Mihály köszöntése, szerk. Font Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, SZTE BTK (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXX[2011])

Földesi, szerk., *Csillag a holló...*, 2008

Csillag a holló árnyékában Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdeti Magyarországon, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14. – június 15., szerk. Földesi Ferenc, Budapest, OSZK, 2008.

Frank–Treu, hrsg. *Melanchthon und Europa...*, 2001.

Melanchthon und Europa, 1. Teilband, Skandinavien und Mitteleuropa, hrsg. von Günter Frank, Martin Treu, Stuttgart, 2001.

Freedman, hrsg. *Die Zeit um 1670*, 2016

Die Zeit um 1670, Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur? hrsg. von Joseph S. Freedman, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016. (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 142.)

Fricius 1953

Andreas Fricius Modrevius (Andrej Frycz Modrzewski), *Commentariorum de republica emendanda libri quinque, Vol. I*, ed. Casimirus Kumaniecki, Warszawa, PIW, 1953.

Friedrich 1990

Friedrich Károly, „*Celeberrimae collectiones Sopronienses*” (*A soproni evangélikus gyülekezet gyűjteményei*), *Soproni Szemle*, 44(1990), 97–127.

Fundárková–Fazekas, hrsg., *Die weltliche...*, 2013

Die weltliche und kirchliche Elite aus dem Königreich Böhmen und Königreich Ungarn am Wiener Kaiserhof im 16.–17. Jahrhundert, hrsg. von Anna Fundárková, István Fazekas, Wien, 2013. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, VIII.)

Fügedi 1970

Erik Fügedi, *Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn*, *Alba Regia*, 10(1970), 101–118.

Fügedi 1972a

Fügedi Erik, *Mezővárosaink kialakulása a XIV. században*. *Történelmi Szemle*, 14(1972), 321–342.

Fügedi 1972

Erik Fügedi, *Die Ausbreitung der städtischen Lebensform – Ungarns oppida im 14. Jahrhundert*, in Rausch, hrsg., *Stadt und Stadtherr...*, 1972, 165–192.

Fügedi 1981

Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, Magvető, 1981.

Gáborjáni Szabó, szerk., *Hagyomány, egység...*, 2010

Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai, szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, EKE, 2010.

Gábor – Luffy – Sipos G., szerk., *Erdély reneszánsza...*, 2009

Erdély reneszánsza I, A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai, szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor, Kolozsvár, EME, 2009.

Gábor–Trojahn, hrsg., *Bibliotheca...*, 2005

Bibliotheca Nationis Hungariae, Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Die Katalog aus dem Jahr 1755, Textausgabe, hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn, Hildelsheim – Zürich – New York, Olms Verlag, 2005.

Gácsi – Farkas G. F. – Keveházi K. – Lázár I. D. – Monok – Viskolcz, Adattár 15, 1990
Kassa város olvasmányai, 1562–1731, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh (Viskolcz) Noémi, Szeged, JATE, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.)

- Galavics – Herner – Keserű B., Adattár 10, 1990
Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.)
- Gálfy–Sáring, szerk., *Fehér lovag...*, 2015
Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára, szerk. Gálfy László, Sáring János, Szeged, SZTE, 2015.
- Garden 1967
 Maurice Garden, *Les inventaires après décès: sources global de l'histoire sociale lyonnaise au juxtaposition de monographies familiales*, Cahiers d'Histoire XII(1967), 153–173.
- Gecsényi 2008a
 Gecsényi Lajos, *A 16–17. századi városfejlődés történetéhez, Az erődváros megjelenése*, in Gecsényi 2008, 213–228.
- Gecsényi 2008
 Gecsényi Lajos, *Gazdaság, társadalom, igazgatás, Tanulmányok a kora újkor történetéből*, Győr, Győr-Sopron Megye Győri Levéltára, 2008.
- Gerevich, ed., *Towns...*, 1990
Towns in Medieval Hungary, ed. by László Gerevich, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Gerézdi 1945
 Gerézdi Rabán, *Aldus magyar barátai*, Magyar Könyvszemle, 69(1945), 38–98.; ugyanez: Gerézdi 1968, 204–266.
- Gerézdi 1964
 Rabán Gerézdi, *Érasme et la Hongrie*, in Sótér–Süpek, publ. par, *Littérature hongroise...*, 1964, 129–154.
- Gerézdi 1968
 Gerézdi Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Tanulmányok, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968.
- Gintli, főszerk., *Magyar Irodalom*, 2010
Magyar irodalom, Glatz, szerk., *Gazdaság, társadalom...*, 1989
Gazdaság, társadalom, történetírás, Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára, szerk. Glatz Ferenc, Budapest, MTA TTI, 1989.
- Glatz–Pók, ed. par, *Études historiques...*, 1990
Etudes historiques hongroises 1990, Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès international des sciences historiques par le Comité national des historiens hongrois, ed. par Ferenc Glatz, Attila Pók, Budapest, Institut of History of the HAS, 1990.

- Goltz–Mayrhofer, hrsg., *Luther and Melanchthon...*, 1998
Luther and Melanchthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe, Eds. Reinhardt Goltz, Wolfgang Mayrhofer, Münster, LIT, 1998. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, 10.)
- Gömöri 2005
 Gömöri György, *A strassburgi akadémián tanuló XVI. századi magyarok album-bejegyzései*, *Lymbus*, 3(2005), 49–52.
- Grábics 1964
 Grábics Ferenc, *Györi beszélő házak*, *Életünk*, 2(1964), 3. szám, 81–96.
- Graf zu Dohna 1989
 Lothar Graf zu Dohna, *Von den Ordensreform zur Reformation: Johann von Staupitz*, in Elm, hrsg., *Reformbemühungen...*, 1989, 571–584.
- Granasztói Gy. 1976
 Granasztói György, *Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén*, *Századok*, 106(1972), 350–399.
- Granasztói Gy. 1980
 Granasztói György, *A középkori magyar város*, Budapest, Gondolat, 1980 (Magyar História)
- Granasztói Gy. 1990
 György Granasztói, *Die Urbanisierung des Donauraums in 16–18. Jahrhundert*, in Glatz–Pók, ed. par, *Études historiques...*, 1990, 97–128.
- Granasztói Gy. 2002
 György Granasztói, *Développement et déclin urbains dans l'espace danubien à l'époque moderne, 1500–1800*, in Papp K. – Barta J., eds., *The First Millennium...*, 2002, 305–310.
- Granasztói Gy. 2012
 Granasztói György, *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon, Kassa társadalma a 16. század derekán*, Budapest, Korall, 2012. (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 2.)
- Grenzman–Stackmann, hrsg., *Literatur und Laienbildung...*, 1984
Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit, hrsg. von Ludger Grenzman, Karl Stackmann, Stuttgart, J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag, 1984. (Germanistische Symposien, Berichtsbände, 5.)
- Gross 1887
 Julius Gross, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, NF. 21(1887), 591–708.
- Grossmann 1975
 Maria Grossmann, *Humanism in Wittenberg, 1485–1517*, Nieuwkoop, de Graaf, 1975. (Bibliotheca humanistica et reformatiorica, 11.)

Grüll 1992

Grüll Tibor, *Könyvtárak és olvasmányok a XVI–XVII. századi Sopronban*, Szeged, JATE, 1992, Doktori értekezés (manuscriptum)

Grüll 1996

Grüll Tibor, *Városi irodalom a XVII. századi Sopronban*, Soproni szemle, 50(1996), 1–20., 127–136.

Grüll 1997

Grüll Tibor, *Irodalmi élet és könyvgyűjtés a XVII. századi Sopronban*, Phd. értekezés, Szeged, JATE, 1997.

Grüll – Keveházi K. – Kokas – Monok – Ötvös P. – Prickler, Adattár 18/2, 1996 *Lesestoffe in Westungarn II, Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt)*, hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1996. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen, Sonderband XV.)

Grüll – Keveházi K. – Kovács J. L. – Monok – Ötvös P. – Szende K., Adattár 18/1, 1994 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721*, hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende, red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. – Burgenländische Forschungen, Sonderband XIV.)

Grüll–Monok 1992

Tibor Grüll–István Monok, *Der Katalog der Ungnad–Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im Bestand des Stadtarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 17(1992), 77–81.

Gulyás–Monok–Ötvös–Varga, Adattár 12/2, 1992

A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában, szerk. Monok István, bev. Ötvös Péter, bibliográfia, Varga András, Szeged, JATE, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2.)

Guzsik – Krähling J. 1988

Guzsik Tamás – Krähling János, *Szokrális építészeti terek funkcióelemzése, Segédlet és ábragyűjtemény, III. kötet, Nyugati liturgiák és építészetiük az Újkortól napjainkig*, Budapest, BME, 1988. (Az evangélikus liturgia és építészeti kerete című fejezet Krähling János munkája)

Gündisch G. 1965

Gustav Gündisch, *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*, Magyar Könyvszemle, 91(1965), 11–13.

Gündisch G. 1977

Gustav Gündisch, *Die bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer*, Revue des Etudes Sud-Est Euro-

- péennes, 15(1977), 463–478.; ugyanez in Gündisch G. 1987, 363–378.; ugyanez magyarul: Csetri E. – Jakó Zs. – Tonk S., szerk., *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, 1980, 99–106.
- Gündisch G. 1981
Gustav Gündisch, *Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts, Die Bücherei des Lukas Unglerus*, Magyar Könyvszemle, 97(1981), 3–21.; ugyanez in Gündisch G. 1987, 351–362.
- Gündisch G. 1987
Gustav Gündisch, *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen, Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, Böhlau, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 14.)
- GÜSSING x/y
GÜSSING, Franziskanerbibliothek, Stellage (=x) / Buch (=y)
- György A. 1885
György Aladár, *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*, Budapest, Statisztikai Hivatal, 1885. (Hivatalos statisztikai közlemények)
- György L. 1994
György Lajos, *A kolozsvári Római Katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1949*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1994.
- György P. – Kiss B. – Monok, szerk., *Kulturális örökség...*, 2005
Kulturális örökség – társadalmi képzelet, szerk. György Péter, Kiss Barbara, Monok István, Budapest, OSZK, Akadémiai Kiadó, 2005.
- Gyulai É. 2005
Gyulai Éva, *Gergely-naptár*, in MAMŰL III, 266.
- Haberland 2020
Detlef Haberland, *Der Buchdruck in Schlesien und die Reformation*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 173–194.
- Haberland–Varga A. 2014
Detlef Haberland – András Varga, *Zu einem raren Melanchthon-Druck der Universitätsbibliothek Szeged*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 39(2014), 153–163.
- Halász J. 2004
Halász József, *Keviczky János városbíró és a XVII. századi Kassa*, Széphalom, 14(2004), 179–189.
- Ham 1998
Peter van Ham, *The Baltic States and Zwischeneuropa*, „Geography is Destiny”? in *International Relations*, 14(1998), 2, 47–59.

Hamm–Kaufmann, hrsg., *Wie fromm...*, 2016

Wie fromm waren die Humanisten? hrsg. von Berndt Hamm, Thomas Kaufmann, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 33.)

Harries 2005

Karsten Harries, *Nicholas of Cusa On Learned Ignorance*, Yale University, 2005.

Hartweg 1984

Franz Hartweg, *Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert*, in Grenzmann–Stackmann, hrsg., *Literatur und Laienbildung...*, 1984, 215–224.

Hausner – Klaniczay – Kovács S. I. – Monok – Orlovsky, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992

A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana, ed. by Gábor Hausner, Tibor Klaniczay, Sándor Iván Kovács, István Monok, Géza Orlovsky, Budapest, Zrínyi Kiadó, 1992. (Zrínyi könyvtár, 4.)

Házi 1958

Jenő Házi, *Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg/Vasvár in Burgenland – Teil des Komitats Eisenburg in den Jahren 1697–1698*, Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen 37.)

Házi 1961

Jenő Házi, *Die kanonische Visitation des Peter Tormásy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674*, Eisenstadt, 1961. (Burgenländische Forschungen 46.)

Hegyí Á. – Simon, szerk., *Apró cseppekből...*, 2008

„Apró cseppekből lesz a zápor”, *Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyí Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008. (Habent sua fata libelli, IV.)

Heigl–Şindilariu–Türk–Raduch, hrsg., *Honterus, Reformatio ecclesiae...*, 2017

Johannes Honterus, Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae, Corona 1543, ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte Faksimile-Ausgabe, hrsg. von Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu, übersetzt von Anne Türk, Zsolt Raduch, Kronstadt, Aldus, 2017. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, VIII, 2.)

Heinrich Herzog 1556

Heinrich Herzog von Braunschweig d. Jüngere, *Hoffgerichte ordnung des ..., Hern Heinrichs des Jüngeren Hertzogs zu Braunschweig und Lüneburg etc. Newlich geordnet und auffgreicht*, Wolfenbüttel, Henning Rüdén's Erben, 1556.

Heltai 1982

Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980, Budapest, OSZK, 1982, 243–347.

Heltai 1998

János Heltai, *Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten. (Die Beispiele der Familien Szegedi und Asztalos in Kaschau und Tyrnau)* in Monok-Ötvös, hrsg., *Bürgerliche Kultur...*, 1998, 37–44.

Heltai 2008a

Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, Universitas, 2008. (Res libraria, II.)

Heltai 2018

Heltai János, *A mennyei tudomány tiszta világos folyamja: adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619 évek vitairatai és prédikációi alapján*, in Fazakas–Imre–Százaz, szerk., *A reformáció emlékezete...*, 2018, 171–207.

Herbouze, sous la dir. de, *Les arpenteurs...*, 2008

Les arpenteurs de l'Europe, sous la dir. de René Herbouze, Arles–Paris, Actes Sud, Culturesfrance, 2008.

Herepei 1938

Herepei János, *Néhány adat Bethlen Miklós tanulóéveiről*, Erdélyi Múzeum, 52(1938), 291–295.; ugyanez, in Keserű B., szerk., *Apáczai és kortársai...*, Adattár 2, 1966, 593–603.

Herepei 1971

Herepei János, *Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói, Bibliográfia*, in Keserű B., szerk., *Művelődési törekvések...*, Adattár 3, 1971, 441–451.

Hervay 1966

Hervay Ferenc, *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban*, Magyar Könyvszemle, 82(1966), 63–66.

Hilaire, éd. par, *Les contacts religieux...*, 1985

Les contacts religieux franco-polonais du Moyen-Âge à nos jours, Relations, influences, images d'un pays vu par l'autre, Actes du Colloque de Lille, 5–7 octobre 1981, éd. par Yves-Marie Hilaire, Paris, Édition du Dialogue, 1985.

Hirstein, éd. par, *Beatus Rhenanus...*, 2018

Beatus Rhenanus (1485–1547) et une réforme de l'Église: engagement et changement, Actes du colloque international tenu à Strasbourg et à Sélestat du 5 au 6 juin 2015, éd. par James Hirstein, Turnhout, Brepols, 2018. (Studia humanitatis Rhenana, 4.)

Hobson 1949

Geoffrey D. Hobson, „*Et amicorum*”, in The Library, 5. series, Vol. IV, 1949, No. 2, 87–99.

Holik 1923

Florian Holik, *Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn*, Ungarische Jahrbücher, 2(1923) (Berlin–Leipzig), 383–399.

Holl 1980

Holl Béla, *Szerző, nyomdász olvasó a XVII. század első felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 84(1980), 639–649.

Holl 1981

Holl Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XVIII(1981), 55–63.

Holló–Gali, kiad., *Múzsák kertje*, 2002

Múzsák kertje: A magyar múzeumok születése, Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2002. február 15. – április 30. A szöveget gondozta Holló Szilvia Andrea, Gali Ágnes, Budapest, Pulszky Ferenc Társaság, Magyar Múzeumi Egyesület, 2002.

Horváth A. szerk., *Báthory Miklós*, 2007

Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete, szerk. Horváth Alice, Vác, Váci Egyházmegyei Gyűjtemény, 2007 (Vácegyházmegye múltjából).

Horváth J. 1957

Horváth János, *A reformáció jegyében, A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953, 21957.

Horváth S. 1942

Horváth Sándor, *Alsólendva múltja és jelene*, Alsólendva, Szerzői magánkiadás, 1942.

Horváth Z., szerk., *Tanulmányok...*, 2017

Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára, szerk. Horváth Zita, Miskolc, 2017. (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XXI, Fasc. 2.)

Hölscher 1978

Lucian Hölscher, *Öffentlichkeit*, in Brunner–Conze–Koselleck, hrsg., *Geschichtliche Grundbegriffe*, 1978, 431.

Hradzsky 1895

Hradzsky József, *A XXIV királyi plébános testvériülete (XXIV Regalium Plebanorum Fraternalitatis) és a reformáció a Szepességben*, Miskolc, Magánkiadás, 1895.

Hrudý–Urbánková–Hrubá–Šindelář 1970

František Hrudý, *Étudiants tchèques aus écoles protestantes de l'Europe occidentale à la fin du 16e et au début du 17e siècle*, Documents, préparés pour l'édition par Libuse Urbánková–Hrubá, préface par Bedřich Šindelář, Brno, Universita J. E. Purkyně, 1970.

Hubert 2001

Hubert Ildikó, *Kulcsár György az alsó-lindvai prédikátor*, Lendva, Galéria-Múzeum Lendva, 2001.

Hubert 2011

Hubert Ildikó, „Azmit Istennek mivelhetek, örömet kész vagyok hozzája”, *Kulcsár György és művei*, Budapest, Luther, 2011.

Humphrey 1559

Laurentius Hunfredus (Humphrey), *Optimates sive de nobilitate*, Basileae, Johannes Oporinus, 1559.

Hye, hrsg., *Stadt und Kirche*, 1995

Stadt und Kirche, hrsg. von Franz-Heinz Hye, Linz, Österreichisches Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1995. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, XIII.)

Imitatio Christi 2011

Édition et diffusion de l'« *Imitation de Jésus-Christ* » (1470–1800). *Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*, Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.

Imre – Oláh Sz. – Fazakas – Száraz, szerk., *Eruditio, virtus...*, 2011

Eruditio, virtus et constantia, Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

Irsigler, hrsg., *Quantitative Methoden...*, 1978

Quantitative Methoden in der Wirtschafts und Sozialgeschichte der Vorneuzeit, hrsg. von Franz Irsigler, Stuttgart, Clett-Cotta, 1978. (Historisch Sozialwissenschaftliche Forschungen, 4.)

Israel 2010

Uwe Israel, *Monaci tra Subiaco e Germania : riforma benedettina e umanesimo monastico*, in Segatori, a cura di, *Subiaco la culla...*, 2010, 3–18.

Istványi 1934

Istványi Géza, *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1934. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, Oklevél és címertani tanszék, 1.)

Iványi B. 1912

Iványi Béla, *Könyvek és képek a Szepességben a XVI–XVII. században*, Közlemények Szepes vármegye múltjából, 4(1912), 69–78.; ugyanez in Iványi B.–Herner–Monok, Adattár 11, 1983, 381–388.

Iványi B. 1929–1934

Iványi Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (1600-ig)*, Magyar Könyvszemle, 54(1929), 33–48., 193–208., Magyar Könyvszemle, 55(1930), 113–128., 296–302., Magyar Könyvszemle, 56(1931), 60–63., Magyar Könyvszemle, 57(1932/34), 13–88., önálló kötetként: Budapest, 1937; ugyanez egyben in Iványi B. – Herner – Monok, Adattár 11, 1983, 9–143.

Iványi B. 1983

Iványi Béla, *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát*, in Herner–Monok, Adattár 11, 1983, 389–436.

Iványi B. – Herner – Monok, Adattár 11, 1983

A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.)

Iványi B.–Szilasi L., Adattár 29/1, 1990

A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I, 1527–1625, Iványi Béla anyaggyűjtése, előszó Mályusz Elemér, sajtó alá rendezte Szilasi László. Szeged, JATE, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1.)

Ivbule, sastād., *Bibliotheca Rigensis...*, 2004

Bibliotheca Rigensis 480, Latvijas Akadēmiska Bibliotēkā gādsimtu liecībās, sastādītājas Dagnija Ivbule, Rīga, LAB, 2004.

Jakó 1957, 1997

Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához), in Bodor A., szerk, *Emlékkönyv Kelemen...*, 1957, 361–393.

Jakó 1957, 2008

Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához), in Kovács A. – Kovács Kiss, szerk., *A reneszánsz Kolozsvár*, 2008, 84–125.

Jakó 1957

Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához), in Jakó 1997b, 319–350.

Jakó 1976a

Jakó Zsigmond, *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*, in Jakó 1976, 138–168., 329–335.

Jakó 1976

Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976.

Jakó 1991a

Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*, Magyar Könyvszemle, 107(1991), 353–375.

Jakó 1991

Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*, Erdélyi Múzeum, LIII(1991), 76–99.

Jakó 1997a

Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*, in Jakó 1997b, 359–382.

Jakó 1997b

Jakó Zsigmond, *Társadalom, egyház, művelődés, Tanulmányok Erdély történelméhez*, Budapest, 1997. (METEM könyvek)

Jankovics, szerk., *Klaniczay-emlékkönyv*, 1994

Klaniczay-emlékkönyv, Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, szerk. Jankovics József, Budapest, MTA, Balassi Kiadó, 1994.

Jankovics – Jankovits – Szilágyi E. R. – Zászkaliczky, szerk., *Stephanus noster*, 2015

Stephanus noster, Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára, Szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton, Budapest, reciti, 2015.

Jankovics–Monok, Adattár 12/3, 1993

Dudith András könyvtára, Részleges rekonstrukció, összeáll., előszó Jankovics József, Monok István, Szeged, Scriptorum, 1993. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/3.)

Jankovics – Németh S., hrsg., *Freiheitsstufen...*, 1998

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung, Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher, hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 18.)

Janssens 1996

Paul Janssens, *Die Höfe und Residenzen des belgischen Adels im Barockzeitalter (1600–1750)*, in Bůžek, sost., *Život na dvorech...*, 1996, 91–115.

Jarrick 1990

Arne Jarrick, *Borgare, smafolk och böcker i 1700-talets Stockholm*, Historisk tidskrift, 109(1990), 191–228.

Jolly, sous la dir, *Histoire des bibliothèques...*, 1988

Histoire des bibliothèques françaises sous l'Ancien Régime, 1530–1789, sous la dir de Caude Jolly, Paris, Éditions du Cercle de la librairie, Promodis, 1988.

Juhász I. 1940

Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, Magánkiadás, 1940

Kállay I., szerk., *A magyar hivatali...*, 1984

Magyar Herold, A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981, szerk. Kállay István, Budapest, ELTE, 1984.

Kapiller I., szerk., *Gazdaságtörténeti tanulmányok*, 1993

Gazdaságtörténeti tanulmányok, szerk. Kapiller Imre, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993. (Zalai Gyűjtemény)

Kapronczay K. – Kapronczay Katalin, szerk. *Pro nonagesimo...*, 2013

Pro nonagesimo, Tanulmányok Schulteisz Emil professzor 90. születésnapjára, szerk. Kapronczay Károly, Kapronczay Katalin, Budapest, Semmelweis, 2013.

Karagiannis-Mazeaud, éd. par, *Strasbourg, ville de l'imprimerie*, 2017

Strasbourg, ville de l'imprimerie, L'édition princeps aux XVe et XVIe siècles, Textes et images, Tradition et innovations, Textes réunie, éd. par Edith Karagiannis-Mazeaud, Turnhout, Brepols, 2017. (Bibliologia, 44.)

Karlinszky – Varga T. L., szerk., *Folyamatosság...*, 2018

Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században, szerk. Karlinszky Balázs, Varga Tibor László, Veszprém, 2018. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 32.)

Karner 1977

Karner Károly, *Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében*, Magyar Könyvszemle, 93(1977), 111–133.

Kathona 1939

Kathona Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája*, Debrecen, Beke, 1939. (Theológiai Tanulmányok, 61.)

Kathona 1943

Kathona Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világképe, Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*, Debrecen, 1943. (Theológiai Tanulmányok, 75.)

Katona T. – Latzkovits, FRS II/1, 1990

Lőcsei stipendiánsok és literátusok, I, sajtó alá rend. Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, JATE, 1990. (Fontes rerum scholasticarum, II/1.)

Kaufmann T. 2016

Thomas Kaufmann, *Die gottlosen und die frommen Humanisten im Spiegel der Forschung, Zur Konstruktion ihrer 'Religion'*, in Hamm–Kaufmann, hrsg., *Wie fromm...*, 2016, 11–47.

Kaufmann–Mittler, hrsg., *Reformation und Buch*, 2017

Reformation und Buch, Akteure und Strategien frühreformatorischer Druckerzeugnisse – The Reformation and the Book, Protagonists and Strategies of early

- Reformation Printing*, hrsg. von Thomas Kaufmann, Elmar Mittler, Wiesbaden, Harrassowitz, 2017. (Bibliothek und Wissenschaft, 49[2016], Sonderdruck).
- Kecskeméti G. 2005
Gábor Kecskeméti, *Erasmian Method, Sturmiian Source, Amesian Intention, Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm*, in Sebők, ed., *Republic of Letters...*, 2005, 96–106.
- Kecskeméti G. 2010
Kecskeméti Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Közlemények, 114(2010), 430–438.
- Kecskeméti G. szerk., *Tarnai...*, 1996
Tarnai Andor-emlékkönyv, szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil, Thimár Attila, Budapest, Universitas, 1996. (Historia litteraria, 2.)
- Kenyeres – Kis P. – Sasfi, szerk., *Tanulmányok Budapest...*, 2009
Tanulmányok Budapest középkori történetéről, szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 2009.
- Kerekes 1940
Kerekes György, *Polgári társadalmunk a XVII. században, Schirmer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján*, Kassa, Wiko Nyomda, 1940.
- Keserű B., szerk., *Apáczai és kortársai...*, Adattár 2, 1966
Apáczai és kortársai, Herepei János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1966. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2.)
- Keserű B., szerk., *Művelődési törekvések...*, Adattár 3, 1971
Művelődési törekvések a század második felében, Herepei János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1971. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3.)
- Keveházi K. 1984
Keveházi Katalin, *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon*, in Fabiny T. (id.), szerk., *Tanulmányok...*, 1984, 165–180.
- Keveházi L., főszerk., *A reformációtól napjainkig*, 2011
A reformációtól napjainkig, Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon, I–II. kötet, Győr, Nyugati Evangélikus Egyházkerület, 2011.
- Kirchenordnungen Braunschweig*, 1955
Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von Emil Sehling, Band 6, I. Hälfte, Die Welfischen Lande, 1. Halbband, Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg, Tübingen, 1955.

Kirchenordnungen Preussen, Pommern 1911

Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von Emil Sehling, Band 4, Das Herzogtum Preussen, Polen, Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen, Das Herzogtum Pommern, Leipzig, 1911 (reprint: 1970).

Kirchgässer–Becht, hrsg., *Stadt und Mäzenatentum*, 1997

Stadt und Mäzenatentum, hrsg. von Bernhard Kirchgässer, Hans Peter Becht, Sigmaringen, Thorbecke, 1997. (Stadt in der Geschichte, 23.)

Kiss E. 2010

Kiss Erika, *Nádasdy Ferenc tárházai és kincsei*, Századok, 144(2010), 933–968.

Kiss F. G. 2016

Gábor Farkas Kiss, *Ambiguity and Paradox in the Humanistic Literature of the Jagiellonian Age*, in Erdélyi G. ed., *Armed Memory...*, 2016, 171–190.

Kiss T., szerk., *A Győri Egyházmegye...*, 2000

A Győri Egyházmegye ezer éve, szerk. Kiss Tamás, Győr, Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, 2000.

Klaniczay T. 1985a

Klaniczay Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*, in Klaniczay T. 1985, 26–31.

Klaniczay T. 1985b

Klaniczay Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban*, in Klaniczay T. 1985, 77–85.

Klaniczay T. 1985

Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1985.

Klaniczay T. 1987

Klaniczay Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben*, in Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia...*, 1987, 337–400.

Klaniczay T. 1993

Klaniczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, Balassi Kiadó, 1993. (Humanizmus és reformáció, 20.)

Klaniczay T., a cura di, *Rapporti veneto-ungheresi...*, 1975

Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento, a cura di Tibor Klaniczay, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. (Studia Humanitatis, 2.)

Kleinschmidt 1982

Erich Kleinschmidt, *Stadt und Literatur in der frühen Neuzeit. Voraussetzungen und Entfaltung im südwestdeutsche, elsässischen und schweizerischen Städtetermin*, Köln–Wien, Böhlau, 1982.

Klimes 1934

Klimes Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Budapest, Élet, 1934. (Palaestra calasanctiana, 5.)

Klosterberg 2007

Brigitte Klosterberg, *Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen*, Halle, FrSt., 2007.

Klosterberg 2016

Brigitte Klosterberg, *Schriften..., welche negotium Reformationis sonderlich illustriren, Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen als Wissenspiegel der Reformation und des Pietismus*, in Zerbe, hrsg., *Wissensspeicher...*, 2016, 146–155.

Klöker 2011

Martin Klöker, *Geistliche und humanistische Literatur in deutscher und lateinischer Sprache im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung*, in Buchholz–Schindling, hrsg., *Die baltischen Lande...*, 2011, 127–183.

Klusis–Stundžia, ed., *Primoji Prūsų knyga*, 1995

Primoji Prūsų knyga – The First Prusia Book, ed. by Mikelis Klusis, Bonifacas Stundžia, Vilnius, Pradai, 1995.

Kokas 1991

Kokas Károly, *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*, Szeged, Scriptum, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, III.)

Kókay 1997

Kókay György, *A magyarországi könyvkereskedelemről*, Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

Kollega Tarsoly – Kovács E., szerk., *A reformáció...*, 2015

A reformáció kincsei, I. kötet, A Magyarországi Evangélikus Egyház, szerk. Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2015.

Kollega Tarsoly, szerk., *Genealógia*, 2012

Genealógia, szerk. Kollega Tarsoly István, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012.

Koltai 2000

Koltai András, *A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete*, Levéltári Közlemények, 71(2000), 207–231.

Koltai 2002

Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, *Band I*, András Koltai, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXIV.)

Koltai 2007

Koltai András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században*, in Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...*, 2007, 313–323.

Koltai 2008

Koltai András, *Portré végvidékkel, Batthyány Ádám és a képzőművészet (1636–1659)*, in Etényi–Horn, szerk., *Portré és imázs...*, 2008, 401–435.

Koltai 2012

Koltai András, *Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, 2012. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások, 14.)

Koltai 2013

András Koltai, *Dienste, Damen, Karriere, Die Familie Batthyány und der Wiener Kaiserhof im 16. und 17. Jahrhundert*, in Fundárková–Fazekas, hrsz., *Die weltliche...*, 2013, 303–336.

Koltai, KKK IV, 2002

Koltai András, *Batthyány Ádám és könyvtára – Die Bibliothek von Ádám Batthyány*, Budapest–Szeged, OSZK–Scriptum, 2002. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IV.)

Kolumbán, szerk., *A reformáció...*, 2018

A reformáció öröksége, Egyháztörténeti tanulmányok, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2018. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 24), 411–426.

Komorová 2009

Klára Komorová, *Knižnica Zachariáša Mošovského*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.

Korompay K. – Terbe – Vladár – Zsilinszky, szerk., *Forráskutatás...*, 2009

Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet, szerk. Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009.

Kot 1951

Stanislaw Kot, *La rayonnement de Strasbourg en Pologne*, *Revue des études slaves*, 27(1951), 184–200.

Kovács A. – Kovács Kiss, szerk., *A reneszánsz Kolozsvár*, 2008

A reneszánsz Kolozsvár, szerk. Kovács András, Kovács Kiss Gyöngy, Kolozsvár, Kolozsvár Társaság, 2008.

Kovács A. – Sipos G. – Tonk S., szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond...*, 1996

Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Kolozsvár, EME, 1996.

Kovács E. 2007

Kovács Eszter, *Pázmány Miklós és Olomouc*, *Magyar Sion*, XLIII(2007), Nr. 2, 228–240.

- Kovács E. P. – Szovák, eds., *Infima aetas...*, 2009
Infima aetas Pannonica, Studies in Late Medieval Hungarian History, ed. by Péter E. Kovács, Kornél Szovák. Budapest, Corvina, 2009.
- Kovács J. L. 1987a
 Kovács József László, *Esterházy Miklós udvara és a nyugat-magyarországi reneszánsz*, in Várkonyi Á., szerk., *Magyar reneszánsz...*, 1987, 184–187.
- Kovács J. L. 1987
 Kovács József László, *Adelige Höfe, hochadelige Hofhaltungen, Nikolaus Esterházy Hofhaltung*, in Kropf R.–Schlag, red., *Adelige Hofhaltung...* 1998, 125–135.
- Kovács J. L. 2004
 Kovács József László, *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, Széchenyi István Városi Könyvtár, 2004.
- Kovács S. I. 1962
 Kovács Sándor Iván, *Bornemisza Péter mecénásának könyvjegyzéke 1560-ból*, Irodalomtörténeti Közlemények, 66(1962), 83–89.
- Kovacsics, szerk., *Magyarország történeti...*, 1997
Magyarország történeti demográfiaja, 896–1995, szerk. Kovacsics József, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1997.
- Köblös 1994
 Köblös József, *Az egyházi középélet Mátyás és a Jagellók korában*, Budapest, MTA TTI, 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12.)
- Köiv–Luuk–Petina–Reimo–Sildre–Haljasmäe–Turo, ed., *Eesti vanimad...*, 2000
Eesti vanimad raamatud Tallinnas – Die ältesten estnische Bücher in Tallinn (Reval), Näitus ja kataloog (Ausstellung und Katalog) Lea Köiv, Mare Luuk, Larissa Petina, Tiiu Reimo, Urve Sildre. Näituse ja kataloogi kujundus (Ausstellungs- und Kataloggestaltung) Rene Haljasmäe, Tulvi-Hanneli Turo, Tallinn, Eesti Rahvus-Raamatukogu, 2000.
- Köpeczi, főszerk. *Erdély története*, 1986
Erdély története, főszerk. Köpeczi Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- Köszeghy S. 1894
 Köszeghy Sándor, *XVI. századi könyvtárak történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 28(1894), 302–303.
- Kramm 1938
 Heinrich Kramm, *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss vom Humanismus und Reformation, Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte*, Leipzig, Harrassowitz, 1938. (Kraus Reprint, 1968)
- Kreslins 1998
 Janis Kreslins, *Der Einfluss des hallischen Pietismus auf Lettland*, in Wallmann–Sträter, hrsg., *Halle und Osteuropa*, 1998, 145–156.

Krickl 2020

Martin Krickl, *Blotius Digital. Eine digitale Katalogedition zum Frühbestand der Wiener Hofbibliothek*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 85–103.

Kristó, hrsg., *Historische Demographie*, 2007

Historische Demographie Ungarns, 896–1996, hrsg. von Gyula Kristó, Herne, Schäfer, 2007.

Kristóf Ilona 2014

Kristóf Ilona, *Egyházi középélet a késő középkori Váradon (1440–1526)*, Pécs, Pécsi Történettudományért Egyesület, 2014. (Thesaurus historiae ecclesasticae in Universitate Quiqueecclesiensi, 4)

Kriza Á. 2010

Kriza Ágnes, *Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában, Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)*, Századok, 144(2010), 1121–1164.

Kropf R. – Schlag, red., *Adelige Hofhaltung...* 1998

Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum, Symposium im Rahmen der „Schlaininger Gespräche“ vom 20–23. September 1995 auf Burg Schlaining, red. von Rudolf Kropf, Gerard Schlag, Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum Eisenstadt, 1998. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 98.)

Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter*, 2008

Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter, hrsg. von Nathalie Kruppa, unter Mitw. von Lesezk Zygner, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008.

Kubinyi A. 1967

András Kubinyi, *Spielleute und Musiker von Buda (Ofen) in der Jagello-Epoche*, Studia Musicologica, 8(1967), 77–97.

Kubinyi A. 1975

András Kubinyi, *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541)*, in Schlesinger, hrsg., *Die deutsche Ostsiedlung...*, 1975, 527–566.

Kubinyi A. 1977

András Kubinyi, *Einige Fragen zur Entwicklung des Städtensetzes Ungarns im XIV–XV. Jahrhundert*, in Stoob, hrsg., *Die mittelalterliche Städtebildung...*, 1977, 164–183.

- Kubinyi A. 1984
Kubinyi András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban*, in Kállay, szerk., *A magyar hivatali...*, 1984, 186–208.
- Kubinyi A. 1988
Kubinyi András, *A Jagelló-kori értelmiség*, in Zombori, szerk., *Az értelmiség...*, 1988, 7–21.
- Kubinyi A. 1990
András Kubinyi, *Urbanisation in the East-Central part of medieval Hungary*, Gerevich, ed., *Towns...*, 1990, 103–149.
- Kubinyi A. 1995
András Kubinyi, *Stadt und Kirche in Ungarn im Mittelalter*, Hye, hrsg., *Stadt und Kirche*, 1995, 179–198.
- Kubinyi A. 1996
Kubinyi András, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*, Történelmi Szemle, 38(1996), Nr. 2-3, 135–161.
- Kubinyi A. 2005
Kubinyi András, *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*, in Csukovics-Lengyel T., szerk., *Bártfától Pozsonyig*, 2005, 9–36.
- Kubinyi A. 2007
András Kubinyi, *Die Bevölkerung des Königreichs Ungarn am Ende des 15. Jahrhunderts*, in Kristó, hrsg., *Historische Demographie*, 2007, 66–93.
- Kubinyi A. 2009
Kubinyi András, *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*, in Kenyeres – Kis P. – Sasfi, szerk., *Tanulmányok Budapest...*, 2009, 599–619.
- Kubinyi–Laszlovszky, hrsg., *Alltag und materielle...*, 1991
Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn, hrsg. András Kubinyi, József Laszlovszky, Krems, Gesellschaft zur Erforschung der Materiellen Kultur des Mittelalters, 1991. (Medium aevum quotidianum, 2.)
- Kulcsár P. 1981
Kulcsár Péter, *A Jagelló-kor*, Budapest, Gondolat, 1981. (Magyar história)
- Kulcsár P., conscript., *Catalogus...*, 1965
Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae, conscriptus Petro Kulcsár, Szeged, JATE, 1965.
- Kulcsár–Hubert, *Az halakra valo...*, 2007
Kulcsár György, *Az halakra valo keszoletről rövid tanossag...* (Facsimile, kísérő tanulmány Hubert Ildikó), Lendava–Budapest, Galéria Ház, Balassi, OSZK, 2007. (Bibliotheca Hungarica antiqua, 41.)

Kulcsár–Hubert, *Postilla...*, 2001

Kulcsár György, *Postilla, az az Evangéliomoknac... magyarézattia...* (Facsimile, kísérő tanulmány Hubert Ildikó), Lendava–Budapest, Galéria Ház, Balassi, OSZK, 2001.

Kumaniecki, ed., *Modrevious*, 1953

Modrevious Andreas Fricius, *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, Vol. I, ed. Casimirus Kumaniecki Warszawa, PIW, 1953.

Labarre 1971

Albert Labarre, *Le livre dans la vie Amiénoise du seizième siècle, L'enseignement des inventaires apres décès 1503–1576*. Paris–Louvain, Neuwelaerts, 1971. (Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris–Sorbonne, Série: Recherches, 66.)

Lamping 1975, ²1976

Antonie Jan Lamping, *Ulrichus Velenus and His Treatise Agains the Papacy*, Leiden, Brill, 1975, ²1976.

Lázs 2016

Lázs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján, Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016.

Lendvai 1990

Paul Lendvai, *Magyarország kívülről, avagy a túlélés művészete*, Budapest, Láng, 1990.

Lengyel 2005

Lengyel Tünde, *Thurzó György nádor biccsei udvara*, in Etényi–Horn, szerk., *Idővel paloták...*, 2005, 127–143.

Lengyelová–Pálffy, eds., *Thurzovci...*, 2012

Thurzovci a ich historický význam – A Thurzók történelmi szerepe, Nemzetközi konferencia, Árva – Árvaváralja, 2009. október 12–14., eds., Tünde Lengyelová, Géza Pálffy, Bratislava: Pro Historia, Historický ústav SAV, 2012.

Lescaze 1980

Bernard Lescaze, *Livres volés, livres lues à Genève au XVIe siècle*, in Candaux–Lescaze, publ. par, *Cinq siècles d'imprimerie genevoise*, 1980, 133–150.

Leser 1925

Gratian Leser, *Die Schulen und die Studenten*, Güssinger Zeitung, 15(1925), Folge 26. (28. Juni); Folge 27. (5. Juli)

Leser 1926

Gratian Leser, *Glaubenspaltung in und um Güssing um das Jahr 1600*, Güssinger Zeitung, 16(1926), Folge 26. (27. Juni)

Leu 2020

Urs B. Leu, *Die Zürcher Buchkultur im 16. Jahrhundert Buchdruck und Reformation in Zürich*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 15–32.

Levāns–Strenga, ed., *Manas grāmatas...*, 2015

Manas grāmatas, main laiks 1514, kazalogs – My books, my time 1514, catalogue of the Exhibition, ed. by Andris Levāns, Gustavs Strenga, Riga, Latvijas Nacionālā Bibliotēkā, 2015.

Lorenz–Schindling–Setzler, hrsg., *Primus Truber*, 2011

Primus Truber 1508–1586, Der slowenische Reformator und Württemberg, hrsg. von Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 2011.

Ludányi 1990

Ludányi Mária, *Könyvtárrendezés Thurzó György udvarában 1611-ben*, in Galavics – Herner – Keserű B., *Adattár 10*, 1990, 271–277.

Luthers Werke 1899

Martin Luthers Werke, hrsg. von Joachim Karl Friedrich Knaake (et alii.) Weimarer Ausgabe, Bd. 15, 1899.

Maćszak–Samsonowicz–Burke, eds., *East Central Europe...*, 1985

East Central Europe in Transition, eds. Antoni Maćszak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Madas 2005

Edit Madas, *Les bibliothèques des chapitres de Veszprém, de Presbourg et de Zagreb d'après leurs inventaires*, in Cevins–Matz, sous la dir de, *Formation intellectuelle...*, 2005, 221–230.

Madas–Monok 2003

Madas Edit – Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

Madl–Monok, éd. par, *Ex oriente...*, 2017

Ex oriente amicitia, Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire, édité par Claire Madl, István Monok (L'Europe en réseaux, Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Vol. VII.). Budapest, MTA, 2017.

Mager 1968

Wolfgang Mager, *Zur Entstehung des modernen Staatsbegriffes*, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 9(1968), 403–415.

Magyar 1973a

Arnold Magyar, *Schulwesen in Güssing*, Volk und Heimat, Zeitschrift für Kultur und Bildung, Eisenstadt, 26(1972/73), Nr. 3, 20–21.

Magyar 1973

Arnold Magyar, *Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing*, Burgenländische Heimatblätter, 35(1973), 59–66.

Magyar 1976

Arnold Magyar, *Güssing, Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation*, Graz, Selbsverlag OFM, 1976.

Magyar 1980

Arnold Magyar, *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*, Graz, Selbstverlag OFM, 1980.

Maillard–Monok–Nebbiai, publ. par, *Matthias Corvin...*, 2009

Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne, publié par Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai, Budapest, OSZK, 2009. (Supplementum Corvinianum, II.)

Mályusz 1923

Mályusz Elemér, *A Nádasdy-levéltár magyar levelei, 1531–1549*, Levéltári Közlemények, 1(1923), 126–149, 287–309.; 2(1924), 55–69.; 4(1926), 68–85.; 5(1927), 94–129.; 6(1928), Nr. 5, 82–103.; 6(1928), Nr. 6, 66–86.; 7(1929), 231–277.

Mályusz 1971

Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. pp. 305–377.: Irodalmi élet (könyvhasználat)

MAMŰL I–XIV, 2003–2014

Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, I–XIV. kötet, főszerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi, 2003–2014.

Mányoki, szerk., *Bivio*, 2018

Bivio, Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből, Budapest, EOGy, 2018.

Margolin 2007

Jean-Claude Margolin, *Érasme et la Devotio moderna*, Bruxelles, Musée de la Maison d'Érasme, 2007.

Martin H.-J. 1969

Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société a Paris au XVIIe siècle (1598–1701), Tome I–II*, Genève, Droz, 1969. (Histoire et civilisation du livre, 3.)

Mârza A. – Mârza I., ed., *Pâclișanu, Relatio...*, 2010

Zenovie Pâclișanu, Relatio Rumenorum e terris coronae Sancti Stephani ad Reformationem saeculis XVI et XVII – Legătura românilor de pe pământurile soroanei Sfântului Ștefan cu Reforma în secolele al XVI-lea și al XVII-lea,

- Viena, 1912, Traducere din limba latină Andrea Mârza, studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice Andrea Mârza, Iacob Mârza, Sibiu, Editura Techno Media, 2010.
- Mârza E. 1997
Eva Selecká Mârza, *A Középkori Lócsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum, 1997. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII.)
- Mața 1999
Petr Mața, *Das Ausklingen de Bedeutung der ländlichen Residenzen (Urbanisierung der böhmischen Aristokratie zwischen dem Ständewesen und dem Absolutismus)*, in Bůžek–Král, sost., *Aristokratiké rezidence...*, 1999, 139–162.
- Matz 2005
Jean-Michel Matz, *La bibliothèque du chapitre cathédral d'Angers d'après l'inventaire de 1472*, in Cevins–Matz, sous la dir de, *Formation intellectuelle...*, 2005, 185–220.
- Meckseper, hrsg., *Stadt im Wandel*, 1985
Stadt im Wandel, Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150–1650, Ausstellungskataloge, 3. Band, Aufsätze, hrsg. von Corel Meckseper, Stuttgart, Cantz, 1985.
- Mészáros 1972
Mészáros István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- Mészáros 1981
Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. (Humanizmus és reformáció, 11.)
- Meyer 1976
Hubert Meyer, *Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque*, Librarium, 19(1976), 21–31.
- Mezey – Pelczéder – Kocán – Lázár I. D., kiad., *Epistolae Pauli...*, 2013
Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae: az Zenth Paal leueley magyar nyeluen, ford. Komjáti Benedek, szerk., eredeti szöveg átírása, jegyzetek, szójegyzék, történeti bevezető Mezey András; lektorálás, szójegyzék, nyelvészeti bevezető Pelczéder Katalin, Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót Lázár István Dávid fordította, Budapest, Idea Fontana Kft., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013.
- Miert 2011
Dirk van Miert, *Hadrianus Junius and Northern Dutch Humanism*, in Miert, ed., *The Kaleidoscopic Scholarship...*, 2011, 1–15.

- Miert, ed., *The Kaleidoscopic Scholarship...*, 2011
The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575): Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age, ed. by Dirk van MIERT. Leiden, Brill, 2011. (Brill's studies in intellectual history, 199.)
- Mikó 2009
 Mikó Árpád, *A reneszánsz Magyarországon*, Budapest, Corvina Kiadó, 2009. (Stilusok, korszakok)
- Mikó–Poszler, szerk., „*Magnificat anima mea Dominum*”, 1997
 „*Magnificat anima mea Dominum*”, MS Mester Vizitáció-képe és egykori selmebányai főoltára, szerk. Mikó Árpád, Poszler Györgyi, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1997.
- Mikó – Verő – Ács P., szerk., *Mátyás király...*, 2008
Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század), Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2008. március 28. – július 27. szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, munkatárs Ács Pál, Budapest, MNG, 2008.
- Mikulik 1885
 Mikulik József, *Magyar kisvárosi élet 1526–1715, Történeti tanulmány*, Rozsnyó, Magánkiadás, 1885.
- Moeller 1979
 Bernd Moeller, *Stadt und Buch, Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland*, in Mommsen, hrsg., *Stadtbürgentum...*, 1979, 25–48.
- Moeller 1983
Die Anfänge kommunaler Bibliotheken in Deutschland, in Moeller–Pätze–Stackmann, hrsg., *Studien zum städtischen...*, 1983, 136–151.
- Moeller–Pätze–Stackmann, hrsg., *Studien zum städtischen...*, 1983
Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1878 bis 1981, hrsg. von Bernd Moeller, Hans Patze, Karl Stackmann, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch–Historische Klasse, Dritte Folge, Nr. 137.)
- Mojzer 1997
 Mojzer Miklós, *A festő hagyatéka, ahogyan ma látjuk*, in Mikó–Poszler, szerk., „*Magnificat anima mea Dominum*”, 1997, 9–29.
- Mojzer 2006
 Mojzer Miklós, *A történeti MS Mester sive Marten Schwarcz seu Martinus Niger alias Marcin Czarny, Veit Stoss krakkói főoltárának festője, I. rész, Krakkó, 1485-ben és előtte*, Művészettörténeti Értesítő, 55(2006), 223–250.

Mojzer 2008

Miklós Mojzer, *Der historische Meister MS sive Marten Schwarcz seu Martinus Niger alias Marcin Czarny, der Maler des Krakauer Hochaltars von Veit Stoss, II. Teil, Krakau und Nürnberg im Jahr 1477 und davor*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 2005–2007, Budapest, MNG, 2008, 90–138.

Molnár–Szilágyi–Zombori, szerk., *Historicus...*, 2007

Historicus Societatis Iesu, Szilas László emlékkönyv, szerk. Molnár Antal, Szilágyi Csaba, Zombori István, Budapest, 2007 (METEM könyvek, 62.), 89–103.

Mommsen, hrsg., *Stadtbürgertum...*, 1979

Stadtbürgertum und Adel in der Reformation, Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland, hrsg. von Wolfgang J. Mommsen, Stuttgart, Klett-Cotta, 1979. (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Institute London, 5.)

Monet–Borne 2008

Pierre Monet – Dominique Borne, Érasme, in Herbouze, sous la dir. de, *Les arpenteurs...*, 2008, 70–73.

Monok 1987

Monok István, *Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században (Bibliográfiai összefoglalás)*, in Bálint, szerk., *Adalékok...*, 1987, 55–63.

Monok 1990

István Monok, *Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn, Das Hinterlassenschaftsinventar*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 5(1990), 81–88.

Monok 1993

Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, V.)

Monok 1994a

Monok István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, in CaféBabel, 14. kötet (Gyűjtés), 1994, Nr. 4, 59–68.

Monok 1994

Monok István, *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században*, in Chiorean, red., *De la unanimism...*, 1994, 29–42.

Monok 1995

Monok István, *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányjaiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg)*, Hungarologia, 6(1995), 231–244.

Monok 1996a

Monok István, *Ortodoxia és humanitás*, Iskolakultúra, 6(1996), Nr. 9, 28–33.

Monok 1996b

István Monok, *Bibliotheken und Erudition der Magnaten in Ungarn, 1526–1711, Eine Bibliographie*, in Vocelka–Winkelbauer, vorgelegt, *Kulturelle Zentren...*, 1996, II, 1–43.

Monok 1996c

Monok István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*”, *Kísérlet egy fejlődés értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon*, in Kecskeméti G. szerk., *Tarnai...*, 1996, 181–187.

Monok 1996

Monok István, *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*, in Kovács A. – Sipos G. – Tonk S., szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond...*, 1996, 393–401.

Monok 1997

Monok István, *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében*, *Könyvtári Figyelő*, 7(43)1997/3, 485–498. (ugyanaz: *Valóság*, 41[1998], Nr. 5, 95–104.)

Monok 1998a

Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása (Kutatástörténeti áttekintés)*, in Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, *Regnum*, 10(1998), 1–2, 203–207.

Monok 1998

István Monok, *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn*, in Monok–Ötvös, hrsg., *Bürgerliche Kultur...*, 1998, 71–80.

Monok 1999a

Monok István, *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról, Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998)*, *Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 120–130.

Monok 1999

Monok István, *A 16. századi köznemesség műveltségéről*, in Söptei, szerk., *Nádasdy Tamás...*, 1999, 105–115.

Monok 2000

Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásértékéről*, in Balázs G., szerk., *Folklorisztika 2000-ben...*, 2000, 661–670.

Monok 2001

István Monok, *Vingt ans de recherche sur la culture du livre dans le Bassin des Carpates*, *Revue française d'histoire du livre*, 122(2001), 199–222.

Monok 2003a

István Monok, *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus, Die Reste einer württembergischen protestantischen Bibliothek in Güssing*, Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart, 1(2003), 138–146.

Monok 2003

Monok István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 205–211.

Monok 2004

Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts, Ungarn Jahrbuch, 27(2004), 331–340.

Monok 2005a

Monok István, *A Bánffy-család alsóindvai udvara és könyves műveltsége*, in Monok, szerk., *Kék vér...*, 2005, 87–91.

Monok 2005b

Monok István, *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége*, in Monok, szerk., *Kék vér...*, 2005, 92–104.

Monok 2005c

Monok István, *Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás*, in György P. – Kiss B. – Monok, szerk., *Kulturális örökség...*, 2005, 83–92.; ugyanez rövidítve: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 14(2005), Nr. 1, 3–10.

Monok 2005d

István Monok, *Ungarische Bibliotheken im Ausland in der frühen Neuzeit*, in Gábor–Trojahn, hrsg., *Bibliotheca...*, 2005, 17–19.

Monok 2005

Monok István, *A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége*, in Monok, szerk., *Kék vér...*, 2005, 69–86.

Monok 2006

Monok István, *Batthyány Boldizsár, a franciás*, in Font Zs. – Keserű G., szerk. *Ötvös Péter Festschrift*, 2006, 185–198.

Monok 2007a

Monok István, *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)*, in Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...*, 2007, 465–483.; – ugyanez: *Vasi Szemle*, LXII(2008), 2, 153–166.

Monok 2007b

Monok István, *Az alsópapság szerepe az európai szellemi áramlatok befogadásában a kora újkori Magyarországon*, in Molnár–Szilágyi–Zombori, szerk., *Historicus...*, 2007, 89–103.

Monok 2007

Monok István, *Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon?* in Barátné Hajdu, szerk., *Mert szívnek...*, 2007, 156–164.

Monok 2008

Monok István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Rész-
mérleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről*, in Hegyi Á. – Simon, szerk., *Apró
cseppekből...*, 2008, 23–43.

Monok 2009

Monok István, *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora új-
kori Magyarországon*, in Farbaky – Kiss R., szerk., *Kálvin hagyománya...*, 2009,
42–46.

Monok 2010a

Monok István, *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és
Erdélyben?* in Gáborjáni Szabó, szerk., *Hagyomány, egység...*, 2010, 16–29.

Monok 2010b

Monok István, *Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század
fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon*, in Etényi–Horn, szerk.,
Színlelés..., 2010, 67–76.

Monok 2010

Monok István, *A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században*, in
Bubryák, szerk., *„Ez világ, mint egy kert...”* 2010, 347–354.

Monok 2011a

Monok István, *Város és könyvkultúra Magyarországon a 16–17. század for-
dulóján, A megközelítés szempontjai*, in Simon M. – Perger, szerk., *Crescit
eundo...*, 2011, 163–170.

Monok 2011b

István Monok, *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates, 1526–
1750*, Paris, Champion, 2011. (Bibliothèque d'études de l'Europe centrale, 4.)

Monok 2011

István Monok, *Der Basler Buchdruck und die Gelehrtenbibliotheken in Ungarn
im 16. Jahrhundert*, in Čičaj–Bernhard, hrsg., *Orbis Helveticorum...*, 2011,
33–39.

Monok 2012a

István Monok, *Politique culturelle princière ou transmission humaniste du
texte? Critères d'évaluation de l'activité des humanistes transylvains au tour-
nant des 16e–17e siècles*, Acta Musei Nationalis Pragae, Series C, Historia Lit-
terarum, vol. 57, 2012, nr. 3, 55–60.

Monok 2012b

István Monok, *L'uso pubblico dei libri nell'Ungheria del Cinque e Seicento*, La
Bibliofília, CXIV(2012), Nr. 2, 215–229.

Monok 2012c

István Monok, *Le livre parisien en Hongrie et en Europe centrale (XVe–XVIIe siècles)*, *Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, 8(2012), 251–267.

Monok 2012d

Monok István, *Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás kérdéséhez*, *Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 381–382.

Monok 2012

Monok István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012. (Kulturális örökség)

Monok 2013

Monok István, *Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században*, *A könyvkiadási adatok tanulságai*, in Kapronczay K. – Kapronczay Katalin, szerk. *Pro nonagesimo...*, 2013, 145–158.

Monok 2014a

István Monok, *Lesestoffe deutscher Bürger in Kaschau in der Frühen Neuzeit*, *Zeitschrift für Mitteleuropäische Germanistik*, 4(2014), Heft 2, 127–144.

Monok 2014b

Monok István, *A párizsi könyv elterjedése Közép-Európában (15–18. század)*, in Csóka-Jaksa-Schmelczler-Pohánka-Szeberényi, szerk. *Pedagógia, oktatás, könyvtár*, 2014, 361–381.

Monok 2014

István Monok, *Hungary and Transylvania and the European Publishing Centres in the Sixteenth Century: the Cases of Paris, Basel and Venice*, in Brzeziński-Zarnóczy, eds., *A Divided Hungary...*, 2014, 229–252.

Monok 2015a

István Monok, *L'Académie de Johann Sturm et l'Europe centrale – La Bibliothèque nationale et universitaire et la Hongrie*, in Barbier, sous la dir. de, *Bibliothèques; Strasbourg...*, 2015, 112–114, 239–242.

Monok 2015b

Monok István, *A Magyar Királyság és Erdély evangélikusságának olvasmányai a 16–18. században*, in Kollega Tarsoly – Kovács E., szerk., *A reformáció...*, 2015, 73–77.

Monok 2015c

Monok István, *A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése*, in Verók, szerk., *Líceumi Paletta...*, 2015, 4–9.

Monok 2015

Monok István, *Magyarország és a magyarok az elszászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országhép)*, in Gálffy-Sáringer, szerk., *Fehér lovag...*, 2015, 212–230.

Monok 2016

Monok István, *Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetben, Szempontok és példák*, in Somorjai-Zombori, szerk., *Episcopus, archiabbas...*, 2016, 233–246.

Monok 2016

Monok István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században*, in Dezső-Molnár-Schmelcz-Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás...*, 2016, 13–23.

Monok 2017a

István Monok, *L'Europe de Melchior Junius*, La revue de la BNU (Strasbourg), *Numéro spécial: 1957–2017 Le traité de Rome a 60 ans, Arrêts sur vingt-sept images de l'Europe*, Nr. 16, Automne 2017, 56–59.

Monok 2017b

István Monok, *L'unique editio princeps transylvaine du 16e siècle : le Nilus de Johann Honter*, in Karagiannis-Mazeaud, éd. par, *Strasbourg, ville de l'imprimerie*, 2017, 119–128.

Monok 2017

Monok István, *Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634*, in Horváth Z., szerk., *Tanulmányok...*, 2017, 236–246.

Monok 2018a

Monok István, *A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata*, in Karlinszky – Varga T. L., szerk., *Folyamatosság...*, 2018, 269–278.

Monok 2018b

Monok István, *Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában*, in Kolumbán, szerk., *A reformáció...*, 2018, 411–426.

Monok 2018

Monok István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Budapest–Eger, Kossuth, EKE, 2018. (Kulturális örökség)

Monok 2020

István Monok, *Änderungen der thematischen Zusammenstellung ungarländischer Schulbibliotheken im ersten Jahrhundert der protestantischen Reformation*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 105–122.

Monok, KKK I, 1996

Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.)

Monok, szerk., *Kék vér...*, 2005

Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, szerk. Monok István, Budapest, OSZK, 2005.

Monok – Németh (Viskolcz) – Tonk S., Adattár 16/2, 1991

Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptorum, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.)

Monok – Németh (Viskolcz) – Varga A., Adattár 16/3, 1994

Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptorum, 1994. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)

Monok – Ötvös P. 2011

Monok István–Ötvös Péter, *Nem mindent mondtunk el, Beythe István egy Balázs Mihályt is érdeklő kolligátumáról*, in Font Zs. – Ötvös P., szerk. *Balázs Mihály Festschrift*, 2011, 371–374.

Monok – Ötvös P., hrsg., *Bürgerliche Kultur...*, 1998

Bürgerliche Kultur im Vergleich, Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Szeged, Scriptorum, 1998. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, Különszám, Sonderband, II.)

Monok – Ötvös P. – Verók, Adattár 16/4, 2004

Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2, Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Budapest, OSZK, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.)

Monok – Ötvös P. – Zvara 2004

Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, *Band II*, István Monok – Péter Ötvös – Edina Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI.)

Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020

Reformation und Bücher, Zentren der Ideen – Zentren der Buchproduktion, hrsg. von István Monok, Andrea Seidler, Wiesbaden, Harrassowitz, 2020. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Geschichte des Buchwesens, 51.)

Monok–Zvara 2018

Monok István – Zvara Edina, *Oláh Miklós könyvtára és olvasmányai*, Magyar Könyvszemle, 134(2018), 17–25.

Monok–Zvara 2019

István Monok – Edina Zvara, *Die Bibliothek von Nicolaus Olahus*, in Szilágyi E. R., hrsg., *Nicolaus Olahus 450*, 2019, 85–96.

Monok–Zvara 2020

Monok István – Zvara Edina, *Esterhasiana Bibliotheca*, Budapest, MTA, Kosuth, 2020. (Esterházyana)

Monok–Zvara, ed., *Traducteurs...*, 2007

Humanistes du Bassin de Carpates I, Traducteurs et éditeurs de la Bible, par István Monok, Edina Zvara, Turnhout, Brepols, 2007. (Europa Humanistica)

Monok–Zvara, KKK XII, 2021

Monok István – Zvara Edina, *A németújvári protestáns iskola könyvtára*, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII.) (előkészületben)

Monok–Zvara, KtF VIII, 1997

Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1535–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Monok István, Zvara Edina. Szeged, Scriptum, 1997. (Könyvtártörténeti füzetek, VIII.)

Mout 2016

Nicolette Mout, *Die sacrae litterae bei den frühen niederländischen Humanisten, Von späten Devotio moderna bis zu Cornelius Aurelius*, in Hamm–Kaufmann, hrsg., *Wie fromm...*, 2016, 141–157.

Mózes, szerk., *Program és mítosz...*, 1993

Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós, Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából szerk. Mózes Huba, Budapest, Szent István Társulat, 1993.

Mrkvička 1918

Josef Mrkvička, *Kronika Trojanská, Několik poznámek k novému jejímu přetisku*, V Praze, Spolek Faktoru Knihtiskáren a Písmolijev v Čechách, 1918. [Guido de Columna: *Historia destructionis Trojae*]

Muller 1994

Frank Muller, *L'évolution de l'image de propagande à Strasbourg dans les premiers temps de la Réforme*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 140(1994), 5–31.

Mulsow, hrsg., *Spätrenaissance-Philosophie...*, 2009

Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650, Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulter Traditionen und Schulmetaphysik, hrsg. von Martin Mulsow, Tübingen, Niemeyer, 2009. (Frühe Neuzeit, 124.)

Müller A. 2000

Andreas Müller, *Humanistisch geprägte Reformation an der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, Mandelbachtal–Cambridge, Edition Cicero, 2000. (Texts and Studies in the History of Theology, V.)

Müller A., hrsg., *Reformation...*, 2000

Reformation zwischen Ost und West, Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt, 1550), Eingeleitet, ediert und kommentierend übersetzt von Andreas Müller, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2000. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 23.)

Müller P. J., hrsg., *Die Analyse...*, 1977

Die Analyse prozessproduzierter Daten, hrsg. von Paul J. Müller, Stuttgart, Klett–Cotta, 1977 (Historisch Sozialwissenschaftliche Forschungen, 2.)

Nagy L. 1987

Nagy László, *Az erős feketé bég, Nádasdy Ferenc*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 1987.

Nagyné Piroska 1987

Sylvester János bibliográfia, összeáll. Nagyné Piroska Lilla, bev. Kuntár Lajos, Sárvár–Szombathely, Berzsényi Dániel Könyvtár, 1987.

Nebbiai 2006

Donatella Nebbiai della Guarda, *Lecture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento, a proposito dell'Ex libris „et amicorum”*, in Tristano–Calleri–Magnionami, a cura di, *I luoghi dello scrivere...*, 2006, 375–395.

Nebbiai 2008

Donatella Nebbiai della Guarda, *Les réseaux de Matthias Corvin*, in Barbier–Monok, eds., *Contribution à l'histoire...*, 2008, 17–28.

Nemerkenyi 2004

Előd Nemerkenyi, *Cathedral Libraries in Medieval Hungary*, Library History, vol. 20, March 2004, 7–17.

Nemes E. 2010

Nemes Erzsébet, *Olvasókörök egykor és ma: hazai és határon túli olvasókörök a XVIII. századtól napjainkig*, Könyvtári Levelező/lap, 22(2010), 7. szám, 3–12.

Németh 1986

Németh József, *Lendva kulturális és irodalmi jelentősége*, Naptár' 87 (A szlovéniai magyarok szemléje), Murska Sobota, 1986.

Németh I., H. 2005

H. Németh István, *A kora újkori Magyar Királyság várospolitikájának vázlata, 16–17. század*, in Csukovics–Lengyel T., szerk., *Bártfától Pozsonyig*, 2005, 375–402.

Németh I., H. 2006

H. Németh István, *Kassa város archontológiája, Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006. (Fons könyvek, 3.)

Németh J. 1979

Németh József, *Adatok Zala megye kulturális emlékeiből, II, A reformáció kora*, Zalai Gyűjtemény, 12(1979), 89–102.

Neškudla 2014

Bořek Neškudla, *Knihovny a čtenářská recepcce v období raného humanismu v Čechách. The Libraries and Reader's Reception in the Early Humanism Period in Bohemia*, Diss. PhD. Univerzita Karlova v Praze, 2014.

Neumann 1978

Hildegard Neumann, *Der Bücherbesitz der Tübinger Bürger von 1750–1850, Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums, Die Bücherverzeichnisse in den Vermögensinventaren und Erbteilungen der Tübinger Bürger aus dem Jahren 1750–1760, 1800–1810, 1840–1850*, München, Neumann, 1978.

Nickel, hrsg., *450 Jahre...*, 2002

450 Jahre Marienbibliothek zu Halle an der Saale, hrsg. von Heinrich L. Nickel, Halle an der Saale, Marienbibliothek, 2002.

Niederhauser, főszerk., *A magyar történettudomány...*, 1971

A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968, főszerk. Niederhauser Emil, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Nuovo 2003

Angela Nuovo, *Le biblioteche private (sec. XVI–XVII): storia et teoria*, in Petrucciani–Traiello, a cura di, *La storia...*, 2003, 27–46.

Nuovo 2006

Angela Nuovo, „*Et amicorum*”, *Costruzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento*, in Borraccini–Rusconi, a cura di, *Libri, biblioteche...*, 2006, 105–127.

Nuovo, a cura di, *Biblioteche private...*, 2005

Biblioteche private in età moderna e contemporanea, Atti del convegno internazionale, Udine, 18–20 ottobre 2004, a cura di Angela Nuovo, Milano, Bonnard, 2005.

Nussbächer 2001

Gernot Nussbächer, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus (Stand 25. April 2000)*, in Salgó–Stemler, szerk., *Honterus-émlékkönyv*, 2001, 150–190.

Nussbächer 2003–2010

Gernot Nussbächer, *Beiträge zur Honterus-Forschung*, I. Band: 1966–1989, II. Band: 1989–2004, III. Band: 2004–2010, Kronstadt, 2003, 2005, 2010.

Ogliaro 2011

Mario Ogliaro, *Lauteur de l'Imitation de Jésus-Christ: un elongue controverse*, in *Imitatio Christi* 2011, 21–34.

Oláh R. 2016

Oláh Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, PhD értekezés, Debrecen, DTE, 2016.

Oláh R., Adattár 19/2, 2009

Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Budapest, OSZK, 2009. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.)

Orbán 2018

Orbán Áron, *Adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához, Könyvszám-lák, könyvszerző humanisták, újonnan azonosított művek*, Magyar Könyv-szemle, 134(2018), 253–282.

Orlandi 2007

Maria Antonietta Orlandi, *Cultura e spiritualità a Subiaco nel Medioevo, La produzione libraria sublacense nei secoli X–XIII*, Subiaco, Editrice Santa Scolastica, 2007.

Ősz S. E. 2014

Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, ERE, 2014. (Erdélyi Református Egyház-történeti Füzetek, 21.)

Ötvös P. 1971

Ötvös Péter, *A szász filippizmus és első föllendülésének felső-magyarországi recepciója*, Doktori értekezés, Szeged, 1971. (manuscriptum)

Ötvös P. 1975

Ötvös Péter, *Adalék a felvilágosult gondolkodás történetéhez, Vázlat Philipp Melancthonról*, Acta Universitatis Szegediensis, Sectio philosophica, 16(1975), 69–88.

Ötvös P. 1988

Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár a XVII. század elején, Illésházy István*, in Zom-bori, szerk., *Az értelmiség...*, 1988, 149–157.

Ötvös P. 1994

Ötvös Péter, *Pázmány Miklós gróf könyvei*, in Jankovics, szerk., *Klaniczay-émlékkönyv*, 1994, 344–364.

Ötvös P. 1998

Péter Ötvös, *Büchervisitation in einem katholischen Lande, Das Beispiel Tirol*, in Jankovics – Németh S., hrsg., *Freiheitsstufen...*, 1998, 122–132.

- Öze, kiad., *500 magyar levél...*, 1996
500 magyar levél a XVI. századból, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562, I–II. kötet, Kiad. Öze Sándor, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996.
- Pach–Heckenast, hrsg., *Aus der Geschichte...*, 1977
Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert, hrsg. von Zsigmond Pál Pach, Gusztáv Heckenast, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- Pach – Várkonyi Á., szerk., *Magyarország története...*, 1985
Magyarország története, 1526–1686, főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. Várkonyi Ágnes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Pajkossy 1983
Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 99(1983), 225–242.
- Pál J. – Fleisz, szerk., *Erdélyi...*, 2011
Erdélyi várostörténeti tanulmányok, szerk. Pál Judit, Fleisz János, Csíkszereda, Pro-Print, 2011.
- Pálffy 2011
Pálffy Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában*, in *Történelmi Szemle*, 53(2011), 63–84.
- Papo – Nemeth Papo, a cura di, *L'Umanesimo Latino...*, 2005
L'Umanesimo Latino in Ungheria, Convegno Internazionale di Studi, 18 aprile 2005, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, atti a cura di Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, Treviso, Cassamarca, 2005.
- Papp K. – Barta J., eds., *The First Millennium...*, 2002
The First Millennium of Hungary in Europe, eds. Klára Papp, János Barta, Debrecen, KLTE, 2002.
- Papp L., 1964
Papp László, *Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. századból*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. (Nyelvtudományi Értekezések, 44.)
- Pásztor 1940 (²2000)
Pásztor Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940. (Budapest, METEM, ²2000)
- Pataky 1992
Pataky László, *Az őrségi református Egyházmegye története*, Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1992.
- Pavercsik 1982
Pavercsik Ilona, *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára*, Magyar Könyvszemle, 98(1982), 254–266.

Pavercsik 1999

Pavercsik Ilona, *A magyarországi könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*, in Ecsedy 1999, 295–340.

Payr 1917

Payr Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története, I. kötet*, Sopron, Székely és Társa, 1917.

Payr 1924

Payr Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Székely és Társa, 1924.

Pénzes–Rácz S.–Tóth-Matolcsi, szerk., *A szabadság...*, 2011

A szabadság felelőssége, Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére, szerk. Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth-Matolcsi László. Debrecen, DE Kiadó, 2011.

Peraldus 1567

Guilielmus Peraldus, *Summa virtutum ac vitiorum*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1567.

Persch, red., *800 Jahre...*, 1996

800 Jahre Zistenzienser im Pannonischen Raum, Burgenländische Landes-Sonderausstellung, 1996, Klostermarienbergr, red. von Jacob Perschy, Eisenstadt, 1996.

Pesti 2013

Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2013. (Kulturális örökség)

Péter K. 1984

Péter Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban*, Történelmi Szemle, 26(1984), 80–102.

Péter K. 1985

Péter Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, Századok, 119(1985), 1006–1028.; ugyanez in Péter K. 1995, 31–55.

Péter K. 1986

Péter Katalin, *Esterházy Miklós*, Budapest, Gondolat, 1986. (Magyar história)

Péter K. 1989a

Péter Katalin, *Lendület és megtorpanás Sárospatakon, Egy példa a 16. és a 17. század közötti különbségre*, in Glatz, szerk., *Gazdaság, társadalom...*, 1989, 115–125.

Péter K. 1989

Péter Katalin, *Könyvek, olvasók, értelmiség*, in Ember–Heckenast, főszerk., *Magyarország története...*, 1989, 544–548.

Péter K. 1995

Péter Katalin, *Papok és nemesek, Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8.)

Péter K. 2004

Péter Katalin, *A reformáció: kényszer, vagy választás?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. (Európai iskola)

Petrarcha 1585

Franciscus Petrarca, *De remediis utriusque fortunae libri II*, Lugduni, Charles Pesnot, 1585.

Petruciani–Traniello, a cura di, *La storia...*, 2003

La storia delle biblioteche, Temi, esperienze di ricerca, problemi storiografici, Convegno nazionale l'Aquila, 16–17 settembre 2002, a cura di Alberto Petrucciani, Paolo Traniello, premessa di Walter Capezzali, Roma, Associazione italiana biblioteche, 2003.

Petz 1886

Johann Petz, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates, 1419–1538*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6(1886), 83–151.

Pfeiffer 1947

Pfeiffer János, *A veszprémi egyházmegye legrégebb egyházlátogatásai, 1554–1760*, Veszprém, Lipót Nyomda, 1947. (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 16.)

Pietrzyck 1993

Zdzisław Pietrzyck, *Les antitrinitaires du Royaume de Pologne et du Grand Duché de Lithuanie à Strasbourg dans les années 1538–1621*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 139(1993), 236–254.

Pintard, avant propos de, *Libertins érudits...*, 1970

Libertins érudits, Catalogue 210. de Librairie Paul Jammes, Avant-propos de René Pintard, Paris, 1970.

Pócs D. 2016

Pócs Dániel, *Handó György könyvtára*, Ars Hungarica, 42(2016), 309–338.

Poisson 1973

Jean-Paul Poisson, *De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVIe–XIXe siècles)*, Revue Historique 249(1973), 5–22.

Pokorný 1990

Jiří Pokorný, *Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700–1789)*, in Bruckmüller, hrsg., *Bürgertum...*, 1990, 149–161.

Pott–Danneberg–Schönert–Vollhardt, hrsg. *Säkularisierung in den Wissenschaften...*, 2002–2003

Säkularisierung in den Wissenschaften seit der Frühen Neuzeit, Band 1, Medizin, Medizinethik und schöne Literatur, hrsg. von Sandra Pott, *Band 2, Zwischen christlicher Apologetik und methodologischem Atheismus*, hrsg. von Lutz Danneberg, Sandra Pott, Jörg Schönert, Friedrich Vollhardt, *Band 3, Die Anatomie des Text-Körpers und Natur-Körpers*, hrsg. von Lutz Danneberg, Berlin, De Gruyter, 2002–2003.

Pseudo-Nilus 1540

Pseudo-Nilus, Νειλου Μοναχου κεφαλαια – Thalasius, Αββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίων, Coronae, Johannes Honterus, 1540. (RMNy 40)

Pumm 1992

Liesbeth Pumm, *Die Klosterbibliothek Güssing, Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*, Diplomarbeit an der Universität Wien, 1992, Manuskript.

Rác I. 1988

Rác István, *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Rác I. 1997

Rác István, *Protestáns patronátus, Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, KLTE, 1997.

Radlach 1895

Otto Radlach, *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 12(1895), 153–173.

Radvánszky 1879–1895

Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, I–III. kötet*, Budapest, Hornyánszky, 1879–1895. (reprint és kiegészítések: Budapest, Helikon Kiadó, 1986.)

Rausch, hrsg., *Die Städte Mitteleuropas...*, 1981

Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert, hrsg. von Wilhelm Rausch, Linz, Österreichisches Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, V.)

Rausch, hrsg., *Stadt und Stadtherr...*, 1972

Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, Entwicklungen und Funktionen, hrsg. von Wilhelm Rausch, Linz, Österreichisches Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, II.)

- Rausch, hrsg., *Städtische Kultur...*, 1982
Städtische Kultur in der Barockzeit, hrsg. von Wilhelm Rausch, Linz, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1982. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, VI.)
- Reingrabner 1976
 Gustav Reingrabner, *Adel und Reformation, Beiträge zur Geschichte des protestantischen Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts*, Wien, Verein für Landeskunde von Niederösterreich und Wien, 1976.
- Reingrabner 1981
 Gustav Reingrabner, *Protestanten in Österreich, Geschichte und Dokumentation*, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1981.
- Reingrabner, hrsg., *Evangelisch im Burgenland...*, 1981
Evangelisch im Burgenland, 200 Jahre Tolerantpatent, Ausstellung in der evangelischen Kirche zu Oberschützen, 21. Mai bis 26. Oktober 1981, hrsg. von Gustav Reingrabner, Oberschützen, 1981, 21–57.
- Repčák–Mihóková, zost., *Dejiny knižnej kultúry...*, 1981
Dejiny knižnej kultúry v Kosičiach do roku 1945, Tematická bibliografia, zostavili Jozef Repčák, Mária Mihóková, Košice, 1981. (Státna vedecká knižnica v Kosičiach, Séria A.)
- Restás 2009
 Restás Attila, *Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban*, in Gábor – Luffy – Sipos G., szerk., *Erdély reneszánsza...*, 2009, 66–70.
- Reulos 1988
 Michel Reulos, *Les droits savants dans l'édition française du XVIe siècle*, in Aquilon–Martin, sous la dir. de, *Le livre dans l'Europe...*, 1988, 323–339.
- Rhegius–Kulcsár–Hubert, *Az ördögnek...*, 2009
 Urbanus Rhegius, *Az ördögnek a penitencia tartó bűnössel való vetekedéséről...* irattatott az... Kultsar György... által... (Facsimile, kísérő tanulmány Hubert Ildikó), Lendava–Budapest, Galéria Ház, OSZK, 2009.
- Ritoókné Szalay 1968
 Ágnes Ritoókné Szalay, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, Debrecen, 4(1968) 107–117.; ugyanez magyarul, in Ritoókné Szalay 2012, 243–259.
- Ritoókné Szalay 1980
 Ritoókné Szalay Ágnes, *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*, Diakónia, 2(1980), 15–21.; ugyanez, in Ritoókné Szalay 2012, 289–295.

Ritoókné Szalay 1984

Ritoókné Szalay Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoteáltjai*, in Fabiny T. (id.), szerk., *Tanulmányok...*, 1984, 222–239.; ugyanez, in Ritoókné Szalay 2012, 220–235.

Ritoókné Szalay 1997a

Ritoókné Szalay Ágnes, *Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?* *Diakónia*, 6(1984), 17–23.; ugyanez, in Ritoókné Szalay 2012, 296–304.

Ritoókné Szalay 1997

Ritoókné Szalay Ágnes, *Miért Melanchthon?* in Balázs M. – Font Zs. – Keserű G. – Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések...*, 1997, 497–505.; ugyanez, in Ritoókné Szalay 2012, 210–219.

Ritoókné Szalay 2001

Ágnes Ritoókné-Szalay, *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn*, in Günter Frank, Martin Treu, hrsg. *Melanchthon und Europa...*, 2001, 273–284.

Ritoókné Szalay 2004

Ritoókné Szalay Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 2004, Nr. 7, 259–263.; ugyanez, in Ritoókné Szalay 2012, 236–242.

Ritoókné Szalay 2012

Ritoókné Szalay Ágnes, *Kutak, Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2012. (Humanizmus és reformáció, 33.)

RMK *Adalékok...*, 1912

Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez, Pótlások és igazítások, 1472–1711 – Appendix ad I–II tomos operis Caroli Szabó Régi Magyar Könyvtár – Bibliographia Hungarica Vetus, Additiones et emendationes 1472–1711, Egybeállította Sztripszky Hiador, Budapest, Fritz nyomda, 1912. (Hasonmás kiad. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1967) (Bibliographia Hungariae, Series editionum stereotyparum)

RMK I–III.

Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet (RMK I.)*, Az 1531-től 1711-ig megjelent magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Budapest, 1879; Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár II-dik kötet (RMK II.)*. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, Budapest, 1885; *Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, írták Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Budapest, 1886–1891.

RMK Pótlások..., 1990–1996

Pótlások, kiegészítések, javítások, 1–5. kötet. (RMK III, pótlások), Borsa Gedeon irányításával Dörnyei Sándor, Szálka Irma munkája, Budapest, OSZK, 1990–1996.

RMKT XVII/1.

A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, Sajtó alá rend. Bisztray Gyula, Stoll Béla, Klaniczay Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. (Régi magyar költők tára, XVII. század, 1.)

RMNy

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1473–1600, Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos munkája, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971;

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1601–1635, Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla munkája, Fazakas József, Heltai János, Kelecsényi Ákos, Vásárhelyi Judit közreműködésével, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983;

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1636–1655, Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit munkája, Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit, Käfer István közreműködésével, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000;

Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1656–1670, Heltai János, Pavercsik Ilona, Perger Péter, P. Vásárhelyi Judit munkája, V. Ecsedy Judit, Käfer István közreműködésével. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012.

Roth 1980

Klaus Roth, *Zur Auswertung von Nachlassinventaren*, in Woude–Schuurman, eds., *Probate Inventories*, 1980, 43–53.

Roth 1999

Studienhandbuch Östliches Europa, Bd. 1, Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas, hrsg. von Harald Roth, Köln–Wiemar–Berlin, Böhlau, 1999. (Böhlau Studienbücher, Grundlagen des Studiums)

Rott 1971

Jean Rott, *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*, in Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 15(1971), 145–180.

Rudersdorf–Schindling 1989

Manfred Rudersdorf – Anton Schindling, *Luthéranisme et université à l'époque confessionnelle: une comparaison entre Strasbourg, Tübingen et Marbourg*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 135(1989), 64–76.

Rüsz Fogarasi 2011

Rüsz Fogarasi Enikő, *Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben*, in Pál J. – Fleisz, szerk., *Erdélyi...*, 2011, 20–42.

Sacré–Papy, ed., *Syntagmatia...*, 2009

Syntagmatia, Essays on Neo-latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy, Leuven, Leuven University Press, 2009. (Supplementa Humanistica Lovaniensia, XXVI.)

Saktorová 2005

Helena Saktorová, *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára*, in Monok, szerk., *Kék vér...*, 2005, 142–157.

Saktorová 2009

Helena Saktorová, *Turzovské knižnice, Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.

Saktorová 2016

Helena Saktorová, *Najstarši katalóg knižnice rodu Zaiovcov*, *Kniha* 2016, 335–342.

Saktorová–Komorová–Petrenková–Agnet 1993

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur – Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska, I, Helena Saktorová – Klára Komorová – Emília Petrenková – Ján Agnet, *Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica Slovenská Martini asservantur – Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Maticе slovenskej*, Martin, Matica Slovenská, 1993.

Salgó–Stemler, szerk., *Honterus-emplékkönyv*, 2001

Honterus-emplékkönyv, Emlékülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban – Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999, Szerk./Hrsg. von Ágnes W. Salgó, Ágnes Stemler, Budapest, OSZK, Osiris Kiadó, 2011. (Libri de libris)

Sander 1995

Ojar Sander, *„Bibliotheca Rigensis” und ihre Bücher 15. bis 18. Jahrhundert*, Nordost-Archiv, IV(1995), 203–211.

Sarbak, sajtó alá rend., *Szalkai-kódex*, 2019

Szalkai-Kódex, Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve – Szalkai Codex, The Textbook of László Szalkai Archbishop of Esztergom, Facsimile editio, sajtó alá rend., bev. Sarbak Gábor, Esztergom–Sárospatak, Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár, Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019.

- Scheible, *Melanchthon...*, 1997
Melanchthon in seinen Schülern, hrsg. Heinz Scheible, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997.
- Schindling 1977
 Anton Schindling, *Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538–1621*, Wiesbaden, Steiner, 1977.
- Schlesinger, hrsg., *Die deutsche Ostsiedlung...*, 1975
Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Reichenau-Vorträge 1970–1972, hrsg. von Walter Schlesinger, Sigmaringen, Thorbecke, 1975.
- Schreiner 1975
 Klaus Schreiner, *Bücher, Bibliotheken und „Gemeiner Nutzen“ im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit, Geistes- und sozialgeschichtliche Beiträge zur Frage nach der „utilitas librorum“*, Bibliothek und Wissenschaft, 9(1975) 202–249.
- Schröder 2016
 Jan Schröder, *Die Erneuerung der Rechtswissenschaft im späten 17. Jahrhundert*, in Freedman, hrsg. *Die Zeit um 1670*, 2016, 213–230.
- Schuurman 1980
 Anton Schuurman, *Probate Inventories: Research Issues, Problems and Results*, in Woude–Schuurman, eds., *Probate Inventories*, 1980, 19–32.
- Schwartz 1942
 Schwartz Erzsébet, *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*, Budapest, Dunántúl nyomda, 1942. (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 5.)
- Schwarz 2020
 Karl Schwarz, *Ein Reformator aus Innerösterreich – Primus Truber und der südslawische Buchdruck in der Uracher Bibelanstalt*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 63–84.
- Sebők, ed., *Republic of Letters...*, 2005
Republic of Letters, Humanism, Humanities, ed. Marcell Sebők, Budapest, CEU, 2005. (Collegium Budapest Workshop Series, 15.)
- Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...*, 1981
Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard, Symposion der Universität Tübingen im 500. Jahr ihres Bestehens (Tübingen) 1977. 06. 24–25., hrsg. von Friedrich Seck, Tübingen, Mohr, 1981. (Contubernium, 26.)
- Šedivý 2007
 Juraj Šedivý, *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava, Verlag Chronos, 2007.

- Segatori, a cura di, *Subiaco la culla...*, 2010
Subiaco la culla della stampa, Atti dei Convegni Abbazia di Santa Scolastica, 2006–2007, a cura di Mario Segatori, Subiaco, Iter Edizioni, 2010, 3–18.
- Séguenny 1985
 André Séguenny, *Les Antitrinitaires polonais en relation avec Strasbourg aux XVIe et XVIIe siècles*, in Hilaire, éd. par, *Les contacts religieux...*, 1985, 136–141.
- Šešplaukis 1997
 Alfonsas Šešplaukis, *Primoji lietuviška knyga nujųjų šviesoje – The first Lithuanian Book in the Light of New Research – Das erste litauische Buch im Lichte der neueren Forschung*, Kaunas, Knygynas salonas, 1997.
- Sibylová 2017
 Michaela Sibylová, *Unikát z knižnej zbierky baróm Františku Zaia (1505–1570) v fonde Univerzitnej knižnice v Bratislave*, *Studia Bibliographica Posoniensia*, 12(2017), 34–42.
- Sigel 1913
 Christian Sigel, *Das evangelische Württemberg, Seine Kirchenstellen und Geistlichen von der Reformation an bis auf die Gegenwart, I–XXII. Bände*, Maschenschrift, 1913 – Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek.
- Simon M. – Perger, szerk., *Crescit eundo...*, 2011
Crescit eundo, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, Budapest, 2011. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület füzetei, 4.)
- Simon Zs. 2007
 Zsolt Simon, *Primele tipărituri din Transilvania: Sibiu, 1525*, in Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, XLVI. (2007), 89–106.
- Simon Zs. 2009
 Simon Zsolt, *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből*, *Magyar Könyvszemle* 125(2009), 1–29.
- Sinkovics 1943
 Sinkovics István, *Európai műveltség a magyar végvárak mögött*, *Századok*, 87(1943), 154–172.
- Šípek 2020
 Petr Šípek, *Die Bücher von Ladislaus Seydlitz von Schönfeld in der Bibliothek der Raudnitzer Kapuziner*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 195–208.
- Sipos G. 1991
 Sipos Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, I.)

Sipos G. 2000

Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230)

Šiško, izst., *Latvijas citvalodu...*, 2013

Latvijas citvalodu seniespiedumu kopkatalogs 1588–1830 – Gesamtkatalog der fremdsprachigen Altdrucke Lettlands, izstrādājusi Silvija Šiško, Riga, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2013.

Šiško–Apīnis, hrsg., *Seniespiedumi Latviešu...*, 1999

Seniespiedumi Latviešu valodā 1525–1855 – Die älteren Drucke in lettischer Sprache, hrsg. von Verfassergruppe unter der Leitung von Silvija Šiško, red. von Aleksejs Apīnis, Riga, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 1999.

Soltész 1958

Soltész Zoltánné, *Garázda Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei*, Művészettörténeti Értesítő, 7(1958), 120–124.

Soltész 1995

Elisabeth Soltész, *Die Einbände eines Buches des Graner Erzbischofs Miklós Oláh und eines slawischen druckes des Primus Truber*, Gutenberg-Jahrbuch, 60(1995), 240–246.

Solymosi 2009

László Solymosi, *The Library of Veszprém Cathedral and its Borrowers in the Late Middle Ages*, in Kovács E. P.–Szovák, eds., *Infima aetas...*, 2009, 260–272.

Sólyom 1933

Sólyom Jenő, *Luther és Magyarország, A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*, Budapest, 1933 (A Luther-Társaság kiadványai, új sorozat, 12 – Luther-tanulmányok, 2.) (hasonmása: Budapest, 1996 – Magyar Luther könyvek, 4.)

Somorjai–Zombori, szerk., *Episcopus, archiabbas...*, 2016

Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae, Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára, szerk. Somorjai Ádám, Zombori István. Budapest, 2016. (METEM könyvek 85.)

Sordet 2012

Yann Sordet, *Anonyme par défiant ou par excès d'auteur?* in Delaveau–Sordet, red., *Un succès de librairie...*, 2012, 13–18.

Söptei, szerk., *Nádasdy Tamás...*, 1999

Nádasdy Tamás (1498–1562) emlékezete, 500 éve született Magyarország nádora, szerk. Söptei István, Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999.

Sötér–Süpek, publ. par, *Littérature hongroise...*, 1964

Littérature hongroise – littérature européenne, Études de littérature comparée, publiées, réd. par István Sötér, Ottó Süpek, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

Spangenberg 1594

Cyriacus Spangenberg, *Ander Theil des Adelspiegels*, Schmalkalden, Michael Schmuck, 1594.

Speckner, hrsg., *Stadt und Kultur*, 1983

Stadt und Kultur, hrsg. von Hans Eugen Speckner, Sigmaringen, Thorbecke, 1983. (Stadt in der Geschichte, 11.)

Spitz – Sher Tinsley 1995

Lewis W. Spitz – Barbara Sher Tinsley, *Johann Sturm on Education, The Reformation and Humanist Learning*, St. Louis, Concordia, 1995.

Stone, ed., *Schooling and Society*, 1976

Schooling and Society, Studies in the History of Education, ed. by Lawrence Stone, Baltimore–London, Hopkins University Press, 1976.

Stoob, hrsg., *Die mittelalterliche Städtebildung...*, 1977

Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa, hrsg. von Heinz Stoob, Wien, Böhlau, 1977.

Sutter 1981

Berthold Sutter, *Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Religionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg*, in Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...*, 1981, 153–240.

Szabó A. 1984

Szabó András, *Károlyi Gáspár (1530 k. – 1591)*, Budapest, ELTE, 1984. (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez)

Szabó A. 1992

András Szabó, *Die Soziale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg*, in Buck–Klaniczay, hrsg., *Sozialgeschichtliche...*, 1992, 41–48.

Szabó A. 1993

Szabó András, *Magyarok Wittenbergben 1555–1592*, in Békési–Jankovics–Kósa–Nyerges, szerk., *Régi és új peregrináció...*, 1993, 626–638.

Szabó A. 1999

András Szabó, *Ungarische studenten in Wittenberg 1555–1592*, in Szabó A. hrsg., *Iter Germanicum...*, 1999, 154–168.

Szabó A. 2006

András Szabó, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert*, in Fata–Kurucz–Schindling, hrsg., *Peregrinatio Hungarica...*, 2006, 55–64.

Szabó A. 2007

András Szabó, *Akten über ungarische Studenten im Heidelberger Universitätsarchiv, 1560–1622*, Ungarn Jahrbuch, 28(2005–2007), 229–236.

- Szabó A. 2009
Szabó András, *David Chytraeus és Magyarország*, in Korányi, szerk., *Megújulás és megmaradás...*, 2009, 107–112.
- Szabó A. 2012
András Szabó, *David Chytraeus und Ungarn*, in Szőnyi Gy. E. – Maczelka, eds, *Centers and Peripheries...*, 2012, 59–67.
- Szabó A. 2015
Szabó András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourgi főiskolán*, in Jankovics – Jankovits – Szilágyi E. R. – Zászkaliczky, szerk., *Stephanus noster*, 2015, 105–114.
- Szabó A. 2017
Szabó András, *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017. (Humanizmus és reformáció, 37.)
- Szabó A. hrsg., *Iter Germanicum...*, 1999
Iter Germanicum, Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert, hrsg. András Szabó, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999.
- Szabó A., kiad. Károlyi..., 1984
Károlyi Gáspár, *a gönci prédikátor*, kiad., utószó Szabó András, Budapest, Magvető, 1984.
- Szabó Béla 2000
Szabó Béla, *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strasbourgban*, in Szabó Béla – Sály, szerk., *Dum spiro doceo*, 2000, 191–229.
- Szabó Béla 2011a
Szabó Béla, *Erhardt Artnert tanulmányai Tübingenben a 17. század elején*, Soproni Szemle, 65(2011), 361–380.
- Szabó Béla 2011
Szabó Béla, *Magyarországiak politica-disputatioi nyugat-európai egyetemeken a 17. században*, in Péntes – Rácz S. – Tóth-Matolcsi, szerk., *A szabadság...*, 2011, 276–308.
- Szabó Béla – Sály, szerk., *Dum spiro doceo*, 2000
Dum spiro doceo, Huszti Vilmos 85. születésnapjára, szerk. Szabó Béla, Sály Pál, Miskolc, ME, 2000. (Ünnepi tanulmányok, VI.)
- Szabó G. 1941
Géza Szabó, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle, 1941. (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2.)
- Szabó Lajos, szerk., *Teológia és nemzetek*, 2016
Teológia és nemzetek, Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete, szerk. Szabó Lajos, Budapest, Luther Kiadó, 2016.

Szabó M. – Szögi 1998

Szabó Miklós – Szögi László, *Erdélyi peregrinusok*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.

Szakály 1997

Szakály Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Budapest, Balassi, 1997. (Humanizmus és reformáció, 23.)

Szelestei Nagy 1994

Szelestei Nagy László, *Oláh Miklós könyvtáráról*, in Mózes, szerk., *Program és mítosz...*, 1994, 51–69.

Szenci Molnár 1777

Discursus de summo bono, a leg-főbb jóról, melyre e világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik, A bibliai és világi sokféle históriáért és példákért olvasásra kedves és hasznos, melyet diákból magyarrá fordított Szentzi Molnár Albert, És most a közönséges haszonra világra botsáttatott harmadszor, Kolosvárat, 1777. Nyomt. a ref. coll. betűivel.

Szende K. 1990

Szende Katalin, *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban*, *Aetas*, 10(1990), 69–123.

Szende K. 2018

Katalin Szende, *Trust, Authority, and the Written World in the Royal Towns of Medieval Hungary*, Turhout, Brepols, 2018. (Utrecht studies in medieval literacy, 41.)

Szilágyi E. R., hrsg., *Nicolaus Olahus 450*, 2019

Nicolaus Olahus 450: Tagungsband der internationalen Konferenz zum 450. Todestag von Nicolaus Olahus, hrsg. von Emőke Rita Szilágyi, Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, Balassi Institut, Collegium Hungaricum, Wien, Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 2019. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, XVIII.)

Szilasi L. 2008a

Szilasi László, *Hajlam a búra (A magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben)*, in Szilasi L. 2008, 254–264.

Szilasi L. 2008

Szilasi László, *A sas és az apró madarak, Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Budapest, Balassi, 2008. (Humanizmus és reformáció, 30.)

Szögi, sorozatszerk., *Magyarországi...*, 1994–2016

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, szerk. Szögi László, Vol. 1–23, Budapest, ELTE, 1994–2016.

Szőnyi Gy. E. 1978a

Szőnyi György Endre, *Titkos tudományok és babonák, A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseihöz*, Budapest, Magvető Kiadó, 1978. (Gyorsuló idő)

Szőnyi Gy. E. – Maczelka, eds, *Centers and Peripheries...*, 2012

Centres and Peripheries in European Renaissance Culture, Essays by East-Central European Mellon fellows, ed. by György Endre Szőnyi, Csaba Maczelka, Szeged, JATEPress, 2012.

Szűcs J. 1972

Szűcs Jenő, *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború, Egy kódex tanulsága*, Levéltári Közlemények, 43(1972), 213–263.

Szűcs J. 1974

Szűcs Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 78(1974), 409–435.

Tabernigg 1972

Theodor Tabernigg, *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*, Güssing, 1972. (manuscriptum)

Tantalics 1988

Tantalics Béla, *Lendva kulturális emlékei a 16. század második feléből – Kulturne znamenitosti Lendave v drugi polovici 16. stoletja*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Tanács, 1988.

Tantalics 2009

Tantalics Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, Lenti Honismereti Egyesület, 2009.

Tarkiainen 1958

Viljo Tarkiainen, *Mikael Agricola, Tutkielma*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1958.

Tarnai 1984

Tarnai Andor, *A magyar nyelvet írni kezdik, Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. (Irodalomtudomány és kritika)

Tarnóc 1973

Tarnóc Márton, *A magyar könyv a 17. század elején*, Magyar Könyvszemle, 89(1973), 315–331. (Benda Kálmán, Székely György és Gyenis Vilmos hozzájárulásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek* 25. Budapest, MTA ITI, 1973.

Teutsch 1879–1892

Friedrich Teutsch, *Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*, in *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels*, 4(1879), 13–27.; 6(1881), 7–71.; 15(1892), 103–188. (reprint: Nendeln/Lichtenstein, Kraus, 1977.)

Thauer–Vodosek 1990

Wolfgang Thauer – Peter Vodosek, *Geschichte der Öffentlichen Bücherei in Deutschland*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, Harrassowitz, ²1990.

Thury 1906–1908

Thury Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I–II. kötet, Pápa, Kis Tivadar, 1906, 1908 (új kiadás: Sajtó alá rend. Koncsol László, Pozsony, Kalligram, 1998. [Csallóközi kiskönyvtár])

Toma 2005

Toma Katalin, *Nádasdy István európai tanulmányútja (1669–1670), A Kavalierstour alkalmazása a magyar nevelési gyakorlatban*, in Etényi–Horn, szerk., *Idővel paloták...*, 2005, 192–214.

Toma 2010

Toma Katalin, *Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere*, *Századok*, 144(2010), 853–872.

Toma 2013

Katalin Toma, *Graf Franz III. Nádasdy und der Wiener Hof*, in Fundárková–Fazekas, hrsg., *Die weltliche...*, 2013, 415–440.

Tonk S. 1979

Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979.

Tóth I. Gy. 1996a

István György Tóth, *Latinčina ako hovorená reč v Uhorsku v 17. a 18. storočí so zreteľom na Slovensko*, *Historičky Časopis*, 44(1996), č. 1, 102–113.

Tóth I. Gy. 1996

Tóth István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)

Tóth I. Gy. 1999

István György Tóth, *Latin as a Spoken Language in Hungary during the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, CEU History Department yearbook 1997–1998, Budapest, 1999, 93–111.

Tőkei, kiad., *Tőke Ferenc...*, 1996

Tőke Ferenc, *Spira doktor hitehagyása, Szigeti győzelem*, bevezette Tőkei Ferenc, Budapest, Eötvös József Kiadó, 1996. (Eötvös Klasszikusok, 9.)

Traniello 1997

La biblioteca pubblica, Storia di un istituto nell'Europa contemporanea, Bologna, Il Mulino, 1997, ²1998.

Traxler 1973

Gottfried Traxler, *Die burgenländischen Pflanzenstandorte bei Carolus Clusius*, *Burgenländische Heimatblätter*, 35(1973), 49–59.

Trencsényi-Waldapfel 1941

Trencsényi-Waldapfel Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Budapest, Officina Kiadó, 1941; ugyanez, in Trencsényi-Waldapfel 1966, 50–132.

Trencsényi-Waldapfel 1966

Trencsényi-Waldapfel Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

Tristano–Calleri–Magnionami, a cura di, *I luoghi dello scrivere...*, 2006

I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell'età moderna, Atti del Convegno internazionale di studio dell'associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003, a cura di Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magnionami, Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2006.

Trithemius 2016

Johannes Trithemius (1462–1516), Benediktiner, Humanist und Kirchenreformer, hrsg. von Landesbibliothekszenrum Rheinland-Pfalz, Koblenz, 2016. (Schriften des Landesbibliothekszenrums Rheinland-Pfalz, 14.)

Turóczi-Trostler 1961b

Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, in Turóczi-Trostler 1961, II, 109–155.

Turóczi-Trostler 1961

Turóczi-Trostler József, *Magyar irodalom – világirodalom, I–II. kötet*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

Újváry Zs. 1979

J. Újváry Zsuzsa, *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében*. Történelmi Szemle, 1979. 577–591.

Újváry Zs. 1984

J. Újváry Zsuzsa, *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig*, in Dénes–Gergely, szerk., *A magyar polgári...*, 1984, 9–36.

Ullmann–Sradler 1972

Berthold Louis Ullmann – Philip A. Sradler, *The Public Library of Renaissance Florence, Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova, 1972. (Medievo e Umanesimo, 10.)

Untersuchungen zu Kloster und Stift..., 1980

Untersuchungen zu Kloster und Stift, hrsg. vom Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1980. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte, Bd. 68. – Studien zur Germania Sacra, Bd. 14.)

Uray 1987

Uray Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján*, in Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia...*, 1987, 187–208.

Usher Chrisman 1982

Miriam Usher Chrisman, *Lay Culture, Learned Culture, Books and Social Change in Strasbourg, 1480–1599*, New Haven – London, Yale University Press, 1982.

Varga A. 1983

Varga András, *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 7.)

Varga A. – Monok, Adattár 13/1, 1986

Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657, sajtó alá rend. Varga András, munkatárs Monok István, utószó Monok István, Varga András, Budapest–Szeged, JATE, MTAK, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13.)

Varga Sz. 2004

Varga Szabolcs, *Christianitas és Európa, Az európai társadalomszerveződés keresztény gyökereiről*, *Vigilia*, 69(2004), 679–686.

Varga–Vértesi, szerk., *Egyházi társadalom, 16. század*, 2017

Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, XVII.)

Varga–Vértesi, szerk., *Egyházi társadalom, 17. század*, 2018

Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században, szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár, Pécs, Történetészceh, META Egyesület, 2018. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 3.)

Varjas 1973

Varjas Béla, *Heltai Gáspár, a könyvkiadó*, *Magyar Könyvszemle*, 89(1973), 290–314.; különlenyomatként: Budapest, MTA ITI 1973. (Reneszánsz Füzetek, 24.)

Varjas, szerk., *Irodalom és ideológia...*, 1987

Irodalom és ideológia a 16–17. században, szerk. Varjas Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. (Memoria saeculorum Hungariae, 5.)

Várkonyi Á. 1986

R. Várkonyi Ágnes, *Iskolák, könyvtárak, nyomdák*, in Köpeczi, főszerk. *Erdély története*, 1986, 935–940.

Várkonyi Á. 1989

R. Várkonyi Ágnes, *Intézmények, iskolák, könyvtárak, nyomdák*, in Ember–Heckenast, főszerk., *Magyarország története...*, 1989, 298–305.

- Várkonyi Á., szerk., *Magyar reneszánsz...*, 1987
Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. R. Várkonyi Ágnes, Budapest, Gondolat, 1987.
- Vásárhelyi 1980
 Vásárhelyi Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai I. Náprági Demeter könyvtára, – II. Az „erdélyi” gyűjtemény*, Magyar Könyvszemle, 96(1980), 117–130, 230–263.
- Vásárhelyi, szerk., *Fata libelli...*, 2003
Fata libelli, A nyolcvan éves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai – Fata libelli ad octoginta annos natum Gedeon Borsa ab amicis discipulisque scripta, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, OSZK, 2003.
- Vásárhelyi, szerk., *Fejezetek 17. századi...*, 2001
Fejezetek 17. századi nyomdászatunkról – Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts, szerk./hrsg. Vásárhelyi Judit, Budapest, OSZK, Osiris, 2001. (Libri de libris)
- Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae*, 2012
Sylvae Typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 5.)
- Véber 2016
 Véber János, *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*, Pécs–Budapest, Kronosz, MTT, 2016. (Sziluett, Korszerű történelmi életrajzok)
- Veress 1941
 Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864 – Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, 1221–1864*, Budapest, MTA, 1941. (Olaszországi magyar emlékek – Monumenta Hungarorum in Italia, III.)
- Verók 1999
 Attila Verók, *Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 22(1999), 217–222.
- Verók 2017
 Attila Verók, *Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen*, in Madl–Monok, éd. par, *Ex oriente...*, 2017, 43–62.
- Verók 2020
 Attila Verók, *Melanchthon-Rezeption bei den Siebenbürger Sachsen im Reformationsjahrhundert*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 123–138.

Verók, szerk., *Líceumi paletta...*, 2015

Líceumi Paletta, Pályázati különszám: *A humán teljesítménytechnológia*, szerk. Verók Attila, Eger, EKE, 2015.

Verona 1957

Eva Verona, *Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu u prvome razdoblju njena života 1607–1773*, in Andrassy–Lisac, ed., *Zbornik naučnih...*, 1957, 9–18.

Vető 1983

Vető Béla, *Evangélikus Országos Levéltár*, in Bán P., szerk., *A levéltári forráskiadás*, 1983, 103–107.

Villes d'imprimerie..., 1976

Villes d'imprimerie et moulins a papier du XIVe au XVe siècle, Aspects économiques et sociaux – Drukkerijen en papermolens in stad en land de 14. tot de 16. eeuw, Colloque international, Spa, 11–14 Septembre 1974, Bruxelles, Crédit Communal de Belgique, 1976. (Collection histoire Pro civitate, sér. 8, 43.)

Viskolcz 2010

Viskolcz Noémi, *Nádasdy III. Ferenc gyűjteményei*, *Századok*, 144(2010), 873–894.

Viskolcz 2011

Viskolcz Noémi, *Nádasdy Ferenc Rómában*, in Imre – Oláh Sz. – Fazakas – Száraz, szerk., *Eruditio, virtus...*, 2011, 340–349.

Viskolcz 2017

Viskolcz Noémi, *A gyűjtés története Magyarországon*, Kézirat.

Viskolcz, KKK VIII, 2013

Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Budapest, SZTE, HEH, 2013. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VIII.)

Viskolcz–Schaffer 1996

Viskolcz Noémi – Schaffer Andrea, *Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugatmagyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években*, *Magyar Könyvszemle*, 112(1996), 223–233.

Vizkelety 2008

András Vizkelety, *Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken*, in Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter*, 2008, 327–338.

Vocelka 2020

Karl Vocelka, *Reformation in Wien und die damit zusammenhängenden Drucke*, in Monok–Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 49–62.

- Vocelka–Winkelbauer, vorgelegt, *Kulturelle Zentren...*, 1996
Kulturelle Zentren der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit, Vergleichende Studien zur herrscherlichen, adligen und geistlichen Kultur in Böhmen, Mähren, Ungarn und den Erbländern, Bibliographie, vorgelegt von Karl Vocelka – Thomas Winkelbauer, Band II, Wien, Universität Wien, 1996.
- Vodosek, hrsg., *Vorformen...*, 1978
Vorformen der Öffentlichen Bibliothek, zusammengestellt und eingeleitet von Peter Vodosek, Wiesbaden, Harrassowitz, 1978. (Beiträge zum Büchereiwesen, Reihe B, Quellen und Texte, Heft. 6.)
- Vogler, publ., *Les actes notariés*, 1979
Les actes notariés, Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles, publ. par Bernard Vogler, Strasbourg, Istra, 1979.
- Voigt – Zimmermann E., hrsg. *Libris et Litteris...*, 1959
Libris et Litteris, Festschrift für Hermann Tiemann, hrsg. von Christian Voigt, Erich Zimmermann, Maximilian Gesellschaft, Hamburg, 1959.
- Voit 2006
Petr Voit, *Encyklopedia knihy, Starši knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha, Knihovna Národního muzea, 2006, 985–987.: Oldřich Velenský.
- Wagner A. 1926
Adalbert Wagner, *Peter Falcks Bibliothek und humanistische Bildung*, Bern–Freiburg, Haupt, Fragnière, 1926. (Bibliothek des Schweizer Bibliophilen, 2,2.)
- Wallmann 1990
Johannes Wallmann, *La spécificité de l'ortodoxie luthérienne à Strasbourg*, Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français, 136(1990), 9–27.
- Wallmann 2010a
Johannes Wallmann, *Arndtrezeption im Baltikum, Johann Fischer und die Rigaer Ausgabe des Wahren Christentums von 1678/79*, in Wallmann 2010, 258–276.
- Wallmann 2010
Johannes Wallmann, *Gesammelte Aufsätze, Band 3*, Tübingen, Siebeck, 2010.
- Wallmann–Sträter, hrsg., *Halle und Osteuropa*, 1998
Halle und Osteuropa, Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter, Tübingen, Niemeyer, 1998. (Halle'sche Forschungen, 1.)
- Wathay 1836
Schmid Antal, *Tudósítás Wathay Ferencz munkáji s rajzolatí 1593–1605 czím alatt megjelenendő magyar régiségről*, Felfödözte Ponori Thewrewk József, Kiadta Wadasi Jankovich Miklós, Jelenkor (Pest), 1836, Nr. 35.

Wathay 1838

Wathay Ferenc *prosaművei, Régiségbuvár, Első kötet, második füzet*, kiadta Ponori Thewrewk József, Pozsonyban, Schmid Antalnál, 1838.

Weyrauch 1977

Erdmann Weyrauch, *Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozessproduzierten historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung aus fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte*, in Müller P. J., hrsg., *Die Analyse...*, 1977, 141–178.

Weyrauch 1981

Erdmann Weyrauch, *Bürger und Bücher, Informationen über ein Arbeitsvorbereitung zur Geschichte des Buchbesitzes im 16/17. Jahrhundert*, Wolfenbütteler Barock-Nachrichten, 8(1981), 150–154.

Weyrauch 1985

Erdmann Weyrauch, *Bücher im Alltag niedersächsischer Bürger im 16. und 17. Jahrhundert*, in Meckseper, hrsg., *Stadt im Wandel*, 1985, 15–24.

Wick 1941

Wick Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko Nyomda, 1941.

Wijsenbeek-Olthuis 1996

Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Adlige Wohnstätten in den Niederlanden im 17. und 18. Jahrhundert*, in Bůžek, sost., *Život na dvorech...*, 1996, 117–128.

Wittmann W. 1934

Walter Wittmann, *Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion, unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695–1705, 1746–1755 und 1795–1805*, Bochum–Langendreer, Pöppinghaus, 1934.

Wittstock 1858

Heinrich Wittstock, *Beiträge zur Reformationsgeschichte des Nösnergaues*, Wien, Carl Gerold's Sohn, 1858.

Wohlfeil 1984

Rainer Wohlfeil, *Reformatörise Öffentlichkeit*, in Grenzmann–Stackmann, hrsg., *Literatur und Laienbildung...*, 1984, 41–52.

Woude–Schoorman, eds., *Probate Inventories*, 1980

Probate Inventories, A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development, ed by Ad van der Woude, Anton Schoorman, Wageningen, Landbouwhogeschool, Afdeling Agarieke Geschiedenis, 1980.

Wustmann 1906

Gustav Wustmann, *Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek, Bd. 1*, Neujahrsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig, 2(1906), 1–122.

- Zaunstöck, hrsg., *Gebaute Utopien*, 2010
Gebaute Utopien, Franckes Schulstadt in der Geschichte europäischer Stadtentwürfe, hrsg. von Holger Zaunstöck, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2010. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 25.)
- Zedelmaier 2016
 Helmut Zedelmaier, *Viel zu viele Bücher, Bibliotheken im Spiegel des Nachdenkens über Glaubenssicherung und Wissensbewahrung im 16. Jahrhundert*, in Zerbe, hrsg., *Wissenspeicher...*, 2016, 19–36.
- Zerbe 2016
 Doreen Zerbe, *bücher und gute librareyen zu verschaffen, Die Gründung der halischen Marienbibliothek*, in Zerbe, hrsg., *Wissenspeicher...*, 2016, 128–135.
- Zerbe, hrsg., *Wissenspeicher...*, 2016
Wissenspeicher der Reformation, Die Marienbibliothek und die Bibliothek des Waisenhauses in Halle, hrsg. von Doreen Zerbe, Wiesbaden–Halle, Harrassowitz, 2016. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 34.)
- Žibritová 2011
 Gabriela Žibritová, *Schweizerische Bücher in den ältesten Bibliotheken von Leutschau und Bartfeld, Buch und die Privatbibliotheken der Stadtbürger in der frühen Neuzeit*, in Čičaj–Bernhard, hrsg., *Orbis Helveticorum...*, 2011, 237–249.
- Zimányi 1985
 Zimányi Vera, *Városfejlődés és polgárság*, in Pach – Várkonyi Á., szerk., *Magyarország története...*, 1985, 353–383.
- Zimmermann E. 1959
 Erich Zimmermann, *Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81)*, in Voigt – Zimmermann E., hrsg., *Libris et litteris...*, 1959, 40–49.
- Zimmermann R. 1904
 Zimmermann Rezső, *A nemességnek a városokba való telepedése a XVI–XVII. században*, A nyíregyházi Ág. Hitv. Ev. Főgimnázium XXXX-ik értesítője az 1903–1904-ik iskola évről, Nyíregyháza, 1904, 3–32.
- Zombori, szerk., *Az értelmiség...*, 1988
Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században, szerk. Zombori István. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1988.
- Zoványi J. 1922
 Zoványi Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, Génius, 1922 (reprint: Budapest, Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1986.)
- Zvara 2008
 Zvara Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei*, in Hegyi Á. – Simon, szerk., *Apró cseppekből...*, 2008, 45–70.

Zvara 2010

Zvara Edina, *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*, in Magyar Könyvszemle, 126(2010), 386–398.

Zvara 2011a

Zvara Edina, *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 127(2011), 47–71.

Zvara 2011

Zvara Edina, *Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből, Pótlás az RMNy-hez*, Magyar Könyvszemle, 127(2011), 99–103.

Zvara 2020

Zvara Edina, *Protestant Books of a Hungarian Catholic Aristocrat*, in Monok-Seidler, hrsg., *Reformation und Bücher*, 2020, 159–172.

Zvara, Adattár 19/1, 2001

Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Szeged, Scriptum, 2001. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1.)

Zvara, Adattár 19/3, 2008

Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, Ferences könyvtárak, 1668–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2008. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3.)

Zvara, KKK IX, 2013

Zvara Edina, *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, SZTE, HEH, 2013. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IX.)

Zvara, sajtó alá rend., *Az keresztyén...*, 2003

„Az keresztyén olvasóknak”, *magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, kiad., előszó, Zvara Edina, Budapest, Balassi, 2003. (Régi magyar könyvtár, 14.)

Személy- és helynévmutató

A, Á

- Ábel Jenő 31, 32, 35, 219
Ács Pál 38, 40, 183, 254, 279, 327
Adam, Paul 114, 115, 119, 279
Adorisio, Antonio Maria 11, 279
Aelfens, Johannes 172
Agneta, Jan 125, 346
Ágoston, Szent (Aurelius Augustinus) 15, 32, 67, 126, 135, 138, 161, 193, 200
Agricola, Johannes 165
Agricola, Mikael 23, 253, 353
Ainfalt, Matthias 206
Aiszóposz (Ezópusz) 233
Albani Csirke György 343
Albertinus, Aegidius 222
Albrecht, Stephan 201, 239, 279
Alciati, Andrea 83
Aldingen (Baden-Württemberg, D) 177
Aldrovandi, Ulisse 119, 281
Alectorius, Ludovicus 125
Aleksavičienė, Ona 254, 279
Alexander de Villa Dei 96, 157
Alitius, Balthasar 62
Almási Gábor 80, 280, 290
Alsóindva (Lendva, Pomurska, SLO) 94, 96, 312, 330
Alsted, Johann Heinrich 177
Altburg (Baden-Württemberg, D) 173
Altestadt (Hessen, D) 173
Amanus, Jodocus 87, 280
Amberg (Bayern, D) 172
Amerbach, Johann 31, 151
Amling, Wolfgang 211
Amsdorf, Nikolaus von 165
Amszterdam (Amsterdamum, NL) 100, 262
Andlau, Barthélemy d' 11
Andrassy, Juraj 280, 358
Andreae, Jacob 161, 163, 175
Anelli, Vittorino 203, 280
Angers (Maine-et-Loire, F) 28
Angi János 280, 286
Anglicus, Bartholomaeus 36
Annus, Endel 255, 280
Antonius Florentinus 36
Antwerpen (Vlaanderen, BE) 100
Apelius, Melchior 172
Apīnis, Aleksejs 255, 349
Apitius, Michail 230
Apolleneus, Horatius 123, 124
Apró Piroska 89, 280, 282
Apuleius, Lucius 11
Aquilon, Pierre 280, 288, 292, 343
Aragóniai Beatrix 184
Aretino, Leonardo 90, 184

- Arezzo (Arezzo, I)* 118, 355
 Arisztotelész (Aristoteles) 51, 55,
 60, 67, 70, 125, 134, 142, 155, 175,
 193, 259, 290
 Arnaldus, Antonius 166
 Arndt, Johann 63, 65, 71, 106, 226,
 232, 233, 234, 238, 245, 248, 259,
 272
 Arnold, Klaus 114, 119, 280
 Arnold, Matthieu 259, 280
 Arnold, Werner 112, 281
 Artner, Erhardt 107, 351
 Asche, Matthias 258, 281
 Assisi Ferenc, Szent *lásd* Ferenc,
 Szent, Assisi
Aszód (Pest, HU) 268
 Aubry, David 104
 Aubry, Jean 85, 102, 104, 144
Augsburg (Bayern, D) 19, 25, 29, 31,
 41, 83, 164, 185, 186, 291, 350
 Augustinus Aurelius *lásd* Ágoston,
 Szent
 Aumüller, Stephan 87, 102, 281
 Aurelius, Cornelius 9, 335
 Aurelius, Marcus 225
 Ausonius, Decimus Magnus 193
 Austin, Jane 110
 Avenarius, Johannes 156
- B**
- Bacchi, Maria Cristina 119, 281
 Bácskai Vera 181, 182, 183, 281
 Badius, Jodocus 157
 Badtin, Maria 236
 Bahlcke, Joachim 250, 281
 Baicius, Michael 125
 Bajáki Rita 55, 56, 62, 82, 85, 90, 91,
 281
Bajorország (Bayern, D) 33, 61, 144,
 162, 172, 173, 266
 Baker, Adalbert 36, 281
 Bakonyi Géza 309
 Balassi Bálint 103, 149, 171, 279,
 298, 305, 352
 Balassi Zsigmond 260
 Balázs Géza 282, 329
 Balázs János 253, 282
 Balázs Mihály 49, 76, 121, 167, 200,
 282, 303, 334, 344
 Bálint István János 282, 328
 Bán Péter 282, 358
 Bánffy család 53, 93, 94, 95, 97, 131,
 330, 353
 Bánffy István 94
 Bánffy János 94, 97
 Bánffy Kristóf 94
 Bánffy László 94, 96
 Bánffy Miklós 94
 Baracska István 56
 Bárány János 269
 Baranyai Decsi János 194, 224
 Barátné Hajdu Ágnes 282, 330
 Barbaritsch, Mathias 65
 Barbier, Frédéric 13, 19, 20, 21, 24,
 110, 111, 274, 282, 283, 292, 312,
 324, 332, 336
 Barcza József 32, 283
 Barlandus, Adrianus 141, 145, 153
 Barlay Ödön Szabolcs 102, 283,
 284
 Barral i Altet, Xavier 284, 288
 Barrows, Annie 110
 Barta János 306, 339
 Barta János, ifj. 280, 286
Bártfa (Bardejov, SK) 30, 31, 32, 35,
 38, 62, 66, 127, 190, 198, 210, 268,
 279, 287, 288, 295, 322, 336
 Bartha Tibor 92, 284

- Bartók István 51, 284, 314
Basileae lásd *Bázel*
 Báthori Gábor 345
 Báthory család 132
 Báthory István 56, 149
 Báthory Miklós 40, 311
 Báthory Zsigmond 127, 282
 Bátori Ingrid 203, 241, 284
 Batthyány Ádám 25, 54, 82, 88, 101, 103, 105, 138, 149, 162, 171, 177, 318, 319
 Batthyány Boldizsár (?–1525 után) 101
 Batthyány Boldizsár (1452 k. – 1519) 101
 Batthyány Boldizsár (1537–1590) 45, 49, 53, 85, 86, 88, 94, 101, 104, 122, 136, 139, 144, 145, 149, 150, 151, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 170, 172, 256, 266, 283, 286, 287, 313, 330, 334, 338
 Batthyány család 32, 33, 53, 61, 77, 93, 101, 102, 103, 131, 136, 137, 144, 145, 148, 155, 157, 158, 162, 170, 172, 176, 177, 224, 318, 319, 330
 Batthyány Ferenc (1497–1566) 101
 Batthyány Ferenc (1573–1625) 61, 88, 101, 102, 103, 104, 105, 137, 144, 149, 157, 162, 169, 171, 176, 179, 330
 Batthyány Ignác (1741–1798) 29, 43, 274, 314
 Batthyány Kristóf 101, 101
 Batthyány Pál 101, 101
 Baulant, Micheline 218, 284
 Baumgartner, Emmanuèle 284, 289
 Baycij, Michaelis 125
 Bayley, Lewis 259
Bázel (Basileae, Basel-Stadt, CH) 11, 12, 18, 19, 22, 29, 31, 36, 41, 98, 127, 151, 155, 166, 174, 185, 192, 193, 247, 312, 332
 Bebel, Heinrich 157
 Becanus, Martinus 161
 Becht, Hans Peter 201, 317
 Becker, Petrus 11, 285
Bécs (Wien, A) 11, 12, 19, 22, 24, 25, 30, 52, 56, 78, 92, 93, 98, 100, 101, 102, 104, 121, 122, 125, 129, 131, 140, 144, 175, 185, 186, 188, 189, 192, 200, 224, 251, 318, 352, 358
 Beer, Theodolphus 247
 Behrendt, Johann 114, 119, 285
Békéscsaba (Békés, HU) 270
 Békési Imre 285, 350
 Bél Mátyás 273
Běla pod Bezdězem (Weisswasser, Mladá Boleslav, CZ) 21
 Belényesi Gergely 260
 Bellarmino, Roberto Francesco Romolo 90, 161
 Bellumensis, Urbanus 156
 Bence Lajos 94, 285
 Benda Kálmán 353
 Bene Sándor 155, 285
 Bene Sándorné 124, 126, 285
 Benkner, Johann 195
 Beregszászi Péter 166, 167, 169
 Berényi család 90
 Berényi György 55, 90
Berg der Kreuze lásd *Kryžiu kalnas*
 Bergeron, Réjean 13, 285
 Beriga, Julius Pacius de 223
 Berlász Jenő 57, 121, 129, 167, 285, 286
Berlin (D) 263
 Bernát, Szent, Clairvaux-i 14, 138
 Berneder, Andreas 223

- Bernegger, Matthias 48, 154, 259, 343
- Bernhard Máté 104
- Bernhard, Jan-Andrea 292, 331, 361
Bernkastel-Kues (Cusa, Rheinland-Pfalz, D) 11
- Besold, Christoph 48, 114, 178, 224, 286
- Bessenyei József 97, 100, 286
Beszterce (Bistrița, Beszterce-Naszód, RO) 133, 210, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 235, 269, 328
Besztercebánya (Banská Bystrica, SK) 33, 35, 37, 52, 62, 66, 68, 69, 116, 131, 134, 143, 159, 207, 210, 214, 218, 220, 230, 232, 233, 235, 237, 242, 292, 293, 302
- Bethlen család 334
- Bethlen Gábor 132
- Bethlen Miklós 128, 310
- Betuleius, Ludovicus Johannes 231
- Betuleius, Pseudo-Gosvinus *lásd*
Ciegler, Georg
- Beurhusius, Fridericus 154
- Beythe András 61, 94, 95, 96, 122, 123, 130, 137, 150, 151, 167, 172
- Beythe család 61, 94, 95, 96, 148, 158, 162
- Beythe Imre 61, 94, 104, 149, 157
- Beythe István 61, 94, 95, 96, 104, 122, 136, 137, 144, 146, 148, 151, 157, 163, 166, 167, 169, 170, 334
- Beza, Theodorus (Bèze, Théodore de) 163, 165, 226, 227
- Biernus, Laurentius 172
- Bilkei Irén 94, 96, 97, 286
- Binder, Ludwig 136, 286
- Bingen am Rhein (Rheinland-Pfalz, D)* 11, 12
- Bingeni Szent Hildegárd *lásd*
Hildegárd, Szent, Bingeni
- Bíró Györgyi 218, 286
- Bisactius, Johannes 66
- Bisztray Gyula 345
- Bitskey István 76, 89, 100, 282, 286, 312
- Blaeu család 100
- Blotius, Hugo 24, 121
- Blutvogel, Balthasar 198
- Bobory Dóra 73, 85, 102, 160, 286, 287
- Boccalini, Traiano 225
- Bocskai István 149
- Bocskay István 345
- Boda Miklós 58, 120, 129, 287
- Bodin, Jean 86
- Bodnarová, Miloslavá 239, 287
- Bodó Sándor 299
- Bodor András 287, 313
- Bodor Antal 201, 229, 287
- Boethius, Anicius Manlius Severinus 142
- Bogáti Fazakas Miklós 128
- Bogdán István 184, 287
- Bogucka, Maria 181, 287
- Bohrinus, Philipp Jakob 172
- Bologna (Emilia-Romagna, I)* 20, 30, 129, 257
- Bolondóc (Beckó, Beckov, SK)* 94
- Bombart, Mathilde 272, 288
- Bonaventura, Szent 14, 15
- Bonfini, Antonio 224
- Bonyhád (Baranya, HU)* 269
- Boreczky Anna 35, 288
- Borne, Dominique 9, 328
- Bornemisza Péter 320
- Boross Klára 121, 122, 144, 288

- Borostyánkő (Bernstein, Burgenland, A)* 103, 176, 177
- Boroszló lásd Wrocław*
- Borraccini, Rosa Maria 288, 337
- Borsa Gedeon 41, 45, 75, 137, 139, 151, 184, 185, 191, 192, 199, 256, 288, 289, 345, 357
- Borvölgyi Györgyi 85, 289
- Borzsák István 37, 47, 49, 289
- Bóta Károly 167, 289
- Boulestreau, Nicole 284, 289
- Bozzolo, Carla 13, 285, 289
- Böde (Zala, HU)* 96
- Böhm, Georg 228
- Böhm, Margaretha 233
- Brandenstein, Christoph von 291
- Brant, Sebastian 12, 13, 222, 283
- Brassó (Braşov, RO)* 33, 43, 44, 116, 131, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 159, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 207, 216, 217, 218, 231, 255, 256, 266, 268, 269, 274, 306
- Bratislava lásd Pozsony*
- Braun, Georg 84
- Braunschweig (Niedersachsen, D)* 116, 257, 316
- Braunschweig, Heinrich Herzog von d. Jüngere *lásd* Heinrich II Herzog von Braunschweig-Wolfenbüttel
- Breitenbrunn lásd Felsőszéleskút*
- Brentius, Johannes 211
- Brenz, Johann 56, 60, 67, 165, 175, 212, 213, 214, 215, 216, 226, 227, 230, 234, 243
- Breslau lásd Wrocław*
- Bretke, Johannes (Bretkūnas, Jonas) 23, 254, 279
- Brewer, Lorenz 262
- Brieg (Brzeg, PL)* 198
- Brno (Brünn, Brno, CZ)* 84, 185
- Bruckenthal, Samuel 269
- Brunner, Horst 201, 290
- Brunner, Lienhardt 175, 290
- Brunner, Otto 290, 311
- Bruno, Giordano 272
- Bruto, Giovanni Michaelae 56
- Brünn lásd Brno*
- Brzeg lásd Brieg*
- Brzeziński, Szymon 290, 332
- Bubryák Orsolya 290, 331
- Bucer, Martin 58, 259
- Buchholz, Werner 290, 318
- Buchwald, Johann 234
- Buck, August 290, 350
- Buda (Budapest, HU)* 25, 41, 52, 97, 184, 185, 251, 288, 289, 321
- Budai Jakab 35, 37, 47, 69
- Budapest (HU)* 270, 285, 294, 316
- Budweiss (České Budějovice, CZ)* 172
- Bugenhagen, Johann 67, 70, 98, 115, 133, 211, 212, 214, 215, 216, 226, 227, 253, 257
- Bujdosó Hajnalka 55, 56, 62, 82, 85, 90, 91, 281
- Bukarest (Bucureşti, RO)* 191
- Bullinger, Heinrich 23, 67, 162, 163, 226, 227, 295
- Buntzler, Georg 67, 245
- Bura László (Kulcsár György) 33, 60, 106, 143, 159, 302
- Burchill, Christopher J. 256, 260, 290
- Burckel, Marie-Odile 22, 290
- Burckhardt család 233
- Burckhardt, Anna Maria 233
- Burger, Helene 173, 291
- Burke, Peter 284, 327
- Bussi, Giovanni Andrea de 11

Busti, Bernardinus de 37
 Buzás, Josef 93
 Buzás, Ladislaus 112
 Buzási Enikő 100, 291
 Bůžek, Václav 291, 314, 326, 360
 Büblo, Bartholomäus 244
 Bünz, Enno 16, 291

C

Caephaleus, Wolfgang 172
 Caesar, Iulius Caius 175
Calabria (I) 11, 279
 Calaminus, Petrus 211
 Caleniusz, Gelvin 15
 Calepinus, Ambrosius 175
 Călin, nyomdász 191
 Calleri, Marta 336, 355
 Calvin (Kálvin), Jean 37, 49, 58, 67,
 69, 104, 141, 142, 162, 164, 227,
 259, 262, 280, 301, 331
 Camerarius, Joachim 50, 67, 211,
 212, 214, 215, 216, 231
 Camerarius, Johannes 157
 Campanella, Tomasso 225
 Campis, Julianus de 178
 Candaux, Jean-Daniel 292, 323
Cannstadt (Cannstatt, Stuttgart, D)
 174
 Capezzali, Walter 341
 Caraffa, Carolus 224
 Carion, Johann 23, 55, 63, 70, 142,
 177, 224
 Carpov, Benedictus 223
 Cartesius, Renatus *lásd* Descartes,
 René
 Carthusiani, Hugonis D. 125
 Carthusiensis, Dionysius 15
 Cartledge, Bryan 81, 292

Casale, Ubertino da 14
Casamari (Frosinone, I) 11, 279
 Caspar von Heltau *lásd* Heltau Gáspár
 Cato Maior, Marcus Porcius
 37, 193
 Cebes (Thaebanus) 193
 Cellarius, Christophorus 225
 Celtes, Konrad (Celtis, Conrad) 25,
 177
 Cervicornus, Eucharius 15
 Ceva, Boniface de 13
 Cevins, Marie-Madeleine de 292,
 324, 326
 Chaix, Gérard 15, 292
 Chaunu, Pierre 7, 8, 20, 292
Chelmno (Kulm, Culmen, PL) 252
 Chemnitz, Martin 163, 211, 212,
 214, 215, 216, 226
 Chiorean, Ion 292, 328
 Chrijsaej, Bartholomej 124
 Chrysostomi, Joannis 127
 Chytraeus, David 102, 107, 163,
 177, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
 226, 311, 351
 Čičaj, Viliam 35, 52, 65, 66, 68, 69,
 116, 134, 159, 202, 203, 206, 214,
 230, 232, 233, 235, 236, 237, 239,
 292, 293, 331, 361
 Cicero, Marcus Tullius 17, 57, 58,
 96, 142, 145, 153, 155, 175, 177,
 193, 221, 230, 259, 316
 Ciegler, Georg (Ziegler, Ziegelmeister,
 Tegelman, Pseudo-Gosvinus
 Betuleius, Pseudo-Josquinus
 Betulejus) 261, 262
 Cikowski, Andrzej 260
 Cikowski, Stanislas 260
 Claepius, Daniel 211
 Clairvaux-i Szent Bernát *lásd* Bernát,
 Szent, Clairvaux-i

Clark, Peter 201, 281, 293
 Claudianus (Klaudyán), Nicolaus
 21
 Clemens, polgár 35, 37, 52, 66
 Clenardus, Nicolaus 156
Cluj Napoca lásd Kolozsvár
 Clusius, Carolus (Charles de
 l'Escluse) 87, 102, 121, 122, 281,
 293, 354
 Cluverus, Johannes 128
 Cochlaeus, Johannes 50, 58, 59
 Coco, Carla 185, 293
 Coler, Martin 211, 212
 Coler, Matthaeus 223
 Collonges, Julien 259, 280
Colmar (Haut-Rhin, F) 12
Colonia lásd Köln
 Colta, Elena Rodina 121, 167,
 293
 Comenius *lásd* Komenský, Jan Amos
 Commynes, Philippe de 245
 Conze, Werner 290, 311
 Copernicus, Johannes 140
 Coppins, Chritian 117, 118, 293
 Coq, Dominique 13, 289
 Coresi, Șerban 191
 Coress, Melchior 64
 Corvinus, Antonius 172
 Corvinus, Elias 102, 283
 Corvinus, Valentinus 192
 Cramer, Dionysius 68, 237, 242
 Crato, Johann Heinrich 192
 Crocus, Cornelius 145, 153
 Cronerin, Catharina (Reschner,
 Catharina) 228
 Cruciger, Caspar 170
 Crusius, Martinus 148, 156, 211,
 212, 214, 215, 216, 293
 Culman, Leonhard 157
Culmen lásd Chelmnó

Cusa *lásd* Bernkastel-Kues
 Cusanus, Nicolaus (Cusano, Niccolò)
 10, 72, 302, 303
 Czarny, Marcin *lásd* Niger, Martin
 Czenthe Miklós 271, 294

CS

Csáktornyai János 199
Csanád (Csongrád, HU) 59
 Csányi Ákos 96, 97, 286, 339
 Csapodi Csaba 28, 29, 31, 34, 35,
 120, 183, 186, 188, 266, 288, 294
 Csapodiné Gárdonyi Klára 28, 29,
 31, 34, 35, 183, 184, 186, 294
Csehország (CZ) 33, 61, 144, 162,
 171, 172, 178, 251, 254, 266
 Csejtei Dezső 72, 294
Csepán (Tschippendorf,
Beszterce-Naszód, RO) 228
Csepreg (Vas, HU) 61, 98
 Csepregi Zoltán 20, 23, 52, 276, 294,
 295
 Csernus Sándor 305
 Csóka-Jaksa Helga 295, 332
 Csorba Mihály 270
 Csuka Márton 63
 Csukovics Enikő 287, 295, 322, 336

D

Dachtel (D) 173
 Dahinten, Otto 220, 295
 Dankanits Ádám 78, 216, 295
 Dann, Otto 110, 295
 Danneberg, Lutz 272, 342
 Dannhauer, Johann Conrad 258,
 259

- Darabos Ferenc (Darabos, Franciscus) 124
- Dávid Géza 181, 295
- Deák Eszter 274, 295
- Debrecen (Hajdú-Bihar, HU)* 33, 44, 143, 146, 147, 159, 160, 190, 199, 255, 342
- Dedić, Paul 105, 295
- Degenfeld-Schomberg Berta 270
- Dékány András 72, 294
- Delaveau, Martine 14, 21, 69, 296, 312, 349
- Deléphine, Hélène 312
- Demény Lajos 191, 296
- Demény Lidia 191, 296
- Demkó Kálmán 201, 229, 234, 237, 239, 296
- Démoszthenész 57, 58, 70, 157, 168
- Dénes Iván Zoltán 296, 340, 355
- Dernschwam, Hans 57, 129, 286
- Descartes, René (Cartesius, Renatus) 72, 272
- Desgraves, Louis 112, 115, 296
- Despauterius, Johannes 157
- Dévai Bíró Mátyás 98
- Dévai Mátyás 344
- Dévény lásd Devin*
- Devin (Dévény, SK)* 250
- Dezsényi Szemző Piroska 296, 297
- Dezső Krisztina 296, 333
- Dietericus, Conrad (Dietrich, Conrad) 106, 211, 226
- Dietrichstein család 172
- Dillherr, Johann Michael 238
- Dionysius Pioppi 59
- Dioskoridész, Pediánosz 222
- Dittrich, Wolfgang 281
- Dmitrijeva, Karina A. 121, 125, 126, 127, 296
- Dobel (Baden-Württemberg, D)* 173
- Dole (Jura, F)* 115
- Dományházi Edit 54, 215, 297
- Dominis, Giovanni de 188
- Dominkovits Péter 100, 185, 297
- Domokos György 35, 40, 297
- Domonkos, Szent 7
- Dornhan (Baden-Württemberg, D)* 177
- Dornstetten (Baden-Württemberg, D)* 176
- Dorsche, Johann Georg 258, 259
- Doucet, Roger 202, 297
- Dózsa Katalin 87, 280
- Dörnyei Sándor 41, 185, 199, 289, 297, 298, 345
- Dóry Ferenc 89, 297
- Dragonus, Casparus (Sárkány Gáspár?) 96
- Dreizel, Horst 272, 297
- Dresingius, Benedictus 172
- Dresser, Matthaeus 211, 212, 216
- Du Fay, Michel Hurault sieur 168
- Duchoňová, Diana 89, 297
- Dudith András 58, 59, 314
- Dülmen, Richard van 203, 297
- Dümmerth Dezső 100, 298
- Dürer, Albrecht 118
- Dürr, Damasus 44
- Dürrmenz (D)* 173

E, É

- Ebenhöch Ferenc 93, 298
- Ebersdorf (Steiermark, A)* 172
- Eck, Johann 57, 59, 60
- Eckenvelter, Liebhard 34, 36
- Eckhardt Sándor 153, 171, 260, 298
- Eckhart mester 15

- Ecsedy Judit, V. 41, 75, 76, 102, 104,
137, 184, 189, 190, 191, 192, 197,
199, 236, 241, 298, 340, 345, 348
- Egenolph, Christian 122
- Eger (*Heves, HU*) 34, 38, 125, 144,
297
- Egri Imre 59
- Eisleben (Sachsen-Anhalt, D)* 16
- Ekler Péter 25, 299
- Ellebodius, Nicasius 121, 122, 144,
339
- Elm, Kaspar 11, 299, 306
- Elsevir család 222
- Ember Győző 299, 340, 356
- Emerico Matthias 122
- Emódi András 125, 299
- Emser, Hieronymus 60
- Endtner család 100
- Engelsing, Rolf 202, 299
- Entz Géza 266, 299
- Eperjes (Prešov, SK)* 62, 67, 126, 210,
229, 232, 233, 234, 237, 241, 267,
268
- Eperjessy János Menyhért 260
- Epictetus 193
- Erasmus, Desiderius Roterodamus
9, 12, 13, 21, 30, 40, 57, 58, 133,
134, 140, 142, 145, 152, 153, 157,
165, 193, 227, 231, 244, 249, 253,
254, 258, 279, 316, 355
- Erdély (Transylvania, RO)* 18, 19,
20, 27, 29, 34, 38, 41, 43, 44, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 56, 57, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 110, 111, 127, 128, 129, 130,
132, 133, 136, 137, 140, 142, 143,
147, 149, 154, 156, 160, 182, 183,
187, 188, 189, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 197, 199, 200, 209,
210, 216, 217, 218, 219, 220, 221,
224, 225, 229, 231, 235, 238, 240,
255, 256, 262, 264, 268, 269, 271,
272, 273, 274, 276, 286, 295, 304,
314, 315, 320, 328, 331, 332, 334,
338, 339, 343, 346, 352, 356, 357
- Erdélyi Gabriella 89, 299, 317, 318,
330
- Erdődy család 93
- Eren, Johann 15
- Erfurt (Türingia, D)* 173
- Erhard, Hermann 173, 291
- Erigena, Johannes Scotus 14
- Érsekújvár (Nové Zámky, Nyitra, SK)*
90, 156
- Erythraeus, Valentinus 157
- Escluse, Charles de l' *lásd* Clusius,
Carolus
- Espich, Valentin 211
- Este, Ippolito d' 34, 38, 297
- Esterházy család 93, 94, 125, 127,
151, 224, 296
- Esterházy Miklós 88, 89, 280, 286,
297, 299, 320, 340
- Esterházy Pál 26, 100, 300, 362
- Esterházy Tamás 99
- Esztergom (Komárom-Esztergom,
HU)* 30, 34, 38, 58, 59, 85, 149,
183, 190, 346
- Étapse, Jacques Lefevre d' 13
- Etényi Nóra, G. 300, 319, 323, 331,
354
- Euripides 51, 70
- Eurymachaera, Caspar 178
- Evans, Robert 85, 104, 300
- Eysenberg, Jacob 211
- F**
- Faber, Johann *lásd* Fabri, Johann
- Fabiny Tibor 266, 271, 300, 316, 344

- Fabre, Pierre Antoine 312
 Fabri, Johann 19, 25, 52, 57
 Fabricius János, fordító 99
 Fabricius, Johannes, nyomdász 192
 Farbaký Péter 40, 188, 301, 331
Farfa (Rieti, I) 11
 Farkas Bálint 188
 Farkas Gábor Farkas 31, 54, 55, 60,
 66, 67, 82, 83, 89, 101, 106, 117,
 120, 134, 159, 187, 207, 215, 218,
 219, 230, 231, 232, 233, 234, 235,
 236, 237, 238, 242, 243, 245, 246,
 247, 301, 304
 Fata Márta 10, 22, 92, 153, 258, 301,
 302, 350
 Faust, Ulrich 11, 222, 302
 Fauth, Mark 64, 107
 Fazakas Gergely Tamás 294, 302,
 310, 312, 358
 Fazakas József 345
 Fazekas István 97, 304, 319, 354
 Febvre, Lucien 218, 302
 Fedeles Tamás 40, 188, 302
 Feger, Theobald 185
 Fehrlin, Hans 286
 Fekete Csaba 33, 60, 106, 143, 159,
 302
 Félegyházi Tamás 199
 Ferdinánd főherceg *lásd* Habsburg,
 Ferdinánd, II.
 Ferenc, Szent, Assisi 7, 139
 Ferenczi Ilona 126, 302
 Ferrabosco, Pietro 102
Fertőszéleskút (Breitenbrunn,
Burgenland, A) 105
 Ficino, Marsilio 12, 21
 Fidler, Johann 104
 Fiedersheim, Peter 65
 Filip Moldavean, nyomdász 191,
 192
 Filipec (Pruisz) János 188, 294
 Finckius, Caspar 164
Firenze (Toszkána, I) 86, 112, 203
 Fisher, John 69, 359
 Fitz József 184, 302
 Flacius Illyricus, Matthias 164, 170,
 226, 258
 Flasch, Kurt 10, 74, 302, 303
 Flavius, Josephus 222, 224
 Fleisz János 339, 346
 Font Márta 92, 303
 Font Zsuzsa 54, 79, 215, 282, 297,
 303, 330, 334, 344
 Forer, Laurentius 60
 Forgách család 90, 131
 Forgách Ferenc 59, 85
 Forgách Imre 31, 54, 83, 84, 134,
 159
 Forgách Zsigmond Ádám 91
 Forget de Fresne, Pierre 168
 Forgó András 92, 301
 Forster, Valentin 223
 Földesi Ferenc 35, 184, 303
Fraknó (Forchtenstein, Burgenland, A)
 93, 151, 307
 Francisci, Georg 66
 Franck, Sebastian 224
 Francke, August Hermann 42, 272
 Franco, Cesare 102
Frankofurti lásd Frankfurt am Main
 Frank, Günter 303, 344
Frankfurt am Main (Francofurti,
Hessen, D) 12, 85, 99, 102, 104,
 122, 154, 202, 261, 280, 302
Frankfurt an der Oder
(Brandenburg, D) 92
 Frautliger, Gregor 192
 Freedman, Joseph S. 272, 303, 347
 Freigius, Johann Thomas 155
 Freund, Simon 235

Frey család 173, 174, 175
 Frey, Anton 173, 174, 175, 176
 Frey, Jakob I. 173, 174, 175, 176
 Frey, Johann Jakob 173
 Frey, Johannes 173
 Fricius Modrevius, Andreas
 (Frycz Modrzewski, Andrej)
 303, 323
 Frischlinus, Nikodemus 138
 Frisius, Johannes 156
 Frisowitz, Balthasar 65
 Fromknecht, Michael Gabriel 235
 Fronius, Daniel 140, 267
 Frölich, Judit 236
 Frölich, Matthias 187, 230, 231
 Fugger család 57, 83, 88
 Fullonius, Guilielmus *lásd*
 Gnaphaeus, Wilhelm 169
 Fundárková Anna 304, 319, 354
 Fügedi Erik 181, 304
 Füley Tamás 126
 Fűrstein, Anna 235

G

Gábor Csilla 304, 343
 Gábor Ildikó 268, 304, 330
 Gáborjáni Szabó Botond 304, 331
 Gácsi Hedvig 67, 117, 187, 215, 218,
 232, 233, 237, 242, 243, 245, 246,
 247, 304
 Galavics Géza 290, 300, 305, 324
 Gálffy László 305, 332
Galgóc (Hlohovec, Trnava, SK) 255
 Gali Ágnes 275, 311
 Gallen, Hans/Johann 68, 237, 242,
 243
 Garázda Péter 349
 Garden, Maurice 218, 305

Gardinas lásd *Hrodna*
 Gaza, Theodor 157
 Gazda István 201, 229, 287
 Gecsényi Lajos 182, 305
 Gediccus, Simon 164
Genf (Genève, CH) 260, 292, 323
 Gerber, Gregor 99
 Gerevich László 305, 322
 Gerézdi Rabán 185, 305
 Gergely András 296, 355
 Gerhard, Johann 211, 212, 213, 215,
 216, 238
 Gerlach, Stephan 211
 Gerson, Jean Charlier de 12, 14, 21,
 37, 45, 69
 Giczi János 149
Giessen (Hessen, D) 261
 Gintli Tibor 40, 305
 Giovio (Jovius), Paolo 83
 Glacianus, Johannes 172, 177
 Glatz Ferenc 305, 306, 340
Gmünd (Niederösterreich, A) 173
 Gnaphaeus, Gulielmus/Wilhelm
 (Gulielmus Fullonius,
 Guilielmus Hagensis, Guillaume
 Le Foullon) 145, 153, 167, 169
 Goltz, Reinhardt 23, 153, 253, 306
 Goltzius, Herbert 120
 Gombos Tamás 96, 97
 Gonsalvinus, Reginaldus 167
 Gorsky, Andreas 234
 Goslavus, Adam 155
Gospic lásd *Modrus*
 Gosztanyi Pál 55
 Gosztanyi Péter 13
 Gömöri György 260, 306
Gönc (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU)
 351
Göppingen (Baden-Württemberg, D)
 175

Grábics Ferenc 148, 306
Grác (Graz, Steiermark, A) 92, 100,
 101, 102, 144, 171
 Graf zu Dohna, Lothar 11, 306
 Granasztói György 182, 183, 205,
 239, 306
 Grawer, Albert 155, 164
Graz lásd *Grác*
 Grenzmann, Ludger 306, 309,
 360
 Greuss, Georg 192
Grodno lásd *Hrodna*
 Grolier, Jean 117, 118
 Groote, Geert (Magnus, Gerardus)
 14
 Gross, Julius 116, 306
 Grossmann, Maria 115, 306
 Grotius, Hugo 224
 Gruber, Daniel 63, 64
 Grueler, Martin 173
 Gruppenbachius, Georgius 293
 Grüll Tibor 45, 52, 63, 64, 65, 68,
 93, 97, 105, 106, 107, 116, 133, 152,
 202, 206, 212, 213, 214, 215, 218,
 220, 221, 222, 223, 307
 Gstättner, Esther 237
 Guazzo, Stefano 178
 Guevara, Antonio 91, 225
 Guglia, Otto 87, 102, 281
 Gulielmus Hagensis *lásd* Gnaphaeus,
 Wilhelm
 Gulyás Pál 56, 121, 307
 Gundelmann, Christoph 211
 Gutenberg, Johann 12, 282, 294,
 349
 Gutgesell, David 198
 Guzsik Tamás 274, 307
 Gündisch, Gustav 44, 194, 216, 295,
 307, 308
Güns lásd *Kőszeg*

Günther, Dorothea 235
 Günther, Samuel 238
Güssing lásd *Németújvár*
 Gyenis Vilmos 353
 Gymnicus, Johann 169

GY

Győr (Győr-Moson-Sopron, HU) 92,
 126
 György Aladár 269, 308
 György Lajos 127, 128, 308
 György Péter 308, 330
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 29,
 43, 127, 188, 191, 274
 Gyulai Éva 168, 308

H

Haberland, Detlef 24, 124, 308
 Habermann, Johannes 106, 211,
 212, 213, 214, 215, 216, 226
 Habsburg, Ferdinánd, I. 25, 28,
 182
 Habsburg, Ferdinánd, II. 161
 Habsburg, Károly, V. 58
 Habsburg, Mária 30
 Habsburg, Mátyás, II. 182
 Habsburg-Lotaringiai Mária
 Dorottya főhercegnő 270
 Haczaki Márton 188
Hagenau (Bas-Rhin, F) 41
 Hagensis, Gulielmus *lásd* Gnaphaeus,
 Wilhelm
 Haimo von Halberstadt 175
 Hain, Nicolaus 238
 Halász József 245, 308
 Haljasmäe, Rene 255, 320

- Halle an der Saale*
(*Sachsen-Anhalt, D*) 42, 227,
259, 272, 304, 337, 359, 361
- Halvepapius, Paulus 66
- Ham, Peter van 25, 308
- Hamm, Berndt 14, 309, 315, 335
- Hammelburg (Bayern, D)* 172
- Hanau (Hessen, D)* 104, 261
- Handó György 120, 129, 287,
341
- Hansonius, Petrus 161
- Harari, Yuval Noah 110
- Harden, Albert 165
- Hargittay Emil 316
- Harries, Karsten 11, 309
- Hartlieb, Georg 99
- Hartweg, Franz 115, 119, 309
- Haselmeyer, Nicolaus 173, 174
- Haug-Moritz, Gabriele 92, 301
- Haunold, Johann 65, 219
- Hausner Gábor 89, 96, 126, 309
- Házi Jenő 93, 309
- Heckel, Michel 172
- Heckel, Stephanum 185
- Heckenast Gusztáv 281, 299, 339,
340, 356
- Heerbrand, Jacob 175
- Hegyi Ádám 309, 331, 361
- Heidelberg (Baden-Württemberg, D)*
12, 18, 19, 22, 33, 48, 71, 92, 106,
107, 128, 133, 143, 166, 169, 174,
209, 212, 213, 214, 215, 216217,
223, 226, 227, 262, 310, 355
- Heigl, Bernhard 193, 309
- Heiligelinde* lásd *Święta Lipka*
- Heinrich II Herzog von
Braunschweig-Wolfenbüttel 88,
105, 309
- Hellebrant Árpád 344
- Helmbold, Ludovicus 178
- Heltai Gáspár (Heltau, Caspar von)
167, 197, 282, 356
- Heltai János 44, 47, 75, 81, 208, 209,
310, 345
- Hemmingius, Nicolaus 243
- Henckel, Johann 29, 30, 43, 120,
135, 186, 187, 188, 229
- Henderkowitz, Johann 236
- Hensel, Johann 67, 244
- Herbenstein, Sigmund 91
- Herberstein, Felizian von 102
- Herbouse, René 310
- Herdesianus, Christoph 58
- Herepei János 92, 128, 310, 316
- Hermann, Leonhard 267
- Hermann, Zacharias 238
- Hermogenes 193
- Hernals (Wien, A)* 64, 93
- Herner János 31, 35, 47, 52, 54, 55,
56, 59, 67, 69, 83, 84, 85, 90, 121,
146, 186, 204, 229, 230, 232, 234,
241, 305, 313, 324
- Heroldt, Adam 261
- Herstain, Christoph 243
- Hertzog, Joannes 185
- Hervagius, Johannes 127
- Hervay Ferenc 75, 288, 345
- Hesiodus (Hésziodosz) 57, 70, 193
- Hess, Andreas 184, 302
- Hess, Johannes Dominicus 121
- Hesshus, Tilemann 164, 165
- Hessus, Eobanus 37
- Hésziodosz lásd Hesiodus
- Heusler, Leonhard 167
- Heusler, Martin 192
- Hieronymus, Szent lásd Jeromos,
Szent
- Hilaire, Yves-Marie 310, 348
- Hild József 274
- Hildegárd, Szent, Bingeni 12

Hiller, Erhardt 102
 Himmelreich, Georg 60
 Hirstein, James 18, 290, 310
 Hlohovec *lásd* Galgóc
 Hobson, Geoffrey D. 117, 118, 119, 257, 310
 Hoffgreff, Georg 197
 Hoffhalter, Raphael 189, 199
 Hoffhalter, Rudolf 189, 199
 Holder, Wilhelm 164
 Holik, Florian 29, 43, 135186, 229, 257, 311
 Holl Béla 75, 102, 103, 107, 213, 311, 345
 Holló Szilvia Andrea 275, 311
 Homberger, Jeremias 171
 Homelius, Joannes 102
 Homérosz 157, 221
 Honter, Johann 33, 43, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 159, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 284, 286, 298, 309, 332, 333, 337, 342, 346
 Horatius Flaccus, Quintus 95, 177
 Horn Ildikó 290, 300, 319, 323, 331, 354
 Horn, Georgius 225
 Horváth Alice 40, 311
 Horváth Boldizsár 96
 Horváth János 132, 311
 Horváth Sándor 94, 311
 Horváth Zita 311, 333
 Höffer család 173
 Höffer, Daniel 173
 Höffer, Gottfried 173
 Höffer, Jakob 173
 Höffer, Joachim 173
 Hölscher, Lucian 113, 311
 Hradszky József 119, 135, 311
 Hrodna (Гродна, Grodno, Gardinas, Hrodna, BY) 250

Hrudý, František 260, 311
 Hubert Ildikó 94, 312, 322, 323, 343
 Hunfredus (Humphrey), Laurentius 114, 312
 Hunnius, Aegidius 56, 99, 106, 164, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 226
 Hunnius, Nicolaus 156
 Hunyadi Mátyás(Matthias Corvin) 35, 38, 40, 183, 200, 325, 336
 Hurault, Michel 168
 Hus, Jan 8, 22
 Huszár (Huzar) Péter 126
 Huszár Gál 199
 Huzo Imre 126
 Hye, Franz-Heinz 312, 322

I

Illava (Trencsén, SK) 90
 Illésházy család 54, 346
 Illésházy István 83, 84, 338
Ilz (Steiermark, A) 171
 Imre Mihály 294, 302, 310, 312, 358
 Inchofer Menyhért 298
 Israel, Uwe 11, 312
 Istvánffy család 93
 Istvánffy Miklós 121, 144, 167, 285, 289, 293
 Istványi Géza 96, 312
 Iunta, Iacobus *lásd* Giunti, Jacopo
 Iusztinianosz, I. bizánci császár (Justinianus) 223
 Iványi Béla 31, 35, 47, 52, 54, 55, 56, 59, 67, 69, 83, 84, 85, 90, 105, 121, 146, 170, 176, 186, 204, 229, 230, 232, 234, 241, 313
 Ivbule, Dagnija 43, 313

J

- Jacobus de Hungaria 11, 12
 Jacobus Stapulensis *lásd* Étaple,
 Jacques Lefevre d'
 Jakó Zsigmond 29, 30, 120, 188,
 204, 205, 229, 239, 295, 308, 313,
 314, 319, 329
 Jankovich Miklós, Wadasi 359
 Jankovics József 58, 285, 314, 338,
 350, 351
 Jankovits László 314, 351
 János Zsigmond *lásd* Szapolyai,
 János, II. erdélyi fejedelem
 Janssens, Paul 202, 314
 Janus Pannonius 305
 Jéna (Türingia, D) 155, 223
 Jeromos (Hieronymus), Szent 113
 Jobbágy Mihály 177
 Jolly, Caude 296, 314
 Jóna István 96
 Jonas, Justus 50
 Jovius, Paulus *lásd* Giovio, Paolo
 Józsa barát 35
 Judenburg (Steiermark, A) 173
 Jungingen (Baden-Württemberg, D)
 173
 Junius, Hadrianus 145, 153, 154,
 326, 327
 Junius, Mechior 145, 154, 247, 259,
 260, 261, 333
 Justinianus *lásd* Iusztinianosz, I.
 bizánci császár

K

- Käfer István 345
 Kafka, Franz 265
 Káldy Ferenc 124

- Kalinyingrád (Königsberg, RUS)*
 232, 255, 261
 Kállay István 287, 315
 Kálmáncsehi Domonkos 188
Kalocsa (Bács-Kiskun, HU) 38, 125,
 357
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kanizsai Pálfi János 103, 126, 127,
 362
 Kapiller Imre 286, 315
 Kapronczay Károly 315, 332
 Kapronczay Katalin 315, 332
 Karagiannis-Mazeaud, Edith 315,
 333
Karintia (Kärnten, A) 33, 93, 144,
 147, 170, 213, 266
 Karlinszky Balázs 315, 333
*Karlsdorf (Karsdorf-Neuthard,
 Baden-Württemberg, D)* 176
 Karner Károly 107, 315
 Károlyi Benedek 60
 Károlyi Gáspár 49, 254, 315, 350,
 351
Kassa (Košice, SK) 62, 67, 68, 117,
 164, 187, 205, 207, 210, 215, 216,
 218, 219, 220, 221, 229, 232, 233,
 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244,
 247, 267, 248, 301, 304, 306, 316,
 337, 355, 360
Kastl (Bayern, D) 11
 Kathona Géza 49, 103, 104, 214, 315
 Katona Tünde 31, 54, 55, 66, 82, 83,
 89, 101, 106, 134, 159, 187, 215,
 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238,
 301, 315
 Katschier, Catharina 236
 Kaufmann, Thomas 9, 14, 18, 309,
 315, 316, 335
 Kaym, Urban 185
 Kazó, Stefan 309

- Kechkes, Andreas *lásd* Kecskés
András
- Keckermann, Bartholomaeus 155,
177, 230, 261, 271
- Kecskeméti Gábor 48, 154, 193,
259, 316, 329
- Kecskés András (Kechkes, Andreas)
121
- Kegel, Philipp (Kegelius, Philipp)
106, 211, 212, 215, 216, 226, 235
- Kegel, Sebastian 63
- Kelecsényi Ákos 345
- Kelemen Lajos 287, 313
- Kempis, Thomas de 14, 45, 67, 235,
246
- Kenyeres István 316, 322
- Kerekes György 245, 316
- Kertész Balázs 41, 298
- Keserű Bálint 49, 200, 282, 305, 310,
316, 324
- Keserű Gizella 54, 215, 282, 297,
303, 330, 344
- Késmárk (Kežmarok, SK)* 164, 210,
268
- Kessler, Josua 286
- Keveházi Katalin 35, 45, 52, 57, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 93, 97, 105,
107, 116, 117, 129, 133, 134, 152,
159, 187, 206, 212, 213, 214, 215,
218, 223, 230, 232, 233, 235, 236,
237, 242, 243, 245, 246, 247, 286,
293, 304, 307, 316
- Keviczky János 245, 308
- Keym, Urban 97
- Khern, Michael 64
- Khobern, Mattes 244
- Kiel (Schleswig-Holstein, D)* 92
- Kirchdorf (Oberösterreich, A)* 172
- Kirchgässer, Bernhard 201, 317
- Kis Péter 316
- Kisdi Klára 87, 280
- Kismarton (Eisenstadt,
Burgenland, A)* 63, 93, 105, 121,
125, 126, 127, 139, 151, 307
- Kiss Barbara 308, 330
- Kiss Erika 100, 317
- Kiss Farkas Gábor 25, 38, 40, 299,
317
- Kiss Réka 301, 331
- Kiss Tamás 92, 317
- Kitzingen (Bayern, D)* 203, 284
- Klaniczay Tibor 25, 82, 89, 96, 100,
120, 126, 127, 185, 290, 305, 309,
314, 317, 345, 350
- Klára, Szent 7
- Klaudyán, Mikulás *lásd* Claudianus,
Nicolaus
- Kleinschmidt, Erich 201, 317
- Klement, Johann 236
- Klimes Péter 121, 185, 318
- Klosterberg, Brigitte 42, 318
- Klöker, Martin 259, 261, 318
- Klöss, Jakob 198
- Kluis, Mikélis 255, 318
- Knaake, Joachim Karl Friedrich
324
- Knapp Éva 300
- Knaus (Cnaus), Johann Jacob 103,
146, 160, 173, 176, 177, 178, 179,
330
- Knuber, Johann 178
- Kocán Béla 254, 326
- Koell, Johann 23, 255
- Kokas Károly 45, 63, 93, 97, 103,
105, 116, 133, 152, 170, 171, 202,
212, 213, 214, 218, 307, 318
- Kókay György 76, 129, 318
- Kollega Tarsoly István 294, 318,
332
- Kolosváry Bálint 59

- Kolozsvár (Cluj Napoca, Kolozs, RO)*
127, 128, 190, 197, 198, 204, 207,
210, 218, 219, 220, 255, 262, 308,
313, 334, 335, 348
- Koltai András 88, 102, 105, 144,
171, 172, 177, 318, 319
- Kolumbán Vilmos 319, 333
- Komenský, Jan Amos (Comenius)
261, 275
- Komjáti Benedek 254, 326
- Komlós András 199
- Komorová, Klára 59, 125, 319,
346
- Koncsol László 354
- Korlát (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU)*
67
- Korniss (Kornis) Zsigmond 127
- Korniss család 127
- Korniss György 128
- Kornmann, Johann 172
- Korompay Klára 297, 319
- Korzenski, Johannes 362
- Kósa László 285, 350
- Kosch (Cosch), Martin 172
- Koselleck, Reinhard 290, 311
- Kot, Stanislaw 260, 319
- Kovács András 313, 319, 329
- Kovács E. Péter 320, 349
- Kovács Eleonóra 318, 332
- Kovács Eszter 319
- Kovács József László 52, 64, 65, 68,
88, 89, 105, 107, 129, 206, 212, 223,
307, 320
- Kovács Kiss Gyöngy 313, 319
- Kovács Sándor Iván 37, 47, 89, 96,
126, 309, 320
- Kovacsics József 295, 320
- Köblös József 38, 40, 185, 320
- Köiv, Lea 255, 320
- Kölcsey Ferenc 262
- Köln (Colonia, Coloniae, Nordrhein-
Westfalen, D)* 19, 29, 125
- Königsberg lásd Kalinyingrád*
- Köpeczi Béla 320, 356
- Körmöcbánya (Kremnica, SK)* 62,
65, 68, 206, 207, 210, 220, 230, 236,
237, 242, 267, 292, 293
- Kőszeg (Güns, Vas, HU)* 62, 63, 93,
104, 105, 106, 107, 108, 116, 129,
133, 169, 202, 210, 214, 218, 219,
220, 225, 226, 227, 256, 307, 318
- Kőszeghy Péter 325
- Kőszeghy Sándor 116, 256, 320
- Krähling János 274, 307
- Krakkó (Kraków, PL)* 22, 29, 30, 41,
129, 185, 188, 189, 192, 200, 251,
252, 253, 254, 255, 257, 258, 259,
260, 298, 327
- Král, Pavel 291, 326
- Kraleczky, Christophorus 96
- Kramer, Kaspar 231, 232
- Kramm, Heinrich 112, 320
- Kreitzer, Michael 235
- Kremnica lásd Körmöcbánya*
- Kreslins, Janis 259, 320
- Krickl, Martin 24, 321
- Kristó Gyula 321, 322
- Kristóf Ilona 30, 40, 321
- Kriza Ágnes 194, 321
- Kropf, Rudolf 320, 321
- Kröll, Leonard 172
- Kruppa, Nathalie 321, 358
- Kryžiu kalnas (Berg der Kreuze, LT)*
250
- Kubinyi András 40, 181, 182, 185,
203, 239, 321, 322
- Kulcsár Bálint 286, 299
- Kulcsár György *lásd* Bura László
- Kulcsár György 94, 312, 322, 323,
343

- Kulcsár Péter 29, 40, 186, 322
Kulm lásd *Chelмно*
 Kumaniecki, Casimirus 114, 303, 323
 Kuntár Lajos 336
 Kurtz, Hanns 172
 Kurucz Gyula 302, 350
 Kühne, Hartmut 160 291
 Kürti István 99
- L**
- Labarre, Albert 202, 203, 241, 323
Labiau (Labguva, Polessk, RU) 254
 Labocher, Andreas 172
 Lackner Kristóf 99, 103, 320
 Laczkó Sándor 72, 294
Lakompak (Lackenbach, Burgenland, A) 88
 Lamberg család 172
 Lamperti, Gabriel 64
 Lamping, Antonie Jan 12, 323
 Lanckvelt, Joris van 145, 153
 Lang, Johann 245
 Lang, Matthias 213, 267
 Langh, Daniel 244
 Lani, Andreas 228
 Lasco (Laski), Johannes a 120, 165
 Laszlovszky József 203, 239, 322
 Latzkovits Miklós 31, 54, 55, 66, 82, 83, 89, 101, 106, 134, 159, 187, 215, 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 297, 301, 315
 Lázár István Dávid 67, 117, 187, 215, 218, 232, 233, 237, 242, 243, 245, 246, 247, 254, 304, 326
Lazio (Latium, I) 10
 Lázs Sándor 41, 323
- Le Foullon, Guillaume *lásd* Gnaphaeus, Wilhelm
 Lednitzki, Euphrosina 236
 Lednitzki, Georg 236
 Lefèvre, Martine 312
Legnica (Liegnitz, Alsó-sziléziai vajdaság, PL) 24
 Lehmann, Chritophorus 225
Léka (Burgenland, A) 97
 Lemann/Lehman, Caspar 246
 Lendvai, Paul 81, 323
 Lengyel Tünde 77, 85, 287, 295, 322, 323, 336
Lengyelország (PL) 92, 198, 250
 Leó, X., pápa 20
 Leobergensis, Leorinus *lásd* Neubert, Peter
 Leopoliensis, Thomas 123, 124
 Lescaze, Bernard 218, 292, 323
 Leser, Gratian 148, 323
 Leu, Urs B. 19, 324
Leuven (Flamand-Brabant, B) 12, 45, 48, 141, 145, 152
 Levāns, Andris 249, 324
 Lewdeschi, Georg 135
 Lichtenstein, Petrus 97
Liegnitz lásd *Legnica*
 Linacre, Thomas 157
Lindau (Bayern, D) 173, 174, 291
Linz (Oberösterreich, A) 25
Lipce (Leipzig, Sachsen, D) 61, 85, 115, 162, 164
 Lipé, Pertold de 260
 Lipsius, Justus 90, 142, 155, 225, 261
 Lisac, Andrija-Ljubomir 280, 358
 Lismanino, Francesco 259
 Listi család 361
 Listi János (Listi, Johannes) 121, 125

Listi Mihály 126
 Litorio, Robertus de 45
 Livius, Titus 221
 Lobkovicz Poppel Éva (Lobkowitz Poppel Éva) 103, 144, 171
 Logus, Georgius 97
 Lorenz, Sönke 254, 324
 Lorinț, nyomdász 191
 Lőcse (Levoča, SK) 29, 30, 43, 62, 66, 68, 69, 106, 120, 135, 186, 187, 188, 210, 215, 218, 219, 220, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 242, 247, 261, 262, 267, 268, 296, 315, 326, 339
 Löffel, André 68
 Lővei Pál 284, 288
 Löwenberg (Lwówek Śląski, Schlesien, PL) 174
 Lucherini, Vinni 284, 288
 Lucianus (Lukianosz) Samosatensis 12, 21, 95
 Ludányi Mária 85, 324
 Luffy Katalin 304, 343
 Lukianosz lásd Lucianus Samosatensis
 Lupulus, Sigismundus 157
 Luther Márton 9, 11, 12, 13, 15, 17, 20, 22, 23, 37, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 98, 106, 115, 117, 134, 135, 139, 141, 142, 153, 161, 162, 165, 198, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 226, 227, 230, 233, 234, 243, 245, 253, 255, 256, 257, 276, 300, 306, 349
 Luuk, Mare 255, 320
 Lübeck (Schleswig-Holstein, D) 177, 254
 Lüneburg (Niedersachsen, D) 261, 309

Lykurgosz 57
 Lyon (Rhône, F) 29
 Lyra, Nicolaus de 67, 142

M

Machiavelli, Niccolò 86
 Machilles, Venceslaus 242
 Macropedius, Georgius 145, 153
 Mączak, Antoni 287, 324
 Maczelka Csaba 351, 353
 Madas Edit 29, 186, 207, 266, 324
 Madl, Claire 324, 351
 Madl, Matthias 171
 Maffini, Luigi 203, 280
 Mager, Wolfgang 113, 324
 Magirus, Johannes 61, 164
 Magnionami, Leonardo 336, 355
 Magnus, Basilius 184
 Magyar Arnold 148, 149
 Magyari István 98, 99
 Maillard, Jean-François 35, 183, 193, 325
 Mainz (Rheinland-Pfalz, D) 12, 324
 Major, Georg 226, 227
 Majthényi család 90
 Majthényi György 90
 Mályusz Elemér 36, 96, 313, 325
 Mangelburg, Wolfgang 99
 Mannel (Manlius), Johann 98, 102, 137, 138, 139, 151, 288
 Mansfeld család 172
 Manutio, Aldo (Manutius, Aldus) 156, 185, 227, 305
 Mányoki 302, 325
 Marbach, Johann 146, 154, 164
 Marburg (Hessen, D) 262
 Margolin, Jean-Claude 9, 325

- Mária Dorottya *lásd* Habsburg-Lotaringiai Mária Dorottya főhercegnő
- Máriássy család 55
- Máriássy István 55
- Markfeldner, Margareta 235
- Markfeldner, Samuel 230
- Marosvásárhely (Târgu Mureș, Maros, RO)* 194, 274, 334
- Marthinws, Nicolaus *lásd* Márton Miklós
- Martialis, Marcus Valerius 95, 96
- Martin, Henri-Jean 202, 280, 288, 292, 325, 343
- Martin, Philippe 312
- Márton (Marthinws) Miklós 124
- Márton Ferenc 63
- Martyr, Petrus 226, 227
- Márza, Andrea 191, 325, 326
- Márza, Eva Selecká 29, 30, 43, 120, 186, 229, 326
- Márza, Iacob 191, 325, 326
- Maszman Bernát 59
- Mața, Petr 202, 326
- Máté (Mathaeus) Péter 128, 130
- Mathesius, Johannes 50, 66, 67
- Matthias Corvin *lásd* Hunyadi Mátyás
- Matz, Jean-Michel 28, 292, 324, 326
- Mayr, Michael 63
- Mayrhofer, Wolfgang 23, 153, 253, 306
- Mažvydas, Martynas 23, 255
- Meckseper, Corel 326, 360
- Medgyes (Mediaș, Szeben, RO)* 210, 269
- Međugorje (Čitluk, BA)* 250
- Megander, Caspar 163
- Meisner, Balthasar 155, 211, 212, 213, 215, 216, 226
- Melanchthon, Philipp 9, 20, 22, 23, 30, 37, 38, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 98, 106, 133, 137, 141, 153, 154, 155, 161, 162, 164, 170, 178, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 223, 226, 227, 230, 231, 243, 244, 245, 247, 253, 258, 289, 295, 297, 301, 303, 306, 308, 316, 338, 343, 344, 347, 356, 357
- Melander, Otto 88
- Melius Juhász Péter 98, 199
- Melk (Niederösterreich, A)* 11
- Mellot, Jean-Dominique 312
- Menius, Justus 164
- Mentzer, Balthasar 164
- Mersenne, Marin 272
- Mészáros István 36, 40, 326
- Meyer, Hubert 114, 115, 119, 326
- Meyer, Véronique 312
- Mezey András 254, 326
- Mezey László 296, 297
- Michael judex de Sommelfeld 35
- Miert, Dirk van 145, 153, 326, 327
- Mihóková, Mária 240, 343
- Miklóssy Sámuel 269
- Mikó Árpád 12, 38, 40, 183, 327
- Mikola László 128
- Mikulik József 201, 327
- Milano (Lombardia, I)* 29
- Milcher, Matthias 185
- Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU)* 268, 270
- Miskolci Csulyak István 60, 338
- Misztótfalusi Kis Miklós 262
- Mittler, Elmar 18, 315, 316
- Mlada Boleslav lásd* Běla pod Bezdězem
- Modor (Modra, Bazini, SK)* 62

Modrus (Gospić, Lika-Zengg, CRO)
 59
 Moeller, Bernd 112, 203, 327
Mohács (Baranya, HU) 28, 73, 77,
 131, 132, 209, 284, 311, 329
 Mojzer Miklós 12, 327, 328
 Moldner, Matthias 219
 Mollinus, Nicolaus 261
 Molnár Antal 328, 330
 Molnár Dávid 296, 333
 Molnár Gergely 51, 356
 Molner, Georg 30
 Mommsen, Wolfgang J. 327, 328
 Monet, Pierre 9, 328
 Monok István folytonos
 Montanus, Petrus 145, 153
 Montanus, Reginaldus Gonsalvius
 166
Monyorókerék (Burgenland, A) 45,
 139, 151, 266
*Moosberg (Mosbach?, Baden-
 Württemberg, D)* 172
 Moravusz, Matthias 184
 Moretus, Jan 100
 Moroldt, Johann Martin 233
 Mosslehner, Matthias 232
 Mossóczi Zakariás 59, 60
Moszkva (RU) 91, 126, 139
 Mout, Nicolette 9, 335
 Mózes Huba 335, 352
 Mörsz, Tobias 234
 Mrkvička, Josef 254, 335
 Muller, Frank 258, 335
 Mulsow, Martin 297, 335
 Mund-Dopchie, Monique 346
Murbach (Alsace, Haut-Rhin, F) 11,
 12
 Murmellius, Johannes 145, 153
 Musculus, Andreas 163, 165
 Musculus, Wolfgang 127

Muzerelle, Denis 13, 289
Mühlhausen (Thüringen, D) 16
 Müller (Molitor), Jakob 173, 176
 Müller család 176
 Müller, Andreas 196, 336
 Müller, Paul J. 336, 360
 Münster, Sebastian 142, 156
 Mylius, Georg 233
 Mylius, Martin 2110 212, 216

N

Náchod, Georg de 260
 Nádasy család 35, 47, 82, 87, 93,
 94, 96, 97, 131, 224, 286, 297, 330
 Nádasy Ferenc (1565–1604) 52,
 97, 98, 99, 100, 102, 336
 Nádasy Ferenc (1623–1671) 82,
 97, 102, 291, 317, 354, 358
 Nádasy István 354
 Nádasy Pál 88, 97, 99, 100, 102
 Nádasy Tamás 53, 83, 88, 94, 97,
 98, 329, 339, 349
 Nagy Benedek 99
 Nagy László 102, 336
Nagybicse (Bytča, Zsolna, SK) 54,
 77, 323
*Nagyenyed (Aiud, Straßburg am
 Mieresch, Enyed, Fehér, RO)* 34,
 159, 160, 334
 Nagylucsei Orbán 349
 Nagyné Piroska Lilla 253, 336
Nagyszeben (Sibiu, Szeben, RO) 40,
 139, 190, 191, 192, 194, 207, 216,
 217, 218, 231, 256, 267, 268, 269,
 274, 289, 348
Nagyszombat (Trnava, SK) 60, 62,
 85, 125, 126, 190, 199, 206, 300,
 301

- Nagyvárad (Várad, Oradea, Bihar, RO)* 30, 38, 184, 188, 189, 294, 313, 321
- Nannius, Petrus 141, 145, 153
- Naogeorgius, Thomas 178
- Nápoly (Campania, I)* 184
- Náprági Demeter 357
- Neander, Michael (Neandro, Michaele) 58, 156, 193
- Nebbiai della Guarda, Donatella 35, 118, 119, 183, 185, 257, 325, 336
- Nehmet, Anna 235
- Neisse* lásd *Nysa*
- Nemerkenyi Előd 29, 336
- Nemes Erzsébet 274, 336
- Németh István, H. 182, 205, 239, 336, 337
- Németh József 94, 336, 337
- Németh Noémi *lásd* Viskolcz Noémi
- Nemeth Papo, Gizella 297, 339
- Németh S. Katalin 314, 338
- Németújvár (Güssing, Burgenland, A)* 32, 45, 46, 53, 61, 77, 85, 87, 88, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 121, 122, 123, 126, 131, 134, 136, 137, 138, 139, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 256, 266, 281, 283, 308, 318, 323, 325, 330, 333, 334, 335, 362
- Neškudla, Bořek 12, 337
- Neubert, Peter Ifj. 174, 175
- Neubert, Peter 173, 174, 175, 176
- Neumann, Hildegard 218, 337
- Neuenstatt (Neuenstadt am Kocher, Baden-Württemberg, D)* 178
- Nickel, Heinrich L. 42, 337
- Nider, Joannes 14
- Niederhauser Emil 205, 337
- Nieto, Philippe 252
- Nifo, Agostino *lásd* Nyphus, Augustinus
- Niger, Antonius 156
- Niger, Martin (Czarny, Marcin) 327, 328
- Nigrinus, Adam 65
- Nigrinus, Georgius 226
- Norimberga* lásd *Nürnberg*
- Notredame, Michel 119, 120
- Nudaeus, Gabriel 225
- Nuovo, Angela 119, 120, 257, 293, 337
- Nussbächer, Gernot 136, 192, 286, 337
- Nürnberg (Norimbergae, Bayern, D)* 12, 19, 22, 29, 100, 115, 167, 169, 172, 328, 341

NY

- Nyéki Vörös Mátyás 126
- Nyerges Judit 285, 350
- Nyíregyháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg, HU)* 268, 269, 361
- Nyitra (Nitra, Nyitra, SK)* 59, 90, 124, 125, 126
- Nyphus (Nifo), Augustinus 134
- Nysa (Neisse, PL)* 24

O

- Oberholzheim (Baden-Württemberg, D)* 176
- Oberland, Elisabeth 68, 69, 237, 242
- Óbuda (Budapest, HU)* 251

Ogliaro, Mario 14, 312, 338
 Oláh (Olahus) Miklós 30, 58, 97,
 120, 121, 144, 145, 153, 287, 334,
 335, 349, 352
 Oláh Róbert 45, 83, 84, 160, 338
 Oláh Szabolcs 312, 358
 Olearius, Johann Gothar 238
 Olivetanus, Casparus 162
Olomouc (Olmütz, Moravia, CZ)
 294, 319
 Oporinus, Ioannes 312
Oradea lásd *Nagyvárad*
 Orbán Áron 85, 102, 338
 Orlandi, Maria Antonietta 10,
 338
 Orlovsky Géza 89, 96, 126, 309
 Ornato, Ezio 13, 285, 289
 Orosz István 280
 Osiander, Andreas ifj. 164
 Osiander, Andreas 99
 Osiander, Lucas id. 164
 Osiander, Lucas 175
 Ostrosith család 55, 90
 Ovidius Naso, Publius 95, 221

Ö, Ő

Ömich, Theodor 107
 Ősz Sándor Előd 49, 338
 Ötvös Péter 25, 43, 45, 52, 53, 54,
 56, 63, 64, 65, 68, 76, 82, 84, 85, 86,
 87, 89, 93, 97, 102, 105, 107, 116,
 121, 122, 133, 138, 150, 152, 159,
 161, 166, 170, 187, 202, 206, 209,
 212, 213, 214, 216, 218, 220, 221,
 223, 228, 231, 235, 239, 282, 303,
 307, 310, 318, 329, 330, 334, 338,
 344
 Őze Sándor 96, 339

P

Pach Zsigmond Pál 281, 305, 339,
 361
Padova (Veneto, I) 30, 128, 129, 223,
 257, 261, 355
 Paep, Joannes 185
 Pajkossy Gábor 296
 Pajkossy Györgyné 122, 339
 Pál II., pápa 11
 Pál Judit 339, 346
 Pál, Szent 254
 Pálffy család 88, 132
 Pálffy Géza 77, 100, 297, 323, 339
*Pannonhalma (Győr-Moson-
 Sopron, HU)* 60
Pápa (Veszprém, HU) 104
 Papo, Adriano 297, 339
 Papp Klára 306, 339
 Papp László 96, 339
 Pappus, Johannes 146, 154
 Pareus (Paraeus), David 210, 211,
 212, 215
Párizs (Paris, Lutetia, F) 12, 85, 104,
 136, 144, 168, 169, 185, 202, 284,
 325, 332
 Parvi, Georgius 235
 Pásztor Lajos 40, 339
 Pataky László 103, 339
 Pathai István 104
 Pathy Ferenc 126, 127
 Patze, Hans 327
 Pauer, Katharina 235
 Pauli, Simon 106, 127, 211, 212, 213,
 214, 215, 216, 227
 Pavercsik Ilona 76, 129, 236, 237,
 298, 339, 340, 345
 Payr Sándor 92, 148, 149, 214, 340
 Pázmány Gáspár 149
 Pázmány Miklós 89, 319, 338

- Pázmány Péter 82, 100, 149, 248,
286, 312
- Pécs (*Baranya, HU*) 38, 120, 270,
287, 295, 296, 302, 321, 356
- Pécsi Lukács 200
- Pelczéder Katalin 254, 326
- Pénzes Ferenc 340, 351
- Peraldus, Guilhelmus 113, 340
- Percusius, Johannes 66
- Perényi család 33
- Perger Péter 331, 345, 348
- Perneszi György 35, 37, 47, 53,
55, 83, 96, 97, 98, 289
- Perschy, Jacob 93, 340
- Pesti Brigitta 208, 340
- Pesti Gábor 194
- Pesti Gáspár (*Kaspar von Pest*) 194,
195, 196
- Péter Katalin 44, 47, 75, 78, 81, 89,
204, 221, 244, 299, 311, 340, 341
- Péter Márta 271, 300
- Petina, Larissa 255, 320
- Petrarca, Francesco 113, 115, 119,,
245, 355
- Petrenková, Emília 125, 346
- Petreus, Henricus 86
- Petri, Georg 31, 35, 38, 126, 128,
198
- Petruciani, Alberto 337, 341
- Petz, Johann 15, 341
- Peucer, Caspar 177, 178, 211, 212,
215, 216, 247
- Peuerbach, Georg 59, 188
- Pfalz (Rheinland-Pfalz, A)* 93, 103,
172, 176, 179, 266, 330
- Pfeffinger, Johann 165
- Pfeiffer János 92, 341
- Pfister, Johann 63
- Pfullingen (Baden-Württemberg, D)*
176
- Piacenza (Emilia-Romagna, I)* 203,
280
- Pickl, Othmar 203, 239, 293
- Pico Fonticulanus de Aquila,
Blasius 157
- Pierius, Urbanus 211
- Piernstingl, Georg 63
- Pietrzyck, Zdzisław 260, 341
- Pighius, Albertus 37
- Pilarik, Andreas 236
- Pindaros 57, 70
- Pintard, René 272, 341
- Pirckheimer, Willibald 118
- Piscator, Johann 154
- Piso, Jacobus 25, 97
- Pistolotius, Nicolaus 102
- Pistorius, Joannes 60
- Pitiscus, Bartholomaeus 211, 212,
216
- Pitiscus, Johannes 226
- Platón 142, 221
- Plautus, Titus Maccius 177, 244
- Plinius, Johannes 260
- Plutarchus 193
- Plzeň (Bohemia, CZ)* 254
- Poch, Georg 107
- Podmaniczky Géza 270
- Podocataro, Pilippo 188
- Poisson, Jean-Paul 218, 341
- Pók Attila 305, 306
- Pokorný, Jiří 218, 341
- Polesk* lásd *Labiau*
- Polirer, Caspar 30
- Pollack Mihály 274
- Pollio, Lucas 233
- Pollio, Marcus Vitruvius 142
- Ponori Thewrewk József 359,
360
- Pontano, Giovanni Giovanio
177

Poppel Lobkowitz, Eva 103, 104,
144, 171
 Posgai János 127
 Poszler Györgyi 327
 Pott, Sandra 272, 342
Pottendorf (Niederösterreich, A) 93,
100, 330
 Pozsár Annamária 60, 301
Pozsony (Bratislava, SK) 25, 28, 34,
35, 36, 47, 55, 59, 60, 62, 69, 92,
120, 121, 122, 124, 125, 126, 149,
156, 158, 184, 186, 206, 210, 251,
268, 271, 273, 275, 287, 288, 295,
301, 322, 336
Praha (Praha, CZ) 24, 25, 84, 131,
175, 236, 251
 Preirer, Georg 34, 38
Pressath (Bayern, D) 172
 Pribicer, Martin 126
 Prickler, Harald 45, 63, 93, 97, 105,
116, 133, 152, 212, 213, 214, 218,
307
 Prischwicz, Michael 185
 Pseudo-Aristoteles 193
 Pseudo-Ausonius 193
 Pseudo-Nilus 137, 193, 196, 197,
342
 Pseudo-Plato 193
 Publilius, Syrus 193
 Pumm, Liesbeth 45, 61, 152, 162,
342
 Purkircher, Georg 121
 Pygius, Albertus 69

Q

Quarthal, Franz 11, 302
Quedlinburg (Sachsen-Anhalt, D)
155

Quentel, Johann 15
 Queyroux, Fabienne 312
 Quintilianus, Marcus Fabius 193

R

Rabe, Gottfried 99
 Rabelais, François 87, 222
 Rác István 182, 205, 342
 Rác Sándor 340, 351
 Ráday Pál 85, 289
 Radéczy István 121, 144
 Radkespurge, Jakob 171
 Radlach, Otto 116, 257, 342
 Raduch Zsolt 193, 309
 Radvánszky Béla 204, 239, 270,
342
 Rákóczi család 33, 34, 82, 86, 143,
333
 Rákóczi Zsigmond 132
 Ramus, Petrus 90, 134, 154, 247,
261
 Ratdolt, Erhard 185
 Rausch, Wilhelm 201, 239, 304,
342, 343
Regensburg (Bayern, D) 25
 Regiomontanus, Johannes
188
 Reich, Martin 63
 Reimo, Tiiu 255, 320
 Rein, Johann/János 242
 Reingrabner, Gustav 93, 103,
343
 Rembold, Johann Jacob 177
 Repčák, Jozef 240, 343
 Reschner, Catharina *lásd* Cronerin,
Catharina
 Restás Attila 48, 154, 259, 343
 Reulos, Michel 15, 343

- Reutlingen (Baden-Württemberg, D)*
 173
 Révay család 90, 131
 Révay Ferenc 90
 Révay Péter 260
 Rézfazekas Márton *lásd* Scholtz
 Márton
 Rheda, Paulus 199
 Rhegius, Urbanus 94, 343
 Rhenanus, Beatus 12, 18, 290, 310,
 326
Riga (LV) 249, 259, 260, 261
 Riger, Johannes 155
 Ringelberg, Joachim Fortius
 157
 Ritoókné Szalay Ágnes 9, 22, 49,
 153, 343, 344
 Ritsch, Johann 156
 Rohdewald, Stefan 250, 281
Rohonc (Rechnitz, Burgenland, A)
 101, 172
 Roll, Wolfgang 65, 206
 Rollet-Bricklin, Nathalie 312
Róma (Lazio, I) 7, 8, 10, 12, 29,
 36, 57, 91, 141, 221, 223, 333
 Roselenz, Johannes 232
 Rosenheim, Petrus de 193,
 196
 Rosos István 35, 37
*Rostock (Mecklenburg-
 Vorpommern, D)* 92, 107, 211,
 212, 215, 216, 227
 Roth, Harald 250, 345
 Roth, Klaus 218, 345
 Rott, Jean 112, 116, 345
 Rudersdorf, Manfred 259, 345
 Ruem, Georg 185
 Ruland, Johannes 99
 Runge, David 232
 Rusconi, Roberto 288, 337
Ruszt (Burgenland, A) 62, 63, 93,
 105, 106, 107, 108, 210, 213, 220,
 225, 226, 307, 328
 Ruysbroeck, Jan van 15
 Rüszt Fogarasi Enikő 182, 346
- S**
- Sacro Bosco, Johannes de 59
 Sagittarius, Johannes 63
*Sajókaza (Borsod-Abaúj-Zemplén,
 HU)* 270
 Saktorová, Helena 37, 54, 77, 85,
 125, 346
 Salgó Ágnes, W. 298, 337, 346
 Salius, Hieronymus 120, 123, 124
 Sallustius, Caius Crispus 57, 194
 Samarjai János 104, 315
 Samsonowicz, Henryk 287, 324
 Sander, Ojar 43, 256, 346
Sankt Gallen (Sankt Gallen, CH)
 114
 Sarbak Gábor 36, 40, 346
 Sarcerius, Erasmus 122
 Sáringer János 305, 332
 Sárosi **Márton** 126
*Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén,
 HU)* 32, 33, 34, 36, 60, 61, 86,
 143, 146, 159, 160, 209, 301, 302,
 326, 340
 Sartorius, Rachel 246
Sárvár (Vas, HU) 87, 93, 94, 97, 98,
 99, 330
 Sárý Pál 351
 Sasfi Csaba 316, 322
 Saxonus, Ludolphus 14
 Schachtner, Martin 177
 Schaffer Andrea 45, 103, 107, 178,
 213, 358

- Schall, Christoph 65
 Schall, Conrad 65, 230
 Schaller, Jacob 185
 Scheible, Heinz 50, 153, 253, 347
 Scheichart, Theophil 178
 Schenker-Frei, Verena 286
 Scheurlius, Adam 172
 Schiffbaumer, Matthias 44, 307
 Schiffer, Johann 64
 Schindling, Anton 92, 153, 254, 259,
 290, 301, 302, 318, 324, 345, 347,
 350
 Schirat, Michael 166
 Schirmer, Hans 245, 316
 Schirmer, Johann 232
 Schlag, Gerard 320, 321
 Schlesinger, Walter 321, 347
*Schlettstett (Schlettstadt, Sélestat,
 Bas-Rhin, F)* 12, 114, 115, 279,
 309, 310
 Schmelczer-Pohánka Éva 295, 296,
 332, 333
 Schmid Antal 360
 Schmidt, Johann 258, 259
 Schmück, Johannes 173
 Schnepf, Erhard 165
 Schnepf, Theodor 165
 Scholtz (Rézfazekas) Márton 242
 Schongauer, Martin 12
 Schor, Anton 175
 Schönborn, Georg von 225
 Schreck, Wolfgang 166
 Schreiner, Klaus 112, 347
 Schröder, Jan 48, 347
 Schröder, Johann 233
 Schrötter, Friedrich 172
 Schuurman, Anton 203, 218, 284,
 345, 347, 360
 Schürer Lazare 22, 290
 Schürer, Matthias 22
 Schwägerlin, Abraham Id. 173, 176
 Schwägerlin, Abraham Ifj. 176
 Schwartz Erzsébet 51, 347
 Schwartz, Susanna 235
 Schwarz, Karl 23, 347
 Schwela, Laurent 232
 Schwenckfeld, Caspar 163, 170
 Scolari, Andrea 188
 Scönert, Jörg 342
 Scultetus, Abraham 211, 212, 215,
 226
 Sebők Marcell 316, 347
 Seck, Friedrich 347, 350
 Šedivý, Juraj 28, 347
 Segatori, Mario 312, 348
Segesvár (Sighișoara, Maros, RO)
 210, 268, 269
 Séguenny, André 260, 348
 Sehling, Emil 316, 317
 Seidler, Andrea 18, 283, 295, 308,
 321, 324, 333, 334, 347, 348, 357,
 358, 362
 Seiffrid, Gaspar 31, 62, 66
 Selecká Márza, Eva *lásd* Márza, Eva
 Selecká
Sélestat *lásd* *Schlettstett*
Selmecbánya (Banská Stiavnica, SK)
 57, 62, 65, 207, 210, 214, 218, 219,
 220, 230, 232, 233, 235, 236, 293,
 327
 Selnecker (Selnecker), Nicolaus
 50, 106, 163, 211, 212, 214, 216,
 230
 Sendner, Peter 243
 Seneca, Lucius Annaeus 113, 127,
 142, 175, 193, 195
 Seripandi, Antonio 119
 Šešplaukis, Alfonsas 255, 348
 Setzler, Wilfried 254, 324
 Sextus Pythagoraeus 193

- Seydlitz von Schönfeld, Ladislaus 348
- Sforza, Bona lengyel királyné 259
- Shaffer, Mary Ann 110
- Sher Tinsley, Barbara 153, 259, 350
- Sibylová, Michaela 37, 348
- Sigel, Christian 173, 175, 176, 348
- Sildre, Urve 255, 320
- Simon Melinda 309, 331, 348, 361
- Simon Zsolt 41, 192, 348
- Šindelář, Bedřich 260, 311
- Šindilariu, Thomas 193, 309
- Sinkovics István 97, 348
- Šípek, Petr 25, 348
- Šípek, Richard 25
- Sipos Gábor 79, 128, 304, 319, 329, 343, 348, 349
- Šiško, Silvija 255, 259, 261, 349
- Sivert, Johann 178
- Sleidanus, Johannes 83, 175, 224
- Soltész Zoltánné 188, 349
- Soltész, Elisabeth 58, 349
- Solymosi László 28, 349
- Sólyom Jenő 49, 349
- Sommelfeld, Michael Judex de *lásd*
Michael judex
- Somolányi (Somolani) Kristóf 124
- Somorja (Šamorín, Trnava, SK)* 104
- Somorjai Ádám 333, 349
- Sopron (Győr-Moson-Sopron, HU)*
34, 38, 52, 62, 64, 65, 68, 93, 103,
105, 106, 107, 129, 148, 178, 202,
206, 207, 208, 210, 212, 213, 214,
215, 217, 218, 220, 221, 222, 223,
224, 225, 226, 227, 228, 266, 267,
268, 269, 270, 274, 304, 307, 315,
328, 340, 352
- Sordet, Yann 14, 21, 69, 296, 349
- Soteris, Iacobi 125
- Söptei István 88, 94, 329, 349
- Sötér István 305, 349
- Spalatin, Georg 115
- Spangenberg, Cyriacus 114, 230,
350
- Spangenberg, Johann 106, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 226, 227
- Speckner, Hans Eugen 201, 350
- Spener, Jakob 226, 272
- Spener, Philipp Jacob 259
- Spielenberger, Jonas 234
- Spitz, Lewis W. 153, 259, 353
- Sponheim (Rheinland-Pfalz, D)* 114
- Spörer, Matthias 140, 267
- Sradler, Philip A. 112, 355
- Stackmann, Karl 306, 309, 327, 360
- Stájerország (Steiermarkt, A)* 33, 61,
93, 102, 107, 144, 147, 162, 170,
173, 213, 232, 266
- Stancaro, Francesco 163
- Staphylus, Fridericus 58, 59
- Statileo, Johannes 25
- Staupitz, Johann 11, 306
- Steck, Balthasar 35, 36
- Steinhübel, Georg 68, 69, 237, 242,
339
- Steller, Peter 235
- Stemler Ágnes 298, 337, 346
- Stenius, Simon 211
- Stettin lásd Szczecin*
- Stiegel, Johann 50
- Stockholm (SE)* 262
- Stoll Béla 345
- Stone, Lawrence 293, 350
- Stoob, Heinz 321, 350
- Strassburg (Strasbourg, Alsace,
Bas-Rhin, F)* 12, 18, 19, 20, 22,
45, 48, 116, 146, 153, 154, 172, 174,
201, 203, 247, 257, 258, 259, 260,
261, 280, 283, 306, 310, 315, 319,
333, 335, 341, 345, 347, 348, 351

- Sträter, Udo 259, 320, 359
 Strenge, Gustavs 249, 324
 Strigel, Victorin 165
 Stuart, Jakab, I. 91
 Stundžia, Bonifacas 255, 318
 Sturm, Johann 10, 22, 37, 48, 58, 90,
 141, 145, 146, 153, 154, 230, 247,
 258, 259, 260, 261, 280, 301, 316,
 332, 350
 Štyrsa, Jiří 21
 Šubarić, Lav 80, 280
Subiaco (Lazio, I) 10, 312, 338, 348
 Subkov, Nikolaj N. 121, 125, 126,
 127, 296
 Surlus, Laurentius 15
 Sutter, Berthold 271, 350
 Süpek Ottó 305, 349
 Swicord, Robin 110
*Święta Lipka (Heiligelinde, Kętrzyn,
 PL)* 250
 Sylburg, Friedrich 211
 Sylvester János 23, 98, 253, 282, 284,
 336
 Syring, Johann Peter 247
- SZ**
- Szabad György 296
 Szabó András 49, 96, 102, 103, 107,
 153, 209, 213, 254, 260, 350, 351
 Szabó Béla 48, 103, 153, 178, 213,
 351
 Szabó Géza 49, 351
 Szabó Károly 344
 Szabó Lajos 294, 351
 Szabó Magda 110
 Szabó Miklós 223, 352
 Szakály Ferenc 201, 352
 Szálka Irma 345
- Szalónak (Városszalónak, Stadt
 Schlaining, Burgenland, A)* 53,
 101, 172
 Szamosközy (Zamosius) István
 127, 128
 Szapolyai János 28
 Szapolyai, János, II. erdélyi fejedelem
 (János Zsigmond) 104, 132, 188,
 194, 195, 321
 Száraz Orsolya 294, 302, 310, 312,
 358
Szarvas (Békés, HU) 268
Szászsebes (Sebeș, Fehér, RO) 191
Szászváros (Orăștie, Hunyad, RO)
 334
 Szatmári György 40, 188, 301, 302,
 349
Szczecin (Stettin, PL) 251
 Szeberényi Gábor 295, 332
 Széchényi Ferenc 274, 295
 Széchy család 172
 Szegedi Kőrösi Gaspár 98
 Székely György 353
 Szelestei Nagy László 58, 121, 352
 Szenci Molnár Albert 103, 104, 224,
 234, 262, 352
 Szende Katalin 52, 64, 65, 68, 105,
 107, 206, 208, 212, 215, 220, 223,
 307, 352
 Szentgyörgyi Gábor 97
Szepesség (Zips, Špiess, SK) 29, 30,
 71, 128, 135, 186, 187, 229, 236,
 238, 257, 311, 313
Szepesváralja (Spišské Podhradie, SK)
 104
Szevasztopol (RU) 250
 Szikszai Fabricius Balázs 98
 Szilágyi Csaba 328, 330
 Szilágyi Emőke Rita 314, 335, 351,
 352

- Szilasi László 76, 105, 176, 313, 352
Szilázia (Śląsk, Schlesien, Slezsko, PL)
 18, 19, 24, 68, 103, 144, 173, 174,
 198, 246, 251, 252, 308
Szklabinya (Sklabiňa, Zsolna, SK)
 90
 Szombathi János 283
 Szomoskeozy, Stephanus *lásd*
 Szamosközöy István
 Szophoklész 9, 22, 344
 Szovák Kornél 320, 349
 Szögi László 92, 223, 303, 352
 Szőlósi (Zewlews) István 126
 Szőnyi György Endre 73, 351, 353
 Szörényi László 300
 Sztankó Mátyás (Zthanko, Matthias)
 120, 123, 124
 Sztripszky Hiador 344
 Szuhay István 125
 Szűcs Jenő 12, 353
- T**
- Tabernigg, Theodor 61, 138, 152,
 161, 162, 353
 Tacitus, Publius Cornelius 221, 225,
 259, 316
 Takács Imre 284, 288
Tallinn (Reval, Harju, EST) 256,
 261, 320
 Tamás, Aquinói Szent 37, 134, 142
 Tantalics Béla 94, 353
 Tarkiainen, Viljo 253, 353
 Tarnai Andor 41, 316, 329, 353
 Tarnóc Márton 75, 353
 Tegelman *lásd* Ciegler, Georg
Tejfalú (Mlečno, Somorja, SK) 104
 Telegdi Miklós 59, 60, 199
 Teleki család 334
 Teleki Pál 79, 303
 Teleki Sámuel 274
 Temesvári Pelbárt 37, 45
 Temple (Tempellius), William 154
 Terbe Erika 297, 319
 Terentius Afer, Publius 133, 193,
 219, 221, 230
 Teszelszky, Kees 290
 Teutsch, Friedrich 76, 353
 Thalasius 193, 342
 Thauer, Wolfgang 112, 354
 Theognis 193
 Theramo, Jacobus de 69
 Thimár Attila 316
 Thoman, Christoph 230
 Thoracomynus Mátyás 166, 169
 Thorbecke, Jan 201, 317, 347, 350
 Thuri Ádám 127
 Thurnheer, Helen 286
 Thuróczy János 185
 Thury Etele 92, 354
 Thurzó család 77, 85, 88, 131, 297,
 339
 Thurzó György 54, 55, 77, 84, 146,
 215, 230, 297, 323, 324, 346
 Thurzó Imre 54, 297
 Thurzó Szaniszló 31, 83
 Thurzó Zsigmond 135
 Tinódi Lantos Sebestyén 98
 Titius, Martinus 155
 Tofeus Mihály 338
 Toletus, Franciscus 125
 Toma Katalin 100, 354
 Tonk Sándor 34, 106, 160, 218, 223,
 295, 308, 319, 329, 334, 354
 Tormásy, Peter 309
 Tornynos Basilius 122
 Tornynos Lénártot 149
 Tóth András 120, 266, 294
 Tóth István György 78, 244, 354

Tóth-Matolcsi László 340, 351
 Tournoy, Gilbert 346
 Töckeltdt, Georg 221
 Tőkei Ferenc 94, 354
 Török Balázs 55
 Török Mihály 199
 Traniello, Paolo 119, 341, 354
 Trapoldner, Lukas 192
 Traxler, Gottfried 87, 102, 354
 Treacy, Krzyztof 260
Trencsén (Trenčín, Trencsén, SK) 31,
 54, 83, 84, 131, 134, 159
 Trencsényi-Waldapfel Imre 40, 185,
 355
*Trento (Trident, Trentino-Alto
 Adige, I)* 23, 83, 214, 255, 263,
 287
 Treu, Martin 303, 344
Trident lásd *Trento*
Trieszt (Friuli-Venezia Giulia, I)
 251
 Tristano, Caterina 336, 355
 Trithemius, Johannes 280, 285, 355
 Trojahn, Silke 268, 304, 330,
 Truber, Primož 23, 105, 254, 307,
 324, 347, 349
 Tschater, Wolfgang 156
Tschippendorf lásd *Csépán*
 Tschisch, David 232
 Tudor, Henrik, VIII. 21
Tumlingen (Baden-Württemberg, D)
 177
 Turbulý Éva 97, 286
 Turo, Tulvi-Hanneli 255, 320
 Turóczi-Trostler József 209, 355
 Tumor Péter 299, 318, 330
*Tübingen (Baden-Württemberg,
 D)* 11, 48, 64, 105, 107, 127, 161,
 163, 174, 175, 178, 224, 284, 307,
 345, 347, 351, 358

Türk, Sebastian 247
 Türk, Anne 193, 309
 Türk, Sebastian 67
 Tüskés Gábor 300

U, Ú

Újváry Zsuzsanna 205, 239, 242,
 355
 Ulenberg, Caspar 50
 Ullmann, Berthold Louis 112, 355
Ulm (Baden-Württemberg, D) 29
 Ulner, Hermann 175
 Unglerus, Lukas 44, 308
 Ungnád András 105, 260, 307
 Unicornius, Paulus 58
 Uray Piroska 103, 209, 356
 Urbánková-Hrubá, Libuse 260, 311
 Ursinus, Zacharias 211, 212, 216,
 226, 231
 Usher Chrisman, Miriam 201, 356

V

Vác (Pest, HU) 38, 125, 311
 Vadianus, Joachimus 114, 140
 Valdstein, Zdeněk de 260
Valenciennes (Nord, F) 115
 Valla, Lorenzo 157, 175
 Valois, Ferenc, I. 20, 21, 79
 Valois, Henrik, III. 86
Várad lásd *Nagyvárad*
 Váradai Péter 357
 Várdai Balázs 13, 21
 Varga András 31, 33, 35, 47, 49, 51,
 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 65, 66, 67,
 68, 82, 83, 89, 90, 91, 96, 98, 101,
 106, 121, 124, 128, 134, 143, 159,

- 187, 215, 219, 230, 231, 234, 235,
236, 237, 238, 243, 244, 245, 246,
301, 302, 307, 308, 334, 356
- Varga Szabolcs 74, 92, 356
- Varga Tibor László 315, 333
- Vári Bálint 60
- Varjas Béla 197, 317, 356
- Várkonyi Ágnes, R. 78, 282, 320,
339, 356, 357, 361
- Várna (*Várna, BG*) 188
- Varsó (*Warszawa, PL*) 89
- Várszegi Asztrik 349
- Vásárhelyi Judit, P. 41, 124, 126, 285,
298, 345, 357
- Vasvári (*Waswarii, Waswarius*)
András 120, 123, 124
- Véber János 40, 357
- Velenca (*Venetia, Venezia, Veneto, I*)
25, 29, 36, 41, 91, 97, 125, 129, 144,
185, 191, 293, 331
- Velenský (*Velenus*), Oldřich
(Ulrichus) 21, 359
- Velinus, Ursinus 97
- Velstenius, Henricus 156
- Venetia* lásd *Velenca*
- Verancsics Antal 121
- Veress Endre 128, 357
- Vergara, Franciscus 156
- Vergerio, Pier Paolo 188
- Vergilius Maro, Publius 51, 95, 221,
247
- Vermigli, Pietro Martire 259
- Verók Attila 22, 43, 79, 133, 138,
139, 187, 210, 216, 218, 220, 221,
228, 231, 235, 286, 332, 334, 357,
358
- Verona, Eva 167, 358
- Verő Mária 38, 40, 183, 327
- Vértesi Lázár 92, 356
- Vértesy Miklós (*Nicolaus Pannonius
Wiertessy*) 124
- Vértesy Miklós 120, 266, 294
- Veszprém (Veszprém, HU)* 28, 38,
92, 186, 315, 324, 341, 349
- Vető Béla 271, 358
- Viglio, Patrizia 203, 280
- Viskolcz (*Németh*) Noémi 34, 35,
45, 52, 55, 56, 62, 65, 66, 67, 68, 69,
76, 82, 85, 90, 91, 100, 103, 106,
107, 116, 117, 126, 128, 134, 159,
160, 178, 187, 206, 213, 214, 215,
218, 230, 232, 233, 235, 236, 237,
242, 243, 245, 246, 247, 266, 281,
282, 293, 304, 334, 358
- Vitéz János (*Johannes de
Zredna*) 35, 184, 188, 294, 303
- Vitnyédi István 223
- Vives, Ludovius (*Vivis, Ludovici*)
126, 141, 145, 153, 227, 245
- Vizkelety András 29, 43, 135, 186,
229, 257, 358
- Vladár Zsuzsa, C. 297, 319
- Vocelka, Karl 19, 24, 329, 358, 359
- Vodosek, Peter 112, 354, 359
- Vogler, Bernard 203, 359
- Vohenstrauß (Bayern, D)* 172
- Voigt, Christian 282, 359, 361
- Voit, Petr 21, 359
- Vollhardt, Fiedrich 272, 342

W

- Wageningen (NL)* 203
- Wagner, Adalbert 119, 359
- Wagner, Ernst 220, 295
- Wagner, Valentin 195, 196, 197
- Wallmann, Johannes 259, 320, 359
- Wanusek, Michael 243

- Waradt, Simon 23, 255
 Warischer, Simon 124
 Waswarius, Andreas *lásd* Vasvári
 András
 Wathay Ferenc 148, 359, 360
 Watt, Joachim von 286
 Weber, Valentin 62
 Wechel János Zsigmond 104
 Wechel, André 85, 104, 144, 300
 Wechel, Christian 169
 Wegelin, Matthäus I. 173
 Weidler, Paul 175
 Weiganmeir, Johann Baptist 164
 Weigel, Valentin 103, 163, 178
Weinsberg (Baden-Württemberg, D)
 176
 Weiss, Michael 140, 267
Weisswasser *lásd* *Běla pod Bezdězem*
 Wendelinus, Marcus Fridericus 226
 Werbőczy István 127
 Wesenbeck, Matthias 223
Weyden (Weidenbach, Bayern, D)
 176
 Weyrauch, Erdmann 203, 218, 241,
 284, 360
 Wick Béla 245, 360
 Wickler, Johann 64
 Widmar, Erhardt 102
 Wiedemann, Hans 173, 291
 Wiegand, Johann (Wigand) 164,
 175, 226
Wien *lásd* *Bécs*
 Wiertessy, Nicolaus Pannonius *lásd*
 Vértessy Miklós
 Wijsenbeek-Olthuis, Thera 202, 360
 Windisch, Anna Margaretha 236,
 243
 Winkelbauer, Thomas 329, 359
 Wintzler, Martin 192
 Wiszt, Gaspar 237, 242
Wittenberg (Sachsen-Anhalt, D) 11,
 16, 18, 19, 22, 23, 30, 32, 36, 45, 48,
 49, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 64,
 66, 69, 70, 84, 92, 98, 106, 115, 133,
 153, 155, 161, 169, 175, 209, 215,
 223, 232, 247, 253, 254, 255, 257,
 258, 268, 297, 306, 344, 350, 351
 Wittmann, Walter 202, 360
 Wittstock, Heinrich 220, 360
Wohlau (Wolau, Wołów,
 Schleisien, PL) 174
 Wohlfeil, Rainer 112, 360
Wolfenbüttel (Niedersachsen, D) 14,
 18, 88, 105, 309, 316
 Woude, Ad van der 203, 284, 345,
 347, 360
Wrocław (Boroszló, Breslau,
 Alsó-sziléziai vajdaság, PL) 24,
 58, 237, 242
 Wustmann, Gustav 115, 360
 Wunsch, Thomas 250, 281
 Wycliffe, John 8, 22
- X**
- Xenophon 184
- Z**
- Zabarskaitė, Jolanta 254, 279
Zágráb (Zagreb, CRO) 28, 126, 186
 Zamosius, Stephanus *lásd* Szamos-
 közy István
 Zanchi, Girolamo 259
 Zanchius, Hieronymus 226, 227
 Zarnóczki Áron 290, 332
 Zászkaliczky Márton 314, 351
 Zaunstöck, Holger 273, 361

- Zay Ferenc 35, 37, 55
 Zedelmaier, Helmut 42, 361
 Zeller, Bernhard 281
 Zerbe, Doreen 42, 318, 361
 Zergleros, Stephannus de 123, 124
 Žerotin család 260
 Žerotin, Jetřich 260
 Žerotin, Karl 260
 Žerotin, Přemyslav 260
 Zetzner, Lazar 154, 260, 286
 Zewlews, Stephanus de *lásd* Szólósi István
 Žibritová, Gabriela 29, 31, 361
 Ziegelmeister *lásd* Ciegler, Georg
 Ziegler, Georg *lásd* Ciegler, Georg
 Ziegler, Peter 66
 Zimányi Vera 183, 361
 Zimmermann Rezső 205, 361
 Zimmermann, Erich 115, 359, 361
 Zólyom (Zvolen, SK) 62
 Zombori István 322, 328, 330, 333, 338, 349, 361
 Zoványi Jenő 214, 361
 Zredna, Johannes de *lásd* Vitéz János
 Zrínyi család 82, 93, 224
 Zrínyi György 96
 Zrínyi Miklós 82, 89, 151, 223, 317, 328
- Zthanko, Matthias *lásd* Sztankó Mátyás
 Zürich (Zürich, CH) 18, 19, 247, 304, 324
 Zvara Edina 26, 32, 46, 53, 55, 56, 58, 61, 62, 82, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 95, 102, 103, 121, 122, 125, 126, 127, 137, 138, 139, 148, 150, 151, 158, 159, 161, 162, 170, 174, 191, 194, 197, 199, 206, 274, 281, 295, 334, 335, 361, 362
 Zvonarics Mihály 99
 Zvtphaniensis, Gerardi 125
 Zweigen, Johann 233
 Zwingli, Ulrich 52, 162, 164, 226
 Zygner, Lesezk 321
- ZS**
- Zsámboky János 56, 83, 121, 144, 307
 Zsilinszky Éva 297, 319
- Г**
- Гродна *lásd* Hrodna

Felelős kiadó Kocsis András Sándor,
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Papp Miklós
Nyomdai előkészítés Badics Ilona
Korrektor Török Mária
www.kossuth.hu / kiado@kossuth.hu

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat
több mint négy évszázados hagyományait őrző
Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

